

СОВЕТТИК ӨЗБЕКСТАНДЫН КЫРГЫЗ ЧАБАНДАРЫ

Тарыхый-этнографиялык баян

Элмира Көчүмкулова, Маматкерим Көчүмкулов

БОРБОРДУК АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

Э. Көчүмкулова

М. Көчүмкулов

СОВЕТТИК ӨЗБЕКСТАНДЫН КЫРГЫЗ ЧАБАНДАРЫ

Тарыхый-этнографиялык баян

2014

УДК 94(47)
ББК 63.3(2)
К 76

Көчүмкулова Э., Көчүмкулов М.

К 76 Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандары. Тарыхый-этнографиялык баян. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2014. – 252 бет.

ISBN 978-9967-27-555-3

Бул китеп 20-кылымдын экинчи жарымында кышында Фергана өрөөнүндө кыштап, ал эми жайкысын Чаткал жана Фергана тоо кыркаларынын бийик жайлоолорун жайлап, элүү жылдан ашуун колхоздун малын багып эмгектенген Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандарынын социалдык-экономикалык тарыхын, жарым көчмөн турмушун жана маданиятын баяндайт. Китептеги баяндардын негизги өзөгүн эки карапайым инсан – Миңбай уулу Көчүмкулдун (1906-1986) жана анын келини Дүйшөбай кызы Кумунун (1931-2011) басып өткөн өзгөчө өмүр жолу менен жашоо таржымалдары түзөт жана аларга замандаш, кесиптеш башка кыргыз чабандырынын да эскерүүлөрү кошо берилет. Баяндардан мурда эч жерде басылып чыкпаган элдик оозеки жомоктор, уламыштар, аския-тамаша сөздөр жана Фергана өрөөнүн жердеген кыргыз жана өзбек элдеринин маданияты боюнча баалуу этнографиялык материалдарды окуй аласыздар. Ошондой эле, өзбекстандык кыргыз чабандар жайлаган Ыспы жайлоосунда 1970-жылдары жана 2009-2011-жылдар арасында тартылган кызыктуу тарыхый-этнографиялык фото-сүрөттөрдү жана Куму энинин 2009-жылы Ыспы жайлоосуна болгон өзгөчө сапарын көрсөткөн видео-тасманы камтыйт. Китеп кыргыз көчмөн турмушуна, баалуулуктарына, каада-салттарына, үй-бүлөлүк жана урук-туугандык мамилелер жана мал чарбачылыгы боюнча салттуу билимге кызыккан окурмандарга арналат.

**Бул китеп Кристенсен Фонду жана
Борбордук Азия Университетинин колдоосу менен чыкты.**

"V.R.S. Company" ЖЧКсында басылды.
Нускасы 600.

К 0503020000-14

УДК 94(47)
ББК 63.3(2)

ISBN 978-9967-27-555-3

© Борбордук Азия Университети, 2014.

Бул эмгекти маркумдар чоң атабыз – Көчүмкулдун жана анын келини, апабыз – Кумунун жаркын элестерине арнайбыз.

Тарыхчы, Эл агартуунун отличниги. 1974-жылы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин тарых факультетин аяктагандан кийин Аксы районунун Кызыл-Жар жана Жыл-Кол айылдарында кырк жылдан ашык мектепте окуучуларга тарых жана география сабактарынан билим берүү менен бирге, завуч, мектептин директору жана соцпедагог кызматтарын аркалап, учурда ардактуу эс алууда.

Этнограф, фольклорчужана маданияттаануучу. 1994-2007-жылдары АКШнын Сиэтл шаарындагы Вашингтон Университетинде билим алып, андагы Жакынкы чыгыш тилдери жана цивилизациялары факультетинин бакалавр, магистратура жана докторантура программаларын аяктаган. Кыргыз көчмөн турмушу, маданияты, оозеки чыгармачылыгы жана музыкасы боюнча илимий-популярдуу эмгектердин автору. 2007-жылдан тартып Ага Хан Өнүктүрүү Тармагына караштуу Борбордук Азия Университетинде илим изилдөөчү болуп эмгектенип, Маданий мурастарды сактоо жана изилдөө бөлүмүн жетектейт.

ЫРААЗЫЧЫЛЫК

Бул эмгектин китеп болуп жарыкка чыгуусуна бир топ адамдар жана илимий мекемелер көмөктөшүп өз салымдарын кошушту. Биринчиден, китептин өзгөчө жана баалуу тарыхый-этнографиялык эмгек боло турганын сезип, аны жазуу идеясын жана долбоорун колдоп каржылап берген Борбордук Азия Университети (БАУ) менен Кристенсен Фондуна (ТСФ) жана алардын жетекчилигине терең ыраазычылык билдиребиз. Ошондой эле, бул китепке өзөк болуп берген, 20-кылымдын 40-жылдарынан баштап Советтик Өзбекстанда жарым кылымдан ашык малчы болуп эмгектенген кыргыз чабандарына бизге куруп берген кызыктуу маектери үчүн, жана бул чабандар менен бирге Ыспы жайлоосун бүгүнкү күнгө чейин жайлап келаткан жакын туугандарыбызга жайлоодо бизге көрсөткөн ызатсый жана меймандостугуна абдан ыраазыбыз. Мындан тышкары, кол жазманы компьютерге терип, индекстин түзүүгө көмөктөшкөн Элмира Дүйшеевага, фото-сүрөттөрдүн сапатын жакшыртууга көмөк көрсөткөн БАУнун сүрөтчү-дизайнери Михаил Романюкка, мында тиркелген видео-тасманы монтаждап, англис тилинде субтитрлөөгө көмөктөшкөн Раван Насифке, бул китептин англисче котормосун редакциялап, мазмундук жана стилдик жагынан сапатын жакшыртып, баалуу кеп-кеңештери менен бөлүшүшкөн БАУнун башкы редактору Сия Наврожиге, америкалык этномузыковед, Орто Азиянын салттуу музыкасын изилдеген профессор Теодор Левинге, америкалык антрополог, Вашингтон Университетинин профессору Стиван Харел агайыма, курбуларым Кейти Фриз, Мерион Фогинге жана Орто Азиянын маданий мурастары боюнча чыккан эмгектерди коомчулукка жайылтып, маанилүү маалымат таратууда колдоо көрсөткөн БАУнун Коммуникация бөлүмүнүн башчысы Нисар Кешваниге чексиз ыраазычылыгыбызды билдиребиз. Ошондой эле, китептин сырткы жана ички дизайнын жасап, басмага даярдап, калыпка салган Аида Тостокова жана китепти мыкты сапатта чыгарып берген VRS басмаканасына чоң рахмат айтабыз!

Эң негизгиси – бизди багып чоңойткон маркум чоң атабыз Көчүмкул менен анын келини Куму апабыздын арбактары бул чакан эмгегибизге ыраазы болуп, батасын берер деп ишенебиз. Жараткан өзү аларды рахматы кылып, калган урпактарын саламат кылсын!

МАЗМУНУ

БАШ СӨЗ	10
Кыяс Молдокасымов	10
Теодор Левин	14
КИРИШ СӨЗ	16
БИРИНЧИ БӨЛҮМ: Көчтү улаган Көчүмкул жана советтик доор..	25
Кыргыз көчү.....	25
Миңбайдын ашы.....	31
Көчүмкулдун балалык чагы.....	33
Совет бийлигинин орношу.....	37
Кетмен-Төбөгө көчүрмө кылуу	41
Советтик Өзбекстанга кетүү.....	42
Улуу Ата Мекендик согуш.....	47
Чаткал жайлоосунда	48
Согуштан кийинки турмуш.....	53
Кумуну келин кылып алуу	57
Чоң ата менен небере	61
Колхоздогу турмуш.....	63
Хакул-Абад шаары	64
Базар көрүнүшү (1950-жж.)	67
Куму эненин жомоктору	70
“Гап” тагы айтылган кызыктуу окуялар	75
СССРдин жогорулашы. АКШ менен “жарышуу”	78
Социализм. Коммунизм. Капитализм.....	82
Ыспы жайлоосу.....	83
Элдик күлкүлүү уламыштар	85
Аталык милдет, балалык парызды аткаруу.....	87
Неберелердин сүннөт тою	88

“Улуу тоого чыккан барбы, улар үнүн уккан барбы”	92
Фергана өрөөнү	95
“Анжиян көтөрүлүшү”	97
Көчүмкул улакчы.....	101
Кызыл-Жарга кайтып келүү.....	104
Кочкорбай, Анарбай, Анаркул.....	104
Куму эне жана элдик педагогика.....	108
Кызыл-Жардагы турмуш.....	110
Жайлоодогу жашоо	115
СССРдин кыйрашы.....	118
ЭКИНЧИ БӨЛҮМ. “Өзбекстанга келин болуп барып, кемпир болуп келдим”. Куму эненин өмүр таржымалы	122
Ат жалындагы маек: “Эсенсиңби, эски журтум?!”	122
Кетмен-Төбөгө көчүрмө кылуу; согуш жылдары	128
Өзбекстанга келин болуп баргандагы алгачкы күндөр.....	129
“Казанын жууп мис кылган, кайын журт көөнүн куш кылган...”	132
“Жайлоонун рахаты да, азабы да бар”	136
“Он болсо орду башка, кырк болсо кылыгы башка”	142
“Катар-катар келиндерди алдым”	146
“Аштан тойсом да баштан тойгон эмесмин”	153
“Тилеген аштын тузу ачуу”	155
“Өзбекстанга келин болуп барып, кемпир болуп келдим”	162
“Бул дүйнө – жалган дүйнө”	163
“Армансыз өтөм дүйнөдөн, апакем деп сыйласа”	164
“Келинди келгенде көр, кемпирди өлгөндө көр”	165
Постскриптум (Эпилог).....	168
ТИРКЕМЕ – 1	171
“Өзбектен жамандык көрбөдүк”. <i>Кыргыз чабандарынын эскерүүлөрү</i>	171

Көчүмкулов Анаркул (1934-ж. туулган)	173
Малаева Анаркүл (1937-ж. туулган)	174
Малаев Алымбай (1943-ж. туулган)	176
Омоков Өмүрбай (1948-ж. туулган)	181
Турдалиев Мамбеталы (1927-ж. туулган)	182
Атабеков Мазел (1934-ж. туулган)	185
Жумашева Гүзаркан (1934-ж. туулган)	188
Кулмырзаев Ташен (1928-ж. туулган)	191
Кулмырзаева Курманжан (1936-ж. туулган)	192
Озокеев Ооган (1934-1991)	195
Малаев Аскарбай (1934-ж. туулган)	197
Ажыкеев Абдес (1929-ж. туулган)	198
Маллаев Эркинбек (1936-ж. туулган)	199
Бабаназаров Сулайман (1946-ж. туулган)	200
Сөлпүев Үсөн (1936-ж. туулган)	201
Мамыралиев Кочкорбай (1928-2013)	202
Ташыбеков Тургунбек (1924-ж. туулган)	202
Кулубаев Жоробек (1946-ж. туулган)	202
Бабаев Өскөн (1930-ж. туулган)	203
ТИРКЕМЕ – 2	205
Көчүмкулдун урпактары	205
СӨЗДҮК	218
КОЛДОНУЛГАН ЖАНА КОШУМЧА АДАБИЯТТАР	236
КӨРСӨТКҮЧ	238
ЖАЙЛОО ЭТНОГРАФИЯСЫ	253
Ыспы жайлоосунан фото-баян (1970-жылдар)	
Ыспы жайлоосунан фото-баян (2009-2011-жылдар)	
ЖАЙЛООДОГУ ҮЧ МУУН – видеофильм (2009-ж.)	

БАШ СӨЗ

Кылым карыткан кыргыз көчү

Биз жаш кезибизде айылдын (Өзгөндүн Көлдүк айылынын) алыскы жайлоолоруна өзбекстандык чабандар жылда келип жайлап кетишер эле. Алардын койлору совхоздун метис коюндай эмес, куйруктуу, чоң-чоң, жайдары кара койлор болчу. Биздин айылдан да Өзбекстанга барып мал багып, ал жакта көп жыл жашап, кайра көчүп келишкендер бар. Алардын турмуш-тиричиликтери, жашоосу тууралуу азын-оолак эле билбесек, жакындан билчү эмеспиз. Балалык баёолук менен энемден: “Алар алыска барбай эле бул жактан деле мал бакса болбойбу?” – деп сураган учурларым да көп болду. Энем да кыска эле, “Ал жакта бизден жакшыраак экен, ошол үчүн барышты да” деп жооп берип койчу. Ошол балалык кездеги энемдин кыска жообуна *Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандары. Тарыхый-этнографиялык баян* аттуу жатык тил менен жазылган кызыктуу эмгекти окуп чыккан соң жооп алдым.

1990-жылдары, Кыргыз Улуттук университетинин тарых факультетинде окутуучу болуп жүргөнүмдө, Өзбекстандан келип окуган кыргыз студенттерге өзбекстандык кыргыздар тууралуу дипломдук иш да жаздырган учурум болду. Чынын айтайын, жазылган дипломдук иштерде бул эмгекте баяндалгандай кызыктуу маалыматтар жокко эсе болчу. Кийин өзүм да XIX кылымдын экинчи жарымы, XX кылымдын башындагы кыргыз-өзбек элинин байланыштарын изилдеп, Ташкенттеги архивден, А. Навои атындагы китепкананын сейрек бөлүмүнөн көп эле материалдарды жыйнап, аларды илимий

эмгегимде пайдаландым. Бирок, бул эмгектегидей жандуу баян болбой, кургагыраак болуп туруп алган.

Бул эмгек көп жылдар бою Өзбекстанда, өзбек эли менен жуурулуша жашап, алардын мал чарбачылыгын өнүктүрүүгө омоктуу салым кошкон кыргыздардын оозунан жазылып алынып, жандуу баяндалганы менен өзгөчөлөнүп турат. Эски усулда эмес, жаңы усул менен жазылгандыктан окурмандар үчүн да жеңил. Эмгекти жазган авторлордун өздөрү да бир чети чабандардын турмушуна аралашып, алардын жашоолорун жакындан билип, алар менен маектешип, өз учурунда сүрөткө да тартып алышкан. Эки башка муундун өкүлү катары, ата-бала авторлор бул эмгекти башкача өңүттөн алып жазганы да байкалып турат.

Экөө тең кыргыз көчмөн турмушун жана маданиятын терең билген, билимдүү-илимдүү адамдар. Бири, советтик доордо Улуттук университеттин тарых факультетин аяктап, көп жыл мектепте мугалим, завуч, директор болуп эмгектенсе, экинчиси, эгемендүүлүктүн алгачкы жылдары Мухиттин аркы өйүзүндөгү Американын Вашингтон университетинде билим алган жаңы муундун өкүлү.

Бул эмгек андагы кыргыз чабандарынын жана авторлордун уруктуугандарына эле эмес, жалпы кыргыз окурмандарына, кошуна өзбекстандыктар үчүн да, ал түгүл кыргыздын тарых-этнографиясына кызыккан чет өлкөлүк илимпоздордун да кызыгуусун арттыраары бышык. Жөнөкөй көрүнгөнү менен, кыргыздын тарыхын, дүйнө таанымын, этнографиясын, чыгармачылыгын, салт-санаасын, жашоо жагдайын чебер чагылдырган мындай кызыктуу эмгек биринчи жолу жазылып отурат. Эмгекти окугандар өздөрү окуяга аралашып жүргөндөй, тааныбаган бир үй-бүлөнүн эмес, өз үй-бүлөсүнүн баяны жазылгандай кабыл алаары чындык.

Китепте кыргыздын көчмөн турмушу, анын көптөгөн азаптары менен кыйынчылыктары, ошол эле учурда жыргалы менен жаркын учурлары эмгектин башынан аягына чейин жандуу баяндалат. Эмгектеги башкы каармандар Өзбекстанда жашап, эмгектенгени менен, алар кыргыздын жайлоолорунун кооздугун, элинин

меймандостугун, чыдамдуулугун, эмгекчилдигин ар убак даңазалаган. Кыргыз көчүндөгү улуу маданиятты, айлана-чөйрөгө жасалган аяр мамилени ар тараптуу баяндап, кийинки муунга тарбиялык терең мааниси бар жагдайларды ачып көрсөтүшкөн. Улуттук ат оюндардын, өзгөчө улак тартыш, көк бөрүнү кыргыз жигиттери кайсыл жерде, кайсыл шартта жашабасын кошо ала жүргөндүгүнө күбө болобуз. Көчүмкул, Мазел сыяктуу улакчылардын, Тургуналы балбандын даңазалары таш жарып, кыргыздын даңкын алыска таратканын бул китептен окуганда толкунданып, сыймыктанып кетесиң.

Эмгекте кыргыз жана өзбек элдеринин маданий, мүнөздүк жана менталитеттик өзгөчөлүктөрү ар кандай тамашалуу сөздөр, күлкүлүү окуялар, элдик жомоктор аркылуу таамай жана чебер сүрөттөлүп, китептин адабий-көркөмдүк жагын арттырган. Ошондой эле, XX кылымдагы тарыхыбыздын урунттуу учурларынын карапайым калктын көз карашы менен чагылдырылышы, маанилүү окуялардын, тарыхый фактылардын чебердик менен сүрөттөлүшү ар кандай окурмандын кызыгуусун жаратат.

Эмгектин дагы бир баалуулугу – анын үй-бүлө институтун, тарбия темасын терең талдоого алынышынан көрүнөт. Окурмандар Көчүмкулдун жана Кумунун мыкты инсандык сапаттары аркылуу, кыргыз аялдарына жана мырзаларына мүнөздүү болгон акылмандык, кайраттуулук, чыдамкайлык сыяктуу улуу сапаттарын көрө алышат. Көчүмкул атанын балдарга жасаган мамилеси, анын келини Куму эненин уул-кыздарына, неберелерине берген тарбиясы – бул нукура кыргыз тарбиясы. Китептин биринчи бөлүгүндө Көчүмкулдун уулдарына берген тарбиясы, үй-бүлөсүнө жасаган аталык камкордугу аркылуу кыргыз элинин мыкты сапаттары ачылган. Китептин экинчи бөлүгүндөгү Куму эне менен небереси Элмира Көчүмкулованын, автордун жандуу баарлашуусу өзгөчө кызыгууну жаратат. Куму эненин балдарына, неберелерине жана келиндерине берген салттуу билими, тарбиясы, жасаган мамилеси аркылуу анын энелик мыкты сапаттарын, энелик улуу касиетин ачып берет. Бул бөлүктү окуган ар бир окурман өз энесинин жандуу элесин көрөт, анткени, дүйнөдөгү энелердин бардыгы бирдей деп бекеринен айтылбаса керек.

Кылымдар бою ынтымакта жашап келген боордош кыргыз эли менен өзбек элинин мамилеси эмгектин өзөктүү жактарынын бири. Жазында жайлоого узатышып, кеч күздө колунда болгон тамагы, таттуу жемиштери менен тосуп алышкан өзбек кошуналары менен жылуу мамилесин эмгектин каармандарынын бардыгы эскеришет. Өзбектерден эч жамандык көрбөгөнүн, сый-урматка бөлөнүп, жакшылык-жамандыкта ар дайым чогуу болгонун, алардын жакшы сапаттарын санап отурган кыргызды эч качан өзбекке каршы коюу мүмкүн эмес. Эгерде азыркыдай тикенек зымдар тосулбай, каттоо мурдагыдай болуп турганда, көчүп келүү эч кимибиздин оюбузда жок эле дешет бир ооздон. Тилекке каршы, улуу муундун ынак мамилесин эгемендик доордо төрөлгөн жаңы кыргыз жана өзбек мууну улап кете албай, Кыргызстан менен Өзбекстандын чек арасын бөлүп турган тикенек зымдардын эпкини алардын жүрөгү аркылуу өтүп, барган сайын аралык алыстап бара жаткандай.

Эмгекте коштолгон сүрөттөр анын мазмунун байытып, маанисин толуктап, салмагын арттырат. Советтик мезгилде тартылган түссүз сүрөттөр менен жакынкы жылдарда тартылган түстүү сүрөттөр ортодогу мезгилди, тарыхтын бир элеси менен жашоо уланып жаткан бүгүнкү күндү өң-түс менен ажыратып тургансыйт.

Арадан бир топ жыл өтүп, кечээки жайлоодо атка өңөрүп жүргөн кичинекей небере кызы – Элмира бойго жетип, Куму энесинен алган салттуу тарбиясын терең билим менен толуктаган. Бүгүн ал кайра энеси минген атты жетелеп, аны жайлоого алып барып алып, эскерүүлөрүн тасмага жазып, китеп кылып окурмандарга тартуулап жатышы – бул кылымдарды карыткан кыргыз көчү эмей эмне!? Демек, кыргыз көчү эч качан токтобойт. Кыргыз жашап турганда, кыргыз көчү улана берет. Сиздердин колуңуздагы эмгектин башкы өзөгү да ушул.

Кыяс Молдокасымов,
тарых илимдеринин кандидаты,
КР Маданиятына эмгек сиңирген ишмер.

БАШ СӨЗ

Элмира Көчүмкулова менен Маматкерим Көчүмкуловдун *Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандары* аттуу китеби Борбордук Азия пасторализми боюнча жазылган тарыхый эмгектерден кыйла өзгөчөлөнүп турат, анткени, авторлор өздөрү жашап өткөн көчмөн турмуштун этнографиялык тарыхын баяндашат. Б. з. ч. V кылымда “Тарыхтын атасы” аталган Геродоттон тартып, Борбордук Евразия көчмөндөрүнүн тарыхы көбүнчө бөтөн, отурукташкан маданияттын өкүлдөрү тарабынан жазылып келген. Алардын тизмеси узун: Улуу Кытай дубалынын ары жагында жашаган “түндүктүк варварлар” менен болгон уруш-жаңжалдарды баяндаган байыркы кытай хроникалары, орто кылымдардагы араб географтары жана фарс тарыхчылары, европалык саякатчылар, империялык Россиянын этнографтары, ал эми биздин доордо, алардын катарын Борбордук Азияны кыдырып, көчмөндөрдү “изилдеген” Батыштын антропологдору толуктап келет. Ата-теги көчмөн, көчмөндөр жана көчмөн маданият тууралуу жазган борбордук азиялык окумуштуулар да, көбүнчө шаар-кыштактардан чыгып, жергиликтүү калктын тилинде сүйлөгөнү менен, алар, англо-америкалык антропология илиминде модага айланган термин менен айтканда, “мобилдүү пасторалисттердин” өзгөчө шартта калыптанган маданиятын толук түшүнө бербейт.

Ал эми бул китептин авторлору көчмөн маданияттын нукура өкүлдөрү болуп, көчмөн турмуштун табийгый кооз көрүнүштөрү, добуштары, жыты, даамы жана ритм-ыргактары алардын кан тамырларында агат. Авторлордун негизги маалымат булагы – өздөрүнүн жана жакын тууган-уруктарынын эскерүүлөрү жана тажрыйбалары. Кыргыз чабандарынын жандуу, оозеки чыгармачылыгында, улуу муундун турмуштук бай тажрыйбалары элдик жомокторго, макал-лакап жана кызыктуу уламыш-окуяларга айланып, алардын баарын авторлор маек-интервью учурунда кылдаттык менен жазып алышкан. Таасирдүү, бирок бурмаланбай, так жазылган көчмөн жана жарым көчмөн турмуш тууралуу бул баяндардан, кыргыз чабандарынын сөз байлыгын чагылдарган, тактап айтканда, туугандык мамилелерине, жылкынын өң-түсүнө, малдын анатомиялык түзүлүшүнө жана тоо башындагы жайлоо-жайыттардын түркүн ботаникалык жашоосуна байланышкан салттуу, адистешкен терминдердин түрмөгүн көрөбүз.

Бир убактарда Ички Азиянын кенен аймактарын ээлеген көчмөндөрдүн империялары жана жакынкы өткөн кылымдарда Азияда жана дүйнөнүн башка бөлүктөрүндө жашаган көчмөн элдер отурукташкан элдердин өздөрү үчүн түзгөн экономикалык, социалдык жана саясий системаларында өз ордун таап, жашоого аргасыз болушкан. Айыл чарбасынын жана индустриянын күчү менен курулган Советтер Союзу ошондой системанын бирден бир үлгүсү болгон. Советтердин 1920-жылдардын аягында жалпы өлкө боюнча жүргүзгөн коллективдештирүү программасына көчмөн элдерди тартуу стратегиясы эбегейсиз, бирок ийгиликсиз экономикалык эксперименттеги коомдук инженериянын бир гана элементи болуп саналат. Бул китепте сөз болгон кыргыз чабандары да, Совет мамлекетинин көрсөтмөсү менен, Өзбекстандын интенсивдүү культивацияланган, дүйнөдө пахтаны эң көп өстүргөндөрдүн бири болгон өзбек дыйкандары жашаган Фергана өрөөнүндө уюшулган коллективдүү чарбаларга кошулушкан. Кыргыз чабандары менен өзбек дыйкандары ондогон жылдар бою жанма-жан, ынтымакта жашаса да, көчмөн жана отурукташкан элдердин маданиятынын ортосундагы тарыхый кастык мамилелерге жана тескери көз караштарга көз жумуп, өздөрүнүн улуттук тилин, үрп-адат, каада-салтын жана маданий өзгөчөлүктөрүн кылымдар бою өз ара тыгыз социалдык мамилелер жана экономикалык карым-катыштар аркылуу сактап келишкен.

Бул укмуштуудай кайраттуу жана өжөр көчмөн элдин күнүмдүк жашоо-турмушун, жан дүйнөсүн англис тилдүү окурмандарга ачып берген “Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандары” аттуу эмгек жөн жерден жаралган жок. АКШда он жыл билим алып, жашап келген Элмира Көчүмкулованын китептин түп нускасын, кыргызча вариантын англисчеге которуу түйшүгүн мойнуна алып, атасы экөөсүнүн кыргыздын көчмөн турмуш-маданиятына болгон арзуу-сүйүүсүн Кыргызстандан сырткары жашаган окурмандары менен бөлүшүп, аларга тартуулап жатканы зор алкышка татыйт. Анын англисче котормосу өзүнчө узак көчмөн жашоого ээ болуп, көптөгөн жаңы жерлерге саякаттап, көп-көп жаңы окурмандарын, досторун таба беришин тилейм.

Теодор Левин,

*Этномузыка изилдөөчү,
Дартмут колледжинин профессору*

КИРИШ СӨЗ

XX кылымдын башынан аягына чейинки доор Орто Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын тарыхында өзгөчө орунду ээлейт. 1920-жылдардагы Совет бийлигинин орношу, 1930-жылдардагы отурукташтыруу жана коллективдештирүү саясаты, 1941-45-жылдардагы экинчи дүйнөлүк же “Улуу Ата-Мекендик” согуш көчмөн кыргыздардын социалдык-экономикалык жана маданий жашоо-турмушуна чоң өзгөрүүлөрдү алып келди. Бул китепте XX кылымдагы Фергана өрөөнүн, Фергана жана Чаткал кырка тоолорун мекендеп, жалаң мал чарбачылыгы менен жан баккан кыргыз урууларынын көчмөн турмушу тарыхый-этнографиялык жактан иликтенет.

Китеп төрт бөлүмдөн турат. 1-бөлүмдө чоң атабыз Миңбай уулу Көчүмкулдун (1906-1986) өмүр таржымалы хронологиялык тартипте баяндалып, ал жашаган мезгилдеги тарыхый окуялар, коомдогу саясий-экономикалык өзгөрүүлөр камтылып, болуп өткөн окуялардын контексттери берилип, эки этап менен – советтик доорго чейинки жана советтик доордогу социалисттик түзүлүштүн социалдык-экономикалык жана маданий абалы чагылдырылат. 2-бөлүмдө Көчүмкулдун улуу келини, апабыз Дүйшөбай кызы Кумунун (1931-2011) кызыктуу өмүр таржымалы өзүнүн айтуусунда суроо-жооп иретинде баяндалат. 3-бөлүм бул чабандар жайлаган Ыспы жайлоосунда 1970-жылдары жана 2009-2011-жылдары тартылган тарыхый-этнографиялык фото-сүрөттөр жана Куму эне жөнүндө тартылган өздүк видео-тасманы камтыйт. Китептин аягында Көчүмкул ата жана Куму эне сыяктуу Советтик Өзбекстанда элүү жылдан ашык эмгектенип, жашап келишкен башка кыргыз чабандары менен болгон маектердин үзүндүлөрү жана Көчүмкулдун урпактарынын аты-жөнү тиркеме катары берилет.

Бул китеп кыргыздын катардагы карапайым инсандары Көчүмкул ата менен Куму эненин өмүр таржымалынын негизинде жазылган, ХХ кылымдагы кыргыздардын социалдык-экономикалык тарыхын, көчмөн турмушун, кулк-мүнөзүн, жана үрп-адатарын камтыган, *адабий-көркөм стилде жазылган тарыхый-этнографиялык баян* деп мүнөздөсөк болот. Бул эки инсандын басып өткөн өмүр жолу Кыргызстандын түштүгүндөгү, анын ичинен Аксы, Ала-Бука, Чаткал, Ноокен, Базар-Коргон аймагындагы кыргыздардын жакынкы совет мезгилиндеги тарыхына мүнөздүү. ХХ кылымдагы белгилүү окуялар кыргыз элинин тарыхында өзгөчө орунду ээлегендиги ушул эки карапайым инсандын мисалында ачып берүүгө аракет жасалды. Анткени бул мезгилдин оош-кыйыштары, турмуштун жакшы-жаманы, коомдогу саясий-экономикалык, маданий өзгөрүүлөр алардын көз алдынан өткөн.

Булар өмүр бою малчылык кесипти аркалаган, кыргыздын көчмөн турмушун жибинен ийнесине чейин билген кыраакы адамдар болгондуктан, алардын жашоо образы башка миңдеген кыргыздар үчүн да мүнөздүү. Көчүмкул ата жана Куму энеде көчмөндөргө мүнөздүү болгон кең пейилдүүлүк, ак көңүлдүүлүк, чыдамкайлык жана сабырдуулук сыяктуу касиеттерге ээ болуу менен бирге, өмүр бою ак эмгек кылышып, бала-чакаларын адал оокат менен багып өстүрүшүп, кээ бирөөлөр сыяктуу чоң байлык топтоп, мансапка ээ болбогону менен, бул турмушта өздөрүнүн татыктуу ордун тапкан инсандар. Жашоодо материалдык байлыкка караганда руханий байлыктар – жакшы жүрүм-турум, нарк-насил, акыл-эс, ар-намыс, сый-урмат жогору турарын булардын мисалында даана байкоого болот. Булардын өмүр таржымалын баяндоо менен бирге кыргыздын салттуу баалуулуктары, каада-салттары, ырым-жырымдары, элдик педагогикасы, бала төрөп өстүрүү, балдарды үйлөп-жайлоо, калың төлөө, сеп берүү, аш-тойлорду өткөрүү жана урук-туугандык мамилелерге да кеңири орун берилген. Кыргыздын ат жалында ойногон эр жигиттеринин арасында бүгүнкү күнгө чейин кеңири ойнолуп келаткан улак тартмай же көк бөрү жана ат чабыш сыяктуу улуттук ат оюндары чебердик менен сүрөттөлөт.

Ошондой эле, кыргыз чабандары совет мезгилинде өзбектер менен көптөгөн жылдар бою бирге жашап, мамиле куруп келишкен.

Андыктан, кыргыздардан бир нече кылым мурун отурукташып, соода-сатык жана дыйканчылык менен жан баккан өзбек элине жана маданиятына мүнөздүү болгон жашоо эрежелери жана өзгөчөлүктөрү да учкай чагылдырылган. Чөлдө жашаган соодагер өзбек эли менен тоолук көчмөн кыргыздардын стереотиптүү мүнөзү жана аң сезими эл арасында кеңири айтылып жүргөн кызыктуу аскиялар, макал-лакаптар, тамаша сөздөр аркылуу чагылдырылып, бул тектеш түрк тилдүү эки эл мурунтан эле бири-биринин жашоо өзгөчөлүктөрүн жана баалуулуктарын сыйлап, биринин жашоосун бири экономикалык, маданий жактан толуктап жашап келгендиги баса белгиленет. Алардын жашоо-турмушу аркылуу Совет мезгилинде ар кайсы улуттардын ынтымакта жашоосун түшүнүүгө жардам берет. Көчмөн турмушту аркалаган тоолук кыргыздар менен отурукташып, дыйканчылык менен алектенген өзбектер советтик мезгилге чейин эле Фергана өрөөнүндө ынтымакта жашап келген. Совет мамлекетинин улуттук саясаты мамлекеттин аймагында жашаган ар кайсы элдерди ынтымакта жашоого үндөгөн. Совет мезгилине чейин кыргыздар менен өзбектердин ортосундагы улуттук өзгөчөлүктөрү, тагыраак айтканда “мен кыргызмын” же “мен өзбекмин” деген өзүн-өзү аңдоо, бөлүнүү сезими, кийинчерээк, Совет өкмөтү жасалма мамлекеттик чек араларды чийгенден кийин күчөгөн. Бирок, чек арада жайгашкан аймактарда жашаган элдердин социалдык, экономикалык турмушу мурункудай эле болуп, Союз кулаганга чейин тыгыз маданий, экономикалык карым-катышын уланта беришкен.

Таптакыр эки башка табигый, коомдук, жана экономикалык чөйрөдө жашап жана эмгектенген кыргыз чабандарынын жашоо образы өзгөчө кызыгууну туудурат. Өзбекстандын тарыхый шаарларынын бири болгон Хакул-Абад шаарындагы соода-сатык мамилелери, андагы нукура “чыгыш базарынан” тартып, Фергана тоо кыркасынын түндүк батышында, Кыргызстандын Кетмен-Төбө өрөөнүнүн чыгыш тарабында деңиз деңгээлинен 3000-3.500 метр бийиктикте жайгашкан Ыспы жайлоосунун кооз көрүнүштөрү – жайкалган көк майсалуу жайыттары, арча, карагай, кайыңдуу токойлору, көк мелжиген бийик аска-зоолору, шаркырап аккан көк кашка тунук суулары, ал жерлерди мекендеген түрдүү жапайы жаныбарлары да чебердик менен сүрөттөлгөн. 1959-жылдан тартып

Советтер Союзу бузулганга чейин бул жайлоолорду Өзбекстандын Наманган облусундагы Нарын, Үч-Коргон райондорунун малчылары – кыргыз чабандары жайлап келишкен.

Китепте көчмөн турмуштун оор шарттары, анын азабы жана рахаты кыргыз аялдарынын оор түйшүгү, үй-бүлөдөгү жана коомдогу орду, айрыкча, көп баланы тоо-таштарда көчүп-конуп жүрүп төрөп, багып, өстүрүү кыйынчылыктары Куму эненин мисалында баяндалып, мындай көрүнүш ошол мезгилдеги бардык кыргыз чабандарынын аялдарына мүнөздүү болгондугун көрсөтөт. Балдарды тарбиялоодогу ата-эненин милдетине өзгөчө көңүл бөлүнүп, Куму эненин айткан кызыктуу жомоктору, уламыштары балдарына кандайча таасир эткендиги, алардын кулк-мүнөзүнүн калыптануусуна, дүйнөнү таанып билүүсүнө көмөк көрсөткөндүгү ачып берилген.

Ошондой эле, “тилеген аштын тузу ачуу демекчи,” Куму эненин арзып жүрүп төрөгөн Арзыкан аттуу кызынын 15 жашында психикалык оорууга чалдыккан татаал тагдырына да токтолуп, анын мисалында кыргыздын элдик табыпчылыгы, тамырчылыгы, ырым-жырымдары, ыйык жерлерге сыйынуу адаттары, бакшычылык өнөрү жана диний ишенимдерине да орун берилген. Албетте, Арзыкандын окуясын ал ооруусунан айыккандан бир нече жыл кийин анын өз оозунан угуп, жазып алып, өзүнүн макулдугу менен кыскартып, иргеп анан китепке киргизгенибизди айтып коюубуз абзел.

Кыскасы, китеп Советтик Өзбекстандагы кыргыз чабандарынын жарым кылымдык көчмөн турмушун, тажрыйбасын жана өзбек туугандар менен болгон өз ара мамилелерин баяндайт. Буга чейин бул темага мурда эч ким кайрылбагандыктан, анын чагылдырылышы азыркы учурда – постсоветтик деп аталган, эгемендүү, демократиялык доордо өтө маанилүү болуп олтурат. XX кылымдын аягындагы СССРдин жоюлушу жана Орто Азияда эгемендүү мамлекеттердин пайда болушу менен чек аралар жабылып, улуттар аралык мамилелердин бузулушу теманын актуалдуулугун арттырат. Кыргызстан эгемен болгон күндөн тартып кыргыз тарыхы кайрадан жазылып бүтө элек. Жакында эле Жогорку Кеңештин депутаты Алтынбек Сулаймановдун демөөрчүлүгүнүн алдында тарыхчыларга жети томдон турган кыргыз тарыхын жазууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Бул тарых совет

доорундагы марксизм-ленинизм методологиясына негизделген эмгектерден айырмаланып, тарыхый фактыларды жана окуяларды бурмалабаган, болгонун болгондой чагылдырган, элдин калың катмарына түшүнүктүү жазылган кыргыз тарыхы болушу керек. Биз жазган Өзбекстандагы кыргыз чабандарынын турмушу жөнүндөгү чакан эмгек аз да болсо тарыхыбызга салым кошуп, тарых илимине, жалпы эле тарых жана этнография сүйүүчүлөргө аз да болсо пайдасы тийер деген үмүттөбүз.

Ошондой эле, бул эмгек келечек муундар үчүн кыргыз элинин жана Кыргызстандын жакынкы тарыхын жана көчмөн маданий мурастарын үйрөнүүдө баалуу булак болуп, улуу муун менен кичүү муун ортосундагы байланышты үзбөөгө үндөйт. 2009-жылы чоң энем Кумуну 78 жашында өзү мурун чоң атам экөөсү жайлаган Төөлчү, Тегерек-Саз жана Ыспы жайлоолоруна алып барып, жайлоонун башында отуруп алып анын өмүр таржымалын өз оозунан жазып, видео-тасмага да тартып алган элем. Чоң энемдин бул жайлоолорго чыкпай калганына 20 жыл болгон экен. Ал отурган эски журттарын, конуштарын жана баскан-турган жерлерин кайрадан көрүп абдан толкунданып, кубанычы койнуна батпай, кайра-кайра *“Мен сени кичинеңде ушул жерлерден, суулардан, бел-ашуулардан атка өңөрүп алып көччү элем. Эми сен чоңоюп, мени алып кетип жатасың! Ой тобо!”* – деп таң калып, мага ыраазы болуп батасын берген эле.

Совет мезгилиндеги жазылган тарыхый-этнографиялык эмгектерден айырмаланып, бул эмгекте камтылган маалыматтар тарыхка өз көзү менен күбө болуп, анын оош-кыйыштарын жон-териси менен сезген адамдардын өз оозунан жазылып алынды. Муну менен биз жеке, карапайым инсандардын да көз караштары жана турмуштук бай тажрыйбалары тарыхты окуп үйрөнүүдө маанилүү экендигин айткыбыз келет. Илгертен кыргыз эли тарыхын, санжырасын, маданиятын оозеки түрдө айтып, сактап келген. Андыктан, оозеки тарыхый-этнографиялык баяндоолор бул эмгектин негизги өзөгүн түзөт. Эгемендүүлүк жылдардан тарта эл арасында кыргыз урууларынын санжырасына жана аймактык тарыхка болгон кызыгуу күчөп, көптөгөн адабий-публицистикалык жана илимий эмгектер чыгып, тарыхыбыздын жазылбай калган актай барактарын ар кайсы деңгээлде толуктап, өз окурмандарын таап келет. Бул эмгектеги

окуялардын өзөгүн китептин каармандары Көчүмкул, Куму, Кочкорбай, Анарбай, Анаркул жана алардын замандаштары менен болгон маектер түзөт. Көчүмкулдун өмүр баянында камтылган окуялар анын колунда чоңойгон тун небереси Маматкеримдин эскерүүлөрүнүн негизинде жазылды. Маматкерим жаштайынан зирек өсүп, тарыхка, санжырага кызыгып, чоң атасы Көчүмкулдун өмүр таржымалын анын көзү тирүүсүндө өз оозунан бир нече жолу угуп, ар бир айткан сөзүн көкүрөгүндө бекем түйүп алган. Каармандардын өмүр таржымалдары жана маанилүү окуялар хронологиялык тартипте берилет.

Эмгектин ичинде эл арасында айтылып жүргөн, бирок эч бир басма бетинде жарыяланбаган уламыштар, жомоктор, күлкүлүү окуялар, кошоктор, элдик секетбай ырлар да камтылган. Респонденттердин берген маектериндеги айрым сөздөр жана сүйлөмдөр редакцияланып, оңдоп-түзөлдү, бирок көпчүлүгү кандай айтылса ошол бойдон берилди.

Бардык эле эмгектердей, китеп кемчиликсиз жазылды деген ойдон алыспыз. Ошентсе да, бул чекене эмгегибиз өткөн кылымдын өзгөчө тарыхый доорун басып өткөн кыргыз көчмөн тарыхына жана маданиятына кызыккан жалпы окурмандар менен илимпоздорго, ошондой эле, кыргыз менен өзбек элинин ортосундагы мамилелерди тереңирээк түшүнүүдө жана чыңдоодо баалуу тарыхый-этнографиялык материал болуп беришине терең ишенебиз.

Китептин авторлору жана фото-сүрөттөр жөнүндө

Китептин авторлору – Маматкерим Көчүмкулов жана анын кызы Элмира Көчүмкулова – жарым көчмөн турмушта жашаган кыргыз үй-бүлөсүндө төрөлүп өскөн. Экөө тең жогорку билимдүү, тарых, этнография, элдик оозеки чыгармачылыкка-фольклорго, антропология илимдерине кызыккан, кыргыз салттуу музыкасын сүйгөн адамдар. Маматкерим 1974-жылы Кыргыз Улуттук университетинин тарых факультетин аяктагандан тартып, Аксы районунун Кызыл-Жар айылындагы орто мектептерде окуучуларга тарых жана география сабактарынан билим берип келет. Ал эми Элмира АКШнын Вашингтон штатындагы Вашингтон

Университетинде Жакынкы чыгыш тилдери жана цивилизациялары деген факультетинин бакалавр жана магистратура программасын бүтүрүп, 2007-жылы, докторлук даражасына ээ болгондон кийин, Кыргызстанга кайтып келип, Бишкектеги Борбордук Азия Университетинде илимий кызматкер жана Маданий мурастарды сактоо бөлүмүнүн башчысы болуп эмгектенүүдө.

Экөө тең чоң ата, чоң энелеринин тун неберелери болуп, алардын чексиз мээримине бөлөнүп, кызыктуу жомокторунан жана нускалуу сөздөрүнөн руханий азык алып, ат минип, кымыз ичип жайлоодо чоңоюшкан. Ошол себептен, чоң атасы Көчүмкул менен апасы Кумунун ары татаал, ары кызыктуу басып өткөн өмүр жолдорун бул китепке өзөк кылып алып, экөөнүн турмуштук бай тажрыйбаларын жана билимин жалпы окурмандар менен бөлүшөт.

Экөө өздөрү чоңойгон Ыспы жайлоосуна барганда дайыма фото-аппараттарын ала барып, ал жерди жайлаган кыргыз чабандары менен баарлашып, кыргыз көчмөн турмушун ар кандай көрүнүштөрүн сүрөткө тартып, эки башка тарыхый мезгилди чагылдырган баалуу фото-документтерди тартуулашат.

Китептеги түссүз (ак-кара) фото-сүрөттөрдү 1970-жылдары Ыспы жайлоосунда Маматкерим Көчүмкулов тартып алган. Ал 1970-жылдары жыл сайын жай айларында, каникул мезгилинде жайлоого барып, ата-эне жана урук-туугандарынын арасында эс алып келчү. Жайлоонун салкын абасы, көк кашка тунук суулары, арча-карагайлуу токойлору, миң түркүн гүлдөгөн чөптөрү, жомоктогудай кооз жаратылышы ар кандай адамды өзүнө арбап, тартып турар эле. Ошол мезгилде ФЭД-3 (Феликс Эдмундович Дзержинский) деп аталган ак-кара сүрөт тартуучу фото-аппараты менен жайлоонун кооз жерлерин, чабандардын күнүмдүк турмушун, айрыкча алардын жаш балдарын сүрөткө тартып алган.

Түстүү фото-сүрөттөрдү болсо ошол эле Ыспы жайлоосунда 2008-2011-жылдар аралыгында Элмира тарткан. Ал да атасына окшоп, 1970-жылдардын ортосунда жана 1980-жылдардын башында бактылуу балалык күндөрүн ушул Ыспы жайлоосунда өткөргөн. 2000-жылдардан бери жыл сайын ушул жайлоого чыгып эс алуу менен бирге, кылымдарды карыткан кыргыз көчүн жана жарым

көчмөн турмушун маданий-этнографиялык жактан изилдеп, фото-документациялап жүрөт. Мындагы сүрөттөрдөн кыргыз чабан-малчыларынын күнүмдүк турмушу, мал чарбачылыгы, тамак-ашы жана жайлоо меймандостугу менен бирге, тоо койнунда өскөн жаш балдардын жана Элмиранын мүнөздөмөсү боюнча “көчмөн турмуштун негизги кыймылдаткыч күчү”, эркектерден эки эсе оор жүктү аркалаган эрктүү, мээнеткеч кыргыз кыз-келиндеринин жүздөрүн көрө аласыздар.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

КӨЧТҮ УЛАГАН КӨЧҮМКУЛ ЖАНА СОВЕТТИК ДООР

Кыргыз көчү

1906-жыл. Фергана өрөөнүнүн түндүк тарабындагы улуу тоо кыркаларында жайдын толук кези. Аскасы көк тиреген ак мөңгүлүү тоолордун тескей тарабындагы капталдары калың карагайлуу чер токойлор, жашыл шиберлүү чөптөр, түркүн гүлдөр менен капталган. Төмөндө тар капчыгай менен таштан-ташка урунуп аккан көк кашка тунук суунун шары тээ алыстан угулат.

Айтылуу Сары-Челек көлүнүн этегинде жайгашкан Аркыт конушунан кыргыздын саруу уруусунун оготур уругунан чыккан атактуу байы – Миңбай өз айылы, урук-туугандары жана үйлүү-жайлуу болуп калган балдары менен чоң жайлоого – Миң Бугу Өкүн тарапка көчүүгө камданып жатат. Аялдар таң азандан турушуп, боз үйдүн туурдуктарын сыйрышып, уук-керегелерди бүктөшүп, жууркан-төшөк, ала кийиз, шырдактарды таңышып жүктү артууга даярдап жатышат. Айылдын эркектери болсо жүк артуучу унаалар – төөлөр, өгүздөр, аттар жана эшектерди кармап келишип токулгаларын токуу менен алек. Ал эми койчумандар кой-эчкилерин бир күн мурда эле айдап кетишкен. Боз балдар жылкынын арасынан минчү бээлерди, кунан-тайларды кармашып ээр-токулгаларын токушууда. Аялдарга, кыздарга арналган унаалардын токулгалары кооздолуп, жез, күмүш менен аземделип жасалган, көрпөчө, жалпоочтор кызыл-тазыл болуп көздүн жоосун алат. Жүктүн оору төөлөргө, жеңилірээктери ат, эшектерге жүктөлүп, күн шашке болгондо көч жолго түштү.

Көчтүн алдында жашы жетимишти чамалаган, орто бойлуу, көк ала сакал, буудай жүздүү, бул турмушта башынан көп окуяларды өткөргөн, көп элге таанымал адам – Миңбай бара жатты. Ал Шелчоронун сегиз баласынын ортончусу. Агалары Калыбек, Качкын, Орос, инилери Кара, Ташбай, Наргозу жана Козубектер. Алар мындан бир жума мурун чоң жайлоого барып конуп калышкан.

Кыргыз көчү өзүнчө эле бир керемет. Шаркырап аккан суу бойлоп, таштуу жол, тайгак кечүү менен келе жаткан адамдардан жана төрт түлүк малдан турган, жыландай сойлогон тирүү агым улам алга жылат. Төөлөрдүн бөкүргөнү, уйлардын мөөрөгөнү, жылкылардын кишинегени, иттердин үргөнү, көчтөгү адамдардын ызы-чуусу капчыгай ичин жаңыртат. Айрыкча, энесинен адашкан тайлактардын боздогону, кулундардын кишинегени, жапайы канаттуулардын сайраганы, ат үстүндө кыңылдап ырдап келе жаткан боз уландар менен селкилердин жагымдуу үндөрү кулактын кычуусун кандырып, өзүнчө эле бир тоо симфониясын жаратат.

Көчтүн башында байдын байбичеси чоң боз жорго бээни минип, жүк артылган кара нарды жетелеген, анын артында байдын кичи аялы – 20 жаштагы Мөөркан тору кашка быштыны минип, жүк артылган сур атты жетелеп алган. Байга турмушка чыкканына бир жыл толо элек, айы-күнү жетип калгандыктан, жаш келин эки жагын каранып, ээрге отура албай, кыйналып, эти ооруп, ойдолоп барат. Булардын артында Миңбайдын үйлүү-жайлуу болуп калган балдары – Шайымкул, Барпы, Мөндөлөй, Анделей жана Андабектер өз үй-бүлөлөрү менен көчтү улашат. Балагатка жете элек Токтобай, Бурулкан, Тажикандар жасалгалап токулган кунан-тайларды минишип, көчтүн улам алдына, оң жана сол жагына өтүшүп, бири-бирин камчылашып, каткырып күлүп ойноп бара жатышат.

Жолдо жолуккан айылдардагы аялдар көчтүн алдын тосуп чыгышып айран, кымыздарын сунушат. Алыскы жолдон чарчап-чаалыгып келе жаткан жүргүнчүлөр бир саамга токтой калышып, нан ооз тийип, чаңкоосун кандырып, жолго чыккандарга ыраазычылыгын билдирип жолун улантышат.

Жаңы конушка чейин алыс. Кудай ак жол берсе, кечке жуук жетип барабыз деген ой менен үзөнгүнү чирене тээп, добулгу саптуу

өрмө камчысын толгой кармаган Миңбай улам артына карап көчтү башкарып барат. Күн төбөгө келип, түш мезгили болгондо көчтүн алдында бара жаткан Миңбай аргымагын алкынтып, көчтөн бөлүнүп, ашуунун белине барып токтоп, айланага көз чаптырды. Чар тарабы кыргыздын керемет тоолору, күн чыгыш тарапта Тянь-Шань, Фергана кырка тоолору, күн батышта Чаткал Курама тоолору, түндүктө болсо Кетмен-Төбө өрөөнү, ал эми түштүк тарапта Алай, Ысар тоолору элес-булас көрүнөт. Ушул тоолордун ортосунда жайгашкан, тарыхта “Алтын өрөөн” аталган Фергана өрөөнү алаканга салгандай жайкалып жатты.

Чаалыккан аргымагын отко коюп, көк шиберге жамбаштаган бай алыска көз салып ойго батты.

Миңдеген жылдардан бери адамзаттын бешиги болуп келе жаткан бул Фергана өрөөнүндө кандай гана тарыхый окуялар болуп өтпөдү. Эчен замандар, доорлор алмашты, тоо бузулуп чөл болду, суу ташкындап көл болду, шаарлар кыйрап жер менен жексен болду, арадан кылымдар өтүп адамзаттын жаңы турак жайлары пайда болду. Фергана өрөөнү туш тарабы бийик тоолор менен курчалган жайык жер, батыштан чыгышка чейин 200 чакырым, түндүктөн түштүккө чейинки эң кенен жери 170 чакырым болгон үч бурчтук формасында. Батыш тарабында Хожент дарбазасы деп аталган эки кырка тоонун бүткөн жеринен Сыр-Дарыя агып чыгат.

Бул өрөөндө кыргыз, өзбек, кыпчак элдеринин жүздөгөн уруулары жана урпактары байыркы замандан бери жашап келет. Өрөөндүн түштүк-батыш тарабында перстердин бир бөлүгү болгон тажик эли жашап келет. Бул жерде адамзат цивилизациясынын очогу калыптанып б. з. ч. I кылымда Даван мамлекети гүлдөп өскөн. Өрөөндө 70тен ашык шаар-кыштак болуп алардын ичинде борбору – Эрши башкалардан өзгөчөлөнгөн. Мамлекеттин түндүк-батышындагы айтылуу Аксыкент шаары түрк тилдүү элдердин чордону катары кошуна жашаган Кытай, Индия, Аравия жана Персияга белгилүү болуп, сооданын, маданияттын борборуна айланган. Айрыкча улуу Кытай мамлекети менен тыгыз байланыш түзүлүп, соода-сатык мамилелери күч алып, ал жактан жибек кездемелерин алып келишсе, ал тарапка күлүк аргымактарды, мөмө-жемиштерди, Өзгөн күрүчүн сатып турушкан.

Кийинчерээк бул өрөөндө сактар, усундар сыяктуу түркий элдердин ата-бабалары жашашкан. Алардын урпактары болгон түрк, түргөш, карлук, ягма, чигил жана башка жүздөгөн элдер жана уруулар өз ара согуштардын натыйжасында биринин артынан экинчиси бийликке келишип, эчендеген кагандар, хандар, падышалардын доору алмашты. Б. з. ч. IV кылымда байыркы грек өкүмдары А. Македонский, VII-VIII кылымдарда араб баскынчылары басып алган болсо, ал эми XIII кылымдын башынан XIV кылымдын аягына чейин Чыңгыз хандын жана анын урпактарынын бийлиги өкүм сүрдү. XIV кылымдын аягынан баштап Амир Темирдин мамлекетинин бир бөлүгү болуп калды. Ал эми 1709-жылдан 1876-жылга чейин Кокон хандыгы бийлеп турду.

Миңбайдын толуп турган жигиттик кези Кокон хандыгынын акыркы мезгилине туш келип, ордодогу болгон окуялар, аксылык кыргыздардын ордо иштерине түздөн-түз аралашуусу, 1873-1876-жылдардагы элдик көтөрүлүш көз алдына тартылды. Кокон ханы Кудаярдын акыркы хан болушу, элдик көтөрүлүштү басуу үчүн падышалык Орусиядан жардам сурашы жана ансыз деле түндүк тараптан бастырып келе жаткан падышалык Орусиянын тез эле жардамга келип козголоң чыгарган элди аёосуз басышы күнү бүгүнкүдөй эсинде. 1876-жылдын 1-мартында көтөрүлүштүн башчысы – Молдо Исхак Асан уулу же Полот хан Маргалан базарында дарга асылды. Кокон хандыгы жоюлуп анын ордуна Түркистан генерал-губернаторлугунун курамында Фергана облусу түзүлүп, борбору жаңыдан курулган Фергана шаары болуп калды. Облустун аскер губернаторлугуна Орто Азияны каратууга активдүү катышып, кийинчерээк 1878-жылдагы Балкан жарым аралында болгон орус-түрк согушунда чоң эрдик көрсөткөн орустун жаш генералы – Михаил Скобелев дайындалды.

Ошентип, жалпы эле Орто Азия сыяктуу Фергана өрөөнү орус бийлигине көз каранды болгондон кийин жергиликтүү элдин коомдук, саясий, экономикалык жана маданий турмушунда чоң өзгөрүүлөр болуп өттү. Аксы аймагы Фергана облусунун Наманган уездине баш ийип калды. Ар бир уезд волосторго (болуш) бөлүнүп, саруу уруусунун ичиндеги оготур, беш каман, келдей, мачак, кырк уул, чаргана, баркы жана башка майда уруктар Кызыл-Жар болуштугу деп аталып калды.

Орус мамлекетинин мыйзамдарына ылайык, жергиликтүү элди башкаруу үчүн болуштук шайлоолор өткөрүлө башталды. Ошондой шайлоолордун бири өткөн күздө Кызыл-Жар болуштугунда өткөрүлүп, Миңбайдын алтын-зер байлыктарынын күчү менен жакын досу чаргана Ташкул болуш болуп шайланды. Албетте, бул байлыктар Намангандан келип шайлоо өткөргөн уезд башчыларына, пристав жана старчындарга белек кылынды.

Артагы көчтүн жакындап келүүсү, кулун-тайлардын кишинегени, көп малдын дүбүртү Миңбайдын оюн бөлдү. Жанындагы атынын ооздуругун салып, басмайылын бекем тартып, шайдоот атка миңген бай көчтүн алдына түшүп жолун улады.

Улам жогорулап барган сайын аба салкындап, жагымдуу муздак жел согот. Асманда төөнүн чуудасындай болгон ак булуттар түндүкчыгышты көздөй каалгып сүзүп жүрөт. Ак мөңгүлүү тоолордун бийик чокулары өркөчтөнүп учу кыйрына көз жетпейт. Тоонун бийик капталдарынан мөңгүдөн пайда болгон көк кашка мөлтүр булактар кокту-колоттон ылдый шылдырап агып, улам төмөндөгөн сайын бири-бирине кошулуп көбөйүп отуруп, чоң сайларга, анан дарыяларга айланып, Фергана өрөөнүн көздөй шаркырап агып барат. Тоонун күңгөй беттеринде түркүн чөптөр, анын арасында миң түркүн түстөгү майда тоо гүлдөрү табигатка жыпар жытын таратып, кулпуруп өсүп турат. Ал эми тескей тарабы арча, карагай, долоно, четин, шилби жана калың бадалдар менен капталган.

Тоодогу токойлордун арасында аюу, карышкыр, түлкү, илбирс, коён, кийик жана элик сыяктуу жапайы жаныбарлар мекендеген жаратылыштын кооз көрүнүшүнө суктанып бара жаткан байды арт жактан чыккан байбиченин – Бай токтоңуз! – деген үнү селт эттирди. – Эмне болуп кетти? – деп, артын кылчая караганда, байбиче ылдам бастырып келип байга жаш күндөшү Мөөркандын толгоо тартып жаткандыгын угузду. Айы, күнү жетип калган жаш аял эртеден бери ат үстүндө тынчы кетип, ойдолоп, бүткүл дене боюн кара тер басып, жанын коёрго жай таппай кыйналып келе жаткан.

Байдын көрсөтмөсү боюнча, байбиче баш болгон, эки келин жана Мөөркан жолдун боюнда өскөн чоң арчанын түбүндөгү тектирчеге кайрылышып аттарынан түшүштү. Көч андан ары жолун улантты.

Көчтүн арты ээр белиндей белести аша бергенде ымыркайдын баркыраган үнү угулду. Артта бара жаткан алты жашар байдын эң кичүү уулу Токтобай астындагы тору ала кунанын олбуй-солбуй камчылап, кыйкырган бойдон “Сүйүнчү!” – деп, атасына жете барды. “Болсун балам, болсун! Оозуңа май, сенин сүйүнчүңө минип жүргөн ала кунан менен чоң ала бээни бердим!”- деди бай кубанып.

Күн бою жол жүргөн байдын көчү күн батарда Миң-Бугу жайлоосундагы жашыл майсаңдуу ата конушуна конуп калышты. Тез арада төөлөр чөгөрүлүп, ат, өгүздөр байланып, артылган жүктөр түшүрүлдү. Үй-бүлөнүн ар-бир мүчөсү ыкчам аракеттенип, катар-катар боз үйлөр тигилип, кемегелер орнотулуп кечки оокаттын камын көрүп жатышты. Арадан көп убакыт өтпөй эле артта калган байбиче баш болгон төрт атчан аял жөргөктөлгөн бөбөгү менен байдын чоң боз үйүнө келип аттан түшүштү. Байбиче жөргөктөгү баланы колуна көтөрүп, “Кана байым, көрүндүк бериңиз”, – деп, баланын жүзүн бай жакка бурду. “Болсун байбиче, болсун” – деп, баланын мурдунан колу менен чымчып өптү.

Эртеси күнү желелерге кулундар байланып, кысырэмди тай союлуп, мурда көчүп келишкен жакын арадагы жайлоолордогу коңшулар чакырылып, жээнтек той берилди. Кыргыздын салты боюнча көк бөрү чабылып байге берилди. Аксакалдар, уруу башчылары байдын ак өргөөсүнө чогулушуп сый тамак жеп, кымыздан ичкенден соң, бата кылар алдында бай конокторго кайрылып, “Туугандар, мен кече күнү эркек балалуу болдум, ушул чүрпөмдүн атын коюп берсеңер” – деп, чогулган элге кайрылды. Бардыгы байга куттуктоо сөздөрүн, жакшы каалоолорун айтышты. Төрдө олтурган аксакалдардан бири, “Балаң жайдын толук кезинде, эл жайлоого көчкөндө төрөлдү. Кыргыз көчү касиеттүү, кылымдар бою биздин эл көчүп-конуп тиричилигин өткөрүп келет, мындан ары да кыргыз көчү улана берсин, балаңдын аты Көчүмкул болсун” – деди. Бул сөз отургандардын баарына жагып, алар колдоп жиберешти. Бай да ыраазы болуп жылмайды. Ушул жерде отурган кырк-уул уругунан селдечен молдо Эсен наристенин кулагына такбир айтып, азан чакырып, “Сенин атың Көчүмкул!” – деп, үч жолу кайталады. Чогулган эл кечке маал өз үйлөрүнө аттанышты.

Ошол кездеги көчмөн турмуштун катаал шартында Көчүмкул бышык-чыйрак, сезимтал бала болуп өсүп келе жатты. Төрт жашка

чыкканда атасы Миңбай узакка созулган оорудан көз жумду. Акылына кире элек жаш бала атасынын өлгөнүн төмөндөгүдөй эскерет: “Айыл арасы кым-куут, боз үйдү тегеректеп өкүргөн элдер, үйдүн ичинде тетири карап катар отурушуп кошок кошкон кемпирлер, аялдар, кыздар. Үстүнө каражамынган апамдын алдында эмне болуп жатканын түшүнбөй, ар кимди бир карап, эмне кыларымды билбей отурам. Бир кезде жанымда отурган бир аял “Атаң кана?” – дегенде, шып этип тура коюп, атамдын баш жагындагы көшөгөнү ачып жибергенимде, жаагы ак жоолук менен таңылып, суналып жаткан атамды көрүп эчкирип ыйлап жибергеним күнү бүгүнкүдөй эсимде.”

Миңбайдын ашы

Арадан бир жыл өткөндөн кийин, күз мезгилинде Миңбайдын ашы берилди. Ашка алыс жакындан ар-кайсы уруудан көптөгөн эл келди. Кыдырата боз үйлөр тигилип, кемегелер казылды. Бир канча жылкы, ондогон койлор союлуп, келген элге конок берилди.

Эртеси күнү аштын негизги иш-чарасы болгон ат чабыш байге уюштурулду. Анын байгесине башы төө болгон тогуз кара сайылды. Күлүк аттар алыскы аралыкка айдалып, коного чабылды. Айдоочулар бир күн мурда аттарды айдашып, Кербендин жанындагы Топурак-Белдеги коргонго түнөтүп, эртеси эртең менен тизмеге тизишип, күлүктөргө “Омийин!” – деп бата беришти. Ат чапкан чабандестер 8-10 жаштагы жаш балдар буттарын чечип жылаңаяк, жайдак аттарга минип, тизгинди кыска түйүшүп, бир таман жол менен чаап жөнөштү. Көп аттын дүбүртүнөн жер дүңгүрөп, чаң-тозон асманга сапырылды. Алдыңкы күлүктөрдүн туягынан ыргыган таш аралаш ылай-топурак артта келе жаткан чабандестердин көзү-башына барып тийип жатты. Аттын кулагы менен ойноп, баса элегинде атка минип көнгөн кыргыздын жаш балдары аттын жалына эңкейе жабышып, оңбуй-солбуй камчыланып, эки буту менен аттын эки капталына теминип, ар бири өз уруусунун ураанын чакырып кыйкырышып бара жатышты. Байгенин башы Сары-Челектин этегиндеги Көк-Дөбө болду. Бул жердин аралыгы кырк чакырым чамасында эле. А дегенде топ болуп келе жаткан аттар, улам убакыт өткөн сайын бириндеп, алдыга күлүктүн күлүгү озуп чыга баштады.

Маранын башында кара чыйырчык болуп чогулган эл атчан, жөө болуп аттардын келер тарабына чыдамсыздык менен көз салып турушту. Кадимки төкмө, ак таңдай акын Жеңижок баш болгон бир топ ырчылар ат үстүндө колуна комуздарын алышып, эл аралап жар чакырып ыр нөшөрүн төгүп жатышты. Алар улам бир жерден экинчи жерге жылышып, чоң саяпкерлердин, эл бийлеген билермандардын чогулган жерине барышып, күлүк аттын касиетин сыпаттап, ат ээлерин жерге-көккө тийгизбей мактап, арасында тамаша-күлкүлүү сөздөрдөн кошуп элдин көңүлүн көтөрүп жатты. Айрыкча, Жеңижоктун дүйнө, жашоо, өмүр жөнүндө төгүп ырдаганы, уккулуктуу бийик, мукам үнү жалпы элдин колдоосуна ээ болуп, “Балли, өлбө!” – деген кыйкырыктар менен коштолуп турду.

Бир мезгилде жогору жактагы чоң түп арчанын башында отурган баланын “Аттар келе жатыры!” – деген чаңырыгы угулду. Дүргүгөн элдин баары тээ алыстагы ийри-буйру жыландай болуп созулган бир таман жол чыккан коктунун этегин теше тиктеп калышты. Бадалдуу тумшуктуна ары жагынан бозоргон чаң көрүнүп, биразубакыттан кийин алыстан каргадай болуп көрүнгөн астыдагы күлүк чыга келди. Анын артынан экинчи, үчүнчү жана башка күлүктөрдүн карааны көрүндү. Отургандар ордунан тура калып, бирин-бири жөөлөп, ач-кыйкырык, куу-сүрөөн салышты. Бир саамда тоо арасын ызы-чуу басып, кайсы ат чыгып келер экен деген ой менен элдин бардыгы удургуп турду. Күлүктөр улам жакындап, үстүндөгү чабандестердин чаңырган ичке үндөрү менен элдин кыйкырыгы аралашып, саяпкерлер бир ордунда тура алышпай ары-бери чуркап жатышты. Мына, алдыңкы ат даана көрүндү, ак көйнөкчөн, башын кызыл жоолук менен таңган чабандес эки бутун куштун эки канатындай чапкылап, теминип, колундагы камчыны бир оң колу менен, оң колу чарчаса сол колу менен аттын соорусун камчылап келе жатты. Бул таластык Ташкаранын айтылуу Кер-Кашка күлүгү эле. Анын артында бута атымдай аралыкта Осмонбек болуштун Тору Кашкасы, Сулайманкулдун Карагери жана башка күлүктөр келе жатты. Элдин ызы-чуусун, кыйкырыгын укканда күлүктөр арышын керип, ооздугун кемирип, омууроодон ак көбүк чачып өр таяна чуркап келе жатышты. Биринчи болуп марага Кер-Кашка чыгып келди. Алдыңкы келген жыйырма бир атка байге сайылып, ат ээлерине таратып берилди.

Көчүмкулдун балалык чагы

Убакыт зымырап өтүп жатты. Ар ким өз турмушу менен алек. Жаштайынан жетим калган Көчүмкул жыйырма жаштагы апасы менен бир үйдө өзүнчө түтүн булатып кала берди. Көчмөн турмуштун татаалдыгы, тамак-аш, кийим-кече, отун-суу көйгөйлөрү жесир аял, жетим баланын башына оор түйшүктөрдү алып келди. Миңбайдан калган мал-мүлк улуу балдарынын арасында бөлүнүп алынды, ал эми атадан жаш калган Токтобай, Көчүмкул, Токтомуштардын энчисине жарытылуу деле нерсе тийген жок. Жашоо-турмуш күн өткөн сайын оорлоп, туугандардын арасындагы ынтымак бузула баштады. Мөөркөн беш жашар баласын жетелеп Ак-Суудагы төркүндөрүнө кетүүнү ойлоду. Бирок андай болбоду, ошол кездеги салт буга жол бербеди. Шелчородон тараган оготурлардын билермандары аттуу-баштуулары чогулушуп, жаш келиндин тагдырын чечишти. Кыргыздын байыртадан келе жаткан салты боюнча жаш келин, айрыкча, анын жаш баласы болсо, төркүнүнө жөнөтүлбөйт. Анткени, өз жетимин башка уруудан болгон тага журтуна берүү уят иш саналган. Ошондуктан илгерки салт боюнча Мөөрканды Миңбайдын энеси башка аталаш иниси Наргозуга алып беришти. Наргозудан Жолдошбай, Жолдубай, Кочкорбай, Орунбайлар төрөлүп, өзү менен өзү болуп кетишти.

Апасы күйөөгө тийип кеткен Көчүмкул томолой жетим калып, алты жашынан аталаш агасы Андабектин үйүндө жүрүүгө аргасыз болду. Көчмөн турмуштун оор түйшүгүнүн бир бөлүгү жаш баланын мойнуна жүктөлдү. Ал күнүгө эрте туруп, короодогу койлордун арасынан козуларды кармап көгөнгө байлайт, койлор жайытка кеткен соң койнуна бир туурам көмөч нанды салып, айрандан бир пияла жутуп алып, түшкө чейин козуларды кайтарып келет. Анткени, койлорду саай турган түш маалы болгуча аларды энелеринен бөлүп, башка жайытка кайтаруу керек. Түштө короого айдап келип, кайрадан көгөнгө тизип байлоо керек. Түшкү ысыкта, кой жуушаган мезгилде кыз-келиндер катар отурушуп кой саашат. Койдун сүтүнөн күндөлүк керектелүүчү айран, сары май, сүзмө, курут жана башка тамак-аш даярдалат. Түш оогондон кийин колуна бир кулач жип же кап көтөрүп алып отун же тезек тергени барат.

Бул көрүнүш күнүгө кайталанат. Жеңесинен кагуу жейт. Кийген кийими эски, шөптүрөгөн жамачылуу чапан, таар шым, бутунда жыртыкчокой, башында болсо кичирейтилип кайратигилген атасынан калган көрпө тебетей. Эркелейин десе апасы турмушка чыгып кеткен, ал эми атасынын көз жумганына эки жылдын жүзү болду. Дээринен бышык-чыйрак, сезимтал бала улуулардын айткандарын так аткарат, башка түшсө байтал жорго дегендей, тагдырына таарынбай чоңоюп келе жатты.

Көчүмкулдун балалык чагы жакшы күндөр менен да коштолуп, эл чогулган аш-тойлорго агасы Андабектин атына учкашып барат, эл көрөт, жер көрөт. Барган жердеги ат чабыштарда агаларынын, абаларынын атын байгеге чабат. Анын чыйрактыгына, эстүүлүгүнө кызыккан саяпкерлер кээде аны талашып калышат. Кайра-кайра жайдак аттарды чаба бергендиктен, көчүгү жоор болгонуна карабай ат мингенине ыраазы. Кечинде тойго баргандар конок жешет, элдин эң этегинде отурган бала аксакалдардын сөзүн ынтаа коюп угат. Айтылган насаат сөздөр, уламыштар, санжыралар, накыл сөздөр, ырчы, жомокчулардын айткандары жаш баланын кулагына кыт куйгандай куюлуп, көңүлүнөн орун табат. Той-аштарда улуулардын жилигин жеп, артканын жеңеси тигип берген калтага салып чогултат. Кечки тамак жейилгенден кийин күлүк атты тер алдырып, түн бир оокумга чейин ат бастырат.

Күз мезгили келип күндөр сууй баштаганда, эл жайлоодон кыштоого көчүп, ар ким кокту-колотторго салынган кыштоолоруна киришет. Айрым гана бай адамдар ылай дубалдан эки бөлмө кылып салынган, үстүнө камыш бастырылып, саман шыбак менен шыбалган, эшик-терезенин ордуна кийиз тартып коюлган жепирейген кара тамдарга киришет. Кире бериш бөлмөсү “дализ” деп аталып, бул жерге кемеге курулуп, мору аркылуу түтүн чыгарылат. Тамдын экинчи бөлмөсү чоңураак келип, узунунан кары тартылып, устун менен тирелген. Жерге буудай бакалы төшөлүп, үстүнө жүн таар, ала-кийиз, шырдак төшөлүп, төр жагына көрпөчөлөр салынган. Там салууга кудурети жетпегендер боз үйлөрүндө же алачыктарында отуруп эле кыштан чыгышат.

Жалаң мал-чарбачылыгы менен күн кечирген кыргыздар үчүн кыш чоң сыноо. Жайында малга жем-чөп камдалбайт, себеби элдин

баары жайлоого кетишет. Чөлдө калганды уят-намыс катары көрүшөт. Айрым жылдары кыш оор келип, суук болуп, кар көп жааганда мал ачкалыктан, сууктан кырылат. Ошондуктан, “Бай мактанса бир жуттук, Баатыр мактанса бир октук” деген макал эл оозунда айтылып келет. Жашоо үчүн керек болгон бардык нерселерди өздөрү өндүрүп, натуралдык чарба жүргүзгөндүктөн, базар-соода мамилелеринен оолак болушуп жашап келишкен. Койдун, эчкинин, төөнүн жүнүнөн үйгө салынуучу кийиз, шырдактарды жасап, жүндү сабап, ийрип, токуп кийимдерди тигишкен. Малдын терисинен тон, чыптама, чанач, ат жабдыктарын жасашкан. Ал эми малдын эти, сүтү, кымызы көчмөндөр үчүн табылгыс тамак-аш, оокат болуп келген.

Башка элдерден айырмаланып, кыргыздар малга байланышкан көптөгөн сөздөрдү, атоолорду, терминдерди ойлоп табышкан. Жаныбарлардын арасынан айрыкча жылкы баласын кастарлап багып өстүрүшкөн. Башка элдер жылкынын жашын айтууда бир, эки, үч деген катар сандарды колдонушса, кыргыздар кулун, тай, кунан, байтал, бышты, бир асый, эки асый деп аташкан. Койдун жашы: козу, токту, эки тишти, кунан, дөнөн, чар деп айтылган. Жылкынын өңү-түсүнө карата бөлгөндө: тору, жээрде, ак боз, карагер, чабдар, кер, күрөң, сур, кара боз жана башка көптөгөн аныктамалар менен аташкан.

Малдын ар бир мүчөсүн өз алдынча бөлүп көрсөтүшкөн, мисалы, жылкынын мүчөлөрү: маңдай, таноо, тумшук, жаак, кулак, чыкый, бешене, моюн, омуруо, сээри, жон, каптал, соору, жамбаш, толорсук, куйрук, чабы, шыйрак, туяк деп аталса, майда жандыктын ар бир жилигине ат коюшкан: куймулчак, жамбаш, кашка жилик, чүкөлүү жилик, далы, корто жилик жана күң жилик. Ошондой эле он эки мүчөдөн башка майда сөөктөрдүн да өзүнчө аты бар: баш, жаак, тумшук, моюн, омуртка, кабырга, арка, сүбө, карчыга, төш, шыйрак, бейбелчек жана башкалар.

Кыргыздар малды сойгондо эч бир сөөгүн чаппай, жик-жиги менен бир сөөктүн этин экинчисине өткөрбөй, ички органдарын ирээти менен ажыратышкан. Малдын баардык мүчөлөрү тамак-аш катары колдонулган, баш-шыйрактар куйкаланып таза жуулган, ичеги-карын, өпкө, боордон жөргөм жасашкан. Кой, эчкинин чүкөлөрүн, уйдун домпоюн колдонуу менен улуттук оюндун ондогон түрлөрүн чоң кызыгуу менен ойношкон. Уйдун домпойу, кой-эчкилердин

чүкөлөрүн оң, сол деп бөлүшүп, алардын жайгашуу абалына карата алчы, таа, оңко, бөк, чик деп аташкан.

Жер-сууларга ат коюда кыргыздар башка элдерден бир кыйла алдыга озгон. Мисалы: күңгөй, тескей, каптал, тектир, секи, аска-зоо, коо, капчыгай, белес, ой, кайкы, дөбө, ашуу, кокту, колот, адыр, кыр, жылга, ж.б.у.с. Тоонун түзүлүшүн – чоку, тумшук, моюн, бет, ооз, төш, боор, бел, каптал, этек, соору – деп, адамдын дене мүчөсүнүн аталыштары менен атаган.

Ар бир булака, сууга: Кайып булак, Кыз булак, Мөлтүр булак, Ак-Суу, Кара-Суу, Сары Өзөн, Кер Өзөн сыяктуу аттарды коюшкан. Кыргыздар коюп кеткен топонимдер, гидронимдер Борбордук Азиянын бардык аймактарынан кездешет, аларга Красноярск – Кызыл-Жар, Саратов – Сары-Тоо, Байкал – Бай-Көл жана башка көптөгөн ушул сыяктууларды кошууга болот.

1912-жылдын кышы катаал келди, кар көп жаап, караандай катуу суук болуп, жаз кечикти. Мал арыктап, кардын астындагы чөпкө жетпей кырыла баштады. Сай-сайдын ичи майда жандыктын, уйдун сөөктөрү менен толуп кетти. Камбар-Ата тукуму болгон – жылкы, Ойсул-Ата тукуму болгон – төө жаныбар гана кыштан көп жоготууга учурабай аман-эсен чыгып кетти. Жоон ичкерип, ичке үзүлө турган маал март, апрель айларына туш келип, элдин кышка камдаган тамакашы түгөндү. Айрым үй-бүлөлөр ачкалыктан, ооруудан көз жума баштады.

Мындай абалдын таасири Андабектин үй-бүлөсүн да четтеп өтпөдү, короодогу жандыктын баары кырылып эки уй, беш жылкы жана эки төө гана аман калды. Жеген тамак-аштын да берекеси кетип, жалаң бир туурам арпа нан, жүгөрү, жарма менен илкип-калкып кыштан аман-эсен чыгышты. Турмуш-тиричиликтин оордугун башынан кечирип жаткан жети жаштагы жетим – Көчүмкул үчүн жут, ачарчылык деген сөздөрдүн мааниси айкын болуп калды. Кыштоолордун арасы бири-биринен алыс жайгашкандыктан өзү менен теңдүү бала жок. Кечке чейин эки уйдун артында жүрүп, талаадан тезек терет, кагайып калган мисте, ит сийгектин шактарын чогултуп үйгө көтөрүп келет. Жаңы үйрөтүлгөн арык тору кунанын минип алып жылкыдан кабар алат.

Жер жарылып көк чыгып, өлбөгөн кулга жаз да келди. Эки уйдун бири төлдөп, айран, сүт ичишип жыргап калышты. Кудай жалгап кыштан аман чыккан эки бээнин экөө тең төлдөгөндө Көчүмкулдун кубанычы койнуна батпай, көңүлү көтөрүлүп калды. Ага айрыкча ак туяк тору бээнин төрт мүчөсү келишкен эркек карагер кулуну абдан жакты. Кулундун сырткы көрүнүшү: узун моюну, кенен соорусу жана эликтикиндей түптүз болгон буттары, тик туяктары келечекте жакшы ат чыгарынан үмүттөндүрдү.

Совет бийлигинин орношу

Жаз жайга, жай күзгө, күз кышка алмашып, убакыт билинбей зымырап өтүп жатты. Көчүмкул 12ге чыгып, акыл-эс кирип, дүйнөгө болгон көз карашы калыптанып, жакшы менен жаманды ажыратып калды. Бирок, үстүндө кийген кийиминде көп деле өзгөрүүлөр болбоду, баягы эле жамачылуу эски чапан, эски таар шым. Болгону, эми өзүнүн чокоюн өзү эптеп тигип алууну үйрөндү. Чот, шибеге, керки, темене сыяктуу аспаптарды колдонуу менен кол өнөрчүлүктүн сырларын үйрөнө баштады. Айылда аты чыккан зергер, темир уста, жыгач усталардын жанында эртеден кечке отуруп, алардан колунан келген жардамын аябады. Алардын чебердигин, өнөрүн зээндүү бала тез эле өздөштүрүп, өз алдынча ат жабдыктарын жасап, жыгач аяк, чөмүч, кашыктарды чаба баштады.

Күндөрдүн биринде айылга калаа тараптан бир топ атчандар келишип, айыл элин чогултуп, жыйын өткөрүштү. Элдин катарында бул жерге агасын ээрчип Көчүмкул да барды. Чогулган карапайым элге келгендердин арасында узун бойлуу, арык чырай, жашы кырктарга барган адам көп нерселерди айтып, күйүп-бышып сүйлөп жатты. Анын айтымында, тээ алыс жактагы орус мамлекетинин борбору болгон Петербург шаарында революция болуптур. Ал жердеги падыша – Николай тактыдан кулап, анын ордуна Ленин башында турган большевиктер партиясы бийликке келген имиш. Бул бийлик – Совет бийлиги деп аталып, жалаң кедей-кембагалдар менен жумушчулардын таламын жактайт имиш. Эл анын айткандарын зор кызыгуу менен кулак түрүп угуп жатышты. Анын сөздөрүн ынтаа коюп угуп отурган Көчүмкул “Ленин”, “революция”, “совет” деген

сөздөрдүн маанисин түшүнө албаса да, келечекте чоң бир жаңылыктар, өзгөрүүлөр болорун сезип жатты.

Калаадан келгендер мындан ары башкача жашоо болорун, бардык адамдар бай-кембагал болбой, бирдей турмушта жашаарын, байлардын мал-мүлкү ортолукка коюларын, эгерде ким буга каршы болсо катуу жазага тартыларын түшүндүрүп жатышты. Элдин көпчүлүгү алардын айткандарына макул болуп колдоп турушса, кээ бирөөлөр таңыркап, кеп эмне жөнүндө болуп жатканын аңдай албай, эки жагын карап элеңдеп, сүйлөгөн эле адамдын оозун тиктеп турушту. Ал эми кээ бирөөлөр болсо, калаадан келген өкүлдөрдүн сөзүн жактырышпай, кедей-кембагалдар элди кантип башкармак эле дегенсип, тигилерди теңсинбей турушту.

Жыйын кеч күүгүмгө чейин созулуп, эл тарабынан көптөгөн суроолор берилди, талаш-тартыштар болду. Аягында чогулган эл бир бүтүмгө келе алышпады, айрымдары жаңыдан курулуп жаткан совет бийлигин жактаса, калгандары таптакыр каршы чыгышты. Эл менен кошо үйүнө жөнөгөн Көчүмкул да эки анжы ойдо калды, калаадан келгендердин айткандары ырас болсо, анда жакшы эле заман болгудай, бай адамдар, колунда барлар жок болсо анда кедей-кембагалдарга ким жардам берет? Бардык мал-мүлк ортолук болсо, аларга ким кожоюндук кылат? Бардыгы мамлекетке берилсе, мамлекет деген ким өзү? Ал каерде турат. Ушунча чоң жерди, элди башкаруу Лениндин, анын большевиктеринин, итке минген кедейлердин колунан келер бекен? Бирок алдыдагы боло турган чоң өзгөрүүлөргө балалык тунук сезими менен терең ишенип турду.

Балтика деңизинен Тынч океанга чейин созулган 9000 км, Ак деңизден Түркменистанга чейин созулган 4 миң км, жалпы аянты 22,5 млн км квадрат же башкача айтканда жер шарындагы кургактыктын алтыдан бир бөлүгүн ээлеген эбегейсиз чоң мамлекетте Совет бийлигин орнотуу, жаңы социалдык-экономикалык кайра түзүүлөрдү жаратуу, жаңы социалисттик, коммунисттик идеологияны “караңгы,” “чала сабат” элдин аң-сезимине кийирүү оңойго турган жок. Ондогон жылдар бою тынымсыз күрөш жүрдү, бай-манаптар, дин өкүлдөрү жаңы түзүлүштүн келишкис душманы катары чыгышып, совет бийлигинин орношуна караманча каршылык көрсөтүштү.

Эбегейсиз чоң, күчтүү империяга айланган падышалык Россиянын аймагында граждандык согуш деп аталган алаамат 1918-1920-жылдарда болуп өттү. Эски түзүлүштү кайра калыбына келтирүүнү жактаган, өздөрүн Ак гвардиячылар деп аташкан завод, фабрикалардын ээлери, ири банкирлер же улуттук буржуазиянын өкүлдөрү чет өлкөлүк интервенттердин жардамына таянып жарандык согушту жүргүзүштү. Актар менен Кызылдардын ортосундагы жарандык согуш оту тутанып, миллиондогон адамдар курман болушту. Орто Азия өлкөлөрүндөгү согуш – басмачылык кыймылы деп аталып, айтылуу Фергана өрөөнүн согуш оту каптап, бул кыймыл XX кылымдын 30-жылдарына чейин уланды. Мадаминбек, Көр Шермат, Калкожо, Аман палбан сыяктуу басмачылар же азыркы түшүнүк боюнча айтканда улуттук боштондук кыймылдын өкүлдөрү карапайым элди талап-тоноп, жаңыдан түзүлгөн совет бийлигине колунан келишинче тоскоол болуп жатты.

Бирок күчтөр тең эмес эле, жаңыдан түзүлүп, жакшы куралданган ыктыярдуу советтик Кызыл Армия пролетариаттын улуу көсөмү (советтик түшүнүк боюнча) большевиктер партиясынын түзүүчүсү В.И. Лениндин түздөн-түз жетекчилиги менен Ак гвардиячыл контрреволюционерлердин каршылыгын басып, өлкөнүн бүткүл аймагында советтик түзүлүштү орнотту. Көп улуттуу башка элдер сыяктуу эле, көчмөн турмушта жашап дүйнөлүк өнүгүүдөн бир топ артта калган кыргыз эли да советтик доор деп аталган тарыхый мезгилде жашап калышты. Жер-суу реформасы жүргүзүлүп, кедей-кембагалдарга байлардын жер-мүлктөрү бөлүштүрүп берилип, коллективдүү чарбаларга биригишти, советтик түзүлүшкө каршы болгон бай-манаптардын байлыгы конфискацияланып (тартылып алынып), өздөрү үй-бүлөлөрү менен СССРдин башка аймактарына-Сибирге, Украинага сүргүнгө айдалды.

Советдоорукыргызэлиүчүнчоңөзгөрүүлөрдүжанажаңылыктарды алып келди. Жаңы коллективдүү чарбалар – колхоздор уюштурулду. Енисейде IX кылымда түзүлүп, кийинчерээк кыйраган Улуу Кыргыз дөөлөтүнөн бери өткөн миң жылдан кийин, 1924-жылдын 14-октябрында Кара Кыргыз Автономиялуу облусу деп аталган кыргыздардын улуттук мамлекети пайда болду. Сабатсыздыкты жоюу, маданий революция деп аталган иш-чаралардын натыйжасында жаңы

мектептер, орто жана жогорку окуу жайлар, театрлар, китепканалар, музейлер ачылып, кыргыз элинде алдыга карай умтулуу, илим-билимге кызыгуу күч алды. Көчмөн кыргыздарды отурукташтыруу саясаты жүргүзүлүп, жер-жерлерде кыргыз айылдары, шаарлары пайда болуп, улуттук интеллигенция, улуттук жумушчу табы пайда болду.

Совет бийлигинин алгачкы мезгили балалык доордон өтүп кер мурут жигитке айланган Көчүмкулдун толуп турган курагына туш келди. Көчмөн турмуштун оор шартына, үй-бүлөлүк абалына байланыштуу сабатсыздыгын жоё албады. Бардык эле элдерге кошулуп совет бийлиги уюштурган колхозго мүчө болуп кирип, жаңы дем, жаңы күч менен чымырканып эмгектене баштады.

1927-жылы Ак-Суу айылындагы келдей Таштанбектин Барчайым деген кызына үйлөндү. Кыргыздын байыртан келе жаткан салты боюнча агасы Андабек жаңыдан турмуш курган Көчүмкулга үй көтөрүп, мал-жандыктан энчисин бөлүп берди. Жаштайынан жетимдик азабын тартып, кордук көрүп чоңойгон Көчүмкул тез арада эле эмгекчилдиги, аракетчилдиги, ак пейилдиги, калыстыгы жана адамгерчиликтүүлүгүнүн натыйжасында турмушун оңдоп алды. Аш, тойлордо билегин түрүнүп улакка кирет, чапчаңдыгы, күчтүүлүгү, аттын кулагы менен тең ойношунун натыйжасында чоң байгелерге ээ болуп, тез эле алыс-жакынга “Көчүмкул улакчы” деген ат менен белгилүү боло баштады.

1928-жылы уулдуу болуп, атын Кочкорбай койду, анын артынан 1932-жылы Анарбай, 1934-жылы Анаркул деген уулдуу болуп, эл катары тиричилигин өткөрүп жашап жүрдү. Бирок, аялы Барчайым оорукчан болуп, тийиштүү медициналык жардамдын жоктугунан катуу ооруудан кийин 1937-жылдын жайында каза болуп, Чер жайлоосундагы көрүстөнгө коюлду.

Үч жаш бала менен жесир калган Көчүмкулдун башына дагы оор күндөр келип, мындан аркы жашоосу, балдардын тагдыры жөнүндөгү бүдөмүк ойлор менен алек болуп, арадан дагы бир жыл өттү. Өзүнүн жетимдик азабын тартып өскөндүгү, жеңелеринен кагуу жеп чоңойгондугу көз алдынан өтүп, көзүнөн жаш кылгырып отурганда улуу агасы Анделей жанына басып келип: “Жаман адамчасынан

жашыба, башка түшкөндү көз көрөт, кудайдын айтканы болот. Тур ордундан, катыны өлгөн жалгыз сен эмес!”- дегенде, ордунан туруп агасына ыраазычылыгын билдирип, үйүн көздөй басып кетти.

Ушундан көп өтпөй, 1937-жылдын күзүндө Ак-Суудагы мундуздардын тогунай уругунан Мамыр чоң сакалдын жакында күйөөдөн чыккан кара көз, кара каштуу, орто бойлуу Рапия аттуу сулуу кызына баш кошту. Рапия акыл-эстүү, башталгыч мектепте окуган, 24 жаштагы жаш келин эле. Келген күндөн баштап эле жаш калган жетимдерге жакшы мамиле жасап, ак жууп, ак тарап, балдарга өз апасындай мамиле жасагандыктан анын өгөй экендиги да билинбей калды.

Кетмен-Төбөгө көчүрмө кылуу

1938-жылга келгенде Совет мамлекети кадимкидей чыңдалып, эл аралык аренада кадыр-баркы жогорулап, колхоз-совхоздор түптөлүп, элдин жашоо турмушунда чоң өзгөрүүлөр болуп калган мезгил эле. 1924-жылда түзүлгөн Кыргыз Автономиялуу облусу (Кыргыз АО), 1926-жылы Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы (Кыргыз АССРи), ал эми 1936-жылдын 5-декабрынан тартып Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасына (Кыргыз ССРи) айланып, 15 союздук республикалардын катарында тең ата болуп, өнүгүүнүн дүйнөлүк тарыхында ушул кезге чейин болуп көрбөгөн социалисттик жолуна түшкөн эле.

Көчмөн жана жарым көчмөн турмуштагы кыргыз элин отурукташтыруу саясаты жүрүп, 1939-жылы Кызыл-Жар элинин бир бөлүгү Кетмен-Төбөгө көчүрмө кылынды. Анткени, ошол кезде Кызыл-Жар өрөөнүндө суу жок болгондуктан дыйканчылык кылууга мүмкүнчүлүк жок эле. Кетмен-Төбө өрөөнүндө сугат жерлер көп болуп, жергиликтүү элдер пахта, жүгөрү, коон, дарбыз, арпа, буудай сыяктуу эгиндерди өстүрүшчү. Кыргыз өкмөтүнүн буйругу менен оготур, келдей, беш-каман жана башка уруулардан жүздөгөн үй-бүлөлөр Кемен-Төбө өрөөнүнө көчүрмө кылынды. Аксыдан Кетмен-Төбөгө чейинки болгон эки жүз чакырымдай аралыкты атчан, жөө болушуп, боз үйлөрүн, үй эмеректерин төө, өгүздөргө жүктөшкөн

аксылык саруулар жайлоомо-жайлоо көчүп отурушуп, айтылуу акын Токтогулдун мекени Кетмен-Төбөгө эки ай дегенде көчүп келишти.

Алардын арасында Көчүмкул аялы жана эки баласы менен бар. Ортончу уулу Анарбай Ак-Суудагы таятасы Таштанбектикинде калып калды. Алыстан чарчап-чаалыгып келген жаңы туугандарды аркалыктар жакшы кабыл алышып, там салганга жер тилкелерин бөлүп беришти. Жаңы көчүп баргандар өзүнчө бир “Октябрь” колхозу болушуп, отурукташып, жергиликтүү элден дыйканчылыктын сырларын үйрөнө баштады.

Көчүмкул эки баласы, аялы болуп жай бою ылай кылып, дубал уруп, өздөрүнө чакан там салып алышты. Көчүп келгендердин арасында Көчүмкулдун алысыраак тууганы, колунан көөрү төгүлгөн темир уста, зергер Дүйшөбай да бар эле. Анын байбичеси Айымкул ооз комузду созолонткон, жамакчы, дастанчы, жомокчу, шайыр аял эле. Алардын Абдылда, Асанбек, Төрө деген балдары жана Куму деген кызы аскал-таскал тестиер болуп калышкан эле.

Дүйшөбай уста колхоздун темирчилик устаканасында эртеден кечке иштеп, чарбага керектүү болгон айыл-чарба шаймандарын: орок, балта, чот, чалгы жана атка така жасачу. Көчүмкул болсо, колхоздун кылкандай жигиттеринен түзүлгөн бригада менен Чычкан капчыгайынан карагай кесип, аны суу менен агызып алып келишчү. Ал карагай, арчалар колхоздун жыгачка болгон керектөөлөрүн канааттандырып, контора, мал-сарай жана турак үйлөрдү курууга жумшалчу. Ошентип, Аксыдан келип отурукташкан жаңы туугандар бөтөн эл, бөтөн жердин шартына тез эле көнүгүп, мал багып, дыйканчылык кылып эл катары тиричилигин өткөрө башташты. Тестиер болуп калган Кочкорбай, Абдылда, Кумулар жергиликтүү элдин балдары менен аралашып айылдык мектепте окуй башташты. Көчүп барган элдин арасынан беш-каман Батырбек, келдей Шыбыралы сыяктуу жакшы чыкмалар колхозго башкарма болушту.

Советтик Өзбекстанга кетүү

Арадан көп деле убакыт өтпөй 1941-жылдын жайында көп улуттуу совет эли үчүн каргашалуу окуя – Улуу Ата Мекендик согуш башталды.

Эми гана телчигип келе жаткан совет өлкөсүнүн башына өтө оор, кайгылуу күндөр түштү. “Баардыгы фронт үчүн, баардыгы жеңиш үчүн!”- деген ураан менен, бүткүл өлкө боюнча аскерге мобилизация башталып, аскерге жарактуу адамдардын бардыгы фронтко жөнөтүлө баштады. Эбегейсиз чоң мамлекеттин бүткүл экономикасы, күч кубаты согуштук изге салынып, жалпы эл мурдагыдан эки эселенген күч менен тынбай иштеп жатышты.

Жергиликтүү бийлик биринчи кезекте фронтко жаңы көчүп келгендердин арасынан аскерге жарактууларын жөнөтүү аракетинде болду. Ушундай кыйын кырдаалда Аксыда калган урук-туугандарын ойлоп, аскерге кетсек жаш балдарыбыздын тагдыры эмне болот – деп, эмнеси болсо да элге кетели, калганын көрө жатарбыз деген ой менен Көчүмкул, Дүйшөбай жана Сазыкбай бир күнү түн ичинде үй-жайын, мал-мүлкүн таштап, балдарын колунан жетелеп Аксыны карай жолго чыгышты. Көп азап, көп кыйынчылык менен бир ай дегенде азып-тозуп Ак-Сууга көчүп келишти. “Каерге барсаң Мамайдын көрү” дегендей бул жерде деле эл жырғап кетпептир.

Ошол кезде коңшулаш Өзбек Республикасында жашоо бир кыйла дурус болуп, ал жердеги колхоздордун коомдук малын багуу үчүн кыргыз чабандары керек болуп жаткандыгын ар-кимден угуп калган Көчүмкул жалгыз атын минип Үч-Коргондун базарына түштү. Көп элдин арасынан эски досу, жашынан чогуу өскөн курдашы, беш-каман Малайды жолуктурду. Үч жылдан бери көрүшпөгөн эски достор кучакташып көрүшүп, ал-акыбалын сурашып, Үч-Коргон көпүрөсүнүн жанындагы чайканада далайга чейин сүйлөшүп отурушту. Малай ак саргылынан келген, шашып сүйлөгөн, орто бойлуу 35-40 жаштагы жигит эле. Ал былтыр Өзбекстандын Наманган облусундагы Нарын районунун бир колхозуна чабан болуп ишке киргенин, чабандар үчүн аскер комиссариаты бронь берип аскерге жибербестигин айтып, Көчүмкулду да ошол тарапка баруусун сунуш кылды.

Кыйла убакыт ойлонгон Көчүмкул анын бул сунушуна макул болуп, арадан бир жума өткөндөн кийин Нарын районунун “Будённый” атындагы колхозуна үй-бүлөсү менен ат чегилген арабага түшүп көчүп келишти. Бул 1941-жылдын күз айлары эле. Бул жер Фергана өрөөнүнүн так ортосунда жайгашып, Андижан шаарынан 30км

батышта, Наманган шаарынан 40км чыгышта жайгашкан пахта, шалы, жүгөрү, буудай жана башка мөмө-жемиштери өстүрүлгөн тегиз жерлер эле. Ийри-буйру арыктар бойлото отургузулган тал-теректер, алма, өрүк, гилас, анар, анжир жана башка көп түрдүү мөмө-жемиштер, ар бир үйдүн астында атайын жыгачтан секиче жасалып өстүрүлгөн жүзүмдөр, ылайдан салынган тамдар эң жөнөкөй, дубалдары сынч деп аталчу жыгач менен тургузулуп, анын ортосуна ылайдан сүйрү кылып жасалган гүвала-кесектер менен урулган. Дубалдын ички бетине тегерете текчелер жасалып идиш-аяктар үчүн орун даярдалган. Тамдардын дээрлик бардыгы түштүк тарапты каратып салынган, ички чоң үйдү жана мехраб тарап-кыбыланы көздөй намаз окушкан. Тамдардын үстүнө камыш төшөлүп, саман аралаштырылган ылай менен калың шыбалган. Жайкы саратан болуп, күндөр ысыганда үйдөгүлөр чымын-чиркейден качып, бир аз болсо да шамалкана дешип, түнкүсүн шаты менен чыгышып тамдарынын башында жатышчу.

Жашап жаткан элдер жалпы жонунан өзбек деп аталганы менен, чын-чынына келгенде, түрк-монгол элдеринин 92 уруусунан куралган, алардын арасында кыргыздын оң, сол жана ичкилик урууларынан чыккан саруу, кушчу, саяк, моңолдор, багыш, бостон, найман, ават, кесек, кытай, жетиген, төбөй жана башка ондогон уруу жана уруктардын айыл-кыштактарын кезиктирүүгө болот. Бул жерде жашагандар өздөрүнүн айылдарын кыштак деп аташат. Анткени көчмөн элдер жайында жайлоодо, кышында кыштоодо күн кечиришкендиктен ушундай атамалар пайда болгон. Фергана өрөөнүн байыртадан байырлаган перс тилдүү элдин арасына арабдар VII-IX кылымдарда келишип, ислам динин таратышкан. Ал эми кыргыз уруулары, анын ичиндеги ичкилик уруулары өрөөнгө IX-XI кылымдарда отурукташа баштаган. Көчмөн турмушту аркалап, мал-чарбачылыгы менен кесиптенгендер камчыны кетменге, боз үйдү ылай тамга, кымызды сары чайга, калпакты допуга алмаштырып, дыйканчылык менен кесиптене башташкан. Түрк тилдерине жалпы орток тил болуп кызмат өтөгөн XIV-XV кылымдагы чагатай тили (Чыңгыз хандын экинчи уулу) XVII-XVIII кылымдарда бири-биринен бир топ эле айырмаланган кыргыз, казак, өзбек, уйгур, түркмөн, түрк, татар жана азербайжан тилдерине бөлүнүп кетти.

“Будённый” колхозунун жетекчилиги, жергиликтүү тургундар жаңыдан көчүп келишкен кыргыз туугандарды кучак ачып тосуп алышып, жакшы мамиле кылышты. Аларга жаман да болсо үй беришип, колхозго чабан, жылкычы, уйчу кылып кабыл алышты. Өзбекстандагы колхоздор майда чарба болуп, ар биринде 150-200 кой, 30-40 жылкы, 50-60 уй болор эле. Бул мал жыл өткөн сайын көбөйүп жаткандыктан жайында жайлоого чыгарыш керек эле, ал эми жергиликтүү өзбек-сарт эли көчүп-конуп жүрө алмак эмес. Ошондуктан, коңшулаш Кыргызстандын Ош, Жалал-Абад аймагындагы миңдеген кыргыздар Өзбекстанга өз каалоолору менен көчүп өтүшкөн. Фергана өрөөнүндө Өзбекстандын үч областы Андижан, Наманган, Фергана жана Тажикстандын бир областы Хожент жайгашып, алардын колхоз-совхоздорундагы миллиондогон мал-чарбасы коңшулаш Кыргызстандын Алай, Кара-Кулжа, Базар-Коргон, Ыспы, Чил-Майрам жана Чаткал жайлоолорун жайлашкан. Мал багып жайлоого чыккандар жалаң кыргыздар болушкан. Өзбекстандын ар бир колхозунда 10-15 үйлүү кыргыз чабандары жайгашкан. Ошолордун арасында “Будённый” колхозуна чабан болуп жаңыдан жумушка орношкон Көчүмкул менен бирге Кызыл-Жардан көчүп барышкан беш-камандардан Мырзабек, Төрөбек, Жумабек, Эркинбек дегендер, келдейлерден Дубанакул, мундуздардан Курманбек жана алардын балдары СССР тараган мезгилге чейин кызмат кылышты.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жалпы эле совет эли өтө оор, кайгылуу күндөрдү башынан кечиришти. Тамак-аш, кийим-кече тартыш. Техника жетишсиз болгондуктан бардык жумуштар кол күчү менен аткарылат. Бардык согушка жарактуу 16 жаштан 50 жашка чейинки эркектер фронтко мобилизация кылынган. Тылдагы жумуштарга өтө зарыл деп эсептелген айрым адамдарга гана, анын ичинде малчыларга да мамлекет тарабынан бронь берилип согуштан калтырылган.

Нарын районунун борбору болгон Хакул-Абад кыштагында жекшемби күндөрү чоң базар болот. Алыс, жакындагы айыл-кыштактардан миңдеген элдер жөө-жалаң, эшекчен, атчан, велосипедчен же ат араба, эшек арабалар менен базарга агылышат. Жүк ташуучу – полуторка машиналары, “ВИЛиС” деп аталган

жеңил автоунаалар анда-санда гана көзгө урунат. Советтик орус маданиятынын таасири айкын көрүнгөнү менен, Хакул-Абад базары кадимки “чыгыш базарын” элестетет жана соодага мурунтан эле аралашып келген өзбек калкы бул жаатта эпчил келишип, базар менен күн көрүшөт. Байыркы Улуу Жибек Жолунда жайгашкан шаарлардын базарларындай эле, бул жерден адамзат цивилизациясынын бардык жетишкендиктерин көрүүгө, акчаң болсо каалаган буюмуңду сатып алууга же сатууга болот. Айрыкча, мал базарында сооданын кызыган кези: бир тарабында куйругу кучак ысар койлору, эчки, улактар, бир тарабы жылкы, уй базары болсо, дагы бир тарабында эшек базар, тоок базар. Баштарына допу, калпак, тебетей, шляпа кийген же жөн эле баштарын допунун үстүнөн ак жоолук, көк жоолук менен таңып алышкан адамдар ар кимиси өз иши менен алек. Бири мал сатып жатса, экинчиси алып жатат, ал эми үчүнчүлөрү болсо ортомчулук, далдалчылык, сатарман менен кардардын колун кармаштырып “Бар береке! Болду, бер эми!” деп, сатуучу менен алуучунун макулдатуу менен алек.

Базар кызыгандан кызып, түшкө жакындаган маалда элдин арасы ызы-чуу болуп, “Карма! Кач! Тос!” – деген үндөр чыгып базардын туш тарабынан формачан, мылтык асынган аскерлер көрүндү. Тарсылдаган үндөр угулуп, жаш өзбек-сарт жигиттер, төрт пахса дубалдан аша качышып жатышты. Кача албай калгандарын мылтыкчан солдаттар базардын чоң дан сарайына малчасынан айдап кирип камашты. Көрсө, аскерге барбай качып жүргөндөрдү ушундай жол менен кармап, товардык поезддерге жүктөп, фронтко жөнөтүп жаткан кез экен. Көпчүлүк менен дан сарайга камалган Көчүмкул да сурак бергендердин катарында туруп, өңү башы сап-сары болгон орус офицеринин жанына келгенде, “Стой, сеники ким? Давай документы” – дегенде, ички чөнтөгүнөн бет арчууга оролгон военкомат тарабынан берилген чабандык бронь кагазын сууруп чыкты. Бир саамга кагазга көз салып, Көчүмкулдун тайманбай карап турганын көргөн офицер: “Якши, якши, ты свободен” – деп, эшик тарапты көрсөттү. Кагазды сүйүнүп ороп, чөнтөгүнө салып, куржундун эки көзүн базарлык менен толтурган Көчүмкул түш оой тору быштыны минип базардан кайтканда, мал сарайдын эшигинде жүргөн аскал-таскал 7 жана 9 жаштагы Анарбай менен Анаркул атакелеп чуркап чыгышты.

Куржундун көзүнө оңойлото салынган короз кант менен кургатылган өрүктөн бир чеңгел алып, экөөнүн такыясына салып койду.

Улуу Ата Мекендик согуш

1941-жылдын кыш айлары фронт үчүн да, фронттун артындагы эл үчүн да өтө оор мезгил болду. Бүткүл Европаны басып алып, анын күч-кудуретин, экономикалык мүмкүнчүлүгүн өз кызыкчылыгы үчүн пайдаланып, жаш советтик социалисттик мамлекетти жок кылууну каалаган Адольф Гитлер башында турган фашисттик Германия “чагылгандай тез согуш” тактикасын ишке ашырып, Москвага жакындап келип калышты. Москваны душмандардан коргоодо, аны сактап калууда Кыргызстан менен Казакстандын аймагынан жаңыдан түзүлгөн, башында генерал-майор И. В. Панфилов турган 316-аткычтар дивизиясынын ролу чоң болду. Бул дивизия 1941-жылдын ноябрь айында батыштан Москвага келүүчү Волоколамск шоссесин коргоп турушту. Күз, кыш айларынын ызгаардуу суугунда фашисттик армиянын байма-бай уюштурган чабуулдарына туруштук беришип, акыркы огу, акыркы снаряды, акыркы солдаты калгыча бир кадам артка чегинбей жан алып, жан берип салгылашып жатышты.

Кыргызстандан барган 28 панфиловчу душмандын 50 танкына каршы баатырларча салгылашуусу Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхында өчпөс из калтырды. Ошол салгылашуулардын биринде взводдун саясий жетекчиси лейтенант В. Клочков согуш талаасында жолдоштуруна дем берип, чоң эрдикке шыктандырды. Лейтенант Клочков эки күндөн бери душмандын бир нече чабуулун кайтарып, көбү жарадар болуп, чарчап-чаалыгып отурган куралдаштарына төмөнкүдөй сөздөр менен кайрылды. “Жолдоштор! Россия кенен, бирок бизге чегинүүгө жер жок! Артыбызда – Москва!” Бул сөздөр мекен коргоочуларын шыктандырып, бир кадам артка жылбастан, акыркы каны калганча душман менен салгылашып, бардыгы Москванын босогосунда курман болушту. Дивизиянын командири генерал-майор И. В. Панфиловго, анын өзгөчө эрдик көрсөткөн аскерлерине, алар курман болгондон кийин Советтер Союзунун баатыры деген ардактуу наам берилди. Алардын арасында Сары-Өзөн Чүйдүн кулуну Дүйшөнкул Шопоков да бар эле.

Душмандын чабуулу улам күчөп, фронттун сызыгы Москвага 20-30 км калып, пушка, замбиректердин үнү угула баштаганда, борбор калаанын көчөлөрүндө баш-аламандыктар болуп, ар кандай шпиондор, диверсанттар көбөйүп, элдин арасына бүлүк сала башташты. Айрым адамдар, граждандар үй-мүлкүн, бала-чакасын машиналарга жүктөп алышып өлкөнүн чыгышын көздөй качып жөнөштү. Мамлекеттик деңгээлде коргоо комитети түзүлүп, Бүткүл союздук коммунисттик партиянын борбордук комитетини биринчи секретары И. В. Сталиндин жетекчилиги менен, фашисттер басып алуусунун коркунучунда турган мамлекеттик мааниси бар жүздөгөн ири завод-фабрикалар өлкөнүн чыгышына – Уралга, Сибирге, Ыраакы Чыгышка жана Орто Азияга көчүрүлдү. Эвакуация кылынгандардын арасында илимий-техникалык кызматкерлер, атактуу илимпоздор, окумуштуулар, маданият кызматкерлери, артисттер менен бирге миллиондогон аялдар, жетим балдар бар эле. Борбор шаардагы министрликтер, ведомство, уюмдар жана В. И. Лениндин мавзолейдеги мумияланган денеси коопсуздук максатында өлкөнүн ортоңку чыгышында жайгашкан Куйбышев шаарына көчүрүлдү. Сталин өзү Кремльде туруп, Улуу Ата Мекендик согуштун жүрүшүн түздөн-түз башкарып, маанилүү маселелерди чечип турган дешет.

Акыркы мезгилдеги даанышмандар, окумуштуулар дүйнөлүк өнүгүүгө, тарыхый жаңыланууга эбегейсиз чоң салым кошкон улуу адамдардын катарына А. Македонскийди, Мухаммед пайгамбарды, Чыңгыз ханды, Амир Темурду, Наполеонду, Гитлерди, В. И. Ленинди жана И. В. Сталинди кошуп жүрүшкөндүгү бекеринен эместир. Эгерде В. И. Лениндин социалисттик-коммунисттик идеялары болбогондо, Улуу Октябрь революциясы жеңбегенде Орто Азиянын элдери анын ичиндеги кыргыз эли ушул доорго кайсы акыбалда жетет эле? Бул талаштуу маселе бойдон калууда. Адамзаттын коомдук өнүгүүсүндө, социалдык экономикалык, маданий турмушунда жеке инсандардын ролу абдан зор экендигин тарыхый мезгил далилдеп олтурат.

Чаткал жайлоосунда

1942-жылдын апрель айы. Элдин бардыгы талаага чыгышып, колдоруна кетмен, күрөк алышып жазгы талаа иштери менен алек.

Колхоздун малчы кыргыздары ат-унааларын камдашып, азык-түлүгүн белендеп, алыскы Чаткал жайлоосуна көчүүнүн камында. Жол алыс. Эгин талаалардан өтүп, Үч-Коргон көпүрөсүнүн түндүк тарабындагы Кыргызстан аймагы менен Майлуу-Сай, Иринжит, Кербен, Актам кыштактарынан өткөндөн соң, Пача-Ата, Өлөң-Булак, Чаначтын сайын өрдөп, ашуу ашкандан кийин, айтылуу Чаткалга барылат. Мал айдап, көч жүктөгөн адам бул жерге жарым айда араң жетип барат.

“Будённый” атындагы колхоздун төрт түлүк малын баккан Көчүмкул, аялы Рапия жана эрезеге жете элек үч баласы менен колхоздун 200дөй чамасындагы кой, козусу, 30-35 чамасындагы жылкысын айдап, Чаткал жайлоосуна көчүп бара жатат. Койдун арасындагы эки эшекке ун, туз артылган, алдыдагы жылкыны 14 жашар Кочкорбай, күрөң кашка айгырды минип, колуна узун четин укурукту кармап айдап алган. Жылкы жаныбар тез жүргөндүктөн уй, койго жеткирбейт, эгер токтобой айдап отурса бир күндө 100 км ашык жол басат. Ошондуктан, жылкыны таң заардан түшкө чейин айдап, арттагы койлор келгиче жайлуу жерге алпарып, кечке чейин күтүп турат.

Арттагы Көчүмкул байбичеси менен эки атка минишип, жүк жүктөлгөн нар төөнү жетелешип, кечке жуук жылкы токтогон жерге жете келишип, убактылуу кол чатырын тигишип, кечки тамактын камылгасын көрө баштайт. Кой айдаган Анарбай менен Анаркул бири 11 жашар, экинчиси 9 жашар болгонуна карабай, жөө жалаң, кээде эшекке мине коюп, бир короо койду бурчатпай айдап келишет. Жолдо чарчаган жаш козу-улактар эшектин үстүндөгү таар куржунга салынат. Эл жатарда гана жылкы менен көч келген жерге жете келишип, койду имерип, эшектерге артылган жүктү түшүргөн соң, апасы даярдаган оокаттан жешип, таттуу уйкуга кетишет.

Эртеси, таң саардан баштап кечеги көрүнүш дагы кайталанат, уйкуга канбай, чала уйку болгон балдар белиндеги жолуктарына жарты нанды салышып, эшектердин жүгүн артып, койду жолго салышат. Жаштайынан мал менен жүрүп, мал менен өскөн Анарбай менен Анаркул мектеп бетин көрүшпөдү. Мектепте окуганга шарт деле болбоду. Булардан улуурак болгон Кочкорбай 1939-41-жылдары көчүрмө болуп Кетмен-Төбөдө жашаган мезгилде айылдагы мектептин башталгыч классында окуп, сабатсыздыгын жоюп, окуганды, жазганды

кадыресе өздөштүрүп калган эле. Дээринен зирек, бышык, чыйрак Анарбай менен Анаркул бойго жетип, турмуш курушкандан кийин ошол кездерде чоңдор үчүн ачылган “ликбез”дерде (ликвидация безграмотности) окушуп, бир эле жылдын ичинде кат-сабатын чыгарышып, китептерди тамгалап, муундап окушуп, өз оюн кагазга түшүргөндү билип калышты.

Май айынын орто ченинде 15 күн жол жүрүшүп, арып-чарчап Чаткал жайлоосунун башындагы Ак-Суу конушуна жетип келишти. Жол азабы, көргөн кыйынчылыктар тез эле унутулуп, көбүргөндүү түркүн гүлдөр ачылган жашыл майданга кыдырата кулун байланды. Кой, эчкилер саалып, сүт, айран, май, каймак кенен болуп, балдардын курсагы дампайып, бети-башы кызарып өңүнө чыгышты. Мурда көчүп келген тааныш-билиштер, тууган-уруктар, куда-сөөктөр өрүлүк кылышып, күнүгө бирөөсү мейманчылыкка чакырып жатышты. Бири-биринен тай чабым аралыкта тигилген жумурткадай боз үйлөр, алардын жанындагы үч бурчтук айры чатырлар көздүн жоосун алып, жайлоонун көркүн ачат.

Тоодо жашаганда кыргыз баласы өзүн эркин сезет, нөшөрлөп жааган жамгырды, тапыраган буурчак-мөндүрдү, борошологон карды деле тоготпой күндөлүк турмуш-тиричилиги менен алек болот. Күн көпкө жаап, ызгарлуу шамал болгондо, балдар келишип апасына: “Күн качан ачылат, апа, жүдөтүп жиберди го” дегенде кыргыздын салтын, үрп-адатын жакшы билген, накыл сөздөрүн, макал-лакаптарын куюлуштура сүйлөгөн Рапия апа: “Оо балдарым, күндүн жамандыгы кетет, адамдын жамандыгы кетпейт, эч качан адамга жамандык кылбагыла, колуңардан келишинче жакшылык кылгыла, пендеден кайтпаса кудайдан кайтат” – дээр эле.

Атасы Көчүмкул да балдарын жанына катар отургузуп алып өткөн-кеткендерден, кыргыздын санжырасынан, өткөн тарыхынан, баатырдык эпостордон, өзүнөн улуулардан уккан узун сабак уламыштардан айтып берер эле. Ал сүйлөп жатканда окуяларды көркөмдөп, үнүн бирде пастата, бирде жогорулатып, өңүн ар кандай кубултуп, ошол окуялардын арасында жүргөнсүп, чын дили менен берилип баяндар эле. Айрыкча Көчүмкул жашынан жетим калып, оор кыйынчылыктарды көрүп, ар-кимден кагуу жеп, курсагы нанга, үстү

кийимге жарыбай чоңойгондугун айтканда балдарынын мурдунан суусу куюлуп, көздөрүнөн мончоктоп жаш тамчылап турар эле. Китеп, радио, телевизор сыяктуу маалымат каражаттары жок мезгилде атасынын айткандары жаш балдардын кулагына кыт куйгандай куюлуп, жаш наристелердин кабылдоо, ойлонуу сезимдери өсүп, дүйнөгө болгон көз карашы калыптанар эле.

Жайлоодогу жашоо жыргал болуп көрүнгөнү менен, ар кимдин өзүнө жараша иши бар. Рапия балдардын кир-когу, тамак-ашы менен алек болсо, Көчүмкул балта-чотун байланып, атын минип, эшегин айдап тээ тоонун боорундагы карала арчадан отун жүктөп келет. 15 жашка чыгып калган Кочкорбай эртең менен эрте туруп жылкыны желеге айдап келип кулун байлайт, кечке чейин бээ саап кымыз кылат. 11 жашар Анарбай койнуна жарты нан салып, бир бөтөлкө айран куюп алып, таң саардан күүгүмгө чейин кой жайып келет.

9 жаштагы Анаркул болсо, саала турган кой-эчкилердин козу, улактарын кечинде короодогу көгөнгө катар тизип байлап, эртеси кой короодон чыккандан кийин, түшкө чейин козу, улактарды энелерине кошпой кайтарып келет да, чак түш маалында кой, эчкилерди кармап берип апасына саадырат. Кой-эчкилер түш маалында саалат, күн ысык, чымын-чиркейлер ызылдап, кой-эчкилердин кулагына, мурдуна, көзүнө конуп, тыпырашып тынчы кетет. Койдун мойнуна бекем жабышып, саап бүткөнчө кармап турган жаш баланын көзүнө конгон чымын алекти заматта тыз эттире чычып кетет. Көздөн жаш агып, өйкөп, ачыштыра баштайт. Ооруга чыдабай, чатырдын көлөкөсүнө отура калып колу менен ушалап сууга жууп көрдү, бирок, көзгө көрүнбөгөн майда чымындын курттары кычыштыра өйкөп, көзү кызарып улам кыйнала берди. Челегин чатырга коё коюп, баласынын жанына шашып келген Рапия: “Алда айланайын ая, этият болбойсуңбу, бу уругуң соолгур чымындын чычканы жаман болот, кел бери”- деп, калтада илинип турган сүзмөдөн бир чоң кашык сузуп алып, анан таза чүпүрөккө салып баланын көзүнө байлады. “Азыр көзүңдөгү курттар сүзмөгө жабышып чыгат, чыдай тур”, – деди да, өз жумуштары менен алек болду.

Арадан бир эт бышым убакыт өттү. Көздүн ачышканы басаңдамак түгүл күчөй баштады, курттардын соймоңдоп көздүн төр жагындагы

кычыктарга улам тереңдеп кирип жаткандыгы сезилип турду. Ооруга чыдай албай чабалактап, улам көзүн эки колу менен алмак-салмак ушалаган бала, мурдун шыр тартып, бышактап ыйлай баштады. “Азыр уулум, шашпай тур, мына азыр дары тамызамын” – деген апасы чатырдын коңулунан чыккан бир чымчым карамтыр дарыны бет арчуунун бир бурчуна салып, анын үстүнө төрт-беш тамчы суу куюп эзгилеп, сыга кармады да, “Кана, балам, чалкаңан жатып, көзүңдү чоң ачып тур” – деп, баланын үстүнө эңкейип, даярдаган дарысын бет арчуунун сыртынан катуу сыга бергенде, 3-4 тамчы муздак суюк зат көздүн ичине кирди. Бала жаткан жеринен аары чаккандай өтө катуу бакырып ордунан ыргып турду. Апасынын жасаган дарысы кадимки эле насыбайдын суудагы эритмеси эле. Айткандай эле арадан 5-10 минут өтөр өтпөс көздүн ооруганы басылды, баягы чымындын курттары насыбайдын ачуусуна уугуп өлүштү, кудуңдап сүйүнгөн бала төштөгү шылдыраган мөлтүр булакка барып көзү-башын таза сууга чайынды.

Жайлоодогу жашоо, анын айлуу түндөрү өспүрүм балдар, кызкелиндер үчүн өзүнчө эле бир керемет. Кечкисин мал короого келип, желедеги кулундар агытылып, эл кечки тамагын жегенден кийин, сыдырым муздак жел согуп, аркайган ак мөңгүлүү чокулардын артынан күмүш нурларын чачып, бүткүл ааламга сүттөй жарык берип толгон ай чыга келет. Белгилүү кыргыз акыны Жумакан Тынымсейитованын:

“Ай чыкты тоодон суйкайып,
Олтурсам көлдө жүз чайып,
Сүрөтүң көлдөн көрүнөт,
Сүзгөнсүп аппак жел кайык”

– деген саптары эске түшөт.

Ушундай айлуу түндөрдө жайлоодогу айылдын жаштары көк майсалуу түзөңгө чогулушуп, түн жарымы болгонго чейин “Ак чөлмөк” ойношот. Бул оюнга Көчүмкулдун үч баласы да катышат. Малайдын Анарбайы, Аскарбайы, Анаркүлү, Алымбайы, Мырзабектин Секен, Уулбү, Домон деген кыздары, деле койчу түнкү оюнга катышкандардын саны 30-40ка жетет. Жаштар эки топко бөлүнүшүп, койдун шыйрак

сөөгүн алыска ыргытышат. Оюндун шарты ыргытылган сөөктү издеп таап, атаандаштарга жеткирбей марага алып келүү. Айдын жарыгында алыска ыргытылган сөөк чөптүн арасынан агарып көрүнөт, издеп тапкан адам аны башкаларга байкатпай жерден алып, марага жеткирүүнүн аракетин кылат, бирок, анын кыймыл-аракетин байкаган атаандаштар аны кууп жетип, жерге кулатып, колунан ак чөлмөктү жулуп алып, өзүнүн шериктерине узатуунун аракетин көрөт. “Карма! Тос! Бери ыргыт! Чурка! Бол!” – деген кыйкырык-чаңырыктар алыс-алыстарга угулуп, жыгылганын төө басты кылышып, качканын кууп, бутунан чалып жыгып, ак чөлмөктү биринен-бирине берип отуруп, акыры марага жеткиришет. Оюндун кызыгына баткан жаштар созолонто ыр ырдашып таңга жуук үйлөрүнө тарашат.

Согуштан кийинки турмуш

Согуш жылдары өтө катаалдыгы, ачарчылык, фронттон байма-бай келип жаткан кара кагаздар менен эсте калып, акыр аягында Совет эли сыяктуу эле Өзбекстандагы кыргыз чабандары – Көчүмкул жана башкалар Улуу Жеңишти зор кубаныч менен тосуп алышты.

Жайында жайлоого, кышында кыштоого көчүп, Советтик Өзбекстандын коомдук малын кайтарган кыргыздардын жашоосу оңолуп, азыраак болсо да малдуу, үйлүү боло башташты. Өзбек туугандар менен тез эле аралашып, барды-келди мамилелер күч алып, ынтымакта жашап жатышты.

СССР элинин согушта курман болгондорунун жалпы саны 28 миллион болуп, Кыргызстандан фронтко аттанган 360 миң адамдын 180 миңи эл-жерине аман-эсен кайтып келди. Тең жарымы согушта баатырларча курман болушуп, сөөгү батышта кала берди. Согушта көрсөткөн эрдиктери үчүн Кыргызстандан барган 73 адамга Советтер Союзунун баатыры деген наам берилди, анын 14ү кыргыздар эле. Согушка кеткен Көчүмкулдун жакын инилери – Райымбек, Ырысалы, Орунбайлар согуштан эсен-аман келишип, өмүрүнүн аягына чейин балалуу-чакалуу болуп, тынч турмушта жашашты. Бирок, Тасмабек, Кочкорбай, Жолдубай сыяктуу эр азаматтар согуш талааларында курман болушту. Курман болгондордун арасында 16 жашында

фронтко аттанган Рапиянын иниси, Ак-Суулук мундуз Мамыр чоң сакалдын алп мүчөлүү уулу Жусупбектин да мүрзөсү Белорусиянын токойлорунда калып кетти. Инисинен жок дегенде кара кагаз келбей, согушта дайынсыз кеткендигине Рапия өмүрүнүн аягына чейин кайгырып жүрдү. Ошол иниси эсине түшө калганда чоң жоолугун салынып, боз үйдүн төрүнө тетири карап олтуруп, узундан-узак кошогу баштаар эле. Жоктоо “оо-оо, и-и-и, а-аа” деген муңдуу обон менен башталып, жүрөктүн түпкүрүнөн чыккан сөздөр уйкашы менен айтылып, уккан адамдын зээнин кейитип, айлана-чөйрөгө таралган муңдуу добуш бүткүл табийгатты өзүнө арбап алгандай туюлар эле. Бүткүл жаратылыш сыйкырдуу үндүн мукам кайрыктары кошулуп бул чексиз ааламдын табышмактуу кубулуштарына баш ийип, өмүр менен өлүмдүн, жарык менен караңгылыктын түпкүрүнө сиңип бара жаткандай сезилчү. Кошокто инисинин жаш кезинен кандайча өсүп чоңойгондугу, мектепте жакшы окуп билим алгандыгы, эрезеге жетип эл аралап ат жалын кармап ат мингендиги, өз милдетин аткарып эл-жерин коргоо үчүн көпчүлүктүн катарында согушка кеткендиги ирээти менен айтылганда өзүнчө эле бир поэма эле. Кошоктун ар бир куплетинен кийин тыным жасалып, үнүн башкача кубулжутуп, көзүнүн жашын куюлтуп эчкирип-эчкирип ыйлап алып, кайрадан жаңы саптарды баштар эле:

Асмандап учкан ак кептер,
Ак шумкар барып илбесин.
Аскерге кеткен үкөмө
Ажалдын огу тийбесин.
Көкөлөп учкан көк кептер,
Көк ылаачын илбесин.
Көк жал, баатыр үкөмө
Германдын огу тийбесин.

Дагы ушул сыяктуу көптөгөн куплеттерди айтып, бир жарым, эки сааттай убакыт өткөндөн кийин кошогу токтотуп, көзү-башын жоолугунун учу менен аарчып, шашпай ордунан туруп, кумгандагы сууга бети-колун жууп, күндөлүк тиричилиги менен алек болор эле. Адам көзүнөн жашын төгүп чындап ыйлаганда, көңүлү тазарып, кыйла жеңилдеп калат эмеспи.

Миллиондордун жаздыгын куруткан Улуу Ата Мекендик согуш 1945-жылдын майында совет элинин жана анын союздаштарынын жеңиши менен аяктады. Көп улуттуу совет элинин тарыхында жаңы доор – бүлүнгөн чарбаны кайра калыбына келтирүү, дүйнөлүк коомчулукка социалисттик түзүлүштүн артыкчылыгын көрсөтүп, АКШ баш болгон капиталисттик мамлекеттер менен болгон саясий, экономикалык жана маданий жарышта алардан озуп кетүү милдети коюлду. Бул милдетти аткаруу оңой эмес эле.

Экинчи дүйнөлүк согуш аяктары менен, 1946-жылы, 5-мартта Англиянын ошол кездеги премьер министри У. Черчилль АКШнын Фултон шаарында Вестминстер колледжинде 40 миң кишинин алдында сөз сүйлөп, дүйнөнүн согуштан кийинки өнүгүүсү жөнүндө кеңири токтолуп: “Балтика деңизинин боюндагы Штеттин шаарынан Адриатика деңизинин Триест шаарына чейинки Европа континентинин чыгыш аймактарына “темир тор” тосулду, Борбордук жана Чыгыш Европанын Варшава, Берлин, Прага, Вена, Будапешт, Белград, Бухарест, София сыяктуу белгилүү шаарлары жана анын тургундары Советтердин таасири астында калды, буларга болгон Москванын көзөмөлү улам күчөп жатат” – деп белгиледи.¹ Бул келечектеги “кансыз согуштун”, социалисттик система менен капиталисттик системанын айыгышкан күрөшүнүн башталышы эле.

1946-1950-жылдар совет элинин тарыхында эл чарбасын кайра калыбына келтирүү жылдары деп аталып, бүткүл өлкө эпкиндүү эмгек майданына айланган. Өлкөнүн батышындагы миңдеген шааркыштактарды, колхоз-совхоздорду, завод-фабрикаларды калыбына келтирүү үчүн Улуу Жеңиштен шыктанган совет эли эки эселенген кайрат-күч менен эмгектенишип, аз эле убакытта эбегейсиз чоң ийгиликтерди жаратты.

Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандарынын турмушу да акырындык менен оңолуп, үй турмушуна керектелүүчү жаңы буюмдар: патефон (граммафон), радиоприёмник, телевизор, саат, велосипед ж.б.у.с. жаңылыктар кирип келди. Алар өзбек эли менен бири-биринин той-тамашаларына катышып, бир туугандай

¹ <http://www.churchill-society-london.org.uk/Fulton.html>

мамиледе болушту. “Будённый” колхозу Улуу Жеңиштин урматына аты өзгөртүлүп “Победа” колхозу деп аталып, жыл өткөн сайын жашоо турмуш өзгөрүлүп, экономика чыңдалып, айыл-чарбасы өсүп, жаңы техникалар менен толукталды. Элдин турмушунда да бир топ өзгөрүүлөр болуп, жаңы стилде салынып, чатыры шифер, металл менен жабылып, дубалдары акталып, краска менен сырдалган тамдар, мектептер, клуб, китепканалар курулду. Көчөлөр түздөлүп, таш, кум, асфальт төшөлүп, автобустар каттай баштады.

Социалисттик түзүлүштүн артыкчылыктары даана байкалып, СССР АКШдан кийинки экинчи дүйнөлүк державага айланды. Дүйнөнүн үчтөн бир бөлүгү СССРдин жардамы, колдоосу менен өнүгүүнүн социалисттик жолун тандап, жеке менчик коллективдүү менчикке айланып, пландуу социалисттик экономика жүргүзүүнүн закондору менен жашай башташты. Илим-билим тармагында да чоң ийгиликтерге жетишип, жаңы илимий ачылыштар болуп, курулуштар курулду, айрыкча куралдуу күчтөрдү чыңдоо максатында миллиарддаган акчалар жумшалып, аскердик техниканын жаңы үлгүлөрү жаратылып, Совет мамлекети дүйнөдөгү эң күчтүү державалардын катарына кошулду.

СССРдин улам күчөп, социалисттик-коммунисттик идеологиянын дүйнөлүк масштабда тез тарап бара жаткандыгынан чоочулаган АКШ башында турган ири капиталисттик мамлекеттер “Кансыз согуштун” жаңы ыкмаларын ойлоп табышып, бүткүл дүйнө бойлото согуштук базаларын орнотуп, согуштук блокторду түзүп, массалык маалымдоо каражаттары аркылуу күнү-түнү уктурууларды уюштуруп турду. НАТО, СЕНТО сыяктуу аскердик блоктордун жана “Эркин Европа”, “Америка добушу”, “БИ-БИ-СИ”, “Азаттык” радио берүүлөрүнүн, 1967-жылы түзүлгөн АСЕАНдын бирден-бир негизги максаты СССР баш болгон социалисттик системага каршы туруу, коммунисттик идеологиянын жайылуусун токтотуу, акыр аягында аны түп-тамыры менен жок кылуу эле. Бул максатты ишке ашыруу үчүн жыл сайын триллиондогон долларлар “Кансыз согуштун” керектөөлөрү үчүн жумшалган.

Кумуну келин кылып алуу

1948-жылдын күзү. Чаткал жайлоосунан көчүп келген Көчүмкул башына кара көрпө тебетей, жонуна төөнүн чуудасынан ийрип согулган боз чепкенин кийип, Карагер аттын моюнуна камчы уруп, анда-санда теминип коюп Кызыл-Жардагы туугандарыныкына келе жатты. Бул жакка келүүдөн максат – жыйырмага чыгып бойго жеткен Кочкорбайга колукту издеп, кудай буюрса кышка чейин башын экөө кылуу эле. Күүгүм аралаш кара терге түшүп тердеген атын Жыл-Кол сайынын башындагы коктуга жайгашкан жепирейген кара тамдын жанына келип токтотту.

Арсылдап үргөн иттердин үнүнөн чоочуган Айымкул үйдөн чыга келип, “Оо, Көчүмкул кел, кайдан жүрөсүң адашып? Төрө! Ат ал” – деп, ойноп жүргөн баласын чакырды. Ал-жай сурашкандан соң, былтыр каза болгон Дүйшөбай устанын тазиясына убагында келе албагандыгын айтып, Көчүмкул куран аяттарынан тилабат кылып жүзүнө бата тартты. Кайгыдан картая түшкөн Айымкул эски курдашына арман-азиретин айтып, кичине көз жашы кылып алды. Кечки тамактартылып, таруудан салынган бозо ичилди. Кара тамдын тар бөлмөсүндө таш чырактын бүлбүлдөгөн жарыгында кыдырата отурган Айымкул, анын балдары Абдылда, Азанбек, Төрө жана кызы Кумуну карай Көчүмкул сөзүн баштады. “Кайран киши, Дүйшөкемди да жерге берипсиңер. Күнү бүтүп, суусу түгөнгөндөн кийин, бардыгыбыздын тагдырыбыз ушул да. “Жакшы жүрмөк бар, жакшы өлмөк жок – деген. Дүйнөгө устун болгон эч ким жок. Барар жерге бардыгыбыз өлүп барабыз. Кеткендер кете берет, калгандарыбыз ыйлап-сыктап бир күнүбүздү көрө беребиз” – деди. Акыбал сурашып өткөн кеткенден сөз кылышып, кээде оор күндөрдү эстеп кайгырышып, кээде жакшы күндөрдү, күлкүлүү окуяларды эстеп каткырып күлүп жатышты. Ак-караны таанып, бойго жетип калган Абдылда Өзбекстандагы элдер, алардын жашоосу, үрп-адаты жөнүндө өзүн кызыктырган бир топ суроолорго жооп алды.

Көпкө сүйлөшүп отурушкандан кийин Көчүмкул бул жерге келүүсүнүн негизги максаты жөнүндөгү сөзгө өтүп: “Аттиң дүйнө, Дүйшөкем болгондо жакшы болор эле, үч баласы бир кызы калды,

өзүңө кудай кубат берсин, атасын жоктотпой өстүрүп тарбиялап жатасың. Эми сөз мындай, мен сага куда болоюн деп келдим” – дегенде, баятан бери камырабай отурган Айымкүл селт дей түштү. Дасторкондун этегинде чай куюп отурган Куму шып этип дализге чыгып кетти.

“Кандай куда? Кимге?” – деп, Көчүмкулду таңыркай карады. “Кимге болот эле, менин чоң уулум Кочкорбай 20га толду, сенин кызың Куму 17ге чыкты, биздин милдетибиз жаштардын башын кошуп коюу” – дегенде, Айымкүл бир саамга унчукпай отуруп калды да, акырын сөзүн баштады: “Тууганчылыгыбыз деле жакын эле, эми куда болсок кандай болор экен?” Баятан бери унчукпай отурган Абдылда сөзгө аралашты: “Көчакем туура айтат, кызыбызды Кочкорбайга бербегенде кимге бермек элек, аны мен жакшы тааныйм, экөөбүздүн жашыбыз да тең, Кетмен-Төбөдө жүргөндө бир мектепте окуганбыз” – деди. Дагы көпкө сүйлөшүп отурушуп, акыры эки тарап кудалашууга макул болушуп бир чечимге келишти. Кыргыздын нарк-нускасын колдонуп кыз тарапка өзүнүн алына жараша калың бермей, кыз тарап болсо, жаңы үй-бүлөгө керектүү буюм-тайымдар, сеп бермей болушту. Тойду ушул жылы чилдеге жеткирбей өткөрүп, келинди Кызыл-Жардан Хакул-Абадка алып кетмей болушту.

Болжогон күнү кудалар эркек-аял болушуп, күйөө, күйөө жолдошу менен келишип, тоюн өткөрүшүп, келиндин себин эки төө, бир атка жүктөп, кеч күздүн ызгаардуу күндөрүнүн биринде кыламык жааган карлуу жол менен он атчан адам Үч-Коргондун көпүрөсүнөн өтүшүп, Өзбекстанды карай жол тартышты. Атчандардын орто ченинде башына чоң ак жоолугун жамынган, атасы Дүйшөбай кызыма деп тирүү кезинде эле кооздоп жасаган күмүш жүгөн, күмүш ээр, ат жабдыктарын токунуп, чоң тору атты минип, үстүндө саймалап кооздолгон кызыл тукаба чапан, бутунда атасы тиккен саймалуу кайыш өтүк, колунда кош-кош күмүштөн жасалган шакек-билериктери жаркылдаган колукту – Куму бара жатты. Кыргыздын көчүндөгү мындай ажайып көрүнүштү өмүрүндө көрбөгөн өзбек-сарттар үйлөрүнөн чыга калышып, дубалдарынан акмалап: “Вай анауну караңлар, туя, туя!” – дешип, таңыркап, селдейген бойдон карап калып жатышты.

Жолмо-жол эгин талаалардан, бак-дарактуу токойлордон, ийри-буйру көчөлөрдөн жана тамдары ылай менен чаптап салынган

кыштактардан өтүп, кечке маал “Победа” колхозунун Сырмак кыштагындагы кой сарайга келип жүктөрүн түшүрүштү. Колхоздун кой сарайынын узуну 40-50 метр, туурасы 10 метрлер чамасында, бышырылбаган кам кыштан салынып, ортосунан кары тартылып, устундар менен тирелген да, үстү чатыр формасында жасалып шифер менен жабылган. Анын жанына узуну 8 метр, туурасы 4 метр, дубалы ылайдан чаптап тургузулуп, үстүнө камыш төшөлүп, самандуу ылай менен шыбалган, эки бөлмөлүү чабандар үчүн салынган үй. Ушул үйдүн күн батыш тарабында өскөн чоң бай түп жаңгактын жанындагы тегиз аянтчага жаш келинге себине кошуп берилген боз үй тигилди. Боз үйдүн керегесин жайып, түндүгүн көтөрүп, кызыл жошого боёлгон ууктар сайылганда келин көргөнү келишкен өзбек аялдар жана кыздар жакасын карманып таңыркашып, өздөрүнчө бири-бирин карап жылмайышып, боз үй тиккендерге жардамдашып жүрүштү. Туурдуктар жабылып, чийлер калангандан кийин, үйдү тегерете кооз саймаланып, кыргыздын улуттук оймо-чиймелери түшүрүлгөн туштуурдуктары, жабык башы, аяк кабы илинип, төр тарапка ала-кийиз, төрбөлжүн, төшөк-жууркан жаздыктар жыйылды да, үйдүн кире бергенде оң тарабы – эпчи тарабына саймалуу кызыл тукаба көшөгө тартылып, жаңы келинди киргизишти. Эртеси күнү жылкы союлуп, алыс жакындан коноктор келип, элге аш тартылды, келген эл бата беришип күн бешим маалы болгондо тарап кетишти.

Өзбек ССРи 15 союздук республикалардын алдыңкы катарында болуп, айрыкча пахта өстүрүү, анын түшүмүнүн дүң жыйымы боюнча дүйнөдө төртүнчү орунга чыкты. Дыйканчылык боюнча жүздөгөн Социалисттик эмгектин баатырлары чыкканы менен, мал чарбачылыгында орчундуу деле өзгөрүү болбоду. Анткени, пахтачылыкка негизги көңүл бурулуп, мал чарбасы экинчи даражада тургандыктан анын рентабелдүүлүгү төмөн болду. Бирок, бул тармакты таптакыр жоюп коюуга да мүмкүн эмес эле, ар бир колхоздун өзүнө жараша эт, сүт, жүн пландары болуп, аны аткарууга ар бир чарба милдетүү эле. 50-жылдардын башында жаңы үй-бүлө курган Кочкорбай иниси Анарбай менен колхоздун 40-50дөй жылкысын бакса, Көчүмкул кичүү уулу Анаркул менен 300дөй коюн кайтарар эле. Мындан сырткары, көчкөндө керектелүүчү буюмдар: ээр, токулга, жалпооч, ыңырчак, төөнүн чому, аркан, желе, нокто, чыгдан, камчы,

укурук сыяктуу күндөлүк турмушта пайдаланылуучу буюмдарды Көчүмкул жана анын балдары өздөрү кол менен эле жасап алышчу. “Өнөрүң болсо өргө чап”, “Жигитке жетимиш өнөр аз” – дегендей, Көчүмкул жыгач устачылыкты да жаш кезинен өздөштүрүп жыгач аяк, кесе, кашыктарды жасап, кыргыздын кылымдардан келе жаткан комузун да ийине келтирип чапчу.

Комузду көбүнчө өрүктөн чаап, капкагын карагайдан жасап, жабыштырган желимди чырычтын тамырын кайнатып жасаса, кылдарын 3-4 жашар кара койдун кара ичегисин сыдырып алып, көлөкөдө кургаткандыктан, керемет үн чыгарып, адамдын жүрөгүнөн терең орун алып, уккан сайын дагы уккусун келтирер эле. Жумуштан бош убактарында чапанын желбегей жамынып, Көчүмкул короонун четиндеги көк дөбөгө олтуруп алып, комузун шаңшытканда, айылдын жашы-карысы дебей чогулушуп, көпкө чейин күүнүн сырдуу кайрыктарын угушчу. Комузчулук өнөр, музыкага болгон тубаса шык өнөр анын үч уулуна өттү. Кийинчерээк небере, чеберелер да ыр жандуу, комуз жандуу болуп чоңоюшту.

Жаңы келин болуп түшкөн Куму Ўзбекистандын жашоо шартына тез эле көнүгүп, тандырга нан жапканды, пахтанын козо паясын отко жакканды, күрүчтөн паллоо жасаганды тез эле өздөштүрүп, а түгүл анча-мынча өзбекче сүйлөгөндү да үйрөндү. Ачыктыгы, ак көңүлдүгү, шайырлыгынын натыйжасында коңшу жашаган өзбектердин кызкелиндери менен тез эле тил табышып кеткендиктен, аялдар аны өзбекче Кумуру деп атай башташты. Жыл айланбай, 1950-жылы эркек балалуу болуп, атын Алымкул коюшту, бирок, ал үч айлык болгондо чарчап калды. Арадан дагы бир жыл өткөндөн кийин Чаткалдын Ак-Суу деген жайлоосунда, жайдын толук кезинде экинчи уулун төрөдү. Бул баланын төрөлүшү кайнатасы Көчүмкул менен кайненеси Рапияны чоң кубанычка бөлөдү. Алар небереси төрөлгөн биринчи күндөн тартып эле жаш бөбөктүн үстүнө үйрүлүп түшө калышып, анын ден-соолугун кудайдан тилеп, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай бапестеп чоңойтту. Элге жээнтект той берилип балага ат коюлду. Көчүмкул өзү молдо болбосо да, динге берилген, Исламдын беш парызын так аткарган адам эле. Ошондуктан, небересине мусулманча ат койгонду каалар эле. Кудай жалгап, ошол күндөрү жакын тууганы

молдо Атакан айылчылап келип калды. Көктөн тилегени жерден табылып, андан небересине ат коюп берүүсүн өтүндү. Молдо Атакан Шелчоронун улуу баласы Калыбектин небереси эле. Узун бойлуу, ак жүздүү, барпайган ак сакалдуу, шашып сүйлөгөн, эскиче кыйла эле илими бар адам эле. Дасторкондун четинде кымыз ичип отурушуп балага ат коюшту. Молдо Атакан көзүн жумуп, бир саамга ойлонгондон кийин: “Көчаке, эгер макул болсоңуз, балаңыздын аты Маматкерим болсун,” – деди. Баятан бери унчукпай отурган Көчүмкул: “Молдоке, бул койгон атыңыздын мааниси кандай?” – деп, суроо узатты. “Бул ат пайгамбарыбыз Мухаммед Салаллаху алайхи вассаламдын кыргызча аталышы. Пайгамбарыбыз – кудайдын жердеги элчиси, бүткүл ааламга ислам динин тараткан адам. Алла таала бул кишиге куранды жиберген, ал акыркы пайгамбар, мындан кийин кыямат кайым болгуча жер жүзүнө пайгамбар келбейт” – дегенде, бардык отургандар макул болушуп, алакан жайып бата кылышты. Чатырдан жөргөктөлгөн баланы алып чыкканда, Атакан молдо ордуна туруп, кыбыланы карап азан айтып, баланын кулагына атын “Маматкерим” – деп, үч жолу кайталады.

Чоң ата менен небере

Арадан ай айланып, жылдар өттү. Маматкеримден кийин Куму менен Кочкорбайдын Абдыкерим, Мырзакерим деген балдары, Сырга деген кызы биринин артынан бири төрөлдү. Тун небереси Маматкеримди бир жашка чыга элегинде эле эмчектен чыгарышып чоң атасы менен чоң энеси багып алышты. Басса-турса жанында алып жүрүп, жебегенди жегизип, кийбегенди кийгизип, эркелетип чоңойтушту. Илгерки кыргыздын салты боюнча жаш баланы ар кандай сөздөр менен эркелеткен аттар коюлгандыктан баланы эми Мамеш деп чакыра башташты.

Анын тили чыккан мезгилинен баштап чоң атасы жанынан бир карыш жылдырбай алып жүрчү болду. Жайлоодон жайлоого көчкөндө небересин алдына өңөрүп, баланын буту уюп кетсе, артына аттын соорусуна тургузуп, эки колун эки ийinine койдуруп, жолмо-жол айлана-чөйрө менен тааныштырып, кадыр эсе чоң адам менен сүйлөшкөндөй сүйлөшүп барат. Бала да чоң атасынын айткан макал-

лакаптарын, накыл, насаат сөздөрүн кунт коюп угуп, ара-тородо балалык сезиминдеги кызыктуу суроолор менен кайрылат. Чоң атасы болсо баланын көңүлүн калтырбай, берген суроолоруна кенен-кесир жооп берип, чарчаганда аттан түшүрүп, шарылдап аккан суунун жээгине отура калып, кош алаканы менен суу сузуп небересине ичирет. Бир аз дем алышкан соң, кайрадан атка минишип жолун улантышат. Аттын басыгы менен шайкеш келтирип, Көчүмкул качанкы бир кездеги обон менен кыңылдап ырдап барат, ал эми баласы болсо, айлана-чөйрөгө көз чаптырып, наристе, тунук сезим менен, тээ алыстагы ак мөңгүлүү тоолорго, арча-карагайлуу капталдарга, асмандагы аппак булуттарга, туш тарабын курчаган ажайып сырдуу дүйнөгө таңыркап карайт.

- Ата, бул эмне?
- Бул – карга.
- А, булчу?
- Бул – сагызган.
- Булар кантип учушат?
- Булардын канаты бар да, балам”.

Ушул сыяктуу суроо-жооптор менен дагы далай жол жүрүп улам алдыга жылат. Экөөнүн артында ийри-буйру таштуу жол менен жүк артылган төөнү жетелеп, ак боз бээге ак куржун салынган байбиче, анын артынан тору кашка бээ минип, бир баласын өңөрүп, бирин учкаштырган Куму, ал эми көчтүн артында карагер айгырды минип, колуна узун четин укурук кармап жылкы айдаган Кочкорбай келе жатат.

Көптөгөн туяктардын такыр-тукуру, көк-кашка тунук суунун шаркыраганы, кулун-тайлардын кишинегени, токойдон чоочуп учкан канатуулардын үндөрү кошулуп өзүнчө эле бир керемет симфонияны жаратат. Ушундай бир таң каларлык көрүнүшкө күбө болуп бара жаткан жаш баланын кыялында бул керемет дүйнөгө болгон суктануу, кызыгуу улам күчөп, айлана чөйрөгө болгон кумарлануусу артып барат. Анын наристе сезиминде пайда болгон баш аламан суроолорго жооп таба албайт. “Бул тоолорду ким жаратты? Ак мөңгүлөрдү ким жасаган? Суулар эмнеге агат? Токойлор кайдан пайда болгон? Жан-

жаныбарлар, канаттууларчы? – деген суроолор менен чоң атасын зериктирбейт, өз кезегинде ал да небересине жайма-жай шашылбай ар бир суроосуна толук жооп бергенге аракеттенет. Кээ бир татаалыраак суроолорго “Балам ага шашылба, аны чоңойгондо билип аласың” – дейт.

Алты ай жайлоодо жайлап күз болгондо чабандар кыштоого көчүшөт, мал 10-15 күн жол менен айдап келинет, катын-калач, бала-чакалар колхоздун жүк ташуучу машинелерине көчтү жүктөшүп, өздөрү кузовго чукур орун кылышып отурушуп алышат. Эгерде жаан жааса үстүлөрүнө чатырды жаап алышат.

Колхоздогу турмуш

Чабандар жайлоодон түшкөндө кыштоодо эгин-тигин али толук жыйнала элек. Пахта терүү сезону сентябрдан декабрга чейин созулат. Колунан иш келген бардык адамдар, анын ичинде мектеп окуучулары да теримге мобилизацияланат.

Колхоз системасынын эрежеси боюнча дыйкандарга мамлекеттик пландар берилип, ар бир гектар жерден жок дегенде 35-40 центнерден түшүм алып мамлекетке тапшыруу керек. Советтик пландуу экономика жалпы элди мажбурлап иштетүү менен мамлекетти болушунча байытып, элди болор-болбос айлык менен аёосуз иштеткен. Чыныгы турмушта, бара-бара элдин жашоосу согуштан кийинки жылдардагы советтик принциптерден башкача болду. Кечке кыйналып иштегендер үчүн жарытылуу деле эмгек акы берилбей, норманы аткара албагандар ар кандай ыкмалар менен жазаланат. Мисалы, караңгы киргенге чейин талаада пахта тердиртип же штабга алып барып уяткарып, сөгүш берет. Коом үчүн, мамлекет үчүн ак пейилден тынымсыз иштегендерге ар кандай наамдарды “Социалисттик Эмгектин Баатыры,” “Социалисттик мелдештин жеңүүчүсү” деген сөздөр менен алаксытуу болгон. Жакшы иштегендерди чогулуштарда мактап, радио, телевидение, газета-журналдарга чыгарып ар кандай сыйлыктарды – автомобиль, мотоцикл, килемдерди ыйгарган. Бул сыйлыктарды ыйгаруу колхоздун жалпы чогулушунда каралып, райондук аткаруу комитетинин чечиминин негизинде берилген.

Сыйланган адам сыйлыктын баасын нак төккөндөн кийин гана ала алган.

Кыйынчылыктар совет элинин жашоосунун башка тармактарында да кездешкен. Элге керектүү кээ бир товарлар: эт, колбаса, май жана импорттук кийимдер элдин калың катмарына жетпей, советтик соода түйүндөрүндө ашырылган баа менен жашыруун сатылган. Соода-сатык тармагында иштеген кызматкерлердин жашоосу башкаларга караганда кыйла жогору болгон. Ал эми жөнөкөй кохозчулар турмуш абалы дагы эле болсо оор бойдон калып, жетер-жетпес жашоо менен күн кечирип келишкен.

Хакул-Абад шаары

Бул жердин Хакул-Абад деп аталышынын өзүнчө тарыхы бар. 1709-жылы өзбектердин миң уруусунан чыккан Шахрух бий тарабынан түзүлгөн Кокон хандыгы 1876-жылдын февраль айында акыркы хан Кудаярдын тушунда падышалык Россиянын колонизаторлору тарабынан кыйратылып жок кылынат. Кокон хандыгы Орто Азиянын көп аймактарына ээлик кылып, бүткүл Фергана өрөөнүн Чүй, Нарын, Ысык-Көл, Талас, Ош, Жалал-Абад, Алай, Ташкент, Кожент, Гисар, Кулябды өзүнө каратып, ошол кездеги күч-кубаттуу Бухара эмирлиги менен тең тайлашып келген. Кокон хандары ордодогу атактуу, таасирлүү адамдарына: вазирлерге, аталыктарга, диний ишмерлерге хандыкка кылган чоң кызматтары үчүн өлкөнүн ар кайсы жерлеринен суюргалдарды-сыйлыктарды берип турган. Чоң-чоң аймактар, айыл-кыштактар ошол жердеги жашаган элдери менен чек катары бөлүп берилген. Чектин ээси өзүнө тиешелүү болгон элден ар кандай салыктарды жыйнап хандыктын казынасын толтуруп, өзү да эбегейсиз көп байлыктарга ээ болгон. Мисалы, “Хаккулу чек”, “Шералы чек”, “Шарихан чек” деген аталыштар азырга чейин сакталган.

Ошондой чектердин бири Кудаяр хандын тушунда, анын аскер башчыларынын бири Хаккулуга берилген. Анын жери Фергана өрөөнүнүн так ортосунда Нарын дарыясы менен Кара-Дарыянын аралыгындагы миңдеген гектар түшүмдүү жерлер жана айыл-кыштактар болгон. Хаккулу бул жерлерге чексиз бийлик жүргүзүп, арык каздырып суу чыгарып, бак-дарактарды, гүлдөрдү өстүрүп

кыштактарды абад, кооз жайга айландырган. Ушул аймактагы чоң кыштакка анын аты берилип Хакул-Абад (Кооз Хакул) деп аталып калган.

1861-жылы орус баскынчылары Батыш Сибирь аркылуу Казакстанга, андан ары Кыргызстандын Чүй өрөөнүнө жакындап Алма-Ата шаарына жакын жерде Узун-Агач чебин курушуп, Кокон хандыгына караштуу болгон кыргыз жерлерине коркунуч туудурган. Россиянын колонизатордук саясатынан чочулаган Кокон хандыгы өзүнүн түндүк чыгыш чек араларын коргоо, ал тараптагы Мерке, Пишпек, Токмок, Куртка жана башка чептерин бекемдөө максатында 1862-жылы Хаккулу башында турган өз сарбаздарын – атчан аскерлерин орустардын алдын тосуу үчүн Узун-Агачка жөнөтөт. Алар Кокондон чыгышып Ташкент, Чымкент, Бишкек, Токмок аркылуу миң чакырымдай жол басып бир айдан ашык убакытта көздөгөн жерге жетип келишет. Кошундун максаты кыргыз жерлерине улам жакындап келе жаткан орус колонизаторлорунун жолун тосуу, колдон келсе алардын алдыңкы линиясында жайгашкан Узун-Агач гарнизонун талкалоо эле. Хаккулунун кошуну менен бир эле мезгилде Кокон хандыгынын Алымбек датка башында турган дагы бир аскер кошуну негизинен кыргыз атчан жоокерлеринен куралып, Хаккулуга жардамга жөнөтүлгөн. Бул кошун башка жол менен, Фергана өрөөнүнүн чыгыш тарабындагы Көк-Арт ашуусун ашып, андан ары Тогуз-Торо, Нарын, Соң-Көл аркылуу Боом капчыгайына түшүп, Токмок чебинин жанында жолугушмак эле.

Бирок болжолгон мезгилден үч-төрт күн кечиккен Алымбек датканын аскерлерин күтпөй эле Хаккулу Узун-Агачка чабуул коюуну чечет. Чеп туш тарабынан бийик дубалдар менен курчалып андагы тешиктерге пулеметтер, замбиректер орнотулган. Кокондуктар болсо, ийри кылычтар жана эски кара мылтыктар менен куралданышкан эле. Ошого карабай, Хаккулу Кокон сарбаздарын чабуулга үндөп, өзү баш болуп кылычтарын жалаңдатып чепти көздөй айгайлаган ызычуу, кыйкырык-сүрөөн салып чепти көздөй жапырып чаап жөнөшөт. Булардын чабуул коёрун алдын ала билип турган орус аскерлери алдыңкы атчандар чепке 150-200 мертдей жакындаганда орус командиринин “Огонь!” деген буйругу менен ондогон пулемёт жана замбиректерден жалпы ок атышат. Алдыңкы катарда келе жаткандар

тыттай күбүлүп, ат-паты менен кум аралаш таштак жерге аңгелдек ашып кулайт. Кокондуктардын аткан октору чепке жетпей эле жолдо калып жатты. Өлгөнүнө, жарадарына деле карабай кокондук сарбаздар чепке жакындай берди, бирок пулеметтун жана замбиректин октору жаалданган кошундун демин басып, алардын арасы суюлгандан суюлуп бара жатты. Хаккулу аскерлерине чегинүүгө буйрук берди. Биринчи чабуулда эле анын аскерлеринин үчтөн бир бөлүгү набыт болуп, жарадар болуп катардан чыгышты.

Ошол күнү чептен алысыраак бадалдуу коктуга келишип, аттарды отко коюп аскерлерге өргүү берилди. Хаккулу өзүнүн жардамчыларын, он башы, жүз башыларды чакырып аскердик кеңеш өткөрүштү. Эртеси таң азанда чептин төрт тарабынан бирдей чабуул коюп орустардын шаштысын кетирмей болушту. Кандай болсо да эптеп чептин дарбазасына жетип аны ачуу үчүн бардык күчтөрүн сарптоого макулдашышты.

Чабуул багымдат намазын окугандан кийин жерге жарык түшүп түшө электе башталды. Аскерлер төрт топко бөлүнүшүп бир эле мезгилде төрт тараптан чабуулга өтүштү. Мындай болорун мурунтан билген, согуш илимин аскердик окуу жайлардан үйрөнгөн, өзүнө берилген куралын беш колдой билген, аскердик тартипти бекем сактаган, мурдагы салгылашууларда жетиштүү тажрыйбага ээ болгон орус аскерлери кокондуктардын чабуулуна замбирек, пулемет жана беш атар мылтыктардын жамгырдай төгүлгөн огу менен жооп беришти. Ар кандай калибрден атылган октор чабуулчулардын туш келген жерлерине тийип, аттары жарадар болуп, жалтактап үркүп, артка кайтып жатса, үстүндөгү жоокерлер октон качып ат жалына эңкейип, жармашып алганына карабай зуулдап учкан сүйрү коргошун өз ишин кылып жатты. Арадан көп убакыт өтпөй эле сарбаздардын тең жарымы чептин айланасында жер тиштеп, жеңил жарадар болгондору артка качууга аргасыз болушту. Бутунан ок жеп жарадар болгон Хаккулу калган куткан аскерлерин жыйнап артка чегинип, Токмок чебинде үч күн өргүп эс алгандан кийин Коконду көздөй жол тартууга аргасыз болду. Хаккулуга кошулуп орустарды талкалоого жиберилген Алымбек датка кечигип барып, суук кабарды уккандан кийин Узун-Агачка жетпей эле кошуну менен кайра тартты.

Жайдын толук кези болгондуктан элдин баары жайлоодо. Соң-Көл жайлоосунда саяк, сарыбагыш, черик, моңолдор жана башка уруулардын билермандары Алымбек датканы аскерлери менен салтанаттуу тосуп алышып он эки канат ак өргөө тигип, ак боз бээ, кызыр эмди тай союшуп, жайлоонун бал кымызын ичиришип бир нече күн сыйлашты. Алымбек датканын кадыр-баркы бул жактагы кыргыздардын арасында абдан жогору эле, анткени булар Адыгене-Тагайдын балдары – оң канат кыргыздын урпактары болушкан. Коноктордун урматына Соң-Көлдүн жээгиндеги жайыкта кыргыздын улуттук оюндары: ат чабыш, көк бөрү, кыз куумай, жорго салыш, жамбы атмай, балбан күрөш сыяктуу мелдештер өткөрүлүп элдин кумары канды. Туугандардын көрсөткөн урмат-сыйына ыраазы болгон Алымбек датка ошол жылдын күз айларында Кокон ордосуна кайтты. Кокон ордосундагы так талашуулар, чыр-чатактар күчөп ар кандай ушак-айыңдар тарап, хандыктын абалы күн сайын начарлай берди. Ушундай кырдаалда Алымбек датка Хаккулуга жардамга келбеди, орустар менен согушпады деген ушак-айың, каралоолор менен ошол кездеги Мала хандын желдеттери Алымбектин башын кесишти.

Базар көрүнүшү (1950-жж.)

“Победа” колхозу райондун борбору болгон Хакул-Абад шаарынан 3-4 гана чакырым аралыкта жайгашып, жөө баскан адамга бир сааттык жол эле. Аптанын ар жекшембисинде бул жерде чоң базар боло турган. Күндөлүк турмушка керектелүүчү кемгерчиликтер, азык-түлүк, кийим-кечелерди камдоо үчүн элдин баары базарга барышчу. Базарды көздөй агылган элге кошулуп, колуна кол баштыгын көтөргөн Куму да базарга жөнөйт. Элдин көпчүлүгү жөө жалаң, айрымдары велосипед минген, колунда барлары ат араба, эшек арабаларга түшүп алышкан. Базар таң эртеден түш оогонго чейин уланат. Райондун алыс-жакын кыштактарынан туш тараптан миңдеген эл агылып келе беришет. Базарга келген элдин арасында сатарманы да, аларманы да бар, айрымдары бирин-экин кой-эчки уйларын жетелесе, кээ бирөөлөр буттары байланган тоок, өрдөктөрүн колтугуна кысып же кошоктоп, желкесине салып алышкан. Базарда эл көп, каршы-терши

баскан аял-эркек, кары-картаң, жаш-жалаңдар ийиндери бир-бирине тийишип ар ким өз түйшүгү менен убара.

Ўзбектердин эркектери көпчүлүгү ала топу кийип, башын жоолук менен байланып, ийнине этеги жырык, жакасы жок, узун, жука пахта салып шырылган кара чапан кийишсе, аялдары баштарына чон жоолук оронуп, ар кандай түстөгү гүлдүү, кенен көйнөктөрдү кийишкен, бутунда болсо кепич-маасы. Аялдардын арасында башына чоң себетин, түйүндөрүн коюп алышып, бир четин колу менен кармаган, үстүнө капкара жамынчы жамынып, бетине паранжы тоскон аялдарды да учуратууга болот. Көп элдин арасында европача үлгүдө костюм, шым кийген, баштарына шляпа, шапка кийгендери да жолугуп калат. Базардагы элдин ызы-чууусу, устаканалардагы такыр-тукур, сатармандардын кардар чакырып кыйкырганы, тыгылышта жүк көтөргөн, жол араба айдагандардын “пош-пош, жол бергиле!” – деген чаңырыгы кулактын кужурун алат. 10-14 жаштагы балдар колдоруна муздак чай же чалап куюлган челектерин көтөрүп ичке, бийик үндөрү менен: “Яхна чай! Муздак айран!” – деп, кыйкырышып сатып жүрүшөт.

Базар ылай дубал менен курчалып, төрт тарабында тең дарбазалары бар. Анын ичи бир канча бөлүктөргө бөлүнгөн: мал базары, дан базары, кездеме сатуучу бөлүк, азык-түлүк базары, мөмө-жемиш, идиш-аяк жана башка көптөгөн ушул сыяктуулар. Базардын бир тарабында кол өнөрчүлөрдүн чакан устаканалары жайгашкан. Темирчилик устаканасында иштегендер: кып-кызыл чоктун ысыгында кара терге түшүшүп айыл чарбасына керектүү болгон кетмен, күрөк, чот, орок, балта, така жасап жатышса, карапачылар ылайды камырдай ийлеп, бут менен тегеренүүчү аспаптын жардамында пияла, кесе, аяк, кумура жасап жатышат. Алардын арасында көз айнек тагынышкан зергерлер баалуу металлдардан кооздук жасалга буюмдарын: шакек, билерик, сабак, чачпак сыяктуу нерселерди жасашат. Жыгач усталар болсо эшик, терезелердин ар кандай түрлөрүн жасашып катар кылып тизип коюшкан.

Базардын чайкоо базары деп аталган бөлүгүндө жүздөгөн өзбек аялдары өздөрү жасаган буюмдарды: топу, жекте, чапан, белбоолорун колуна көтөрүп алып, болбосуңа койбой: “меникини

алың, меники чырайлы” – дешип кийгизип көрсөтүшөт. Ал эми базардын орто чениндеги узун салынган бастырманын астында жалаң улгайган адамдар ар түркүн, майда-чүйдө буюмдарын коюшуп алган, аларды аттарлар деп аташат. Аттарлар сагыз, рогатка үчүн резина, велосипеддин запчастарын, ыраң, кайырмак, фонариктер үчүн батарейка, резина топторду сатышат. Кант-кандалек саткан бөлүктө ар кандай көрүнүштө чокмороктотуп жасалган “набат кант”, шекерден катырылган “ак кант”, шекерди унга кошуп жасалган “ун кант”, жаш балдар үчүн тооктун, короздун кейпинде жасалган “короз кант”, ичине сейдана аралаштырылган, оозго салганда сагыз сымал жумшарган “чайнама шимилер” сатылат.

Күн шашке болгондо базар кызыгандан кызып, ар бир товар үчүн соодалашуу жүрүп, баа сатарман менен алармандын өз ара келишүүсү аркылуу чечилет. Анан түшкө жакын базарчылардын курсагы ача баштайт. Тамак-аш саткандар үйүнөн жасап келген тамак-аштарды чоң чарага салып, аны дасторконго ороп, ысыгы менен булоосун чыгарып узун дубалдын түбүндө катар отурушуп алган. Түрдүү тамак-аштардын ичинде мастава, шорпо, паллоо, манты, нокот, самса жана башкалар болуп, аларга кошулган мурч, калемпир, зире сыяктуу татымалдардын жыты абага тарап адамдын ичтейин ачат. Кардарды тартуу үчүн шайдоот, тамашакөй сатуучулар: “Кеп калың, кеп калың, иссик мантыдан еб калың! Емаганлар арманда, еганлар дарманда!” – деген сыяктуу сөздөрдү айтышып элди чакырышат. Курсагы ачкан базарчылар алардын жанындагы бош жерге отура калышып каалаган тамактарын сатып жешет. Айрымдары базарга келе жатканда үйүнөн жарты нанды койнуна сала келишип, чайканадан он тыйынга бир чайнек чай менен нанын жеп курсагын тойгузуп алышат.

Базарга жалаң эле соода кылуу үчүн эмес, эс алып чер жазып кетүү үчүн да баргандар болот. Алардын көпчүлүгү 30 жаштан жогорку 50 жаштан кичүү колунда белгилүү бир кызматы бар, жашоо-турмушту тың, интеллигент сөрөй адамдар. Алар бири-бирин “улфатлар” деп аташып, базардын чайканасынан бир сөрүнү ээлешип, ортодон акча чогултушуп, алты адам бир кило девзира күрүч, бир кило сабиз, жарым кило койдун эти, 300 грамм койдун куйругун сатып алышып өздөрү аш басышат. Аш даяр болгуча бири-бирине аския, тамаша айтышып, бирин-бири колдоп, ар бири каткырып күлүшүп убакыт

өткөрүшөт. Койдун куйругун майда туурап, сызгырып келишип: “Зор жизза болду да, кайылман, кайыл!” – деп, аш баскан адамдын өнөрүн макташып, сызыкты аракка закуска кылышат. Бир бөтөлкө аракты төөнүн көзүндөй пиялаларга бир уурттамдан куюп алышып, ар бири тегерете каалоо тилектерин айтышып, ашты жеп бүткөнгө чейин аракты да ичип түгөтүшөт.

Куму эненин жомоктору

Ошентип, Хакул-Абад базарынан кайткан Куму колундагы кол баштыгын толтуруп, түш оогандо үйүнө келди. Алдынан тосуп чыккан балдарынын колуна бирден короз кант карматып, үй жумуштары менен алек болду. Ар биринин арасы эки жаштан төрөлгөн балдар кечке бири-бири менен ойноп, кээде урушуп талашышып, кечинде боз үйгө катар төшөк салышып жатышкандан кийин көпкө чейин уктабай чурулдашып, уйкулары келбей апасынан жомок айтып берүүсүн суранышат. Апасынын болсо жомоктору абдан көп. Катар жаткан балдардын этек жагына отуруп, тамагын кырып жөтөлүп алып, жагымдуу мукам үн менен узундан узун жомогун баштайт. “Бир бар экен, бир жок экен, өткөн заманда...” – деп, башталган жомокту чурулдаган балдар тып басылып, апасын тегерете отурушуп, көздөрүн жалдыратып астейдил угууга камынып калышат:

“Илгери-илгери, өткөн заманда бир Текебай чал деген болгон экен. Анын бою кодойгон, сакалы саксайган, ийнинде чапан, бутунда чокой, башында тегерек тебетейи менен алыскы сапарга чыгыптыр. Ал “тек-тек” басып бара жатып, жолдо жаткан токмокту көрүптүр, “Бул да болсо пайда, мунун жолу кайда?” – деп, койнуна салып алыптыр. Андан ары жолун улантып “тек-тек” басып баратса шибеге таап алыптыр, “Бул да болсо пайда, мунун жолу кайда?” – деп, аны да койнуна салып алыптыр. Дагы жолун улантып “тек-тек” басып бара жатса, жолунан ийри-буйру соймоңдогон кара чаар жылан чыгыптыр, аны мойнунан кармап “Бул да болсо пайда, мунун жолу кайда?” – деп, муну да койнуна салып коюптур. Эки жагын карап, эринин жаланып “тек-тек” басып баратса ташбака талтаңдап бараткан имиш, “Бул да болсо пайда, мунун жолу кайда?” – деп, аны да койнуна салып алыптыр. Өзүнчө эле кудуңдап сүйүнүп шыпылдаган бойдон “тек-тек” басып бара жатса,

жолдо тооктун тукуму жаткан экен. “Бул да болсо пайда, мунун жолу кайда?” – деп аны да койнуна салыптыр.

Жол жүрүптүр, жол жүрсө да мол жүрүптүр, чарчап-чаалыгып эс алайын деген мезгилде, алдынан кооз кылып жасалгаланган чоң боз үй көрүнүптүр. Эмнеси болсо да кирип көрөйүн деп, босогону аттап ичкери кирсе, үйдүн ичинде килем, көрпөчөлөр салынган, туш туурдуктар илинген кыдырата жүктөр жыйылган имиш. Бирок, үйдө эч ким жок, көрсө, бул үй желмогуз кемпирдин ак өргөөсү экен. Көп жол жүрүп, курсагы ачкан Текебай чал чыгдан тарапты караса чанач, казан, челектерде айраны ачып жаткан имиш, кымызы кычып жаткан имиш. Очоктогу отто калың кылып жасалган калама көмөч нан кыпкызыл болуп бышып турган имиш. Муну көрүп өзүнчө эле кудундап кубанган Текебай чал очоктун боюна отура калып калама нандан жеп-жеп, анын ордуна очоктогу корго тооктун тукумун көмүп коюптур. Очоктун жанындагы төшөккө шибегесинин учун өйдө көздөтүп тургузуп коюптур. Чаначтагы көбүрүп турган кымызынан ичип-ичип, ордуна жыланды салып коюптур. Айранын ичип-ичип, ордуна ташбакасын салып коюптур.

Желмогуз кемпирдин сөзсүз келерин алдын ала билген Текебай чал үйдүн сыртына чыгып, каалганын үстүндөгү туурдукту жамынып, көрүнбөй, токмогун колуна кармап жатып алыптыр. Күн батар мезгилде күүлдөгөн-шуулдаган үндөр угулуп, сокусун минип, сок билегин камчылаган Желмогуз кемпир эки жагын каранып, саксайган чачтарын таранып, учуп келип үйдүн алдына конуптур. Ал бир нерсени сезгенсип, кооптонуп, мурдун өйдө көтөрүп жыт алып, айлана чөйрөнү шимшилеп, бышылдап: “И, адамзаттын жыты бар”, – деп, босогону аттап үйгө кире берерде баятан бери аңдып жаткан Текебай чал токмок менен башка берип калыптыр. Көздөрү алачакмак болуп, башы айлана түшкөн желмогуз кемпир ким урганын биле албай, үйдүн ичин айланта карап, мурду менен жыт алып, “И, адамзаттын жыты бар, адамзаттын жыты бар” – деп издеп жүрүптүр. Суусап келген желмогуз кымызынан иче коёюн деп, чаначты ачса, кара-чаар жылан соймоңдоп жүргөн имиш, айранынан иче коёюн деп, челектин капкагын ачса, ташбака тайрандап жүргөн имиш, отко көмүлгөн калама көмөч нанын жей коёюн десе, корго көмүлгөн тукум тарс жарылып көзүнө чачыраганда, эки көзү көрбөй көр болуп

калыптыр. Кокуйлаган бойдон эки көзүн ушалап очоктун боюна отура коёюн дегенде, баягы Текебай чалдын шибегеси көчүгүнө кирип кетиптир. Бакырган бойдон шашып эшике чыгаарда токмогун кош колдоп кармап камынып турган Текебай чал Желмогуз кемпирди токмок менен тасмаңдайга тартып жибериптир. Сокку ушунчалык катуу болгондуктан ал ушул жердин өзүндө тил тартпай өлүптүр. Бул окуяларга күбө болгон Текебай чал каткырып күлө берип, күлө берип, боору эзилип, көтү түйрүлүп өзү да өлүп калыптыр.“

Жомоктун башынан аягына чейин дем чыгарбай угуп отурушкан балдар кыткылыктап күлүшүп, черлери жазылып, “Апа, дагы айт, дагы айт!” – дешип, бири-бирин түрткүлөшөт. “Болду эми балдарым, түн бир убак болуп калды” – дегенде, алар дагы бир жомок айтып берүүсүн суранышат. “Болуптур анда”- деп, дагы бир кызыктуу “Үч кыз” жөнүндөгү жомогун айтып берет:

“Илгери-илгери бир чал менен кемпирдин үч кызы болгон экен. Улуусу чачын тараганды жакшы көрсө, ортончусу алатамак-мончок тагынганды, кичүү кызы күзгүгө каранып отурганды жактырат экен. Кыздардын энеси өлүп калып, атасы башка катынга үйлөнөт, ал катындын бир кызы бар экен. Бир күнү өгөй эне чалына үч кызыңды жогот дептир. Кожогат бышкан убагы экен, чал байкуш анан үч кызына үч тешик челек берип, аялынын кызына бүтүн челек берип токойго алып барат. Анан аларга: “Мен ток-ток этип отун ала берем, силер челектериңерди кожогатка толтуруп мага келгиле” дейт экен. Кичине кызы челегин толтуруп тез эле келип калыптыр. Үч кыздыкы эч эле толбойт экен. Атасы бир токмокту алып шамалга токулдатып даракка байлап коюптур. Атам бар экен деп, кыздар жүрө беришиптир челегин толтурабыз деп. Атасы менен берки кыз кетишип калыптыр.

Анан кечинде кыздар челегин караса тешик экен. Анан эптеп жамап, челектерин толтуруп үйүнө келишсе, ата-апалары башка жакка көчүп кетишип калыптыр. Анан үч кыз эмне кылабыз деп туруп, чоң кызы мени апам жакшы көрсө, тарагымды таштап кетет дейт. Журтта калган таштын түбүн караса тарагы бар экен. Экинчиси мага күзгүмдү таштап кетет дейт. Ал дагы таап алыптыр. Үчүнчүсү, мага алатамагымды таштап кетет деп, аны да таап алат экен.

Жер ээн, эми каякка барабыз деп ыйлашып, челектерин көтөрүшүп баратса, бир жерде түтүн чыгып жатыптыр, барса бир желмогуз карт-карт тырманып отуруптур. “Ассолоому-алейкум адам эне!” дешип учурашат кыздар. Кемпир: “Саламың болбогондо саргайтат элем, отургула”- дейт. Отурушат. Анан кемпирдин чооң-чооң Май Дөбөт жана Сары Дөбөт деген иттери бар экен. Казанды какшытып туруп, аларды чакырса, келип силкинсе, казан жарым болуп калыптыр битке. Баягы кыздар биттин бадырагын жей албай, коркконунан калп эле жемиш болуп отурушуптур.

Анан жатаар маал болуптур. Желмогуз улуусунан: “Сен каякка жатчу элең? деп сураса, ал: “Мен бир карын май анан бычак алып түндүккө чыгып жатчу элем” – дептир. Анан анын айтканын кылып бир карын май менен бычак берип түндүккө чыгарыптыр. Ортончу кыздан: “Сен каякка жатчу элең?” деп сураса, “Мен жапсар баштыкка жатчу элем” дейт. Аны жапсар баштыкка жаткызыптыр. Кичүүсүнөн: “Сен каякка жатчу элең?” деп сураса, “Мен энемдин эле койнуна жатчу элем” дептир. Анан желмогуз аны өзүнүн койнуна алып, бир бычакты курчутуп алып жатыптыр. Түн оо бир убак болгондо, желмогуз койнундагы кызды соёюн дегенде, түндүктө жаткан кыз отту өчүрбөй майдан кесип отко таштап туруптур. Желмогуз али уктай элек экен деп, соё албай калыптыр.

Эртең менен желмогуз: “Бириңерди союп бышырып, мага дагы алып койгула” – деп, бир жакка кетиптир. Өзүнүн да кызы бар экен, ал да үйдө калыптыр. Анан ошол кызын кармап союп, этине ыраза тоюп, казанга желмогузга да коюп коюптур. Анан бир жыгачка кызынын кийимин кийгизип жүккө жөлөп коюп, качып кетишиптир. Бир маалда желмогуз кемпир келип эле казанды карап: “Ий, байкуш кыздарым, бирин союп бышырып койгон турбайбы!” – деп, этти абдан жептир. Жеп: “Эй кызым, сага булар бердиби?” десе эле, – жыгач.

“А силерди кыздар!” – деп, сокусун минип, сок билегин камчылап, эки туткучун үзөнгү кылып артынан кууп жөнөптүр. Кыздарга жетейин деп калганда, кичүү кызы тарагын ыргытып, чытырман токой бол, желмогуз өтө албай калсын дептир. Желмогуз: “Кыздарым, кантип өтүңөр?” десе, – “Бир тишибизди ара кылып, бир тишибизди балта кылып өттүк” – дептир. Желмогуз бир тишин сууруп ара кылып,

бир тишин сууруп балта кылып өтүп кетиптир. Дагы кууп жетейин дегенде, экинчи кыз алатамагын ыргытып жибериптир, ал дагы өтө албай турган аска-таш болуп калыптыр. Желмогуз андан да өтүп, дагы жетейин деп калганда, үчүнчү кызы күзгүсүн ыргытып коюптур. Ал түбү жок көл болуп калыптыр. “Кыздарым эле кыздарым, кантип өттүңөр?” – десе: “Ээ, эне, эки чачыбызга эки тегирмен таш байлап кечип өттүк” – дептир. Анан ошентип өтөм деп, желмогуз көлгө чөгүп кетиптир.

Ошентип, кыздар араң кутулуп, бир дарактын башына чыгып алма жээп отурса, бүркүт агыткан, тайган салган илгерки аң уулаган бай адамдар жанагы алмага келип көлөкөлөп калат. Анан караса, үч адамдын көлөкөсү жерде көрүнүптүр. Кыздарды көрүп калып, түшүрүп сен кайсынысын аласың деп талашып калышыптыр. Чоң кыздан сен эмне кыла аласың деп сураса, кыз: “Мен оюу оём, чебермин” – дептир, аны бирөө алыптыр. Экинчиси: “Мен сайма саямын” – деп, аны да бирөө алыптыр. Үчүнчүсүнөн сураса: “Мен көкүрөгү алтын, көчүгү күмүш бала тубам” – дептир. Аны байына алып беришиптир, себеби анын аялы төрөбөйт экен да.

Кичүү кызы боюна болуп, төрөйм деп калып, бирок төрөбөйт экен да. Күйөөсү катыным тубат деп ууга чыкпай жүрөт. Бир күнү чыгып кеткенде катыны эгиз төрөйт экен. Анын күндөшү кандын катыны моорго чыгып төрөйт деп, аны моорго чыгарып, эки баласын алып, анын ордуна күчүк менен мышык коюп коёт экен. Балдарын болсо көлгө ыргытып коёт. Атасына сүйүнчүгө жөнөтөт, аялың мышык менен күчүк тууду десе, ал жини келип, энесин кошуп көлгө ыргыткыла дейт экен.

Кудайдын кудерети окшойт да, көлдүн түбүндө апасы эгиз балдары менен өлбөй жашап калыптыр. Эки баласы да, күчүк менен мышык да чоңоюптур. Бир күнү кан көлдү айланып сейил кылып жүрсө, алдей-алдей деген келиндин үнү чыгат экен. Мышыгы “мыё-мыё,” күчүгү “ав-ав” деп үрөт экен. Бай таң калып, бир нерсе бар экен деп, малды бар апта сугарбай көлдөн сугартса дагы бир эли бөксөрбөптүр. Анан бир жактан төө боздоп туура сууга келиптир. Ал келип ичкенде, көл бир карыш бөксөрүптүр. Эки ичкенде жарым болуптур. Анан үчүнчү ичкенде, баарысын ичип коюптур. Түбүндө баягы келин эки баласын

карап, мышык-күчүгү жанында экен. Бай аларды чыгарып эмне болгонун сурайт. Көкүрөгү алтын, көчүгү күмүш балдарды туудум эле, ушинтип аялың аларды көлгө ыргыттырып жиберген дептир. Анан бай катынын кармап, кырк азоо байталга чачынан байлап сүдүрөтүп өлтүргөн экен. Анан ошол катын менен жашап калган экен.”

“Гап” тагы айтылган кызыктуу окуялар

Кыргыз чабандары жайкысын Фергана өрөөнүнүн туш тарабындагы Кыргызстанга тиешелүү болгон тоолордогу бийик жайлоолорду жайлашып, кеч күздө Өзбекстандагы кыштоолоруна келишет. Кышкысын үч-төрт ай бою мал короодон чыгарылбай чөп, жем берип багылат. Жем-чөптүн жетишсиздигинен мал кыштан арык чыгат. Мал сарайдын бир тарабында “Победа” колхозунун төрт короо кою багылып, аны Мырзабек, Дубанакул, Жумабек, Анаркул деген чабандар карашса, экинчи тарабында Курманбек, Эркинбек, Анарбайлар ар бири 60-70тен уй багышат. Кыш малчылар үчүн чоң сыноо. Таң эртеден баштап малга жем-чөп салуу, сугаруу, уйлардын астын күрөө менен күндүн кеч киргенин байкабай да калышат. Албетте, алардын аялдары, мектеп жашындагы балдары да сабактан кийин аталарына жардам беришет.

Өзбек дыйкандарынын ноябрь айынан мартка чейин кыларга иши жок, бардыгы бекерчи. Алар жашаган чакан Сырмак кыштагынын жашоочулары кыштын узак түндөрүндө 20-30 адам сүйлөшүп алышып, “гап” (“сүйлөшүү”) деп аталган отуруш уюштурушат. Күнгө кезек менен бир киши паллоо-аш жасап, чай кайнатып, дасторконду түркүн даам менен толтуруп конок тосот. Алардын отурушуна кыргыз малчылары да кошулган.

“Гап” кечки ире-ширеде башталып түн ортосуна чейин созулат. Ага катышкандар таттуу тамактардан жеп, көк чай ичишип, өлкөдөгү саясат, жаңылыктар, болуп жаткан окуялар жөнүндө кызыктуу аңгеме-кеп курушат. Албетте, бул жерде кызыктуу, күлдүргү сөздөр, аскиялар, тамашалар айтылат. Айрым сөзгө чечендери өтө кызыктуу окуяларды, тамашаларды айтканда калгандары кыраан-каткы күлүшүп, убакыттын кандай өткөнүн сезбей калышат. Ушундай

отуруштардын биринде кыргыз-өзбек жөнүндө анекдот айтыша кетишет, бирок бири-биринен капа болушпайт, тескерисинче, боору эзилгенче күлүшүп, ыраазы болушат.

Тамаша айтуу кезеги колуна чайын кармап, топусун кыйшайта кийген, кара каш, кара көздүү мурду ороктой Бердигулга келип, отургандарды бир сыйра тегерете тиктеп сөзүн баштайт:

“Бир тоодо өскөн кыргыз менен бир өзбек дос экен. Күндөрдүн биринде өзбектин үйүнө кыргыз досу айылдап келип конок болуптур. Эртеси күнү базарга барып айланып басып жүрсө, бир жерде кыпкызыл болуп бышкан сабиздин майдасына окшогон нерселерди эл сатып алып жатышкан экен. Мындай нерсени мурда көрбөгөн кыргыз андан бир куржунга толтура сатып алып, атына жүктөп үйүн көздөй жөнөптүр. Жолдо баратып, курсагы ачканда баягы куржундагыны эми жейин деп, бирди алып оозуна салса, өтө ачуу экен дейт. Ал кызыл калемпир экен. Акчасына ичи ачышкан кыргыз анын ачуу экенине карабай чайнап жей бериптир дейт. Ошондон кийин калың элдин арасында “Пулу куйган кыргыз калампир чайнабди” – деген сөз тараптыр дегенде, отургандар кыраан каткы күлүп калышат.

Сөз кезеги баятан бери унчукпай отурган, узун бойлуу, ак-саргыл, колдору карылуу, кыргыздын мундуз уруусунун тогунай уругунан чыккан уй багар Курманбекке келип жетет:

“Ошол сиз айткан кыргыз кийинки жылы жүзүм бышкан мезгилде баягы сарт досунукуна кабар алганы куржунуна бир чанач кымыз, сүрсүгөн эт артынып дагы келип калыптыр. Эски досу тапкан даамын дасторконго коюп, көпкө сүйлөшүп отурушуптур. Тамактан кийин бир себет жүзүм келиптир. Сарт жүзүмдөн анда-санда бирден жеп олтурса, кыргыз досу чеңгелин салып беш-алтыдан оозуна сала бериптир. Кичине тырчыя түшкөн досу: “Буни үзүм дейди, битта-биттадан үзүп ейди” – десе: “Кыргыздар муну жүзүм дейт, бир жегенде жүзүн жейт”-дептир. Кепке сынып жооп таба албаган сарт досу: “Эй досум, силарда өлүкларинди мазарга нечтадан коясилар?” – деп суроо узатыптыр. Анда кыргыз акең: “Мага окшогон чоң-чоңу өлсө, бирден коёбуз, сага окшогон майда-чүйдөсү өлсө беш-алтыдан деле коё беребиз” – дептир. Отургандар бардыгы сөздүн күчүнө там беришип, каткыра күлүшүп, “Кыргыз боплади, Курвонга гап йок!” – деп калышты.

Тамаша аския уланып, сөз кезеги көп жылдан бери колхоздо зоотехник болуп иштеген көзү бакырайган, ак жүздүү Маамытка жетти:

“Бардыгыңар билесиңер, бизге кошуна райондун Үч-Коргондогу базарына эл көп келет. Кыргыз, өзбек көп замандардан бери аралашып соода кылышат. Кыргыздар тоо тараптан мал алып келип сатышат. Өзбектер болсо өстүргөн мөмө-чөмөлөрүн алып чыгышат. Жер-жемиш, мөмө-чөмөлөр бышкан жайдын толук кезинде бир кыргыз тоодон базарга мал алып келип, базарга сатып, жемиш базарын аралап калыптыр. Караса, бир жагында дарбыз, коон, андалектер болсо, бир жагында, өрүк, шабдаалы, жүзүм, деги койчу, бардык нерсе жайнап турган экен. Мөмө-жемишти эңсеп келген кыргыз көзүнө көрүнгөндүн бардыгынан жей бериптир, курсагы жарыларына карабай өлө тоюптур. Бир маалда көзү алаңдап чычкысы келип, туалет издеп калыптыр, бирок, чоң базарда аны издөө бир кап самандын ичинен ийне издеген менен барабар. Ичи ооруп айласы кеткен кыргыз дубалдын бурчунда турган эшек арабанын астына кирип, чапанын желбегей жамынып отура калып татыратып коюп жибериптир. Алысыраактан көрүп турган арабанын ээси: “Эй, нима киялпсан, тур, йокал!” – деп кыйкырганда, шашып тура каларда башы арабанын тактайына катуу тийиптир. “Ох!” – деп отура калса, көчүгү өзүнүн богуна малынып калыптыр. “Иий!” – деп көчүгүн колу менен сыйпаганда, колуна бир чексе бок жабышыптыр. Андан жийиркенип колун катуу силкип жиберсе, арабанын темир капталган жыгач дөңгөлөгүнө каңк эле дей түшүптүр. Колунун ооруганына чыдабаган кыргыз “Ах-ий!” – деп колун оозуна салып жибериптир”.

Үйдүн ичи дуулдап кээ бири жоон үндөрү менен ха-халаса, кээ бирөөлөрү үндөрү чыкпай кыйкылдашып, ары оонап, бери оонап, боору катып, ичегилери үзүлгөнчө күлүп жатышты. Өзбектердей эле кыргыздар да бир оокумга чейин, чын дилинен астейдил күлүшүп алышты. Арадан бир чай кайнамадай убакыт өтүп, көпчүлүктүн күлкүсү тыйылып, айрым күлкүчүлөрү дагы эле өзүнчө кыйкылыктап жатканда, 30 жаштар чамасындагы, орто бойлуу, кызыл жүздүү, сулууча келген Көчүмкулдун ортончу уулу Анарбай сөзгө аралашып, аңгемесин төмөндөгүчө баштады:

“Кеч күз мезгили экен, ушул жактан ала топучан алты сарт мергенчилик кылып келели дешип, Кызыл-Жардын адырына барышыптыр. Сарттарда ат кайдан болсун, эшегин жетелешип, жөө жалаң үч күн жүрүшүп, адырма-адыр кыдырып, алган азык-түлүгү түгөнүп, акырында бир тартар (чымчыктан бир түрү), бир тоодак жана бир аккуу атып алышыптыр. Аткан олжолорду тең бөлүшө албай, бири-бири менен жаңжалдашып чоң жолдун боюнда бир күн кечке отурушуптур. Бир чечимге келише албай, баштары маң болуп олтурушса, тээ төмөн тараптан башына чоң суусар тебетей, ийинине кара көрпө жакалуу сары тон кийип, астындагы аргымагын алчактата бастырган бир кыргыз келатат дейт. Баягы адам жакындаганда чурулдашкан алты сарт ордуларынан тура калышып, колдорун көкүрөктөрүнө коюп салам беришип, эң улуусу сөз баштаптыр: “Кыргыз ака, бир азга тохтаң, бизни масаламизни хал кылыб бериң, сиз нима десаңгиз биз хоп деймиз. Шу олжаларимизни халыс болиштириб бериң” – дептир.

Кыкең таранчыдай чурулдаган сарттарды сын көз менен бир сыйра карап, “Макул” – деп, шашпай аттан түшүптүр. Малдаш куруп жайма-жай отуруп, баягылар атып алган канаттууларды алдына коюп, төмөндөгүчө бөлүштүрүптүр. “Менин калыстык кылып бөлгөнүмө силер капа болбойсуңарбы? Мага ишенесиңерби” – дегенде, тигилер “Сиз нима десаңгиз биз хоп деймиз, разымыз” – дешиптир. Анда кеп мындай: “Тоодак сен тоңкойбой быяка жат”, – деп, тоодакты тонунун бир өңүрүнө сүрүп коюптур. “Алты сартка бир тартар, ак куу баатыр бизге артар” – деп ак куу менен тоодакты куржунга салып, атын бастырып кете бериптир. Ооздору аңырайып ачылган бойдон калган сарттар кыкеңдин артынан караган бойдон селдейип туруп калышыптыр.”

Чайканадагы күлкү мурдагыдан да катуурук чыгып, айрымдары чычалап да кетишти. Отуруштагы мындай аңгемелер кыштын узак түндөрүндө көп эле жолу кайталанып жүрдү.

СССРдин жогорулашы. АКШ менен “жарышуу”

1950-1960-жылдар Совет мамлекетинин тарыхында жогорулоо жылдары болуп, эл чарбасында жана индустриясында эбегейсиз

чоң жетишкендиктерге ээ болду. Миллиондогон гектар кайракы жерлер өздөштүрүлдү. Жаңы поселкалар жана шаарлар курулду, миңдеген завод-фабрикалар ишке киргизилип, бүткүл өлкөнү туташ-электрлештирүү планы ишке ашырыла баштады. 1960-1963-жылдары курулган Шамалдуу-Сайдагы Үч-Коргон ГЭСи электр энергиясын бере баштады. Көп улуттуу совет эли Советтер союзунун коммунисттик партиясынын жетекчилигинде өзүнө жүктөлгөн план-милдеттенмелерди кыйшаюсуз аткарган. Ар беш жыл сайын ССКПнын съездери болуп, анын күн тартибинде өткөн беш жылдыктын жыйынтыктары чыгарылып, алдыдагы беш жылдыкка карата жаңы пландар кабыл алынып турган. Экономиканын жылдан-жылга өнүгүүсү карапайым элдин турмушунда да сезилип турду. Эл керектөөчү товарлардын түрлөрү көбөйүп, үй-тиричилик техникалары, европалык үлгүдөгү кийим-кечелер ар бир үйгө кирип келди.

1953-жылдын 5-март күнү Совет эли орду толгус чоң жоготууга учурады. СССРди 31 бою жыл былк эттирбей башкарып келген коммунисттик партияны түзүүчүлөрдөн бири, революционер, дүйнөлүк тарыхта өзүнүн орду бар Иосиф Виссарионович Сталин-Джугашвили дүйнөдөн кайтты. Совет мамлекетин курууда, бай-манаптарды тап катары жоюуда, колхоз түзүлүшүн орнотууда, улут маселесин чечүүдө, айрыкча, Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде анын аткарган иштери баа жеткис болгон. Анын катуулугу, туруктуулугу, ар бир ишти өтө акылдуулук менен чечкендигинин натыйжасында совет мамлекети анын тушунда эбегейсиз ийгиликтерге жетишти. Албетте, ар нерсенин эки жагы болгондой, анын терс жагы 1937-1938-жылдардагы массалык репрессиялар, болор-болбос шылтоолор үчүн жалган айып коюп эл душманы катары атып салууларды кошууга болот. Сталиндик репрессиялардын натыйжасында он миллиондон ашык адам курман болгондугу кийинчерээк 1985-90-жылдары, Кайра куруу мезгилинде КГБнын жашыруун архивдери ачыкка чыгарылгандан кийин толук тастыкталды. Сталиндик репрессиянын курмандыктарынын арасында жүздөгөн кыргыздын эл башкарган чыгаан уулдары, интеллектуалдары жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү болгон. Эгерде Сталин ошол убакта ошондой катуу тоталитардык режимди, темирдей

бекем тартипти орнотпогондо Советтик түзүм ошондо эле кыйрап калмак дегендер да көп. Сталин дүйнөдөн кайтканда бүткүл совет эли кайгырып аза күтүшкөн, бүткүл өлкө боюнча транспорт кыймылы токтоп, завод-фабрикалар, пароходдор, паровоздор беш мүнөт гудок берип турушкан. Сталиндин кадыр-баркы Орто Азия элдеринин арасында, анын ичинде кыргыздардын арасында да өтө чоң болуп, ал өлгөндө боз үйлөр тигилип, кадимкидей кошоктор кошулуп, эркектер өкүрүп, бир канча күнгө чейин аза күтүшкөн.

Сталин өлгөндөн кийин советтик жетекчиликке башын тасырайта кырдырган, мурду барбайган, өңү сары, көзү көк, ак көңүл, адамдар менен тез эле тил табыша алган Никита Сергеевич Хрущев келди. Ал келери менен сталиндик режимди бир аз жумшартып, элге анча-мынча эркиндик берди. 1956-жылы болуп өткөн ССКПнын XX-съездинде Сталинди каралаган доклад окуп, анын бүткүл кылган ишин сындады. Мына ушундан кийин Сталиндин мумияланып Мавзолейге, Лениндин жанына коюлган денеси алынып, ошол жерге Кремлдин дубалдарынын жанына көмүлдү. Анын том-том болгон эмгектери китепканалардан, окуу жайлардан алып салынды, шааркыштактардагы Сталинге коюлган он миңдеген эстеликтер бир эле түндө жок кылынды.

Хрущевдин мезгили 1953-жылдан 1964-жылга чейин уланып, өлкөнүн тарыхында карама-каршылыктуу окуяларга бай болду. Айыл-чарбасына чоң көңүл бурулду, айрыкча жүгөрү өстүрүү бүткүл өлкөгө жайылтылды. АКШ менен болгон тең тайлашуу өзүнүн апогейине – эң жогорку чегине жетип экономикалык өнүгүүдө, илимий техникалык прогрессте, космосту изилдөөдө, аскердик курал жарактардын жаңы түрлөрүн жасап чыгарууда болгон атаандашуу күчөгөндөн күчөй берди. Ошонун натыйжасында, 1961-жылдын 12-апрель күнү, советтик космонавт Юрий Алексеевич Гагарин Восток-1 кораблинде космоско чыкты. Бул советтик илим жана техниканын, экономиканын чоң жетишкендиги эле. Ушул жылдарда советтик жетекчилик тарабынан жакынкы жылдарда: “АКШны кууп жетүү жана андан озуп кетүү” – деген ураан коюлуп, аны аткаруу үчүн бардык мүмкүнчүлүктөр жумшала баштады. АКШ ошол кезде эле дүйнөдөгү эң өнүккөн мамлекет болуп, дүйнөлүк өнөр-жай продукциясынын жарымын өндүрүп турган. Дүйнөнүн өнүккөн капиталисттик мамлекеттери:

Англия, Франция, Германия, Япония, Италия, Канада жана башкалар анын артынан ээрчип, СССРге карата душмандык мамиледе турушкан. АКШны кууп жетebиз деген ураан ар бир заводко, колхозго, бригадага чейин жетип, аны ишке ашыруу ар бир адамдан талап кылынган. Айрым адамдар мындай аткарылгыс аракеттерди күлкү-тамашага да айландырып жиберешкен.

Ошол кезде Жаңы-Жол (азыркы Аксы) районунун Ак-Суу совхозунда Кожобек деген уй фермасынын башчысы болгон. Ал киши өтө тамашакөй, акылдуу, аркы-беркини жакшы түшүнгөн, сөзмөр адам болгондуктан, анын айткан сөздөрү, кылык-жоруктары, жасаган иштери азырга чейин элдин арасында айтылып жүрөт. Ал кезде уйчулар мамлекеттик планга сүт, жылкычылар кымыз тапшырчу. Транспорттун жетишсиздигинен саалган сүт Чер жайлоосунан Таш-Көмүр шаарына чейин ат, эшек, өгүздөргө жүктөлчү. Жайдын аптаптуу күндөрүнүн биринде Кожобек 40 литрлик алюминий флягага куюлган сүттү бир эшекке теңденип, анын үстүнө өзү минип экинчи эшекти жетелеп Чер жайлоосунан Таш-Көмүрдү көздөй жөнөп калат. Ысыкта тер куюлуп, суусап, чарчап келе жатса, алдынан эски шалдыраган УАЗ машинесине түшкөн райондун 1-чи секретары баш болгон чоңдор жолугат. Кожобектин кыйналып келе жатканын көргөн райондун жетекчиси: “Ие, Кожобе, күйүп-бышып кайда баратасыз?” – дегенде, Кожобек камырыбай туруп: “Көрбөй жатасыңарбы, эшек минип Американы кууп баратам”, – деген экен.

1960-жылы СССРдин мамлекет башчысы Н. С. Хрущев АКШнын ошол кездеги президенти Д. Эйзенхауердин чакыруусу боюнча расмий визит менен Америкага барып калат. Бир канча күнгө созулган визиттин мезгилинде Эйзенхауер Хрущевге АКШнын көп жерлерин кыдыртып, илимий-техникалык жетишкендиктер, ири шаарлар, аскердик куралдын жаңы үлгүлөрү менен тааныштырат. Автомобиль жасоо борбору болгон Детройт шаарына келгенде, жаңы гана чыккан “Форд” үлгүсүндөгү автомобилди айдап бара жаткан шимпанзе маймылды көрсөтүп, Хрущевду карай мактангансып жылмаят. “Мына көрдүңүзбү, Урматтуу Никита Сергеевич! Бизде маймылдар да машина айдашат” – деп, сырдуу караганда, Хрущев да эч буйдалбай туруп жооп берген экен: “Урматтуу президент, бул эмне болуп калыптыр, азыркы мезгилде бизде кыргыздар деле машина айдап жүрбөйбү.”

Социализм. Коммунизм. Капитализм

Адамдык коомдун өнүгүүсүндө социализмдин өзүнчө кайталангыс орду бар. XIX кылымдын улуу немец ойчулдары Карл Маркс менен Фридрих Энгельс коом жөнүндө, аны кантип жакшы жагына өзгөртүү жөнүндө ой жүгүртүшүп, бир канча томдордон турган чыгармаларын жазышкан. Ал чыгармалардын негизги мазмуну коом бири-бирине карама-каршы болгон эки таптан турат – эзүүчү жана эзилүүчү тап. Эзүүчү таптарга бүткүл материалдык байлыктарды ээлеп алган байлар, колунда барлар киришсе, эзилүүчү тапка колунда байлыгы жок, өз күчүн сатып эмгеги менен күн көргөн жумушчулар жана кедей дыйкандар киришет. Ошондуктан, бул эки таптын ортосунда айыгышкан күрөш жүрөт, качан гана жумушчулар, дыйкандар социалисттик революцияга чыгышып өздөрү бийликти алып, жеке менчикти жоюп жана бардык менчик мамлекеттики деп жарыяланса жакшы заман келет, деп окутушкан. Социалисттик идея боюнча коомдо карама-каршы таптар болбойт, бардык адамдар тең укукта жашайт. Мамлекет бардык адамдар үчүн кам кордук көрөт.

Маркс менен Энгельс социалисттик коом акырындап өнүгүп отуруп, бүткүл дүйнөдө коммунизм куруларын алдын ала баамдап, сезген. Коммунизм – адамзаттын жаркыраган келечеги, ал мезгилде акча, аскер, милиция, чек аралар жоюлуп, бардык нерсе бекер болот. Адамдар бири-бири менен ынтымакта, тынчтыкта жашап, уруш-жаңжал, уурулук, зөөкүрлүк, талап-тоноо деген терс көрүнүштөр жоюлат. Бул идеялар 1848-жылда жарыкка чыккан “Коммунисттик партиянын манифестинде” жарыяланып бүткүл Европа өлкөлөрүнө, анын ичинде Россияга тараган.

В. И. Ленин жана анын жолун жолдоочулар Россия социал-демократиялык жумушчулар партиясын түзүшүп, Маркс-Энгельстин социалисттик коом жөнүндөгү идеяларын 1917-жылдын 25-октябрында иш жүзүнө ашырышты. Дүйнөдө биринчи жолу СССР деп аталган социалисттик мамлекет пайда болду. 1961-жылы ССКПнын XXII-съезди болуп коммунизмди куруу программасы кабыл алынган эле. Бирок кийинки тарыхый өнүгүү далилдегендей, коммунизм жомок бойдон кала берди, жыл өткөн сайын анын карааны улам алыстап, коммунизмге болгон ишеним биротоло жоголду. Ошонун

натыйжасында, 1990-жылдарга келгенде СССР башында турган социалисттик система түп тамыры менен кыйрап, эгемендүү, жаңы капиталисттик жолду тандаган мамлекеттер пайда болду.

Ыспы жайлоосу

1958-жылы Өзбекстандагы Нарын районунун чабандары Чаткал жайлоосуна акыркы жолу чыгышты. 1959-жылдан баштап Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы келишим боюнча Кара-Көл шаарынын чыгыш тарабында жайгашкан, өзүнүн бийиктиги, тегиздигине карата Кичи Суусамыр деп аталган Ыспы жайлоосуна чыга башташты. Чындыгында эле, бул жайлоо өзүнүн жайыктыгы, бийиктиги, салкындыгы, чөбүнүн малга тоюмдуулугу боюнча башка жайлоолордон айырмаланып турат.

Бул мезгилге келгенде Көчүмкулдун үй-бүлөсү көбөйүп, Анарбай эки балалуу, Анаркул бир балалуу, ал эми чоң уулу Кочкорбай төрт балалуу болуп калган. Эң улуу небереси Маматкерим 1-классты аяктап, колуна тийген китептерди шар окуп калган. Ошол жылы Фрунзеден “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” – деп аталган үч томдук, чоң көк мукабалуу китеп басылып чыгып, элдин көпчүлүгү сатып алып талашып окушкан. Небереме окутуп угам деген Көчүмкул Үч-Коргон базарынан сатып келгенде үй-бүлө мүчөлөрү, коңшулар абдан сүйүнүшкөн.

Ар нерсеге кызыккан Маматкерим китепти колуна алып, таңыркап, китептин мукабасында алтын түстүү боёктор менен кооздолуп жазылган “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” деген жазууларды колдору менен сылап, китептин ичиндеги барактарына тартылган ары сүрдүү, ары айбаттуу сүрөттөрдү кайра-кайра суктанып карап жатты. (Кийинчерээк белгилүү болгондой бул иллюстрацияларды атактуу, чыгаан сүрөтчү Теодор Герцен тарткан экен). Алгачкы жолу тамгаларды эжелеп шар окуй албай кыйналса, арадан бир жума өтөр-өтпөс “Манас” китебин кадыресе, такалбай, өзүнчө бир ыргактуу обон салып окуй баштады. Андагы каармандар, окуялар, сүрөттөөлөр, салыштыруулар жаш баланын наристе сезиминде китепке болгон кызыгууну, дүйнөнү таанып билүүгө болгон умтулууну арбытты. Чатырдын жанындагы көк шиберге кийиз төшөп анын үстүнө

көрпөчө, жаздыктарды коюп жамбаштап, кымызын жанына койгон чоң ата эртеден кечке небересине “Манасты” окутат. Ата-бала бири окуп, экинчиси угуп отуруп убакыттын өткөнүн сезбей да калышат. Китептеги окуялар ата-баланын ой-сезимдерин арбап, тээ илгерки замандардагы кыргыздар, алардын жашоо шарттары, жасаган иштери, үрп-адаттары, каада-салттары жөнүндөгү маалыматтар, тоо башындагы самсаалаган булуттар сыяктуу биринин артынан экинчиси өтүп жатты. Китептин кызыктуу жерлерин окуп жатканда айгайлаган ызы-чуу чыгып, Аккула баш болгон аттардын туягы такылдап, кылыч-найзалардын кагышканы, жебелердин ышкырып учканы, күн күркүрөп, чагылган чартылдап, нөшөрлөп жамгыр төккөнү сыяктуу үндөр угулат. Китептин кызыгына баткан чоң ата менен небере күүгүм кирип, тамгалар көрүнбөй калганда гана ордунан турушуп, кийинки күндү күтүп калышат. Эртеси да ушундай көрүнүш уланып, бир ай убакыттын ичинде Манас үчилтиги окулуп бүтүп, ата-баланын аң-сезиминде бир өмүргө унутулгус, эч нерсеге алмашкыс болгон жагымдуу таасирди жаратат.

Ыспы жайлоосу – баш аягы 7-8 чакырым болуп, ортосунан бир тегирмен суу аккан эни 1-2 чакырым болгон тоонун арасындагы тегиз өрөөн. Ал Фергана тоо кыркаларынын түндүк тарабында, Кетмен-Төбө өрөөнүнүн чыгыш тарабында жайгашкан, деңиз деңгээлинен 3-3.5 миң метр бийиктикте Ыспыга барчу жолдо бир канча суу кечип, ашуу ашып барылат. Төлгө-Таштан өтүп Өрүктүүгө, андан Италбас, Долоно, Куу-Алма, Сары-Өзөн, Туура-Кайың аркылуу Төө-Өлчүнүн кырына чыгылат. Андан ары Ыспынын этегиндеги Ничке-Суу, Тегерек-Саз жайлоосу аркылуу Ыспы өрөөнүнө өтүлөт. Ыспынын түштүк батыш тарабында айтылуу Как жайлоосу жайгашкан. Бул жерде суу жетишсиз болгондуктан Как деп аталып калган.

1959-жылдан тарта Союз бузулганга чейин бул жайлоолорго Ўзбекистандын Наманган областындагы Нарын, Үч-Коргон райондорунун малчы кыргыздары жайлап келишкен. Суу бойлото каз катар тигилген ак чатырлар, желеге байланган кулундар, жап-жашыл арчалуу кокту-колоттордо жайылган короо-короо койлор. Ыспынын орто чениндеги кара топурактуу дөңсөгө жогорку жана этеңки айылдан келген элдер кары-жаш дебей чогулушуп эртеден кечке ордо атышат. Оюнду көрүп кызуусуна баткан жаш балдар ордодон чертип

чыгарылган чүкөлөрдү чуркап терип жүрүшөт. Ал эми кезегин күтүп бош отургандары 3-4төн болушуп четке чыгып карта оюну менен алек. Кумар ойногондор ортого акча тигишип “пыра,” “кирит,” “21” жана “господин” ойношот. Уткандары кудундап сүйүнүп, утулгандары сумсайып калышат.

Ал эми кыз-келиндер болсо үй жумуштары менен алек, кээ бирөөлөрү чогулушуп алып кийиз, шырдак жасашса, калгандары уй саап, сүттү бышырып, сүт машинеден (сепаратордон) каймак чыгарышып, сүзмө, курут, сары май жасашат.

Элдик күлкүлүү уламыштар

Эл чогулган жерде өткөн тарых, санжыра, кызыктуу окуялар, ар кандай темадагы аңгемелер айтылып элдин кумары канат. Айрыкча көчмөндөр турмушуна байланышкан окуялар көп кызыгууну жаратат. Ушундай окуялардын бири жөнүндө Көчүмкулдун кичүү уулу Анаркул айланасына 10-15 адамды чогултуп алып сөзүн баштайт:

“Өткөн заманда, жайдын толук кезинде, үч койчу болуптур. Алар алыскы жайыттарга барып кой жайышчу экен. Күндөрдүн биринде булар ойноп отурушуп алаксып калышканда, койлор алыс тарапка жайылып кетип калыптыр. “Сен бар, сен бар” – дешип, бири-бирине атаандашып, эч кимиси барбаптыр. Ошондо алардын ичинен бирөөсү, “Азыр мелдешебиз, ким жеңилсе койду тоскону барат,” – дегенде, калгандары да макул болуптур. Көрсө, бул үчөөнүн тең өзүнө тиешелүү кемчиликтери бар экен. Биринчи койчунун көзү кылай болуп, тез-тез эле көзүн ушалабаса тура албайт, экинчисинин башы таз болуп, ал да башын тез-тез тырмап турат экен, үчүнчүсүнүн илеби жарылып, кургап тургандыктан тез-тез тили менен жалабаса чыдабай кетчү экен. Мелдештин шарты боюнча кылай көзүн ушалабайт, таз башын тырмабайт, лавлас – илебин жалабайт. Эгерде кимде-ким белгиленген убакытта шартты бузса, ошол барып койлорлу тосуп келет.

Бул шартка үчөө тең макул болуп бири-бирин карап, малдаш куруп, бири-бирине бет маңдай отуруп калышыптыр. Арадан бир чай кайнам убакыт өтүп, кылайдын көзү кычышып чыдатпай кетиптир. Ошондо ал: “Эй достор, унчукпай эле отура беребизби? Мен силерге

атамын башынан өткөргөн кызыктуу окуялары жөнүндө айтып берейин. Менин атам бир айылды аңчылык менен баккан, көзгө атар кыл мерген болгон. Мээлегенин кетирбей күңгөй, тескей тоолордун кийиктерин койбой, акырында он эки карыш текени оңко тургузган экен. Бул теке Ыспынын башындагы жаман зоодо жашап эч кимге аттырбачу экен. Күндөрдүн биринде атам мылтыгын асынып, аңчылыкка чыкканда, тээ алыстагы зоонун арасынан баягы чоң текенин башы эле көрүнүп турат дейт. Тобокел, кудай эми бере көр деп атам мылтыгын сунуп мээлеп калган экен. Ал өзү атып жаткансып, сол колун алдыга сунуп, оң колун көзүнө жакын алып келип, “Тарс!” дегизе атканда, текенин маңдайына тийип кулаган экен.” Атасынын кандайча атканын көрсөтүп жатып, тиги экөөнө байкатпай оң көзүн катуу ушалап алыптыр.

Башы кычышып, чыдамы кеткен экинчи койчу сөзгө аралашып, “Ээ, сенин атаң мергенчи болсо, менин атам оң-солго атагы чыккан улакчы болгон. Ар кандай аш-тойлорго барып, чоң соорундарга таштап жүргөн. Жакында эле баланча байдын тоюнда улак тартылып, алды-кеттисине төө сайылган экен. Ошондо атам атынын басмайылын бекем тартып, үзөңгүнүн чирене тээп, эки өңүрүн бел курчоосуна кыстарып, тебетейин жапырып кийип, кыйкырып кирген экен.” Тебетейин жапырып дегенде, эки колу менен өзүнүн тебетейин башы менен кошо мыжыгып, ары-бери сүрүп, таз башынын кычышканын кандырып алганын берки экөө байкабай калыптыр.

Сөздүн кезеги үчүнчү койчуга жетиптир. Ал да чөк түшүп отура калып, сөзүн баштаптыр: “Менин атамды сурасаңар ал ар кандай тойду көркүнө чыгарган, чылдырман, добулбас каккан өнөрпоз болгон. Тойлорго барып “вамбала-вам, вамбала-вам” деп, чылдырманын чалганда элдин баарынын оозун ачырчу экен.” Атасынын кандайча чылдырман чалып, добулбас какканын “вамбала-вам” деп, көрсөткөндө кургап кеткен илебин бир канча жолу тили менен жалап, шилекейлеп алган экен. Ошентип, үчөө тең мелдештен уттурушбаптыр.

Кыргызда төрт түлүк малдын ичинен жылкы баласы өзгөчө орунду ээлеп келген, анткени, ал минсең – унаа, жесең – эт, ичсең – кымыз болуп, элдин муктаждыктарын канааттандырып, көчмөн турмушта табылгыс, эч нерсеге алмаштыргыс зат катары кызмат кылган. “Кыргыз атын мактайт, сарт ашын мактайт” – дегендей,

көптү көргөн улгайган адамдар Камбар Ата тукуму – жылкынын касиеттери жөнүндө узундан-узак аңгеме курушат. Илгерки өткөн мезгилдердеги күлүк аттар, аларды таптаган саяпкерлер жөнүндө сөз болуп, Көчүмкулдун бир тууган агасы Токтобайдын саяпкерлик өнөрү жөнүндө айтылат.

Токтобай орто бойлуу, ак жүздүү, барпайган ак сакалдуу киши эле. Жаштайынан мал-келдүү, жылкылуу болгондуктан Бай атка конгон. Бир эле тиктегенде ар кандай жылкынын жашын, касиеттерин жазбай билчү. Жылкыларынын көбү тору-ала болгон, анткени, иниси Көчүмкул төрөлгөндө Миң-Бугу жайлоосунда Токтобай сүйүнчү айтканда Миңбай атасы чоң тору-ала бээни, ала тайы менен энчилеп берген. Ошол ала бээнин тукуму көбөйүп, өңүн жоготпой келген. Өзүнүн жылкысынан чыккан күлүктөрдү ийине келтире таптап, эчен той-аштарда баш байгеге ээ болгон. Чоң уулу Оңолбекти чабандес кылып, аттын жанынан жылбай жем-чөбүн берип, күнүгө тер алдырып, бастырып чоң байгелерге кошкон. Анын таптаган аттары дайыма алдыңкы орундарды бербегендиктен элдин арасында “Токтобай эшекти таптаса да чуркатат”, – деген аңыз кеп тараган. Ат жандуу кыргыз элинде жылкы жөнүндө көптөгөн уламыштар, аңыз кептер, макал-лакаптар тараган. “Ат адамдын канаты”, “Атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны”, “Ат, аттан кийин жат”, “Ат сыйлаган жөө калбайт” – деген макалдар бекеринен чыккан эмес.

Аталык милдет, балалык парызды аткаруу

Балдарды багып өстүрүү, тарбиялоо, бойго жеткенде үйлөө атанын негизги парызы экендигин жакшы түшүнгөн Көчүмкул аскал-таскал чоңоюп келе жаткан Анарбай менен Анаркулдун башын экөө кылуунун камын көрөт. Убакыт учкан куштай зуулдап, кечээ эле мурдун шырылдатып, тал-чыбыктан ат кылып минип жүргөн ойноо балдар мына бүгүн бою башын түзөп, кер мурут зыңкыйган жигит болушту. 1954-жылы кошуна колхоздун чабаны, жаштайынан бирге өскөн, досу бешкаман Малайдыкына Көчүмкул менен Рапия кулдук уруп барышты.

Кыргыздын кадимки салтын колдонуп кесим-бычым кылып, колунан келишинче калың берип, казыка байлар, сүт акы жана башка

чыгымдарын төлөп, Малайдын 16 жаштагы Анаркүл деген кызын келин кылып алды. Кийинки жылы Анарбай кыз көрүп, атын Тойдукан коюшту, бирок, ал бир айга жетпей чарчап калды.

1956-жылы кичүү баласы Анаркулду Кызыл-Жардагы кырк-уул Жумабайдын Жамила деген кызына үйлөнтүрдү. Бир жылдан кийин ал Абдырахман деген уулдуу болду, тагдырдын жазмышы менен тез эле ажырашып кетишти. Бир айлык Абдырахман энеси Кумунун эмчегин эмип, Сырга менен эмчектеш болуп калды. Арадан бир жума өтөр-өтпөс жаш келин Жамила ата-апасын ээрчитип келип баланы алып кетти.

Анаркул экинчи жолу 1959-жылдын күзүндө Аксы районунун Ак-Суу айылындагы тектүү жердин, агынай Мырзабектин эң кичүү Бактыкан деген кызына үйлөнүп, балалуу-чакалуу, очор-бачар болуп жашап кетти.

Бул мезгилде өзбектердин арасында Көчүмкулдун кадыр-баркы өсүп, элге таанылып, улуу-кичүүлөрдүн арасында “Көчаке, Көчаке” болуп калган мезгили эле. Эл анын чынчылдыгын, калыстыгын, ак пейилдигин, эмгекчилдигин сыйлар эле. 1957-жылы бир өзбектин ат арабасын жалдап кошуна Үйчү районуна барат. Ал жерде тууган апасы Мөөркан энелеш инилери Жолдошбай менен Орунбайдын колунда эле. Бир канча жылдан бери көрүшпөгөн эне-бала кучакташып учурашып, көздөрүнөн жаш тегеренип түн бир убака чейин сүйлөшүп отурушту. Эртеси күнү жашы 70 тен ашып, оорукчан болуп, карылыкка алдыра баштаган Мөөркан эне баласы алып барган арабага түшүп, Нарын районунун “Победа” колхозуна келет. Жаңы конушта небере-чеберелеринин арасында көңүлү көтөрүлүп, чыйралып, көңүлдүү жашай баштайт. Бирок, арадан көп өтпөй, кемпир бул дүйнө менен коштошот. Алыс жакындагы урук тууган, куда-сөөктөр батага келишип, тазия, жаназа окулуп, аны Сырмак айылындагы эски көрүстөнгө коюшат.

Неберелердин сүннөт тою

Балдарына, неберелерине сүннөт той берүү кыргыздын байыртан келе жаткан салты болгондуктан, Көчүмкул неберелери Маматкерим,

Абдыкерим жана Мырзакеримдерге той берүү үчүн бир жыл камылга көрдү. 1957-жылдын кеч күзү, эл жайлоодон келип, дыйкандардын жыйым-терими аяктап, элдин колу бошогон кез. Шамалдуу-Сайдын чыгыш тарабында Ажай сайынын оозундагы кенен адырдын этегиндеги мелмилдеген жайыкка ондогон боз үйлөр, чатырлар тигилген. “Той дегенде куш канатын кагыптыр” – дегендей, чоң той болот экен деген сөздү угуп келген элдин сан-санагы жок. Тойго Аксы, Ала-Бука, Ноокен, Базар-Коргон, Майлы-Сай тараптагы жашаган элдер жана Өзбекстандын Наманган, Андижан областындагы малчы кыргыздар чакырылган. Алыс-жакындан куда-сөөктөр, тааныш-билиштер кошумчалары менен келишип өздөрүнө бөлүнгөн үйлөргө коноко киришкен. Салт боюнча жакын оготур туугандар кошумча катары жылкы, төө, кара мал жана майда жандыктары акчалары менен келишет. Той союлган күнү казан-казан аш демделип, 2-3 жылкы союлуп, келген элге конок берилди.

Эртеси күнү тойдун негизги тамашалары – улак тартмай, эр эңиш, балбан күрөш, кунан чапмай, ат чапмай сыяктуу улуттук оюндар уюштурулду. Улакка көптөгөн соорун сайылып, туш тараптан келген улакчылар өз өнөрүн көрсөтүп жатышты. Баккенин² башында той ээси – Көчүмкул баш болгон жакын туугандар (Токтобай, Токтомуш, Көчөрбай, Мундузбай, Таштемир, Келдейбай, Тургунбек, Анарбек калпа, Сазыкбай, Кулуш, Жолдошбай, Жоробек, Бешим, Сөлпү, ж. б.), деги койчу Шелчоро, Калчоро, Байтүгөлдөн тараган оготур атбайдын бардыгы жардап турушту. Улакка союлган 90 килолук чоң торпокту Анарбай, Анаркул, Оңолбек сыяктуу жаш чабандестер аттырына өңөрүп, улам таштап берип турушту.

Марадан алыска ташталган торпокту калың топтун арасынан менмин деген улакчылар алып чыгышып, тийешелүү соорундарын алып жатышты. Эл кара чыйырчык болуп адырдын эки бетин ээлеген, жөөсү жөө, атчаны атчан болушуп, ызы-чуу, кыйкырык салышып ар тараптан келген атактуу улакчылардын күчүнө, чеберчилигине там беришип, аларды колдоп сүрөп жатышты. Ошол кездин атактуу улакчылары Намангандан келген Кошбай балбан, Бүргөндүлүк Жолдошбай балбан, күркүрөө Дөлөн балбан, Избаскендик Тагай

² Бакке – маара, финиш.

балбан, моңолдордон Карим балбан, колпоч Тургуналы балбан, чаргана Үмөт балбандар өз өнөрлөрүн көрсөтүп жатышты.

Жүздөгөн атчан топтун ичинен аты да, өзү да кара терге түшүп, кээ бирине үзөңгү, камчы тийип башы-көзү жарылган улакчылар улакты кош пайынан кармап, калың топтон чыга берерде ат жалына салып, эки бутун ашырып кыйкырып чапкан бойдон марага апкелип таштап жатышты. Улак кызыгандан кызып түш болгон мезгилде чоң соорундар сайылып, улак топтон чыкпай оюндун кызыгына баткан улакчылар туш тараптан кара терге түшкөн аттарын топ ичинде теминип, кайра-кайра камчылап умтулганда, адамдан жана аттардан чыккан чаң аралаш көк түтүн асманга тарап жатты.

Улактын акыркы сооруну – алды-кеттинин да мезгили келип жетти. Тойдун алды-кеттисине килем жабылган төө сайылып, бардык улакчыларга айтылгандан кийин, той ээси Көчүмкул өзүнүн чоң күрөң айгырын минип, эки өңүрүн белине кыстап, чоң торпок-улакты өңөрүп, эки бутун тең ашырып, буулугуп турган айгырга камчы уруп, бир чакырымдай жерге алып барып таштап берди. Алды-кетти оюндун туу чокусу, аны балбандын балбаны гана алып келет.

Көчүмкулдун артынан ээрчий жабышып чабышкан эки жүздөй улакчылар, улак жерге түшкөндөн кийин, балга үйүлгөн аарыдай болушуп үймөлөктөп калышты. “Ал! Эңкей! Тарт!” деген сөздөр, үзөңгүлөрдүн кагышканы, аттардын бышылдап дем алганы, тарсылдаган камчынын үндөрү аралашып, жер дүңгүрөп жатып калды. Бир чай кайнам убакыт сүр-сүр болгондон кийин, бою эки метр, кара тору, алп мүчөлүү жаш жигит улактын толорсугунан кармап, ээрдин кашына баскан бойдон топтон суурулуп чыга берди. Аны жандаган көп улакчылар туш тарапка тарткылашып, жеткени жетип, жетпегени үзөңгүгө тура калып, улам алдыга умтулуп жандап чаап келе жатышты. Улакты сүйрөп бара жаткан атка артында келе жаткан жардамчылар бир канча жолу сооруга камчылап жибергенде, бет алды ачыла түшкөн аргымак мөңкүп-мөңкүп алып, топтон суурулуп, ыргыштап чыга берди. Элден бөлүнүп, жалаңдай түшкөн улактын кош пайынан кармап, белин түздөгөн жаш улакчы оңой эле аттын жалына салып, эки бутун ашырганда, алалбасына көзү жеткен улакчылар үмүтүн үзүп, кала беришти. Калың топту бир айлантырып

келип улак марага ташталды. Бул жаңыдан эл-журтка атагы чыгып келе жаткан жаш улакчы, саруулардын колпоч уругунан чыккан айтылуу Тургуналы балбан эле. Кийинчерээк, бул адамдын даңкы алыска кетип, улак тартуу боюнча эч ким тең келе албай, Ташкентте 1970-жылдары болгон эл аралык мелдеште биринчи орунду ээлеп, улак тартуу боюнча СССРдин чемпиону деген наамга татыктуу болгону жумурай журтка белгилүү.

Түштөн кийин тойдун дагы бир чоң тамашасы ат чабыш – байге башталды. Күлүк аттардын кулакчындары алынып, ээр токулгалары жайдакталып тизмеден өткөрүлдү. Бардыгы болуп 60тай күлүк чабылып, байгеге төө баштаган тогуз кара, майда жандык: кой, козу, эчки, улак, суусар, түлкү болуп, бардыгы 21 атка соорун сайылды. Аттарды Кошалы баш болгон үч адам айдап барып 12-деги темир жолго³ жеткирип коё берди. Мындай алыстыкка аттын аты, күлүктүн күлүгү чуркайт. Аттын келер жолуна көз тиккен миңдеген күйөрмандар, чабандестер чыдамсыздык менен күтүп турушту.

Аттар кеткенден эки сааттар чамасы өткөндө, тээ алыстагы боз тумшуктан уюлгуган чаң көрүндү. Элдер удургуп, ордунан тура калышып, кыйкырык башталды. Тумшуктан имерилгенде алдыңкы аттардын карааны көрүндү. Үстүндөгү чабандестер каршы-терши теминип, аттын ээсинин же өзүруусунун атын атап, ураан чакырып келе жатышты. Марага бир чакырымдай калганда аттар тааныла баштады. Байгенин алдында арышын кенен таштап, жал куйругу жайылып, кыйкырыкты укканда улам күч алып кадимки жедигердин Сары аты, анын артынан үстүнө бала минбей жайдак кошулган беш каман Эмилбектин эликтей болгон Көк аты, анын артында жедигерлердин Молокулак күлүгү, ал эми төртүнчү болуп чаргана Шайынын Кара кашка аты келди. Андан кийинки орундарды Бешимдин Жээрде кашка ак капталы, Токтобайдын Күрөң аты, Сөлпүнүн Жээрде кашкасы, беш каман Назакенин Сары аты ээледі.

Байгеден чыгып келген колпоч Кочкорбай жезденин Сары аты 1950-жылдардан 1970-жылдарга чейин алдына ат салбай, көп

³ Үч-Коргон – Таш-Көмүр темир жолунун 12-километриндеги станциянын аталышы. Бул темир жол 1930-жылдары курулган.

той-аштарда чыгып жүрдү. Аягында Сары ат картайып, ат ээси Кочкорбайдын атасынын ашында союлганда аттын өпкөсү муштумдай болуп кичирейип калган экен, деп айтышчу.

Ат чабыш аяктап, көргөн элдин моокуму канып, тиешелүү соорундар таратылып жатканда, 17-орунду ээлеген аттын ээси келип байгесин бергиле деп той ээсине барат. Кагаздагы жазылган тизме менен карашса, түлкүнү Мундузбай бериши керек экен, анткени ал тойго кошумча катары түлкү кошкон экен. Калың эл арасында колуна бүркүтүн кондуруп, тайгандарын ээрчитип бараткан Мундузбайдан ат ээси түлкүнү сураганда, ал минтип жооп бериптир. “Сен кандай немесиң, өлүп-кетип атырысыңбы, шашпай турсаң түлкүнү эми талаадан кармап берем да!” Анын жообуна күлкүсү келип, таң калган саяпкер эмне дээрин билбей бастырып кете бериптир. Ушундан кийин жедигер элинин арасында “талаадагы түлкүнү байгеге сайган саруу” – деген аңыз кеп тараган экен.

“Улуу тоого чыккан барбы, улар үнүн уккан барбы”

Арадан жылдар өтүп, жанындай көргөн небереси Мамеш 12 жашка чыгып, мектепте жакшы окуп, ак-караны тааный баштайт. Каякка барса аны өзү менен кошо алып жүрөт, конокко барганда жилигин берет, базарга же айылга барса өзү жебей чөнтөгүнө өрүк, мейиз, конфеттерди сала келет. Бош убактарда небересин жанына отургузуп “Манас”, “Эр Табылды”, “Курманбек”, “Жаныш-Байыш” сыяктуу китептерди окутуп угат. Өзү да башынан өткөн окуяларын, чоң адам менен сүйлөшүп жаткандай кылып жибинен ийнесине чейин калтырбай айтып берет. Анын айткан насаат сөздөрү, санжыралары, элдик уламыштары жаш баланын тунук сезимине кыт куйгандай орной берет.

Жайында Ыспыга барганда чоң ата менен небере бир атка учкашып, токулган эшекти айдап, балта, чот, арканды камдап Төө-Жайлоо деген жерге отунга барышат. Ыспы жайлоосу өтө бийик болгондуктан ал жерде дарак өспөйт, тезектен башка отун жок. Төө-Жайлоонун тескей капталдарында жерге жабышып өскөн жапалак арчалар көп, алардын куураган шактары, бутактары кесип алынып отунга иштетилет. Ата-

бала ат менен эшекти тушап коюп отун жыйнашат, алган отун бир ат менен эшеке батчу жүк болгондо Көчүмкул: “Болду эми балам, отур эс алалы” – деп, үйдөн канжыгага байлай келген кол чаначтагы бал кымыздан куюп, жоолука түйүлгөн бышырылган эт менен нандан жешет.

Төө-Жайлоо башка жайлоолордон бийик болгондуктан айлана-чөйрө алаканга салгандай даана көрүнөт. Күн чыгыш тарапта чокулары ак мөңгү баскан Кызыл-Үңкүр, Муз-Төр тоолору, түндүк тарабы Тогуз-Торо тоолору, түштүк тарабында болсо төөнүн өркөчүндөй болгон Фергана тоо кыркалары улам пастап отуруп, кадимки Фергана өрөөнүнө уланып кетет. Ал эми күн батыш тарабында болсо Саруу элинин жайлоосу – Миң-Бугу, Өкүн, Кара-Кыр, Борду, Кум-Бел жайлоолору. Гүлгө конгон көпөлөктү кууп, ойноп кеткен жаш бала чоң атасынын жанына келгенде, ал батышты тиктеген бойдон, былк этпей, көзүнөн билинер-билинбес жаш тегеренип, эстелик сыяктуу катып калган эле. Жанына келген баланын таңыркап карап калганын сезген чоң ата, терең дем алып үшкүрүнүп, сөзүн алыстан баштайт:

“Ээ балам, бул тирүүлүктө адамдын башына нелер келет да, нелер келбейт. Менин балалык чагым тээтиги күн кылкылдап батып жаткан аркайган тоолордун арасында өттү. Ал жерлердин ар бир ташы, токою, чөбү мен үчүн өтө кымбат. Балалыгым, жаштыгым ошол жерлерде өтүп, жетимдиктин азабын тартып агаларымдан кагуу жеп, жеңелеримдин оту менен кирип күлү менен чыгып чоңойдум.” Анын кыялында туулуп өскөн жерге болгон кусалык, жетимдиктин кайгылуу күндөрү элес-булас көрүнүп мууну бошоп турду. “Мен көргөн күндөрдү, тарткан азаптарды сен тартпа.”

Ал сүйлөп жатканда үнү каргылданып, көзүнөн чыккан мончоктой жаш сакалынан ылдый куюлуп жатты. Жеген оокатка курсак тойбой, же жарытылуу кийимге жетпей, ата-эненин мээримин көрбөй чоңою өзүнчө эле бир азап. “Бет маңдайыңда көрүнгөн чоң жайык – Кетмен-Төбө өрөөнү, тээ аркы беттеги тоолордон бери карай агып жаткан дарыя – Узун-Акмат суусу, анын бер жагындагы капчыгайдан агып чыккан суу – Чычкан деп аталат. Ортодогу чоң суу бул – Нарын дарыясы. Бул жерге согуштан мурда элди көчүрмө кылганда келип эки жыл жашап кеткенбиз. Бала-чака пахтада иштешсе, биз эркектер Чычкандын башына барып карагай кескенбиз. Дагы бир эки-үч

жылдан кийин бул жерди суу басып көл болот деген кеп бар. Азыркы учурда Кара-Көлгө ГЭС курулуп, суунун нугу тосулуп жатат.

Атанын сөзүн ынтаа коюп угуп турган бала атасына жалт карап:

– Ал жердеги тамдар, элдер эмне болот? – деди.

– Ээ балам, Совет өкмөтү күчтүү, орус оюндагысын кылат. Жаңы кыштактар, шаарлар салынып, эл ошол жакка көчүп чыгат. Өлбөсөң көрөсүң...

– Ата бул жер эмнеге Кетмен-Төбө?

– Ээ, балам, анын да өзүнчө тарыхы бар. Элдик уламышка караганда бул жерде атам замандарда бир алп мүчөлүү балбан аялы менен жашашчу экен. Күндөрдүн биринде экөө мелдеше кетишет. Күйөөсү: “Мен ушул дарыянын жолун бөгөп, Талас тарапка ашырып, агызып жиберем”, – дейт. Аялы тосо албайсың, колуңдан келбейт, – дегенде, күйөөсү чоң кетмени менен тээтиги тоо тараптан бир кетмен топуракты алып дайранын өзөнүнө таштайт, экинчи жолу кетменди чаап тарта бергенде кетмендин сабы үзүлүп сынып кеткен экен. Ылайыктуу сап жок болгондуктан бул иш токтоп калат. Тетиги дайранын боюнда өз алдынча бөлөк турган тоголок тоо бир кетмен топурак экен. Ошондон улам бул өрөөн байыркы замандардан бери Кетмен-Төбө аталып келет.

– Болду эми балам, күн кечкирди, эшекти алып кел, – дейт.

Бала барып ары жакта оттоп жүргөн эшектин тушоосун чечип жетелеп келет. Алынган отун эшек менен атка жүктөлүп жатканда отунду теңдегиче бир тарабын баласы сүйөп турат. Отундун бардыгы жүктөлүп, үстүнөн аркан тартканда, ооп кетпес үчүн экинчи тарабын ылдый көздөй басып турат. Отунду жүктөп бүтүп, чоң ата атын жетелеп, баласы эшекти жетелеп, мойноктон ашкан капталдагы кыя жол менен үйдү көздөй жөнөшөт. Баланын оюнда алп мүчөлүү балбан, анын аялы, Кетмен-Төбө жана чоң атасынын жаш кезин эстегендеги сакалы ылдый куюлган көз жашы. . .

Ыспы жайлоосу 1950-60-жылдары өзүнүн өсүмдүктөр дүйнөсү жана жаныбарлар дүйнөсүнүн өтө байлыгы менен өзгөчөлөнүп турар эле. Саздарга чыккан калың көбүргөн адамдын бел курчоосуна жетип,

калың өскөн түркүн чөптөрдүн арасындагы түркүн түстөгү ак, сары, көк, сыя гүлдөр көздүн жоосун алып кулпуруп, айлана-тегереке жыпар жыт аңкып турар эле. Жылдар өтүп, жайыттарда малдын көбөйүүсү менен, эрте эле көчүп барышып чөп жетиле электе малдын туягы менен тебеленген жайыттардын кунары кете баштады. Ошол кездеги жаныбарлар дүйнөсү да барган сайын азайып, бир кезде топ-топ болуп жайылган кийик, эликтер, суурлар, уларлар адамзаттын жаратылышка болгон ырайымсыз мамилесинин натыйжасында алардын саны азайгандан азайып барат.

1960-жылдардын башындагы бир окуя аргасыздан эске түшөт. Эртең менен эрте кой короодон чыга элек мезгил. Багымдат намазын окуп короодо жуушап жаткан койго көз салган Көчүмкул туз салган аштоодо мүйүзү аркайган чоң кийиктин текеси туз жалап турганын көрүп, көздөрүнө ишенбей кайра караса баягы теке жайма-жай туз жалап турат. Шашып барып чатырда уктап жаткан баласы Анарбайды ойготот. Ал тура калып көйнөк ыштанчан бойдон колуна Монте Крис мылтыгын алып чуркап чыгат. Адамдын добушунан чочуган теке төмөнкү айылды көздөй чуркап жөнөйт. Аңгыча иттер үрүп, ызычуу боло баштаганда ылдыйкы айылдагылар да туш-туштан чуркап чыгышып текенин алдын тосуп калышат. Жакын жерден отура калып атылган ок текенин жамбашына тийип, ал Ыспынын анча чоң эмес суусунун ортосуна бутун сүйрөп токтой калганда Эркинбек чуркап келип, үстүнө ыргып минет да, бычак алып келгиле деп кыйкырат. Ошентип, туш-туштан жабылып чоң текени тирүүлөй эле кармап алышат.

Бийик тоонун касиеттүү канаттуусу улар да айыл аралап учуп, кээде сууга көп тоюп алгандары тегиз жерге конгондон кийин кайра учалбай, жаш балдардын олжосуна айланышат. Анын сайраганы, короз улардын жагымдуу ышкырыгы эч бир жаныбардын үнүнө окшобой өзүнчө эле бир керемет. “Улуу тоого чыккан барбы, улар үнүн уккан барбы?” – деген сөз бекеринен айтылбаса керек.

Фергана өрөөнү

Аркалык кыргыздар Фергана өрөөнүндө жашагандарды жалпы жонунан “анжияндыктар” деп коюшат. Анткени, Андижан шаары

бул өрөөндөгү эң чоң, калк көп жашаган, илгертен эле сооданын, маданияттын борбору болуп келген. Бул тараптарга ичкилик кыргыздар Чыңгыз хан чапкынынан мурда эле, IX-XI кылымдарда отурукташып, дыйканчылык кылышып, жергиликтүү эл менен аралаш жашап калгандыктан, алардын тили, маданияты, үрп-адаттары да аралашып кеткен. Ал эми кыргыздын оң жана сол канат өкүлдөрү XVII-XVIII кылымдарда көчүп келишкен. Анткени, бул мезгил кыргыз тарыхында калмак чапкынынын мезгили деп аталып, кытай бийликтеринен запкы жеген калмак хандары жаңы конуш, малга жайыт издеп казак-кыргыз жерлерине бастырып киришет. Көп жылдарга созулган согуштардын, чапкындардын натыйжасында Нарын, Ысык-Көл жана Талас кыргыздары Фергана өрөөнүнө андан ары Алай, Ысар-Көлөп багытына журт которууга аргасыз болушат. Бул жерге келген элдер Фергана өрөөнүнүн ар кайсы жерлерине отурукташып, айыл-кыштактарды курушат. Алар жаңы жайгашкан жерлерине өздөрүнүн уруу-уруктарынын же болбосо уруу башчыларынын, бий-манаптарынын аттарын коюшкан. Азыркы кезге чейин бул өрөөндө: Кушчу, Бостон, Катта-Могол, Көк-Ой, Жети-Кашка, Найман, Ават, Асаке, Атакара, Ботокара, Баарын, Мундуз, Абышка, Савай, Сырмак, Дөмөр, Каңды, Кызылаяк, Кызылсарай, Каратейит деген кыштактардын болушу оюбузду далилдеп турат. Бул жерде жашаган кыргыздар Октябрь социалисттик революциясынан кийин Туркестандын территориясы административдик аймактарга бөлүнгөндө, бул кыргыз айыл-кыштактары кийинчерээк түзүлгөн Өзбекстандын карамагында калып калган.

Өзбекстандын аталышына Маргаландан чыккан Өзбек ССРнин Борбордук аткаруу комитетинин биринчи төрагасы, Өзбек ССРнин Жогорку Советинин президиумунун төрагасы Юлдаш Ахунбабаевдин салымы зор. Ал СССР түзүлүп, союздук республикалар уюштурулганда, Москвадагы коммунисттик бийликтин жетекчилеринин макулдугу менен жаңы мамлекетти “Өзбекстан” деп атай башташкан. Азыркы Өзбек Республикасы жайгашкан аймак мурда Түркистан автономиялуу республикасы деп аталып, 92 уруунун өкүлдөрү жашаган. Биринчи уюшкан мезгилде борбору Самаркан болуп, кийинчерек Ташкентке көчүрүлгөн. Ал эми “өзбек” деген этнонимдин тарыхы орто кылымдарга Чыңгыз хандын дооруна барып такалат.

Алтын ордону негиздеген Батухандын (Батыйдын) небереси Өзбек хан XV-кылымдын башында көптөгөн көчмөн урууларынын башын бириктирип азыркы Өзбекстандын аймагын каратып алат. Анын урматына, Өзбек ханга баш ийген көп уруулардан турган элдер, уруулар жана уруктар өздөрүн “өзбек хандын элибиз, өзбекбиз” деп атай башташат. Ал эми өзүнүн кайсы урууга же урукка таандык экенин унутуп, Индия, Персия тараптан көчүп келип, түркий тилде сүйлөп калган эл мурдатан эле “сарттар” деп аталып келген.

Калмак чапкынында түштүккө келген элдин бир бөлүгү XVIII кылымдын аягында кайра өз жерине барышкан. Анткени бул мезгилде калмак хандыгы начарлап, Кытай империясы аларды сүрүп чыккандан кийин калмактардын негизги бөлүгү Волга боюна барышып, борбору – Элиста шаарын курушуп жашап калышкан. Кытайлардан куугунтук жеген калмактардын калган кутканын кыргыз баатырлары Атаке, Бердикелер кыргыз жерлеринен кууп чыгышкан. Чүй өрөөнү менен Ысык-Көлдүн ортосундагы тар капчыгайда Атаке баатыр менен Бердике баатырдын калмактын башчысы Боомду өлтүргөндүгү азырга чейин элдин арасында айтылып жүрөт. Калмак доору дээрлик 200 жылга созулуп, кыргыз элинин эсинен чыккыс окуялар менен бай болгондугу оозеки чыгармачылыка өз таасирин тийгизип “Эр Табылды”, “Курманбек”, “Эр Таргын” сыяктуу эпостордун жаралышы бекеринен эмес.

“Анжиян көтөрүлүшү”

1898-жылдын май айында болуп өткөн, Орто Азиянын жакынкы тарыхында “Анжиян көтөрүлүшү” деп аталган окуяда кыргыздардын ролу чоң болгон. Бул көтөрүлүштүн уюштуруучулары, кыймылдаткыч күчү, демилгечиси элеттик кыргыздар болгондугун көптөгөн тарыхый булактар далилдеп турат.

XIX кылымдын экинчи жарымы дүйнөлүк тарыхта колониализмдин күчөшү, өнүккөн капиталисттик мамлекеттердин Азия, Африка, Латын Америкасы жана Океаниядагы өнүгүү деңгээли боюнча бир кыйла артта калган өлкөлөрдү каратып алуусу боюнча өзгөчөлөндү. Англия, АКШ, Испания, Португалия, Голландия, Франция жана Россия сыяктуу мамлекеттер көп жерлерге ээлик кылуу максатын көздөп,

өз аскерлерин, согуштук күчүн жаңы территорияларды ээлөөгө жумшады. Өзүнүн басып алуучулук саясаты менен “Деңиз арстаны” деген атка конгон Улуу Британия XIX кылымдын аягына келгенде жер жүзүнүн төрттөн бир бөлүгүн ээлеген. Россия императорлору өзүнө кошуна болгон Ыраакы Чыгыш, Кавказ жана Орто Азияны каратууга чоң күч жумшады. Анткени, бул аймактарды колонияга айландырууга Англия да кызыкдар эле. Ал бүткүл Түштүк Азияны – Индия, Афганистанды багындырып, кен байлыктарга, мөмө-жемиштерге жана пахтага бай болгон Орто Азияга улам жакындап келе баштады. Англиянын мындай саясатын алдын ала билген орус өкүмдарлары түндүк тараптан Орто Азияга, анын ичинде Фергана өрөөнүнө шашылыш түрдө аскердик экспедицияларын уюштуруп, 1876-жылга келгенде бүткүл аймак Россиянын колониясына айланды. Басып алган жерлердеги байлыктарды ташып кетүү максатында Ташкент, Кожент, Кокон, Фергана, Наманган, Андижан, Ош шаарларын туташтырган темир жол курулуп ишке киргизилди. Фергана өрөөнүндөгү негизги калктуу пункттарга Россиядан жиберилген өкүмдарлар бийлик жүргүзүп, аскердик горнизондор жайгаштырылды. Ушундай колониялдык бийлик Фергана өрөөнүнүн эң чоң шаары Андижанга да орнотулду. Жергиликтүү эл тили башка, дини башка, орус төбөлдөрүнүн эзүүсүндө калып, ар андай салыктарды төлөөгө мажбур болушту. Аймактын жаратылышы кооз, мол түшүмдүү жерлерине орус оторчулары массалык түрдө көчүрүлүп келтирилип, хуторлор жана кыштактар салынды.

Ушундай кырдаалда жергиликтүү калк жаңы кожоюндарга каршы көтөрүлүштөрдү, козголоңдорду чыгарышты. Бул көтөрүлүш биз жогоруда сөз кылган “Анжиян көтөрүлүшү” эле. Андижандан анча алыс эмес жердеги Миң-Дөбө кыштагында Мухаммад Али (Мадали) деген эшен чыгып, өзүнүн олуялыгы, адаттан тышкаркы керемети, сырдуу касиеттери менен караңгы элди артынан ээрчиге алды. Анын жолун жолдоочулар алыс-жакындан келишип, ага кол берип мурид болушту. Айрыкча тоо тараптан келген элеттик кыргыздар – Көк-Арт, Базар-Коргон, Кетмен-Төбө жана башка жактардан келгендердин саны күн өткөн сайын көбөйө берди. Бала көрбөгөндөр, оорулуулар, багы ачылбагандар эшендин сырдуу касиетине ишенип, андан жардам болор бекен деп, мал-мүлкүн аябай алып келе беришти. Эшендин

болсо элди өзүнө ушунчалык ишендирген айла-амалдары бар эле. Албетте алар куру кол келбестен мал, акча жана башка нерселерин эшенге тартуу кылышчу. Суу сыяктуу агып келген байлыктарга эшен катар-катар тамдарды, конок үйлөрдү, сарайларды салдырды. Анын салган атканасына 500 ат батчу экен. Эшендин кызматында жүздөгөн усталар, үй кызматкерлери, ат багарлар же жөн эле үй жайы жок кедей-кембагалдар, селсаяктар жүрүшкөн. Байлыгын батыра албаган эшен Миң-Дөбөгө диний мектеп куруп, элдин балдарын чогултуп, молдолорду жалдап өзү да сабак бере баштады.

Миң-Дөбөдөн газ чыгар эле, ал убакта карапайым элдин газ жөнүндө түшүнүгү жоктугунан пайдаланып, өзүнө жакын адамдардын жардамы менен карапа куурлар аркылуу, дубалдын арасы менен билиндирбей очоко алып келип, эч кандай отунсуз жалын чыгарып, аш демдеп келгендердин оозун ачырчу. Ал очоктун башына отура калып куран аяттарын окуп, “суф-суф” дегенде газ күйүп чай кайнап, тамак бышчу. Мындай кереметке таң калган элдин ооздору ачылып, эшенге болгон ишеними артчу.

Анын дагы бир амалы өзүнө жакын кызматкерлери менен алдын ала тил бириктирип алып, зыяратка келген адамдар кандай тартуу алып келсе мурдатан дайындап койгон адамдары эшенге ээрчитип кирип турган. Кайсы кызматкер кошо киргенин байкаган эшен: “А, баракелде, сиз мага ат жетелеп келипсиз”, “Сиз болсо торпок апкелген турбайсызбы” – дегенде, келген адамдар жакасын кармап, “Ой тобо!” – дешип, эшенге жүгүнүп, анын этегин өөп калышчу. Элдин арасында күн сайын кадыр баркы өсүп, атагы алыска кетип, байлыгы ашып жаткан Мадалы Эшен, эми саясатка аралашып, келгендерге, орустарга каршы үгүт иштерин күчөтө баштайт. Ал Орто Азиядан капырларды кууп чыгуу үчүн элди уюштурууга аракеттенип алыс-жакындагы муриддерине кат аркылуу кабар бердирет.

Эшенге кудайындай ишенген адамдар, айрыкча элет жеринде жашаган кыргыздар, Көк-Арттык Чыйбыл баш болушуп Миң-Дөбө кыштагына байма-бай каттап турушат. 1898-жылы 18-майдан 19-майга караган түнү Эшендин жетекчилиги менен 500дөй чамасындагы атчан, эшекчен, жөө, арабаларга түшкөн, колдоруна бешилик, балта, бычак же жөн эле жыгач союл кармап Анжиян шаарын

көздөй жортуулга чыгышат. Жолмо-жол “Газават, Газават, Аллоху Акбар!” – деп кыйкырышып, кеч күүгүмдө Анжиян шаарына кирип келишет. Көтөрүлүшчүлөрдүн ою боюнча шаардын жергиликтүү эли бизди колдоп, бизге кошулат, көпчүлүк болуп орустарды жеңебиз деп ойлошкон. Бирок дубалдарынын артынан, каалгаларынын тешигинен шыкалап караган ала топучан сарттар кошулмалк түгүл эмне болуп жатканын түшүнүшпөй, эшиктерин ичинен тиреп, чырактарын өчүрүп, үн чыгарбай бекинип жатып калышат. Көтөрүлүшчүлөр шаардын борборундагы аскер горнизонуна барышып катуу уйкуда жаткан орус солдаттарын мууздап киришет. Аскердик тревога боюнча орундарынан турган солдаттар чак-челекей түшүп, чала-була кийинишип, мылтыктарын алып аткылай башташат. Түн бою шаар кым-куут болуп, мылтыктардын тарсылдаган үнүнөн, кыйкырык, ызы-чуудан эл уктабай чыгат. Түнкү кармашуунун натыйжасында жыйырмадан ашык орус аскери курман болуп, дагы бир канчасы жарадар болот.

Таң агарып жерге жарык кирген мезгилде көтөрүлүшчүлөрдүн өлгөнү өлүп, калгандары эмне кылышты билишпей туш тарапка тарап кетишет. Бул окуяга кыжырданган орус төбөлдөрү Ташкент, Ферганага телеграф аркылуу кабар беришип болгон окуянын чоо жайын айтышканда ал тараптан кошумча жазалоочу отряд жиберилет. Алар тез эле жетип келишип шаардын көчөлөрүн кыдырып көтөрүлүшчүлөрдү кармап келе башташат. Алыс жерден келген элеттик кыргыздар тарапка да куралданган отряддар жиберилип, Базар-Коргон, Кетмен-Төбө, Көк-Арт тараптардан жүздөгөн күнөөлүүлөр кармалып, аскердик трибунал тарабынан түрмөлөргө камалып катуу суракка алына баштайт.

Кетмен-Төбө тарапка жашыруун качкан Мадалы Эшенге издөө салынып, аны кармап берген адамга чоң суммада акча берилери жарыяланат. Базар-Коргон тараптын таасирлүү адамы Кадыркул миңбашы орус бийлигинин каарынан коркуп, Мадалы Эшенди жашынып качып бара жаткан жеринен кармап орустарга тапшырат. Анын колу-бутуна кишен салып, арабага отургузуп, Анжияндын көчөлөрүн кыдыртып, элди көчөнүн эки тарабына тизип алып аларга көрсөтөт. Жолмо-жол кол куушуруп, башын жерге салып турган элден: “Эшен ушулбу?”, “Ким тааныйт?” – деген суроолорду бергенде,

бийликтин сурагынан корккон эл башын өйдө көтөрө албай, жүрөктөрү түшүп, биринин артына бири жашынууга аракеттенишет. Көк-Арттан Чыйбыл болуш баш болгон бир канча кыргыздар кармап келинет. Сурак өтө катуу жүрүп, колго түшкөндөрдү уруп, токмоктоп айыптарын мойнуна коюшат. Согуштук трибуналдын өкүмү боюнча жети адамга өлүм жазасы берилип, беш жүздөй адам узак мөөнөттөргө түрмөлөргө камалып, Россиянын климаты катаал аймактарына – Сибирге сүргүнгө айдалат.

Өлүм жазасын алгандар Андижандын чыгыш тарабындагы дөңсөлүү адырга алып чыгылып, калың элдин жана мектеп окуучуларынын көз алдында дарга асылат. Жаш балдарды жана шаардын элин атайын зордоп алып барып, мээ кайнаткан ысыкта катар тургузуп коюп, көтөрүлүшкө чыксаңар ушундай болосуңар дегенсип, алардын көзүнчө моюндарына сыйыртмак салып дарга асышат. Муну карап турган жаш балдар, аялдар мындай мыкаачылыкка, кордукка чыдабай, жүрөктөрү түшүп, эсинен танып турган жеринде жыгыла баштайт. Мадалы Эшен, Чыйбыл болуш баш болгон жети адамдын денеси бийик дарга бир эки толгонуп бултаңдап, ары-бери термелгенден кийин кыймылсыз туруп калат.

Жазалоо ушуну менен эле бүтүп калбастан, көтөрүлүшкө катышкандар жана ага тиешеси бар деп эсептелгендер издеп табылып сүргүнгө айдалат. Сүргүнгө айдалгандардын арасында кыргыздын белгилүү демократ акыны, залкар комузчусу Токтогул Сатылганов да бар эле. Миң-Дөбө кыштагы жер менен жексен кылынып, бир да тамды калтырбай тегиздеп, ордуна орус келгиндери үчүн посёлок курулуп атын “Мархамат” деп аташат. Бул жер азыркы мезгилде шаарга айланган.

Көчүмкул улакчы

Көчмөн кыргыздарда алгыр куш, күлүк ат, анан сулуу кыз өз уруусунун даңкын чыгарып, атагын алыска тараткан. Кыргыздын улуттук оюндарынын негизгилеринин бири болгон улак тартуу же көк бөрү байыртан эле белгилүү болуп калың элдин арасына терең сиңип кеткен. Ар кандай аш-тойлор улаксыз өтпөй, шамдагай

жигиттер улакчы аттарын жыл бою жем берип багып, таптап, суутуп минип жүрүшкөн.

Жаштайынан бышык-чыйрак болуп, турмуштун жакшы-жаманын көрүп чоңойгон Көчүмкул эр жетип аттын жалын тарта миңген күндөн баштап улак чабууга кызыгып, өз алдынча машыгып жүрүп улакчы деген атка конгон. 25-30 жашка келгенде кийимсиз салмагы 90 кг болуп, булчуң эттери толуп, ар кандай оор салмактагы торпок улакты кармаган жеринен көтөрүп аттын жалына оңой эле салып кеткен. Ал өзү айтып калар эле: “Улакчыда жан болбойт, коркок адам улак чаба албайт. Улак аттын жалына түшкөндөн кийин эки бутту тең ашырып, тизгинди коё берип, атты камчыласаң марага өзү эле алып барат”. Ал көп эле чоң улакчылар менен тең-тайлашып улакка киргенде өз мезгилинин менмин деген чабандестери анын өнөрүнө, күчүнө ыраазы болушкан. 14 жашынан 60ка чейин алдынан ат үзүлбөй, аш-тойлорго, чоң соорундарга ээ болуп келгендигин азырга чейин айрым адамдар ооздоруна түшүрбөй айтып жүрүшөт.

1960-жылдын күзү. Эл Ыспыдан түшүп Көк-Белдин этегиндеги Кара-Суу өзөнүн жакалай конуп калышат. Кара-Көл шаарынын жогору жагындагы капчыгайдын кире беришиндеги Сары-Булак айылында Маатказы деген эл-журтка төбөсү көрүнгөн адам баласына той берип калат. Бул тойго алыс-жакындан келгендер: өзбекстандык чабандар, жергиликтүү жашоочулар, Кетмен-Төбөлүктөр болуп көп эл чогулат. Тегиз жер жакын арада жок болгондуктан улак бодур таштуу адырдын капталына чабылат.

Ошол кезде күч-кубаттан кайтып, 54 жашка келип, көк-ала сакал болуп калган Көчүмкул да өзүнүн карагер быштысы менен улакка кирет. Курч карагер бышты менен топко кирип, теке улакты ашырып чыгып беш-алты жолу удаа-удаа таштап жиберет. Муну көрүп чычалаган жергиликтүү улакчылар: “Ушул анжияндык чалга тең келбейбизби?” – дешип, өздөрүнчө жаатка бөлүнүшүп, Көчүмкулдун жолун тороп атын тетири тартып жекелей баштайт. Улак акырлап алды кетти болгондо, Көчүмкул топтун арасынан улакты дагы өңөрүп чыгат. Каршылаштары эки жагынан тартышып, жолун тосуп, таштатпоо аракетин көрүшүп, карагер быштыны чылбырдан алып

тетири тартышат. Булардын оюн байкаган улакчы эңкейе калып аттын жүгөнүн башынан шыпырып жиберет. Бошой калган ат топтон чыгып мараны көздөй чуркап жөнөгөндө беш-алты атчан кайра алдын тосуп калышат. Эми кайда барарын билбеген жүгөнсүз ат күүлөнгөн бойдон жогору аскалуу таштарды аралап, бийиктиги эки аркан бою болгон аска таштын үстүнө келип туруп калат.

Эки тарабын каршылашкан улакчылар тосуп, башка жол жок экендигин көргөн Көчүмкул атты асканын ортосундагы шагылдуу, сел жүргөн жылганы көздөй камчылаганда курч ат тип-тике ылдыйды көздөй жүрүп берет. Карап турган көпчүлүк эл өлдү эми дешип, корккондорунан көздөрүн жумушат. Көчүмкул болсо, эки бутун улактын үстүнө ашырып, ээрге чалкалап отуруп, аттын такалуу төрт буту майда шагылда сүрүлүп, сыйгаланган бойдон, 20-25 метр аскадан түшүп келет. Муну көргөн улакчылар жакаларын кармашып, мындай шумдукту ким көрүптүр дешип, анын улакчылыгына, эр жүрөктүгүнө ыраазы болушат.⁴

Көчүмкул улакчы, саяпкер, жыгач уста гана болбостон, сабатсыз болсо да, элдик санжырага, тарыхка кызыккан инсан эле. Жылына күзүндө чабандар Көк-Белдин этегиндеги чоң суунун боюнда чатырларын катар тигишип отурушар эле. Бул жерде Кетмен-Төбөлүк сарыбагыштардын 10-15 үйлүү айылы болуп, Бабакан бакшы, Ибираим, Чылпак, Куу мерген (Турдалы) деген көптү көргөн адамдар жашашкан. Буларды үйүнө конокко чакырып, кой союп сыйлап көпкө сүйлөшүп отурушар эле. Аксакалдардын нускалуу сөздөрүн, өткөн-кеткен окуяларын угуп отуруу ары кызыктуу да, уккулуктуу да эле. Кээде балдары, неберелери чогула калганда: “Уурулук кылбагыла, жалган сүйлөбөгүлө, бирөөнүн акысын жебегиле, аманатка кыянат кылбагыла”, – деп насаат сөздөрүн айтар эле. Куран окуп дуба кылганда: “Я алла! Беймаал өлүмүңдөн сакта, бөөдө кырсыгыңдан сакта, бейдаба ооруңдан сакта, жалаа-дооңдон сакта,” – деп көп айтаар эле.

⁴ Ошол той ээси Маатказынын бышкан кыштан салынган күмбөзү азыр деле Сары-Булак айылында, Ош-Бишкек жолунун оң тарабында көрүнүп турат.

Кызыл-Жарга кайтып келүү

1966-жылы Көчүмкул 60 жашка толуп пенсияга чыкты. Күндөрдүн биринде үч уулун маңдайына отургузуп алып сөзүн баштады. “Мына балдарым, убакыт учкан куштай зымырап, мен да пайгамбар жашына келдим. Ўзбекстанга келгенибизге жыйырма беш жылдын жүзү болду. Бул жерден жамандык көрбөдүк, эл катары эмгек кылдык, мал-мүлктүү болдук. Үчөөң тең үйлөнүп-жайланып бала-чакалуу болдуңар. Кудайга миң мертебе шүгүр. Неберелеримдин алды мектепти бүтөйүн деп калды. Ўзбектерден дос-жар күттүк, булардын жамандыгын көргөн жокпуз. “Кел демей бар, кет демей жок” дегендей, эми мен эл-журтка, туугандарга кетейин. Кызыл-Жардын Жыл-Кол айылынан участка берип жатыптыр, туугандын топурагы алтын деген сөз бар, “жакшы жүрмөй бар, жакшы өлмөй жок” дегендей, ичер суусу түгөнүп, күнү бүтсө адамзат пендеси акыркы сапарга жол тартат. Ошондуктан кемпирим экөөбүз быйыл барып, там салалы”, – дегенде балдары да макул болушуп баштарын ийкешти.

Ошол жылы жайы менен Жыл-Колго там салышты. Молдобай уста баш болгон Ўзбекстандык усталар фундамент куюшуп, дубалын сынчтан тургузуп, үстүн шифер менен жабып, беш бөлмөлүү үйдү кеч күздө бүтүрүштү. Ноябрь айынын этегинде бир койду союп, аш демдеп, өзбек коңшу-колондорун чакырып ажырашар аяк кылышып, элден бата алган чал-кемпир Кызыл-Жарга туугандарынын арасына көчүп келип, өмүрүнүн аягына чейин жашап калды. Бул жердеги жакын туугандары Токтобай, Токтомуш, Ырсалы, Эшенкул, Райымбек, Абдылда, Мадалбек жана башкалар кучак жайып тосуп алышты. Ал эми Ўзбекстанда калган балдары дагы 30 жыл, башкача айтканда, 1990- жылдардын аягына чейин ошол жакта иштеп, жашап жүрүштү.

Кочкорбай, Анарбай, Анаркул

Балдардын улуусу – Кочкорбай 1928-жылы туулуп 2003-жылы жетимиш беш жашында дүйнөдөн кайткан. Ал бою пас, ак-саргылдан келген, төрт чарчы киши эле. Мүнөзү жоош, бирөөгө катуу сүйлөбөгөн, куулук-шумдукту билбеген, туура сөз, калыс, башкалардан эч нерсени аябаган март, ошону менен бирге өтө жөнөкөй адам эле.

14 жашынан пенсияга чыкканга чейин колхоздун жылкысын багып, мамлекеттик пландарды аткарып көп эле жолу сыйлыктарды алды. Жайлоого чыкканда бээ байлап кымыз кылып элдин көңүлүн алчу. Ал кезде эч ким кымыз, сүт, айран сатканды билчү эмес, ким келсе илгерки кыргыздын салты боюнча үйгө кирип дасторкон жайылып нак кымыздан тойгуча ичип кетчү. Кымыз жасоонун да өзүнө тиешелүү эрежесин, технологиясын так сактап, чаначты майлап, жерге ыштык казып, от жагып, түтүнүнө чаначты ыштап алчу. Чаначтын ичине 5-6 литрдей кымыран калтырып, анын үстүнө жаңы саалган бээнин сүтүн улам куюп, ар куйган сайын кеминде жарым саат бою тындырбай арчадан жасалган бышкек менен бышып турчу. Ар жума сайын 1-2 кг кара мейизден марлиден жасалган калтага салып, аны кымызга кошуп койчу. Мейиз салынган кымыздын өңү кызгылтым тартып, кымыздын күчүнө күч кошуп, ичкен адамга жагымдуу даам берип, ичкен сайын ичкисин келтирчү. Жайлоодо түнкүсүн суук болгондуктан, кечинде кымыз куюлган чаначты кийиз менен бекем ороп, жип менен таңып койчу.

Кечки тамакты жеп бүткөндөн кийин балдары менен чырактын жарыгына тегеренип отуруп алышып түн бир оокумга чейин кан таламай ойношчу. Оюндан жеңилгени ордунан туруп чаначтагы кымызды жүз жолу бышып келчү. Оюндун кызыгына батышып, кыраан-каткы күлкү менен, кээде чырдаша кетишип, утулгандары улам туруп кымыз бышкан Абдыкерим, Мырза, Сырга, Шатман, Топчу, Ороздор убакыттын кандай өткөнүн билбей да калышчу.

Тестиер болуп калган Абдыкерим менен Мырза күнүгө эрте турушуп, кымыздан бир чыныдан ичип алып, жайытка кеткен жылкыны айдап келип, желеге кулундарын байлачу. Үйдө калган жаш балдар шибердүү колоттон ышкын, кымыздык теришип, түркүн түстөгү атыр жыттуу гүлдөрдөн букет-гүлчамбарларды жасашып, канча ойносо да оюну канбай, курсагы ачканда гана чатырга келип “Апа, нан”, – дешип тооктун чөжөлөрүндөй болуп Кумунун тегерегине чогулуп калышчу. Топчу менен Ороз али кичине болгондуктан көбүргөн, куурайларга чалынып, ага-эжелерине жете албай ыйлап, көзүнүн жашын, мурдунун маңкасын апасы тигип берген чапандарынын жеңи менен кайра-кайра арчый бергендиктен эки жеңи жалтырап, шакмар болуп калар эле.

“Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар” дегендей, бул үй-бүлө көп балалуу болуп кийинчерээк Турдалы, Арзыкан, Нуралылар төрөлүп, Куму “Баатыр Эненин” Алтын жылдызын тагынды. Үй-бүлө анчалык деле бай жашабаганы менен, барына шүгүр кылышып, балдар чоңдорунун эски кийимдерин кичүүсү кийип, тамакты тандашпай табылганын жеп, ата-энесинин айтканынан чыкпай тартиптүү болуп чоңоюшту. Албетте көп баланы багып өстүрүү, аларга тарбия берүү Кочкорбай менен Кумунун моюнундагы оор жүк болуп, аны аткарууда кабагым кашымдебестен ата-энелик милдетин аркалашып, турмуштун арабасын өмүрлөрүнүн аягына чейин чогу тартып келишти. Балдар-кыздарын зээндүү, сезимтал, акылдуу болуп өсүшүнө Куму апанын нускалуу сөздөрү, кызыктуу жомоктору, укмуштай уламыштары өз таасирин тийгизбей койгон жок.

Көчүмкулдун ортончу уулу – Анарбай 1932-жылы төрөлүп, 2010-жылы 78 жашында дүйнөдөн кайткан. Ал ак жүздүү, орто бойлуу, кырдач мурундуу, көзү бакырайган, кара мурут, кара каштуу адам эле. Атасын тартып бакылдап сүйлөгөн, ак көңүл, аркы-беркени түшүнгөн, башкалар менен жакшы сүйлөшө билген, салт-санаа, санжыра, болгон окуяларды ийине келтире айткан, улакчылык өнөрдү жакшы өздөштүргөн инсан эле. Атасы Көчүмкул да: “Анарбайым өзүмдү тарткан,” – деп айтып калар эле. Ал Өзбекстанга келгенде тогуз жашар бала эле, ошол кездеги шартка байланыштуу мектепте окуй албаганы менен өз алдынча сабатсыздыгын жоюп, адабий китептерди көп окуп жүрдү. Бала кезинен атасына кошулуп кой кайтарып, уй багып чоңойду. 35 жашынан пенсияга чыкканга чейин колхоздун мал-чарбасына башчылык кылып ферма башчысы болуп жүрдү. Ал жетекчилик кылган мезгилде малдын башы көбөйүп, колхоздогу койдун саны үч миңге, уй беш жүзгө, жылкы жүзгө жетип, эттин, сүттүн, жүндүн пландары жылына ашыгы менен аткарылып мамлекет тарабынан грамоталар берилип, орден, медалдар менен сыйланды.

Жубайы Анаркүл менен тогуз перзентүү болушуп, алардын бардыгын окутуп чокутуп, үйлөп-жайлашты. Өзүнүн ак эмгеги менен кадыр-баркка жетишип, алыс-жакынга таанылды. Ал уккан-көргөндөрүн, башынан өткөн окуяларын айтканда өзүнчө эле бир образга кирип, сөздөрдү куюлуштуруп, угуп отургандарды өзүнө тартып алар эле. Эгерде жашынан окуп, тийиштүү билим алганда

көрүнүктүү жазуучу же бир мамлекеттик чоң кызматкер болуусу шексиз эле. Өзү менен теңкур достору Үмет, Аскарбай, Тургуналы, Курманбек, Эркинбек, Малаев Анарбайлар менен чогула калганда аларга ар кандай окуяларды айтып, күлдүрүп калар эле. Анын ар түркүн репертуарынын ичинде турмуштан алынган, тарбиялык мааниси бар, таамай айтылган икаялары көп эле. Алардын бири төмөнкүдөй айтылчу:

“Илгери бир падышачылыкта эл бузулуп, адамдардын көбү арак ичишип, мамлекеттин акыбалы күндөн-күнгө начарлай бериптир. Эмне кыларын билбеген падыша жанына вазирлерин, уламаларын, акылмандарын чогултуп кеңеш куруптур. Ал мамлекттин ичиндеги абалга токтолуп, канткенде ичкилик ичкендерди азайтабыз, элдер эмне үчүн арак ичишет? – деген суроо салыптыр. Ошондо башкы вазири падышага карай: Улуу урматтуум, сиздин бул сурооңузга мен жооп беремин дептир. Сиз мага өлкөнүн ичиндеги эч нерсеси жок, итке минген кедейди, тубаса сокурду жана эки буту жок мунжуну алдырып келиңиз. Падышанын буйругу менен нөөкөрлөрү өлкөнү кыдырып вазир айткандай кылып эң кедейди, мунжуну жана сокурду алып келишиптир. Өмүрүндө падышанын хан сарайын көрбөгөн адамдар өздөрүнчө эле чочулашып, көздөрү алаңдап, эми эмне болор экен деп калтырап, коркуп турушуптур.

Вазирдин көрсөтмөсү боюнча падыша бир бөлмөнү атайын жасалгалап, дасторконго түрдүү тамактарды коюп, арак-шараптардан тизип коюптур. Бөлмөнүн жогору жагынан атайын жашырууну көзөнөк-тешик ачып, отургандарга билинбей турган кылып, ошол жерден падыша менен вазир аңдып турушуптур. Баягы алып келинген кедей, мунжу жана сокурду жасалгалуу дасторкондун айланасына отургузушуп, “Падыша силерди сыйлаганга чакырган, коюлган тамактардан керегинче жеп-ичкиле, тартынбагыла,” – деп, нөөкөрлөр чыгып кетишиптир. Мындай тамактарды, ичкиликтерди өмүрүндө көрбөгөн коноктор, мурда бир аз таң калышып, чочулашып андан кийин “Кудай берди”- дешип, даамдардан жей башташыптыр. Арадан бир сааттай убакыт өтүп, даам сызып, арак-шарапка кызый баштаган коноктордун көңүлдөрү көтөрүлүп, бири-бирине тамаша айтышып, күпүлдөп калышыптыр. Бир кезде каалоо сөз айтуу кезеги сокурга жетиптир. Ал чоң чыныга шараптан толтуруп сөзүн мындайча

баштаптыр: “Урматтуу достор! Мен ушул колумдагы шарапты улуу урматтуу падышабыздын ден соолугу үчүн ичемин. Биге окшогон кедейге, мунжуга, сокурга ушунчалык ызат-сый көрсөтүп, казы-карта, чучуктарды коюп, кып-кызыл шараптар менен сыйлагандыгы үчүн...” – деп, сөзүн бүтө электе ала-күү болуп кызып калган мунжунун ачуусу келип: “Эй, көр! Сен тубаса сокур болсоң шараптын кып-кызыл экендигин кайдан билесиң? Бир тээп өлтүрүп коёюнбу!?” деп күпүлдөптүр. Булардын жаңжалына аралашкан кедей: “Теп, өлсө кунун мына мен төлөймүн,” – деп айтат дейт. Коноктордун отурушуна күбө болуп тешиктен карап турушкан падышага вазири: “Мына падышам, көрдүңүзбү, эл аракты эмне үчүн ичишерин. Арак көрдү көрсөтөт, мунжуну буттуу кылат, кедейди бай кылат” – деген экен.

Көчүмкулдун кенже уулу – Анаркул 1934-жылы туулган. 7 жашынан атасы менен Өзбекстанга барып, 1994-жылы Кыргызстанга көчүп өткөн. Пенсияга чыкканга чейин кой багып, чабандык кесипти аркалап, үч уул төрт кызды тарбиялап өстүргөн. Ал кара торусунан келген, орто бойлуу, кырдач узун мурундуу, чуңкур көздүү адам эле. Ал өзүнүн токтоолугу, терең акылы, ар нерсеге сын көз менен кароосу, адамга болгон жумшак мамилеси аркылуу жашоодо көп ийгиликтерге жетишип, мал-келдүү болуп – Анаркул бай деген атка конгон. Үзүрлүү ак эмгегинин натыйжасында 1973-жылы эле, али эч кимде жеңил машина жок мезгилинде мамлекет тарабынан сыйлыка “Жигули” автомобили берилген. Жашында мектеп көрбөгөнү менен, эпос китептерди эжелеп окуп, өз алдынча сабатын чыгарган.

Куму эне жана элдик педагогика

Көчүмкулдун чоң келини Куму 1931-жылы төрөлүп, 2011-жылы көз жумган. Ал он баланы тарбиялап өстүрүп, үйлөп-жайлап энелик парызын аткарган. Көпчүлүк кыргыз аялдарына мүнөздүү болгон эмгекчилдиги, намыскөйлүгү, тырышчаак, чыдамкайлыгынын аркасынан турмушта кезикчү бардык кыйынчылыктарга чыдап, кабагым-кашым дебей жашап келген. Көп баланын оор түйшүгүн көтөрүү менен бирге “Он болсо орду башка, кырк болсо кылыгы башка” дегендей, ар бирин бапестеп өстүргөн. Ар бирине өзүнчө мамиле жасап Маматкеримди – Мамеш деп, Абдыкеримди – Апте деп,

Мырзаны – Чакан деп, Сырганы – Сыя деп, Мырзакалды – Шутун деп, Топчуну – Топурбаш деп, Орозду – Атей деп, Турдалыны – Бабү деп, Арзыны – Ачик деп, Нуралыны – Лала деп эркелетип чоңойткон.

Он бала аз келгенсип, акырында эң улуу небереси – Элмираны бир жашынан өз колуна алып, өз балдарынан кем көрбөй, “Эли күчүк” деп эркелетип, жети жашка чейин багып өстүргөн. Ошондой эле Абдыкеримдин Даниярын, Сырганын Мирланын, Ороздун Замир, Айнура, Айсалкын деген балдар-кыздарын да багып өстүргөн. Бала бакчадай болуп чурулдашкан балдарын жана неберелерин чогултуп алып, чабалекейдин балдарындай катар отургузуп жомогун баштаар эле. Анын айткан жомоктору, уламыштары таасирдүүлүгү менен өзгөчөлөнүп, кызыктуулугу, уккулуктуулугу жагынан башкалардан айырмаланчу:

“Илгери-илгери өткөн заманда үч дос болгон экен. Алардын биринин аты Табарсык баш, экинчиси – Кыл кекиртек, үчүнчүсү – Куурай сан экен. Табарсык баштын башында бир тал чачы жок, үйлөгөн табарсыктай тарсайган, Кыл кекиртектин мойну кылдай ичке, Куурай сандын саны куурайдай жумшак, морт экен. Күндөрдүн биринде үч дос акылдашып буудай эгишиптир. Булардын багына эккен буудайы абдан жакшы өсүп, түшүмдүү, берекелүү болуптур. Буудайды оруп кырманга алып чыгып жанчып, үйдөй болуп үйүлгөн данды сапырып, кудайга шүгүр кылып түштөнүп олтурушса, бир чымын дыңылдап учуп келип Табарсык баштын башына конуп калыптыр. Анда Кыл кекиртек шашпа досум, кыймылдабай тур, – деп, алаканы менен чымынды катуу чаап жиберсе, Табарсык баштын башы жарылып, мээси чачырап өлүп калыптыр. Муну көргөн Кыл кекиртек катуу кайгырып, кызыл өңгөчүн тартып, кыйкылдап ыйлаганда кылдай болгон кекиртеги үзүлүп, ал да өлүп калыптыр. Эки досунун көз алдында көз жумганын карап отурган Куурай сан кокуй эми эмне кылам деп колу менен өз санын катуу чапканда, куурайдай болгон морт саны үзүлүп кетиптир. Тиги эки досунун артынан ал да тиги дүйнөгө жөнөптүр.”

Мындай окуяны угуп отурушкан жаш балдар кыткылыктап күлүшүп, “Сен Табарсык баш, мен Кыл кекиртек” – дешип, өздөрүнчө эле кубанып калышар эле. Ал эми 1-2 жаштагы неберелер жомоктогу окуяларга түшүнүп түшүнбөй, жанындагылардын күлгөнүн көрүп, наристе сезимдери менен аларда күлө беришчү.

Кызыл-Жардагы турмуш

Ошентип, арадан туп-туура 25 жыл өткөндөн кийин, Көчүмкул байбичеси Рапия менен 1967-жылы туулган жерине, эл журтунун арасына, Аксы районунун Кызыл-Жар айылына там салып көчүп келди. Ал мезгил Совет бийлигинин өркүндөп өсүп турган кези эле. КПСС БКнын генералный секретары болуп 1964-жылдын октябрынан 1982-жылдын ноябрына чейин Леонид Ильич Брежнев иштеген. СССР тарыхынын бул доору элдин социалдык-экономикалык турмуш деңгээлинин жогорулашы, илим менен техникадагы жетишкендиктер, жаңы көптөгөн заманбап завод-фабрикалардын курулушу менен белгилүү болду. Айыл-чарбасында да чоң өзгөрүүлөр болуп, оор кол эмгеги механизациялаштырылып, өсүмдүк өстүрүүдө жана мал чарбасында жаңы агро-техникалык, зооветеринариялык эрежелер колдонулуп, мамлекеттик пландар ашыгы менен аткарылып турду.

1962-жылдын февраль айында Кызыл-Жар совхозу уюштурулуп, 1960-жылдары курулуп бүткөн Үч-Коргон ГЭСи кылымдар бою суусуз какшып келген 3 миң гектардан ашык аянтты ээлеген Кызыл-Жардын жайыгын суу менен камсыз кыла баштады. ГЭСке бийик плотина курулуп, Нарын дарыясынын деңгээли 100 метрге чейин көтөрүлүп, чоң канал казылгандан кийин дыйканчылык кылууга шарттар түзүлдү. План-тапшырмаларды жыл сайын ашыра аткарып, ар бир гектар жерден 35-40 центнерден пахта буласын жыйнап, ар жүз тубар койдон 170-180 козу алып, ошо менен бирге мамлекетке эт, сүт, жүн, жашыл мөмө жемиштерди ашыгы менен тапшырып турган колхоз-совхоздордун ичинен Кызыл-Жар совхозу өзгөчөлөнүп турар эле.

Совхоздун директорлугуна иштин көзүн билген, уюштуруучулук жөндөмү жогору, кыргыз тилинде так сүйлөгөн жаш жетекчи – Н. И. Мешков дайындалды. Ал 1962-жылдан 1990-жылга чейинки совхозду башкарган мезгилде жаңы үйлөр курулуп, шыйпаңдар салынып, каналдар казылып, жолдор асфальтталды. Совхоз түзүлгөндө ар тараптан көчүп келишип дыйканчылык кыла баштаган кыргыздар, өзбектер, татарлар, орустар жана башка улуттун өкүлдөрү Кызыл-Жар совхозунун тез убакытта ушундай деңгээлге жетүүсүнө өз салымдарын кошушту.

Мешков менен бирге совхоздун жетекчилик кызматтарында иштеген башкы адистер – Кожобеков Жолдошбек, Байчабаев Чолпонкул, Баймырзаев Өмүрбек, Молдошев Болотбек, Рыскулов Наркул, Төкөнөв Ибраим, Токтоматов Токтогул, Г. Г. Герман, Н. И. Москвин, Асаналиев Айтыкул, Атамбеков Кабыл жана башкалар; ал эми мээ кайнаткан ысыкта пахта талааларында эл менен кошо бригадирлик, учётчиктик кызматты аркалаган Токтобаев Оңолбек, Алибеков Акей, Добулбеков Сатымкул, Чоңмурунов Батырбек, Тойгонбаев Шабыралы, Нышанов Анаркул, Рыскулов Мамет, Аташов Төрөкул, Ташбаев Базарбай жана башкалар өздөрүнүн ак эмгегинин аркасынан орден, медаль тагынышып эл арасында урмат сыйга ээ болушту.

Чабандык кесипти аркалап жаштайынан мал менен чоңоюп, мал багуунун сырларын жакшы билген Жоробеков Керимбек, Момунов Какы, Шадыбеков Жанузак, Озекеев Ооган сыяктуулар мамлекеттик пландарды дайыма ашыгы менен аткаргандыгы үчүн ар кандай сыйлыктарга ээ болушуп, айрымдары Жогорку Кеңешке депутат болуп шайланышкан.

Советтик саясий системанын эрежеси боюнча ким жакшы иштесе, мамлекетке канчалык көп пайда алып келсе, аны массалык маалымдоо каражаттары тарабынан жерге-сууга койбой мактап, ар кандай сыйлыктарды берип, депутаттыкка көрсөтүп, коммунисттик партиянын мүчөлүгүнө кабыл алар эле. Жыл сайын мамлекеттик план-милдеттенмелерди ашыгы менен аткаргандыгы үчүн Н. И. Мешков бир канча жолу республикалык жана союздук өтмө Кызыл Тууларга ээ болуп, ВДНХнын (Бүткүл союздук эл чарба жетишкендиктеринин көргөзмөсү) Алтын медалына татыктуу болду. Пахтачылык бригадасынын башчысы Жоро Шералиев 1973-жылы Социалисттик Эмгектин Баатыры, ал эми Н. И. Мешков 1989-жылы Социалисттик Эмгектин Баатыры деп аталган СССР мамлекетинде өзгөчө кызмат көрсөткөндөргө берилүүчү ардактуу наамга татыктуу болушту. Сыйлыкка килем, мотоцикл, автомобиль сыяктуу советтик коомдо өтө таңсык болгон буюмдарды берип, аны да бекер бербей акчасын төлөтүп алар эле.

Совхоздо үч бөлүмдөн, 31 талаачылык бригадасында 3 миң гектардан ашык сугат жерге негизинен кол эмгеги өтө көп талап

кылган пахта өсүмдүгү өстүрүлөр эле. Эрте жаздан – март айынан кеч күзгө – ноябрга чейин тынымсыз оор эмгекке мектеп окуучулары сабактарын токтотуп коюшуп, башка тармакта иштеген мекеме-ишканалардын кызматкерлери, а түгүл пенсия курагындагылар да тартылчу. Башка жактан келген жардамчылар 2-3 айлап жашоого эч кандай ыңгайлуулугу жок шыйпаңдарда жатышып, берилген күндөлүк 60-70 кг норманы аткаруу үчүн таң заардан кеч күүгүмгө чейин ак бөздөн жасалган фартуктарды белине тагып алышып пахта аянттарында колдорун чанактарга сайдырып “Ак алтын” атка конгон пахтаны эңкейип-доңкоюп теришчү. Советтик мыйзамдар боюнча “План – закон. Аны аткаруу – милдет, ашыра аткаруу – абийир!” – деген сыяктуу ураандар кызыл-тазыл транспаранттарга жазылып, көчөлөрдүн көрүнүктүү жерлерине илинип коюлчу. Илгертеден көчмөн турмуш кечирип, дыйканчылыктын мындай оор азаптарын көрбөгөн, совхоз уюшулганда ар тараптан көчүп келген саруу, мундуз, багыш уруулары Кызыл-Жарга келип, чиркейге таланып, ысыкта маңдайдан тери шорголоп, аз-аздан болсо да дыйканчылыктын сырларын өздөштүрө башташты.

Киндик каны тамган жерге, өз элине жакында көчүп келген Көчүмкул үйүнүн жанындагы адырдын этегиндеги боз дөбөгө чыгып отуруп, айлана чөйрөгө көз чаптырып, ойго батат. Мына пахта өстүрүлгөн мейкин талаалар, анын ар жеринде жумушчулардын тамактануусу, түнкүсүн эс алуусу үчүн курулган шыйпаңдар, алардын ичинде жаш балалуулар үчүн бала бакчалар да уюштурулган. Бардык эл жумуш менен алек, кары-жаш дебей пахта териминде. Райондун мектеп окуучулары, мугалимдеринин көзөмөлү менен булар да пахтанын ичинде. Бекер үйүндө жаткан эч ким жок, кечээ күнү эле совхоздун жетекчилери, Мешков өзү баш болуп келишип Оңолбектин шыйпаңында жалпы эл менен чогулуш өткөргөн.

Ал адатынча күпүлдөп, кээде өзүнүн куйкум сөздөрү менен күлдүрүп, жакшы иштеп жаткандарды мактап, кайсы бригада алдыда баратат, ким артта калганын айтып, сөзүнүн аягында аксакалдарын жайкалтып катар отурган Токтобай, Токтомуш, Көчүмкул, Мундузбай, Жолдошбай, Таштемир, Касымбек, Кошалы, Келдейбайларга карай сөзүн улады. “Эми азыркы кезде пахта териминин кызыган сезону,

эртенден баштап пенсияда жүргөн аксакалдардын да жардамы керек, 10-15 күнгө жардам бериңиздер, сиздерге норма жок, ар ким колунан келишинче жардам берсин, бул көпчүлүккө келген той” – дегенде, отургандардын ичинен барпайган кара сакалдуу Келдейбай ордунан тура калып “Эми, Николай, ушунчалык суранып калдың, биз эмне дейт элек, Өзбекстанда ушунча жыл жүрүп пахта терип көрбөдүк эле, мейли эми терсек терели” – деди. Анын сөзүн калгандары баш ийкешип колдоп кетишти. Мешков каткырып күлүп, чалдардын жонунан таптап, ыраазычылыгын билдирип, өзүн коштоп жүргөндөрдү ээрчитип, башка шыйпаңдарды көздөй жөнөп кетти. Эртеси күнү, белдерине этек байланган абышкалар жумушчуларга жана мектеп окуучуларына кошулуп пахта терип жүрүштү.

Элдин баарына жумуш берип, бирок жарытылуу эмгек акы төлөбөгөн советтик система мамлекет үчүн иштөөгө, коммунизмди курууга салым кошууга өмүр бою иштеп пенсияга чыгып, ардактуу эс алууда жүргөн ардагерлерди да мажбур кылды. Мындай саясатка нааразы болгон Көчүмкулдун оюна, бул советтик түзүлүштүн акыры кандай болот, шор баскан элдин түйшүгү деги бүтөбү, аягы кандай болор экен, – деген бүдөмүк ойлор келди. Адам бул дүйнөгө эмне үчүн жаралат, жалаң иштөө үчүнбү? Же бул жарыктык дүйнөдө иштен башка да кызыкчылыктар барбы? – деген суроолор оюна келди. Эс тартып акыл-эсин тааныгандан баштап улуулардын, эчен акылман көптү көрүп, көптү билген адамдардын аңгемелерин уккан Көчүмкулдун бул дүнүйө, жашоо-турмуш жөнүндө өзүнчө көз карашы бар эле.

Адам ата, Обо энеден тартып адамзат тукуму уланып келет. Эчендеген пайгамбарлар, олуялар өтүп, көптөгөн хандар, падышалар элге өз бийликтерин жүргүзүшүп, жер бетинде шаар, кыштактар салынды. Адамзаттын жашоосун өзгөрткөн илимий ачылыштар, ойлоп табуулар, техникалар жаралды. Бирок адамзат, жаныбарлар дүйнөсү, өсүмдүктөр дүйнөсү, койчу планеталардан, жылдыздардан турган жалпы аалам кандайча жаралган, тиги дүйнө кандай болот? – деген суроолорго алиге чейин так жооп жок. Мен кыйынмын деген олуялар, окумуштуулар, даанышмандар дүйнө сырларын ар кандай түшүндүрүп келишти. Бирок элдин бардыгын канааттандырган

бирдиктүү жооп жок. Ааламдын түзүлүшү, жашоонун маңызы жөнүндө ойго батканда орто кылымдардагы белгилүү перс акыны Умар Хаямдын төмөнкү саптары аргасыздан эске түшөт:

Айрымдар даанышман деп сезишти өзүн,
Аалам сырларынан ачышты сөзүн.
А бирок, эч нерсе айтып бере алышпай,
Аны айтышып, муну айтышып жумушту көзүн.⁵

Чын эле ааламдын сырларын толук түшүнүүгө адамдын акылы алсыздык кылат, анткени адам жаратуучу эмес, ал жаратылуучу. Аны кандайдыр бир абсолюттук дух – Кудай же жаратылыштын өзү – табийгат жараткан. Анын эң негизги органдарынын эң жогоркусу болгон – мээнин мүмкүнчүлүктөрү чектелүү. Анын үстүнө жашоо да чектелүү. Дүйнөгө атагы чыккан байыркы грек даанышманы – Сократтын: “Билим чалкып жаткан бир океан болсо, мен анын жээгиндеги кум ойноп отурган бир баламын” – дегени бекеринен эмес болсо керек. Ошондой эле, дүйнөнү дүңгүрөткөн ойчулдар: “Мен өзүмдүн эч нерсе билбегенимди түшүндүм” – деп, о дүйнө кеткендери оюбуздун далили.

Мелмилдеген пахта талааларында “сүзүп” жүргөн “көгүлтүр корабль” деп аталган пахта терүүчү комбайндар болот этектерин толтуруп, улам биринен сала бири жүк ташуучу прицептерге оодарып жатышты. Прицептерге үймө кылып жүктөлгөн пахталарды үч-төрттөн чиркеген тракторлор Шамалдуу-Сайдагы пахта пунктун көздөй байма-бай жөнөп жатышты. Дөбөдө олтуруп ойлордун түбүнө жете албаган Көчүмкул, этегин белине байланып, чөнтөгүндөгү насыбайын алып ээгине таштаган бойдон беш-алты чалга кошулуп пахта талаасын көздөй жөнөйт.

Кызыл-Жарга көчүп келген Көчүмкул айылдын кадырлуу аксакалы болуп, жаштарга насаат сөздөрүн айтып, ысык-суук маарекелерге баш болуп, өмүрүнүн аягына чейин татыктуу жашап өттү. Жаңы салган тамынын огородуна бак тигип, жүзүм өстүрдү. Анын өстүргөн жүзүмү

⁵ Умар Хайём. *Рубойлар*. Составление и узбекский перевод Ш. Шамухамедова, русский перевод В. Державина. Ташкент, 1970. Шамухамедовдун өзбекче котормосу авторлор тарабынан кыргызчаланып берилди.

башкалардыкынан айырмаланап, даамдуу, таза болор эле. Аларды зериктирбей Өзбекстандагы балдары, келиндери, неберелери баймабай келип турар эле. Жайында болсо жайлоодон кымыз, сары май, эт тез-тез эле келип турар эле. Өздөрү да кээ бир жылдары кемпири менен 10-15 күн жайлоого барышып, жаш кезинде жүргөн жерлерди көрүп, ат минип жазылып келишер эле.

Мезгил учкан куштай сызып, жылдар өтүп, Көчүмкул да картайды, оорукчан болуп калды. Чындап келген ажалга доктурдан да, тааптан да, молдо-кождон да жардам болбой, 1986-жылдын 10-январында 80 жаш курагында дүйнөдөн кайтты. Кемпири Рапия болсо абышкасынан кийин жети жыл жашап, 1993-жылдын 1-апрелинде, ал да 80 жашында көз жумду.

Жайлоодогу жашоо

1960-жылдардын аягынан баштап 1980-жылдардын ортосуна чейинки мезгилде Советтик Өзбекстанда жашаган кыргыз чабандарынын турмушунда сезилерлик өзгөрүүлөр болуп, менчик малы көбөйүп айрымдары жеңил автоунаалуу болушту. Бирок, чет элдик товарларды, автомобилдерди алып кирүүгө уруксат жок болгондуктан Советтик өнөр жайдан чыккан, сапаты жагынан бир топ эле төмөн болгон “Волга”, “Москвич”, “Жигули”, “Запорожец” сыяктуу автомобилдер жыл сайын көбөйө берди. Ар бир үйдө телевизор, магнитофон, муздаткыч, кир жуугуч машина сыяктуу үй тиричилигине керектелүүчү буюмдардын саны өстү.

1966-жылы Кочкорбай менен Куму “Победа” колхозунун Сырмак айылынан 5.000 рублге (\$8.000) там сатып алышып, эми ар кимдин үйүндө отурбай, чобурашкан жаш балдары менен огороддогу гилас, өрүк, алма жана жүзүмдөрдөн тоё жешип жыргап эле калышты. Жайлоого көчкөндө ашыкча эмеректерин тамга кулптап, кошуналарына дайындап кетишчү. Жогорку класста окуп калган балдар, мектеп бүткөнгө чейин көңүлү жакын кошунасы Осмон аваныкында жүрүшүп, каникул башталганда алар да жайлоого кетишчү.

Ал мезгилде Токтогул ГЭСи жаңыдан курула баштап, Таш-Көмүр – Кара-Көл жолу салынып, жолдун абалы өтө эле начар болгондуктан автоунаалар бир күндө араң жетчү. Төлгө-Ташка чейин автомашина менен көчүп келип, андан ары Ыспыга чейин 3-4 жолу көчүп анан жетишчү. Ат, эшектерге жүктөрүн артып, жаш балдарды аттарга өңөрүп, чоңурагын учкаштырып, тестиер болгондору жөө жалаң кой, уй, жылкыларын айдап, тайгак кечүү, бир таман таштуу жолдор менен улам жогорулап жүрүп отурушчу. Өрүктүүдөн көчкөндө табылгы, чие, мисте, арча, шилби аралаш өскөн токойлорду аралап Ит-Албастын кырына чыгып, андан ары жапайы алма, долоно, бийик тулаңдуу чөптөр өскөн Долоного түшүп, андан ары суусу шаркырап аккан ичке сай – Сары-Өзөн, Куу-Алмага барып конушат. Бул жерде бир ай чамасында отургандан кийин дагы көчүшүп бийик аска-зоолорду аралап, арчалуу токойлордон, кымыздык, ышкындуу, кызыл-тазыл гүл, калың чөптүү Төөлчү, Ичке-Суудан өткөндө, көбүргөн, каракыяк, бетегелүү кадимки Тегерек-Саз жайлоосуна келишет. Бул жерде 10-15 күн отурушуп, бээ байлап, кымыз кылып, андан ары акыркы конуш – Ыспыны көздөй көчүшөт.

Ыспы эң бийик тоолордун арасындагы, жайкалган тегиз өрөөн. Мөңгүлөрдөн башталган мөлтүр булактар ар бир коктудан агып түшүп өрөөндүн ортосундагы чоң сууга кошулат. Ушул сууну бойлото конгон эл эки ай бою, суук түшкүчө, мал семиргиче отурушат. Жайлоонун атыр жыттуу салкын абасы, көк-кашка таза суусу, көк майсалуу тегиз жерлери, тез-тез жаап турган жамгыры, мөндүрү ар кандай адамды суктандырбай койбойт. Жайлоо айрыкча жалаң аяк, жалаң баш болушуп, сууктан беттери тордогон, буттарын чор баскан, кечке суу бойлоп, көбүргөн жулуп, гүл терип ойногон балдар үчүн өзүнчө эле бир керемет дүнүйө. Ал эми улуулар болсо чатырдын сыртына кийизге төшөктөрдү салышып, дасторконго тапкан тамактарын коюшуп, тегеренип отуруп алышып, кол чаначка куюлган бал кымыздан ичишип, транзисторлуу радиоприёмниктен жан жыргаткан музыка угушуп, айлана-чөйрөнүн кооздугуна көз салышып, өткөн-кеткендер жөнүндө сөз кылышып убакыт өткөрүшөт. Бир кезде эфирден:

Эс алып жайлоо оюнда,
Шар аккан суунун боюнда.

Жайылган койго көз салып,
Жамбаштап жатсаң сонунда,

– деген ыр саптары жаңырат.

Жайлоодогу жашоо сырттан караган адамга жеңил көрүнгөнү менен анын да өзүнө жараша кыйынчылыгы, түйшүгү бар. Таң азандан ойгонгон Куму апанын тиричилиги уйларды саап, жайытка айдоо менен башталат. Саалган сүттү очокко от жагып, тезек калап ысытып, сепараторго куюп, кырылдатып кол менен айландырып, каймагын ажыратат. Бышкан сүттү уютуп, калталарга куюп сүзмө, курут жасайт. Үч-төрт күндө чогулган каймакты сызгырып, сары майга айландырат. Күн чыга уйкудан ойгонгон балдарын катар дасторкондун четине отургузуп эрте мененки тамагын берет. Жайлоо башында конфет, ак кант тартыш болгондуктан ар биринин колуна бирден-экиден карматат, ошого карабай кээде кант талашып чыр чыгарышат. Айрыкча чоңурактары кичинелерине үстөмдүк кылышып, колундагы конфеттерин тартып алганда эң кичүү Нуралы менен Элмира көзүнөн жаштарын агызышып апасына арызданганда Куму апа куржунундагы конфеттен башкаларга көргөзбөй алардын колуна карматат. Конфеттен жеп, айран, кымыз ичкен ойноо балдар бири-бирин жетелешип, чатырдын арт жагындагы көк майданга ойногону жөнөшөт.

Дасторконду жыйнап, үйдүн ичин шыпырган Куму апа казанга нан жабуу үчүн камыр көптүрөт. Камыр көпкүчө балдарынын киркогун жууйт, очоко арчанын кагайган отунун жагып, кып-кызыл чок кылып, казанды көмөрүп, кызарып бышкан, жумшак, даамдуу нан жабат. Кеч кирип күн батарда кечки тамактын камын көрөт. Ошентип, кечке жумуш менен алек болгон Куму апага күндүн кандай өткөнү да билинбейт. Ушул балдарым оорубай-сыркабай чоңоюп, ар кимиси турмушта өз ордун тапса экен, – деген ойлор басса-турса эсинен кетпейт. Балдары үчүн кыйналганына да, түйшүк менен өмүрүнүн өтүп жатканына да кайыл. Көчүп-конуп жүргөнүнө карабай Кочкорбай менен Куму замандын талабына жараша он баласын тең өзбек мектебинде окутуп билимдүү кылышты. Алардын төртөө жогорку билим алса, экөө атайын орто билимге, дагы төртөө жалпы орто билимге ээ болуп, турмуштан өз ордун таап кетишти.

Жайлоодо аба-ырайы бат-бат өзгөрүп, бирде нөшөрлөгөн жамгыр төксө, бирде кар аралаш буурчак жайт. Кээде катуу бороон-чапкын болуп, чатырларды жырттып кетет. Мындай абалдарда отундар суу болуп, от күйбөй, тамак бышбай бир нече күн каткан нанды кемирген күндөр да болот. А бирок, бардык нерсенин азабы да, асылы да бар дегендей, өмүр бою көчмөн турмушта жашап малдын аркасынан күн көргөн кыргыздар эч качан өз тагдырларына өкүнүшпөйт. Тескерисинче, жайлоолору менен сыймыктанышып: “А байкуш, баланча быйыл чөлдө калыптыр, шоруң кургур”, – дешип, боору ооруп, кейип калышат.

СССРдин кыйрашы

1985-жылдарга келгенде Совет мамлекетинин экономикасында бир ордунда туруп калуу (застой), мамлекеттик пландар аткарылбай, завод-фабрикалардын өндүрүмдүүлүгү төмөндөп, айыл-чарбасынын өнүгүүсү токтоп калуу сыяктуу терс көрүнүштөр байкала баштады. Эл чарбасында мамлекеттик мүлктү жеп-ичүү, талап-тоноо, коррупция, кошуп жазуулар көбөйдү. Мындай терс көрүнүштөр, элдин жашоо турмушуна өз таасирин тийгизип, социализм жана коммунизмге болгон ишеним, КПССтин жетекчилигине анын башкы саясий багытына болгон ишеним жоголо баштады. Анын үстүнө дүйнөнүн алдыңкы капиталисттик мамлекеттери болгон АКШ, Англия, Германия, Япониянын экономикасы дүркүрөп өсүп, дүйнөлүк лидерлик үчүн болгон жарышта СССР башында турган социалисттик система жеңилип бара жатты. Көп улуттуу совет эли, айрыкча жаш муундун өкүлдөрү советтик жашоо образына каршы чыгышып, ар кандай уюмдарды, партияларды түзүшүп, нааразылык митингдерин уюштура башташты. Мындай кырдаалды көрүп турган КПСС БКнын жетекчилери кандайдыр бир жаңыча саясат жүргүзүп, коомду жаңылоо аракетин көрүштү.

1984-жылы бийликке келген салыштырмалуу жаш, бийик дымактуу, демократиялык көз караштагы М. С. Горбачев жаңыча саясат жүргүзө баштады. Терең экономикалык, социалдык жана саясий кризиске кабылган өлкөнү мындан ары сактап калуу үчүн айкындуулук, демократия, плюрализм, кайра куруу деп аталган,

советтик түзүлүшкө жат болгон, капиталисттик мамлекеттерге мүнөздүү болгон жаңыча саясат жүргүздү. Анысы аз келгенсип, ошол мезгилдеги АКШнын президенти Р. Рейган жана Англиянын премьер министри М. Тетчер менен мамлекеттер аралык жолугушууларды, сүйлөшүүлөрдү өткөрүп, өзү байкабай алардын жетегине кирди. Мындай өзгөрүүлөр элдин арасында пикет-митингдерге кеңири жол ачты. Эбегейсиз чоң империянын жер-жерлеринде: Балтика боюндагы республикалар – Латвия, Литва, Эстонияда, Кавказда жалпы элдик нааразычылык толкундоолору болуп өттү. 70 жыл бою бир үй-бүлөдөй болуп жашап келген көп улуттуу совет элинин арасында улуттар аралык кагылышуулар болуп, миңдеген адамдар курман болушту. 1988-жылы Армения менен Азербайжан согушу, 1989-жылдагы Ферганадагы өзбек-түрк чатагы, 1990-жылдагы Ош окуясы, Балтика боюндагы республикалардын СССРден бөлүнүп чыгуу үчүн болгон аракеттери мамлекеттин кыйрашын тездетти. Демократияга, эркиндикке жетпей бук болгон калың эл массасын токтотуп калууга эч мүмкүнчүлүк болбой, кумурадан чыккан жинди же кайнап турган буу казанынын капкагын ачканда атырылып чыккан бууну кайра кийирүүгө мүмкүн болбогондой эле, СССРдин кыйрашын токтото турган күч табылбады.

СССРдин биринчи жана акыркы президенти М. С. Горбачев 1991-жылдын декабрь айынын аягында Бүткүл союздук телевидениеден сөз сүйлөп СССРдин жоюлгандыгын жана өзүнүн ыйгарым укутарынын бүткөндүгүн жарыялады. Ошентип, дүйнөнү дүңгүрөткөн, жер жүзүнө коммунизм курууну көздөгөн Советтик коммунисттик империя өз-өзүнөн, тышкы душмандар кол салбай эле кыйрады. Аны менен кошо СССРди ээрчиген социалисттик системага кирген, Польша, Венгрия, ГДР, Югославия, Албания, Румыния, Чехославакия, Монголия, Вьетнам сыяктуу өлкөлөрдө да толкундоолор болуп, мамлекеттик түзүлүш өзгөрүлүп, капиталисттик жолго түшүштү.

СССРдин жана социалисттик системанын аз эле убакыттын ичинде кыйрап калышы – XX кылымдын экинчи жарымындагы башкы окуя эле. Дүйнөлүк тарыхтын дөңгөлөгү артка айланып, 1917-жылга кайра баргандай эле болду. 17 миллиондон турган КПССтин мүчөлөрүнүн колунан эч нерсе келбей калды, тескерисинче, жаңы уюшулган

либералдык, буржуазиялык, консервативдик партияларга жан талашып мүчө боло коюшуп, коммунисттик идеяларга “түкүрүшүп”, кайрадан жаңы бийликке умтулуп жатышты. СССРдин курамындагы 15 союздук республикалар биринен сала бири өздөрүнүн көз карандысыздыгы, эгемендүүлүгү жөнүндөгү декларацияларын жарыялашып, шашылыш шайлоолорду өткөрүшүп, мурдагы коммунисттер эми аким, губернатор, президент деген кызматтарды ээлеп калышты. Он беш эгемендүү, көз карандысыз мамлекеттердин катарына 1991-жылдын 31-августунда Кыргызстан, 1-сентябрында Өзбекстан кошулду.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында экономикалык байланыштар үзүлүп, колхоз-совхоздор кыйрап, жетимиш жыл бою кашыктап чогултулган коомдук байлыктар туш келди таланып тонолду. Карапайым элдин жашоо деңгээли болуп көрбөгөндөй төмөндөп, азык-түлүк жетишпей, бир кезде Европаны “коммунизмдин карааны” аралап жүргөн болсо, эми СССР кулагандан кийин Евразияны “ачарчылыктын карааны” аралап жүрдү. Пландуу экономикага, мамлекеттик менчикке негизделген социалисттик чарбанын ордуна базар экономикасына, жеке менчикке негизделген капиталисттик чарба түзүлө баштады.

Мындай глобалдык өзгөрүүлөрдүн таасири Советтик Өзбекстанда 40-50 жылдан бери өзбек эли менен ынтымакта, мамыр-жумур болуп жашап келген кыргыз малчылыларына да чоң таасир тийгизди. Колхоз-совхоздор жоюлгандан кийин, кылымдар бою дыйканчылык менен жашап келген өзбектерге мал кармоонун кереги жок болуп, мал чарба фермалары кыскартылып же биротоло жоюлду. Ал эми Өзбекстандагы кыргыз малчылары өз Ата-Журтуна көчүп келүүгө мажбур болушту. Анын үстүнө акыркы мезгилдерде болуп өткөн улуттардын ортосундагы жаңжалдар, социалдык-саясий туруксуздуктар бул процесстин тездешине түрткү берди. Ошентип, Көчүмкулдун урпактары үй-бүлөлөрү менен – 1994-жылы Анаркул, 1996-жылы Кочкорбай, 1999-жылы Анарбай көчүп келишти. Ал эми Кочкорбайдын экинчи уулу Абдыкеримдин үй-бүлөсү 2005-жылы, элдин эң акырында көчүп келди. Анткен себеби, Абдыкерим Ташкент эл чарба институтун ийгиликтүү аяктап, 1974-жылдан 2002-жылга чейин колхоздо раис, райкомдун катчысы, Наманган облусунун

обкомунун уюштуруу бөлүмүнүн башчысы болуп жүрүп 2002-жылы күтүлбөгөн жерден, жүрөк оорусунан каза болду. Анын сөөгү өзбек атка минерлеринин, коңшу-колоңдорунун коштоосунда Кызыл-Жарга алып келинип, чоң урмат-сый, аза күтүү митинги өткөрүлүп Жыл-Колдогу көрүстөнгө коюлду. Көчүмкулдун урпактарынын калган тагдыры туулуп өскөн кыргыз жери менен байланышып, балдар, неберелер жетилип, келин алып, кыз чыгарышып, өлкөнүн өнүп-өсүүсүнө татыктуу салым кошуп жатышат.

Улуу франсуз жазуучусу Александр Дюманын белгилүү чыгармасы “Граф Монте Кристо” мындай сөздөр менен аяктайт: “Адамзаттын бүткүл жашоосу эки гана сөздө камтылган, ал – күтүү жана үмүт кылуу”. Анын сыңарындай, биз адамдар келечектен дайыма жакшылыктарды күтөбүз, эртеңки күнүбүздөн жакшылыктарды гана үмүт кылабыз, ал эми кечээги өткөн күндөрүбүз карт тарыхтын түпкүрүнө сиңип кете берет...

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

“ӨЗБЕКСТАНГА КЕЛИН БОЛУП БАРЫП, КЕМПИР БОЛУП КЕЛДИМ”

Куму эненин өмүр таржымалы

Ат жалындагы маек: “Эсенсиңби, эски журтум?!”

2009-жылдын июнь айы. 78 жаштагы чоң энем Куму, жети жана үч жашар балдарым Эрбол жана Байтур, күйөөм Советалы, жана аталаш сиңдим Айсалкын, иним Эламан болуп Кара-Көл шаарынын чыгыш тарабындагы чоң суунун боюнда жайгашкан Өрүктүү деген жерге машине менен келдик. Андан ары машине баралбайт, ат менен чыгуу керек. Биздин келерибизди күн мурун билген 19 жаштагы Замир деген аталаш иним Төөлчүдөн аттарды түшүрүп күтүп туруптур. Эшектерге жүктөрүбүздү артып, баарыбыз бирден ат минип, чоң энемди өзүнчө бир атка, жаш балдарды жүк арткан эшектерге мингизип алып, Төөлчү деген жердеги ата конушубузга жөнөдүк.

План боюнча, Төөлчүдө беш-алты күн туруп, анан чоң жайлоого Ыспыга көчөбүз. Ыспыга чоң энем акыркы 20 жылдан бери бара элек экен. Максатым – чоң энемди жаш кезинде жүргөн жерлерин көрсөтүп, жакында үйлөнгөн небереси Замирдин үйүнө алып барып, жайлоонун салкын абасында эс алдырып келүү эле. Ошону менен бирге, ушул жайлоолордо өткөн чоң энемдин дээрлик бир кылымдык өмүр жолу, көчмөн турмушу, бала-бакырасы жана башынан өткөн, көргөн-билген окуялары жөнүндө интервью алып, ал жөнүндө чакан этнографиялык

видео тасма даярдоо болчу. Ушул максат менен, чоң энемди Төөлчүгө, андан кийин Ыспыга жеткиче жолмо-жол ат үстүнөн сөзгө да, сүрөткө да, видеого да тартып бараттым. Төмөндөгү редакцияланып берилген интервьюнун текстинде менин берген суроолорум курсив тамгалар менен, ал эми чоң энемдин жооптору басма тамгалар менен берилди.

Апа, бул жерлерди, эски журттарыңызды көрүп эмнелер эсиңизге түшүп жатат?

Оо, айланайын кызым! Бул жерлерди көргөндө көп нерселер эсиме түшөт. Бул жерлерден, тоолордон, токойлордон, суулардан садагасы кетсең аздык кылат. Өмүрүмдүн көбү ушул жайлоолордо өтгү. Буга чейин он жети жыл Чаткал жайлоолоруна чыктык. 1959-жылдан тартып ушул Ыспы жайлоосун жайлап келе жатабыз. Азыр бул жайлоого неберемдин бири – Замир чыгып жүрөт. Жашым өтүп акыркы жыйырма жылдан бери чыкпай калдым эле, мына быйыл сен алып бара жатасың, өмүрүңөн береке тап. Ой, тобо! Ушул жерлерден сени кичинеңде өңөрүп өтчүмүн, эми болсо сен чоңоюп, мен картайганда кайра мени алып кетип жатасың. Кудайга миң мертебе шүгүр, көрсөткөн күнүңө шүгүр! Бул жерлерден эчен жолу атчан өткөм, ар бир бурулушун, ашуусун, белин, булак-сууларын беш колдой билем.

Жайлоолор өзгөрүптүрбү?

Жер турат ошол бойдон. Бизден мурун да канчалаган адамдар чыккан, биз, бизден кийин да канча адамдар чыга бермекчи. Тооташ, жер ошол эле бойдон турат. “Элүү жылда эл жаңы” дегендей, биз курактуулар келбей калышкан, көбүнүн көзү өтүп кетти. Муун алмашты, жалаң жаштар болуп калды го. Ушул сууларды кечип, бир таман жол менен, төөлөргө, аттарга, эшектерге жүктөрдү артып улам журт которуп өйдөлөп көчүп жүрчүбүз.

Кыргыздын илгерки салты боюнча көч келе жатканда мурда келип конгондор көчтүн алдынан утурлай тосуп, кымыз, айран, май, нандарын алып чыгышчу. Аттан түшпөй эле алардын берген даамынан татып, бир аз эс алгандан соң жолубузду улантчубуз.

Кымызды кош колдоп кармап, эңкейип аттын жалына тийгизип анан ичет. Бул илгертен калган ырым.

Мына бул жолдун сол жагындагы чоң түп арчалар мурда эле бар эле. Арча көп жыл жашайт. Анын көлөкөсүндө ата-бабаларыбыз эс алган болсо керек.

Булар бөрү карагат беле?

Ооба, буларды бөрү карагат дейт. Өзөндүү суулардын боюнда өсөт. Мунун эки түрү болот: кызыл бөрү карагат, кара бөрү карагат. Мөмөсү майда жүзүм сыяктуу болуп көп эле оорууларга дары болот. Жайлоодон кайткан маалда бышат, анын тикенектерине колдорубузду сайдырып терип жечүбүз.

Мына Төөлчүдөгү журтуңузга да келип калдык. Бул жер эмне үчүн Төөлчү аталып калганын билесизби?

Илгери кыргыздар төөлөргө жүктөрүн артып көчкөн да. Азыр төө жок. Анан бир жолу оногу узун тике белден ашканда бирөөнүн төөсү чарчап өлүп калган экен, ошондон улам төө өлгөн, төө өлчү жер деп аталып калыптыр дешет.

Мурун отурган журттарыңыз кандай көрүнүп жатат? Деги эле көчмөн кыргыздар үчүн журт кандай мааниге ээ?

Ээ, балам. Журт деген көчмөндөрдүн конушу. Биз үчүн журт ыйык жер. Ар бир журтта он, он беш күн отуруп, чөп азайганда башка журтка которулат. Мына бул булактын башындагы тегиз жер биздин журтубуз эле. Ушул жерде өрмөк согуп, кийиз жасап, сүзмө, куруттарды кургатар элек. Журт-бул кичи мекен, ошол жерде отургандарга ыйык, анткени, адам өмүрүнүн кандайдыр бир бөлүгү ошол жерде өтөт. Ата-Журт, Ата-Мекен деген сөздөр ушундан келип чыккан.

Мына эми, апа, Ыспыдагы журтуңузга да келейин деп калдык.⁶

Ыспы жайлоонун башы, бийик жер. Ушул жол менен эки неберемди – сени жана Данини атка өңөрүп жүрүп чоңойттум. Калган неберелеримди жайлоого алып келе албадым, анткени өзүм да картайып чоң жайлоого чыга албай калдым. Акыркы мезгилде машина

⁶ Төөлчүдө бир жума отургандан кийин Ыспы жайлоосуна көчтүк. Мен апам, күйөөм жана эки балам менен эки күн мурун Тегерек-Сазга келип, ал жердеги чоң абамдын баласы Райымкул акемдин үйүндө, чатырында конок болуп, Ыспыга Замир инимдин көчү баргандан кийин артынан бардык.

жолу келген, чоң суунун боюнда, токойлуу Өрүктүүгө жайкысын көчүп келип, чатыр тигип 3-4 ай отуруп жүрдүк.

Ушул тайгак, таштуу жолдо, шар аккан кечүүлөрдө жаш балдарыңызды, кийинчерээк неберелериңизди кантип өңөрүп өтчү элеңиз?

Ээ, кызым, кыргыз болгондон кийин мал багып, ат үстүндө чоңойдук. Кыргыздын кыздары эр эңишке, кыз куумайга чыгып жатпайбы. Ээрдин артына көрпөчөдөн бөктөрүнчөк кылып бир баламы учкаштырам, кайнатам чапкан арча бешикке бөбөгүмдү бөлөп ээрдин кашына коюп өңөрөм, бир колум менен бешикти кармасам, бир колум менен тизгинди кармайм. Кайнатам рахматы уста киши эле. Чаткалда Мамеш төрөлгөндө 1951-жылы арчадан чапкан бешиги азыр да бар. Менин он балам ушул бешикте чоңойду. Мамештин да беш баласы, анын ичинде сен да ушул бешикте жаттыңар.

Мына бул Ыспынын жайык жерлеринде ар кандай ат оюндар болчу беле?

Ыспынын ушул жайыгында балдарга эки жолу той бердик. Экөөндө тең улак, байге болду. Күн чыгыш тарабындагы Кең-Кол жайлоосунан, Үч-Теректен, Кара-Көлдөн, Көк-Белден элдер келип улак чабышчу. Ал кезде байгеге чапкан күлүк аттар да көп болчу эле. Улактын соорунуна чемодан, өтүк, кепич, идиш-табактар сайылчу. Кыз-келиндер, жаш балдар бийигирээк жерге чыгып улак көрчүбүз. Чабандестер улакты өңөрүп келип алдыбызга таштаганда, саймалап тигилген бет арчуу, жоолуктарды берер элек. Келген элге эки күн бою жылкы союлуп, аш тартылчу.

Эриккенде жаштар кандай оюндарды ойношкон?

Жайлоодо ойнолуучу оюндардын түрү көп. Күндүзү ордо, аркан тартмай, ит тартыш, чүкө оюндарын ойношсо, кечкисин ак чөлмөк, бекинмечек сыяктуу оюндарды ойноп чер жазышчу.

Апа, тээтиги тоолордогу мөңгүлөр ошол эле бойдон бекен? Мурда мөңгүлөрдүн, жайыттардын абалы абалы кандай эле?

Мурда мөңгүлөр калың болгон. Кийинки чыккандардын айтымында алар жыл өткөн сайын жукарып, саны да азайып бара

жатат. Атүгүл эл жайлоодон кайтканда мөңгүнүн бардыгы эрип, булактар соолуп калып жатат. А мурда болсо эски мөңгүнүн үстүнө жаңы кар жаап, кийинки жылга да кошулуп турган. Мен жайлоолорго 15-16 жашымдан бери чыгам. 1942-жылдан 1959-жылдарга чейин Чаткалга, андан кийин ушул Ыспыга чыгып жүрдүм. Биз чыкканда жайлоолор абдан жакшы болчу. Көкмөк от болчу эле. Көбүргөндөр көп калың өсүп, жаңы баскан балдарымдын башы көбүргөндүн арасынан көрүнчү эмес. Азыр от мурункудай эмес экен, чабандар эрте, чөп быша электе эле көчүп келип алышат да. Илгери биз биринчи эле барганда ылдыйда, тоонун этегиндеги Өрүктүү деген жерге конуп, ал жерде 10-15 күн отурчу элек. Анан кийин бир аз өйдөлөп жылып, Сары-Өзөндөгү Куу-Алма деген жерге көчүп, андан кийин дагы ары өйдөлөп Төөлчүгө барчу элек. Төөлчүдө да бир 10-15 күн отуруп, негизги жайытка, Ыспыга балдар барып байкап, от чыкты бекен, мөңгүлөр кетти бекен деп көрүп келчү. Анан от боло элек экен, али суук экен, мөңгүлөр эрий элек экен дешип келсе, дагы отура туруп, анан күн кичине жылымдаганда жогорулап Тегерек-Сазга барып, ал жерде анча отурчу элек. Андан кийин гана, чоң жайлоодо от чыгып мал тоё турган маалда, секин-секин чубап, баягы айылыбыз менен көчүп барып, ортодо бир тегирмен чоң суу болор эле, ошол сууну бойлото эки жаат болуп чатырларыбызди тигип отура элек. Бул сууларды кечип, тоолорго чыгып, арча-карагайларды аралап жүргөндөрүм көз алдыма тартылат.

Бул жерде мүрзөлөр бийик жерде экен. Эмнеге андай?

Мүрзөлөрдүн бийик жерге жайгашкандыгынын өзүнчө себеби бар. Анткени жолоочулар ашууга чыкканда эс алышат, аттарын откозушат. Токтоп эс алганда өткөндөрдү эскерип куран окушат. Мына ушул жайлоодо эле үч мүрзө (мазар) бар, биринчиси Тегерек-Саздан Ыспыга аша берген белде, экинчиси Ыспы менен Абайдын белинде, үчүнчүсү Ыспыдан Шылдыракка ашкан белде. Мырза акеңди да Абайдын белиндеги мазарга койгонбуз. Илгери жоокерчилик заманда урушта курман болгондорду мүрзөгө көмүп, үстүнө таштарды кынап, арча жыгачтар менен короолоп коюшкан. Булардын көпчүлүгү тээ мурунку калмак доорундагы мүрзөлөр.

Апа, мына Ыспыдагы журтуңузда отурабыз. Биринчи өзүңүз жөнүндө, ата-тегиңиз, уругуңуз, урууңуз жөнүндө айтып берсеңиз.

Макул кызым. Айтса айтып берейин. Сен китеп кылып жазсаң Куму деген ушундай аял болгон экен деп тарыхта атым калат экен да. Мен сага болгонун болгондой айтам, анан өзүң иретке салып, иргеп керектүү жерлерин аласың да...

Уругум – Оготур, уруум – Саруу. Атам Дүйшөбай колунан көөрү төгүлгөн зергер, темир уста болгон. Апам Айымкул ырчы, кошокчу, ооз комуз каккан аял эле. Уругу мачак. Беш бир тууган элек. Акемин аты Абдылда, эжемин аты-Маанайым, анан мен, эки үкөм бар – Асанбек, Төрөбек деген. Менин жаш кезимде атам менен эжем бир күндө өтүп кетти. Экөөнө бир мүрзө казылып, эки тарабына койгонубуз эсимде. Эжем сарык богон экен. Жыл-Колдо Бекберди абанын кыштоосу бар. Ошол жерде отурабыз. Түндө эжем ооруп жатып өлдү. Мен жаш болчумун. Апам кичине көшөгө тартып жаткызып койду. Атам ичкилик ичпеген, беш убак намаз окуган сопу киши эле. Намаз окуп жатып жыгылып кетти. Апам болсо, ээ сага жыгылгыча намаз окуган зарылбы десе, атам: “Ээ катын, зарыл да” деп койду. Ошол күнү атамдын кырк уул уругунан бир тууган Анаке деген бажасы келген эле. Ошону менен сүйлөшүп отуруп өтүп кете берди. Коңшуларды чакырдык. Бизге жакын отурган төрт-беш түтүн эле эл бар эле.

Азыр канча бир тууган калдыңар?

Азыр экөө калдык – мен жана Төрөбек деген үкөм.

Ата-энеңиз кандай адамдар болгон?

Атам чоң уста эле. Шакек, билерик, чачбак, ат жабдыктары, жыгач аяк, кашык, чөмүч, комуз чапчу. Илгери жокчулук заманда элдер кара казан иштеткен, алар сынат, жыгач идиштер жарылат, ушуларды жамап оңдоп берчү. Идиш жаматкандар уста акысына каттама, оймо нандарды салып келишчү. Мен атамдын жанында отуруп көрүгүн басып берер элем. Атам даярдап жасаган ооз комуздарын апам сынап берер эле. Ооз комуздун аска-зоолорду аралап шаңшыган үнүн уккан элдер келип чогулуп калышар эле. Апам болсо сөзгө чебер, жомок, уламыштарды кыябына келтире айткан, кара торусунан келген, толмоч, балбан мүчөлүү аял эле. “Колдоочуларыбыз, пирлерибиз Ойсул-Ата – төөлөр – деп коёр эле. Ал төөлөр бизди дайыма колдоп жүрөт, ошолордун карааны көрүнбөсө уктай албаймын, түнкүсүн төөлөр терезеден башын салгандай болуп турат” – деп айтар эле.

Кетмен-Төбөгө көчүрмө кылуу; согуш жылдары

Кетмен-Төбөгө кайсы жылдары, эмнеге баргансыңар?

Анда мен сегиз жашта элем. 1939-жылы Кызыл-Жардын элин Кетмен-Төбөгө көчүрмө кылган. Колхозубуздагы элдин баары барышкан. Сары ала жылкыларыбыз, кой, уйларыбыз бар эле. Атчан, жөө, жүгүбүздү төөлөргө артып бир канча күндө араң жеткенбиз. Ал жерде пахта талааларында иштешкен. Мени атамдын бир тууган иниси Мундузбай жалгыз кызыма шерик болсун деп багып алган. Ал акемин эркек балдары токтобой жалгыз гана менден кичүү Күңөтай деген кызы бар эле. Кетмен-Төбөдө жүргөндө бир жыл башталгыч класста окуп калдым. Азыркы Расул куда да мени менен окуган.

Ал мезгилде мектептер кандай эле?

Мектепте балдар көп эле. Чоң-кичине дебей аралаш окуй берер элек. Токтогул деген бир буту чолок агайыбыз бар эле, орто жашап калган, ачуусу тез, сүрдүү адам эле. Сабактарды жакшы окутчу, тез эле тамгаларды таанып, окууну үйрөнүп алдым. Ошол жылы колхоздун уюн багып Кетмен-Төбөнүн жайлоосуна чыктык.

Башкалардай эле, согуш мезгилиндеги жашооңор абдан оор болгондур.

Согуш башталганда эле согушка жарактуу эркектерди бир баштан кармап фронтко алып кетип жатты. Атамы болсо колхозго керек деп уста катары жөнөтпөдү. Жакшы жылкыларга атам тамга басып, така жасап фронтко жиберилүүчү аттарды такалап берчү эле. Биздин чоң сары бээбиз болор эле, аны да алып кетпесин деп, бир түндө союп, этин коңшулар менен бөлүп алганбыз. Согуш жылдары өтө кыйынчылык болду, жеп-ичерге тамак ашыбыз жок, ачарчылык башталды. Бир уюбуз жана бир эшегибизден башка эч нерсебиз калбады.

Бир түндө эле жалгыз эшекке жүгүбүздү артып, беш каман Озокенин үй-бүлөсүнө кошулуп, Аксыны көздөй жөө-жалаң качып чыктык. Атам жоош киши эле, жол райондун борборун аралап өткөндүктөн, бирөө жарым кайда барасыңар деп сурап калса, булар эмгек фронтуна кеткендердин үй-бүлөсү, буларды өз жерине жеткиребиз деп айтабыз деди. Ошентип, жөө-жалаң түнөп-конуп отуруп бир канча күндө Ак-

Сууга келгенбиз. Жолмо-жол жалгыз уйду саап, анын сүтүнө талкан чайып ичип алабыз. Жолдо бир жерде бизди солдаттар кармап да алышты. Коркконубуздан калтырап титиреп турабыз. Баягы атам үйрөткөн сөздөрдү айткандан кийин, алар: “Уста, сен буларды жеткирип тез кайра келип кал” – деп, коюп жиберди. Ак-Суудагы таежемдин кине келип жашап калдык. Атам колхоздо устачылык кылат, акем буудай орот, мен жана үкөлөрүм машак теребиз. Жаңгак бышканда Черге чыгып жаңгак теребиз, аны калтага салып көтөрүп үйгө ташыйбыз.

Орозбай деген колхоздун башкармасы бар эле, элдин бардыгы андан коркчу. Абдылда акем 15-16га чыгып калды эле, аны ФЗОго (фабрика-заводское обучение) Казакстанга жөнөтүп жиберди. Ак-Сууда бир жыл жашагандан кийин бир жылкычыдан бээ сурап, жүктөрүбүздү артып үй-бүлөбүз менен Тилекеге⁷ көчүп келдик. Бул жерде ылайдан тургузулуп, эптеп үстү жабылган, эшик терезелери жок, эки бөлмөлүү үй бар экен ошого кирип жашап калдык. Ал кезде уурунун күчөп турган убагы, жалгыз уюбузду үйдүн далисине байлап жан сактайбыз. Антпесек уурдап кетет. Уй сийсе, чычса челекти тосо коёр элек. Кийим-кечебиз өтө эле жупуну, кырк жамак болуп кеткен. Көйнөк, ыштандарыбыз биттеп кеткен, оттун боюна отура калып, чокко кактап биттерди күүгөндө бысыраган үндөр угулат. Төрө үкөмүн көйнөгү жыртылып, курсагы көрүнүп жүрөр эле. Бир күнү жамап койсом жаңы көйнөк кийгендей сүйүнүп калды. Ошентип, кыйналып жүрүп кыштан аман-эсен чыгып алдык.

Өзбекстанга келин болуп баргандагы алгачкы күндөр

Апа, Өзбекстанга келин болуп барганыңызды айтсаңыз.

Кызыл-Жарга жаз болгондо көчүп келдик. Бекберди абанын кыштоосунда эски жаман тамга кирип жашап калдык. Бул жерде кайракы буудай айдап, күзүндө жаңгак терип, беш-алты эчкилүү болуп калдык. Ошол жылы атам менен эжем бир күндө өлүп калышты. Акем Абдылдага Ак-Суудагы таекемдин бакма кызы бар

⁷ Азыркы Аксы районуна караштуу адырлуу кыштоо жер.

эле, ошого үйлөндүрдүк. Башка жактан алганга колубузда калың бергидей эч нерсебиз жок эле. Ошол жылы күзүндө мага да жуучу келди. Өзбекстанда чабан болуп иштеген өзүбүздүн эле алысыраак тууганыбыз Көчүмкулдун чоң баласы Кочкорбайга деп сөйкө салып кетишти. Көрсө Токтобай абам мени мурунтан эле жактырып Көчүмкулга айтып жүрчү экен. Ал мезгилде элде ачарчылык, кымбатчылык болгон. Апам рахматы базардан кыжым алып келип, чапан тигип кийгизди. Башыма ак кыжымдан жоолук салды, кара чий баркут кемсел, атлас көйнөк тиктирди. Чапанымын астына катар ак седеп топчулар кадалган эле. Себиме эки-үч жууркан төшөк, жаздык, ала кийиз, колго согулган таар кошуп берген. Ошолор менин себим эле.

Мени алып кеткени эки-үч аял, үч-төрт эркек жана күйөө, күйөө жолдошу менен келишти. Мен ошондо 16 жашта элем. Чоң атаң менден үч жаш улуу, бири-бирибизди көрбөй эле турмуш курганбыз. Менин атам тирүү кезинде жасаган ат жабдыктарым бар эле. Ошолорду атка токуп, башыма үлпүнчөк жаап кайын журтума алып кетишти. Келгенден кийин башымдагы үлпүнчөктү Шокон таяк менен илип алып, жүзүмдү ачкан. Жасалгалап токулган атымды Оңолбек минип коңшуларга сүйүнчүлөп чаап кеткен. Барганда үйгө жүгүнүп кирдим, жаңы келген келин майлуу-сүтүү, берекелүү, бактылуу болсун деп отко май салышты, чакан той беришип, 3-4 күндөн кийин Өзбекстанга алып кетишти. Кайнатаман бир жыл бою качып көрүнбөй жүрдүм. Кыргыздын салтында бул сыйлагандыктын, ийменгендиктин белгиси. Бир жылдан кийин гана аралаштым. Кайнатама эч бир өйдө карап сүйлөбөдүм.

Өзбекстандагы алгачкы күндөр кандай болду? Өзбекстан кандай экен?

Кайын атамдар Өзбекстандын малын багышкан. Чаткалга жайлоого чыгышып, күзүндө кайтканда келин алуу үчүн Кызыл-Жарда бир апта конуп отура коюшкан экен. Төөлөргө жүктөрдү арттык, аттарга куржун салып минип Үч-Коргондун чоң көпүрөсүнөн өтүп сокмо жолдор менен бир күн кечке жол жүрүп кыштакка жеттик. Мен ошондо биринчи жолу сарттарды көрдүм. Чабандардын тамы жок болгондуктан боз үйдө жашачубуз. Ичине көшөгө тартып койчубуз. Нары жагына кайнатам, кайын энем анан эки кайним жатышат. Биз бер жагына жаман бир керебет коюп койгон ошого жатабыз. Үйгө

мейман келгенде кой сарайга керебет коюп, койлордун арасында түнөп калчубуз. Койлор чүчкүргөндө маңкалары төшөккө жабышып калчу эле. Жокчулуктун айынан койлорду саап, айран, сүт менен тамактанып жүрдүк. Арпа ундан нан жаап жейбиз, аны камыр кылсаң эле ачып кетет. Үйдө тандырыбыз да жок, камыр менен отунубузду көтөрүп кошуна өзбектердикине барып нан жаап келем. Бир таэжебиздин Шарапат деген кызын жумшачубуз. Ошол таэже камырды көтөрүп алып кыңылдап ырдап жөнөйт, мен аркама бир боо козопая⁸ көтөрүп артында уялып барам. Ал мени тандырга от жактырып ичин агарт дейт, мен өмүрүмдө тандыр көрбөгөм да, ушу дубалдын эмнеси агарат экен деп таң калам, отту коркуп жагам. Ал болсо басып жак дейт. Тандыр агаргандан кийин өзү нанды жабыштырып баштайт. Арпанын наны тапыр-тапыр деп түшө баштайт. Ал күйгөн, баягы кичине бышкандарын жей берет, мен турам оозуман суу агып, ачка. Анын көзүнчө бир ушак жештен уялам. Өзү берип да койбочу эле. Өзү тоюп, нанды мага көтөргүзүп коёт, мен болсо аркасынан шүмүрөйүп жөнөйм.

Өзбектер менен кандай мамиледе болдуңуз?

Өзбектер менен биринчи күндөн тартып эле жакшы мамиледе болдук. Кайын энем сарттардын такир-токур тойлоруна барса мени ээрчитип алат эле. Мен андай тойду өмүрүмдө көрбөгөм да, аңырайып карап калчу элем. Алардын тойлорунда артистери чылдырман, керней, сурнай, кыяк тартышса, жардап турган элдин арасынан өнөрлүүлөр ортого чыгышып оюнга түшүп бийлешер эле. Бийлегендерди кубаттап кол чабышып, кыйкырышып топуларынын астына акча кысташчу. Эркектери башына чаар ала допу, узун жакасы жок кара чапан кийсе, аялдары башына чоң жоолук, узун көйнөк кийишер эле. Кыздары болсо башына мончок тагылган топуларды кийип, чачтарын майдалап өрүп жүрүшчү. Менин чачым абдан калың, өтө коюу болгондуктан кошуна өзбек келиндер келип чачымды өздөрүнүкүндөй кылып майдалап өрүп беришчү. Бирок мен андайга көнө албадым. Кайра эле кыргызча эки өрүм кылып чачпак тагып жүрдүм.

⁸ Козопая – пахтанын кургак сөңгөгү.

“Казанын жууп мис⁹ кылган, кайын журт көөнүн куш кылган...”

Кайнатам рахматы жашында эле аялы өлүп, үч жаш баласы менен бой калган экен. Аялы төрөттөн өлүп сөөгү Чержайлоосуна коюлуптур. Анан ушул Рапия энебизге баш кошуптур, энем 26 жашында келген экен. Кайната, кайненем менен өмүр бою ынтымакта жашадым, алар да мени жакшы көрчү. Энем келгенде үч бала жаш болчу, кичүүсү беш жашар экен. Балдарды жууп тарап, жакшы караган, менин багыма ушулар өлбөсүн дээр эле. Өзү эч төрөбөгөн, оозунан жаман сөз чыкпаган, кичи пейил таза аял эле.

Мен келин болуп түшкөндө чоң кайним Анарбай 16 жашта, кичине кайним Анаркул 14 жашта экен. Талаада козу кайтарып жүрүп пахта терип келемин, кечкисин чырактын жарыгында отуруп чигитин чыгарып, ийик ийриймин. Кайнилериме пахталуу шымдарды тигип беремин. Ийриген жиптеримден Кызыл-Жардагы апама да берип турдум. Кайнилеримди “Жанагы бала”, “Кичине бала” деп тергеймин. “Кичине бала” мурдатан эле бышык-чыйрак, тыкан эле. Кайненем Рапия мени жакшы көрчү, мен да анын айткандарын эки кылбай, оту менен кирип күлү менен чыгып жүрдүм. Мен келин болгондо кайненем 35 жашта эле. Жайлоого чыгып, суукта уй сааганда колдорум жарылып, кесилип кетчү эле. Эч кимге билдирбей ыйлап алчумун. Азыркыдай сүт тарта турган машина жок болгондуктан сүттү чаначка куюп бел айран кылчубуз.

Мени көргөнү Абдылда акем эки-үч айда бир жолу келип турат. Көрсө апам байкуш жөнөтөт экен, баягы Кумунун курсагы тоёт бекен, кабар алып келчи деп айтыптыр. Акем экөөбүз койканага кирип алып көпкө сүйлөшөбүз. Арпа нан жегенимди кээде ачка калганымды акеме айтпайм.

Чоң-чоң күрсүйгөн иттерибиз болор эле. Кайненем күнүгө аларга атала чаят. Бышканда мен казандан чөмүч менен куюп алып иттерге алып бара жатканда эч кимге байкатпай жутуп-жутуп алар элем. Бул сөздү кийин чоң атаңа айтып берсем күлүп эле жүрдү. “Эми иттерге көп-көп оокат бер, иттердин ырыскысын ичип койгон экенсиң” – дейт.

⁹ Мис – таза.

Чоң кайниңиздин үйлөнгөнүн айтып бериңиз.

Мамеш (чоң уулу) беш айлык бөбөк эле. 1951-жылы күзүндө чоң кайним – “жанагы бала” атамдын эски досу Малайдын Анаркүл деген кызына үйлөндү. Ал убакта кыздарды мурда сүйлөшүп болуп коюшчу эле. Алар менен Чаткалга жайлоого чыкканда айылдаш кончубуз. Ал келин болгондо 14 гана жашта эле. Өзүнүн апасы бир жыл мурда өлүп калып, өгөй апасы нарктуу аял болгондуктан, сеп кылып, кыргыздын салт-санаасы менен узатты. Абысыным өтө жаш болгондуктан бир жылга чейин көнө албай жүрдү. Төркүнү жакын болгондуктан бизди алаксытып коюп эле, түнбү, күнбү атасыныкына качып кетип калат. Ата-апасы абдан жакшы кишилер эле. Качып барса кайра эле алдап-солдоп жеткирип келишет. Күндөрдүн биринде барыбыз бир тамда уктап жатсак Анаркүл ачкычты алып, сыртынан кулптап дагы үйүнө качып кетиптир. Караңгыда жол жүргөндөн коркуп Акматкул деген өзбек кошунабыздыкына жатып, таң заарда намаз убагында туруп үй ээсинин жаңы кепичин кийип кетиптир. Кайнатам рахматы эрте туруп, атчан барып үйүнө жете электе кайра алып келген. Ошентип жүрүп кийин качпай эле калды. Атасы рахматы акыл-насаатын айтты. Биз да билген насаатыбызды айтып жүрдүк. Жайлоого чогу чыгып жүрдүк. Үй жумуштарын үйрөнүп, өз тиричилигин өзү кылып жүрдү.

Жаныбызда жашаган бир кары кемпир бар эле. Аны менен сүйлөшүп, менин абысыным Анаркүлгө бакшы болуп бериңиз деп макулдаштым. Ал убакта доктурлар жок болгондуктан, табып, тамырчы, бакшылардын иши жүрүшүп турган мезгил. Абысыным төрөбөй жатам деп бакшыларга бара берчү эле. Жаныбыздагы кемпирдин чоң бакшы экендигин айтсам Анаркүл ишенип барып жүрдү. Кемпир да эч сыр алдырбай, менин үйрөткөнүм боюнча: – “Сен уул төрөйсүн, балалуу-чакалуу болсоң, бактылуу турмуш кечиресиң,” – деп айта берди. Анын айтканындай эле кийин көп баланы багып өстүрдү. Азыр ошол кемпир жөнүндө айтып, мен үйрөткөм деп айтсам өзүнчө күлүп калат.

Чаткал жайлоосунда жүргөндө кымыз ичкени үйгө көп коноктор келер эле. Ошолордун арасында Жоробек деген, жашы элүүлөргө барган көзү көк киши бар эле. Ошол кишиден баарыбыз коркчубуз. Анткени анын көзү бар эле, көзү бар адам тике караса адамды ооруга чалдыктырат, малды өлтүрөт экен. Эгер анын бир буюмун

алып калып жытатса анын көзү тийбейт имиш деп укканбыз. Анын мындай касиети бар экенин угуп барган жерлери абдан сыйлачу. Биз да кымыз, эт менен колдон келишинче сыйлап атказдык. Кетеринде ыраазы болуп, жаш балаң бар экен, башыңа коюп жүр деп такыясын берип кеткен.

Экинчи абысыныңыз – Бактыкан энем жөнүндө айтсаңыз?

Бактыкан абысынымды 1960-жылы кышында Ак-Суудан келин кылып алып келгенбиз. Ал убакта жеңил машина жок эле. Куда, кудагыйлар жүк ташуучу машиналарга түшүп, суукта төшөк кийиздерге оронуп алар эле. Ошондо Бактыкан 8-класста окуган узун бойлуу, арык, көзү көк, сары кыз экен. Аны бир жыл мурда эле атасы Мырзабек менен макулдашып коюшкан. Ал киши кайнатам менен чогуу улак чабып жүргөн эски таанышы эле. Алар Кум-Бел жайлоосун жайлайт. Кайним – “Кичине бала” барып таанышып, он күнчө жүрүп келген. Ошондо сенин Аскар, Татан таекендер 7-9 жашар балдар экен, аларды тамашалап козу, улак байлаган көгөнгө мойнунан байлап койгон экен.

Бактыкан кышында келин болуп келди. Боз үйгө жүктөрүн жыйып, отко май салып, жүгүнтүп киргиздик. Ал жаш болгондуктан нан жапканды билбейт, өзбектердин тилине түшүнбөйт. Ал келген жылы мен Мырзакалды төрөдүм, Анаркүл болсо Бейшенди төрөдү.

Бактыкан энемдин себине эмнелерди берген?

Себин жакшы, кымбат материалдардан жасалган көрпөчө, төшөк, жууркан, ала кийиз, шырдак, туш туурдуктарды берген. Кыргыздын байыркы салтында тогуз саны ыйык эсептелген. Байгеге тогуз жан сайылган, тогуз сыйра сеп берилген. Ошондуктан Бактыкандын себи да тогуз сыйра болчу. (Бактыканды сенин тайэнең – Улук чыгарган, ырахматы болгур жакшы аял эле). Келин келгенде себин кайын сиңдиси же кайын эжеси жыят, эгер алар жок болсо, абысыны жыят. Эки абысынымын тең себин мен жыйгам. Жүк жыйганга деп атайлап ашыкча төшөк, жаздык жасап келет, ошолорду мен алгам. Эки абасыным менен ынтымактуу болдум, үчөөбүз тең жайлоодон жайлоого көчүп-конуп жүрүп көп бала төрөп өстүрдүк. Үчөөбүздүн башыбыз бириккен жер кыраан-каткы күлкү болор эле...

Кийин мен өлгөндө кайын журтум, абысындарым менен жакшы мамиледе болгондорумду кошуп айтасыңарда:

Энекем,
Казанын жууп мис кылган,
Кайын журт көөнүн куш кылган.
Энекем,
Аягын жууп мис кылган,
Абысын көөнүн куш кылган – деп.

Сизден кийинки келиндерди алганда силерди бөлдүбү?

Албетте, бизди кыргыздын салты боюнча өзүнчө үй көтөрүп бөлдү да. Кайын атам рахматы боз үйдүн эмеректерин өзү жасаган. Туурдук, чийлерин кайын энем өз колу менен жасап берген. Үй көтөргөндө, той өткөргөндө жакын туугандар торпок союп, улак кылып келишип куттукташчу..

Үйүңүз канча канат эле?

Үйүбүз алты канат болчу. Боз үйгө керектүү бардык буюмдарын өзүбүз эле жасачубуз. 10-15 күндөн кийин Кызыл-Жардан Өзбекстанга көчүп барып, үйүбүздү тигип айланасына кара кагаз (толь) тосуп кыштан чыктык. От жакканга печка деле курбадык.

Кошуна өзбектер кандай көз карашта болушту?

Өзбектер кыргыз үйдү көрүп таң калышкан. Алар менен элүү жылдан ашык коңшу болуп жашадык. Жаңы барганыбызда кыргыздар аз эле, кийинчерээк жыйырмадай үй-бүлө болуп кыргыздар көбөйдү. Өзбектин жаш балдары бизге келип, мал карашып, иштерибизди кылышып өзүбүздүн балдардай эле болуп жүрүштү. Кошунабыздын Мамыт деген баласы бар эле, ал үйгө келип, эшегибизди минип алып күнүгө кой кайтарган балдарга нан жеткирип келер эле. Бир күнү курсагы ачып нанды жолдо өзү жеп алыптыр. Мен “Нан кана?” – деп сурасам “Янга, карыным ачып, йолда еп койдим” – деп ыйлап жиберди.

Ушунча жыл Өзбекстанда жашап тилиңер бурулбадыбы?

Тилибиз таптакыр бурулбады, биз өзбектерге кыргызча эле сүйлөп жүрдүк. Алар толук эле түшүнүшчү, өзбектин сөздөрүн биз да түшүнчүбүз. Балдардын бардыгы өзбек мектебинен окуду, үйдө

кыргызча сүйлөгөндүктөн алардын тили да эч бурулган жок. Ушунча жүрүп эч кимибиз өзбекче кийим кийбедик, эркектер баштарына кыргыз калпак, тебетей кийип эле жүрүштү.

Өзбектердин каада-салтында кандай айырмачылыктар бар?

Айырма көп. Өлүм болгондо аял, эркеги чогулуп алышып, үйдүн сыртында ыйлашат экен. Белине жоолук байлашып, колуна таяк таянып, өлгөн адамдын кылган иштерин айтып, көздөрүнө жаш алып ыйлашат экен. Өлүктү түнөтпөй эле, тили катып калат деп, ошол эле күнү мүрзөгө коюп коюшат. Кеч болуп кетсе чырак менен болсо да коюшат. Келин алганда калың деле бербейт. Эки куда тапканын ортого коюшат. Илгери ат арабалар менен келинди алып келип, күйөөсү көтөрүп түшүрчү. Эшиктин алдына козопаядан чоң кылып от жагып, келинди үч жолу айландырат. Аялдар чылдырман чалып, “ёр-ёр” ырларын ырдашып оюнга түшүшөт. Аларда кыргыздардай мүчө берүү, устукан тартуу деген болбойт.

Өзбектер менен кудалашпадыңызбы?

Жок, кудалашпадык. Өзүбүздүн тилибизди, каада-салтыбызды бекем кармадык. Кудалардын бардыгы кыргыздар, көпчүлүгү өзүбүздүн элден, өзүбүздүн уруудан – саруулардан болду. Эгерде өзбектен кыз алганыбызда неберелер өзбектешип кетмек. Аларда эне тарап үстөмдүк кылат, бекеринен “Ана Ватан” деп айтпайт да.

“Жайлоонун рахаты да, азабы да бар”

Өзбекстандан жайлоого кантип көччү элеңер?

1970-жылдарга чейин көп эле кыйынчылык болду. Техника жок, унаа жетишпейт, жөө-жалаң малды айдап, эшектерге жүк жүктөп кыйналып жүрдүк. Кийинчерээк жашоо-турмуш оңолуп, койлорду да машина, трактор прицептер менен ташып калды. Жайлоого керектүү азык-түлүк, кийим-кечебизди камдап, апрель айынын аягында машина менен Өрүктүүгө келип түшөбүз. Бул жерден ат, эшек, төөлөргө жүк артып, Төөлчүгө келип 10-15 күндөй отуруп, андан өйдөлөп Тегерек-Сазга көчүп, ал жерде да 10-15 күн, отуруп, анан чоң жайлоого – Ыспыга чыгып кетебиз. Мурда үч бурчтук формасындагы

айры чатырларда жашачубуз. 70-жылдардан кийин үй чатыр деп аталган тегерек, боз үйгө окшош, ортосу түрдүк менен тирелген чатырлар пайда болду. Анын ичи кенен, кадимки боз үйдөй болуп, ортосуна от жагылат, жыргап эле калдык.

Ыспыдан мурда Чаткалга чыгып жүрдүк. Чаткалдын ашуусу бийик, татаал. Чаткалдын чоң жайлоосуна чыгыш үчүн аттуу, кырк бир кечүү суудан өтчүбүз. Бир эле суу, Чаначтын суусу деп коёт, бир сайда гана агат. Ошол сууну бир кечип биягына өтөбүз, бир кечип тиги бетине өтөбүз. Эртең менен эрте кар эрий электе көчүп албасак, түштөн кийин карлар, мөңгүлөр эрип, суу кирип кетет, анан өтө албай калабыз. Эртең менен жылкыларды айдап келип, баарыбыз ат атыбызды кармап, өзүбүз токуп минип, балдарыбызды өңөрүп чыгабыз. Ушуну менен суу кечип, жол басып отуруп, кеч кирген жерге барып конуп калабыз дагы, эртеси күнү дагы көчөбүз. Ошентип барып ашуунун түбүнө жетебиз. Ашуунун түбүндө да кар эрип кетет деп, эртең менен эрте ирең-бараңда жылкыларды айдап келип, баарыбыз ат-атыбызды кармап ашуунун белине чыкканда күн тийип кар эрийт. Бери жагынан эптеп чыгабыз, наркы бетине баргандан кийин кар, күрткү. Аттарды жетелеп алабыз, күрткүгө аттардын буту кирип кетет, кайта секирип чыгат. Ашуунун аркы тарабы типтике тескей болгондуктан, кары эрибей жыңгыраган эле мөңгү болор эле. Белге чыкканда жүктөрдү түшүрүп, чатырдын жыгачтарынан чийне жасап, жүктүн баарын ошого таңып түртүп жиберчүбүз. Кар, мөңгүнүн үстү менен сыйгаланган бойдон сайга түшүп барчу. Ат, эшектерди салт жетелеп түшчүбүз. А төөлөрдүн таманы жалпак болгондуктан карда сыйгаланып баса албайт. Ошондуктан аларды чөгөрүп, эки бутун тиздеп аркан менен байлап, ылдый көздөй сүрүп жибергенде, ак көбүктөрүн чачып бөкүргөн бойдон сыйгаланып төмөн жактагы тегизге түшүп кетчү. Ал жерден кайра жүктөрүбүздү артып алып көчүбүздү андан ары улантчубуз. Ошентип, бир жылы эки-үч көчүп Көк-Жайык деген жерге барып отуруп калдык. Анан үч күндөн кийин чоң уулум Маматкеримди төрөгөм.

Апа, жайлоо жашоосун билбегендер жайлоодо жашоо жыргал деп ойлошот эмеспи.

Жайлоотурмушушаартурмушунантүптамырыменен айырмаланат. Таза аба, салкын, ичкениң кымыз, айран, сүт, жегениң эт, май

болгондуктан ден-соолукка да абдан пайдалуу. Келиндеримдин баары биздин аркабыздан жайлоого келип-кетип турушту, неберелеримдин көпчүлүгү жайлоодо чоңоюшту. Туура, бир караганда жайлоодогу жашоо жыргал көрүнгөнү менен анын да өзүнө жараша толгон-токой түйшүктөрү бар. Эрте туруп уй сааш керек, казанга нан жабыш керек, суукта кир жууш керек, эң кыйыны отун алып келүү, бийик жерде дарак өспөйт, ошондуктан тээ ылдый жактагы токойлордон барып, куураган жыгачтарды аралап, кесип, төө, эшектерге жүктөп келишет. Көбүнчө тезек терип жагышат. Айрыкча жумалап жаан жаап, кар, буурчак болгондо очоктогу от күйбөй, чай кайнабай, тамак бышпай калганда кыйын эле болот. Бөбөктөрдүн сийген жалаяк, шымдары кургабайт. Аялдардын түйшүгү оор, сүт тартып, айран уютуп, сүзмө кылабыз, андан курут жасайбыз. Каймак сызгырып сары май алабыз. Койлорду кыркып, жүн сабап кийиз кылабыз.

Жайлоодо кийиз кылгандарыңызды айтсаңыз.

Август айларында козу кыркылат. Жүндү колхоздун планына тапшырабыз. Пландан ашкан жүндү жана менчик козуларыбыздын жүнүн чогултуп ала кийиз, талдырма, төрбөлжүн, тердиктерди жасайбыз. Жүндү ыргай сабоолор менен таштуу-кумдуу жерге таар салып, беш-алты адам чогулуп сабайбыз. Жүн сабаган оор жумуш. Ошондуктан жайлоо башында эркектердин иши аз болгондуктан, алар да катар отуруп алып, колдоруна сабоолорду алып, эртеден-кечке бизге жүн сабашчу. Кийиз кылганда аны ороп тээп бышыруу да эркектердин милдети эле. Бир чоң кийиз 10 кг жүндөн жасалат. Алгач уютабыз, үстүнө боёлгон жүндөрдөн оймо-чиймелерди түшүрүп, аны чийге ороп, жумалатып тепкенден кийин, катар отуруп билектеп басабыз. Күзүндө кыштоого барганда базарга алып барып, бир кийизди 100 сомдон (рубль) сатар элек. Ал убакта килем, палас деген нерселер жок болгондуктан, биздин кийиздер өтүмдүү эле.

Бош убагыңыз да болчу беле?

Бошубакыттаркөп эле болчу. Беш-алты аял чогулуп алып дасторкон жасап, бака-шака болуп, өткөн-кеткенден сөз кылып, күлүшүп отурабыз. Атка минип алып жакынкы айылдарга айылдайбыз. Бир жолу Тогуз-Булакка Молдалынын чатырына айылдап барып, ал жерде

кечке чейин конок болуп кайра келсек, уйлар, торпоктор сайгактап, чатырларыбызга кирип жырттып кетиптир.

Дарылык касиети бар чөптөрдү колдончу белеңер?

Жайлоодо дарылык касиети бар чөптөр өтө эле көп. Болгону аларды бири-биринен айырмалап, кайсыл чөп эмнеге дары экенин билүү керек. Ышкын, кымыздык, көбүргөн, согон илгертен эле колдонулуп келет. Бир жагы азык катары жесе болот. Андан тышкары эрбасын, кийик от, бозунач, эндик, ак кодол, кына сыяктуу чөптөр ушул жайлоолордо көп өсөт. Аларды элдик дарыгерлер терип алышып, ар кандай оорууларга колдонуп жүрүшөт.

Чоң атамдын кымызы жөнүндө айтсаңыз.

Ээ, кызым, жайлоодогу атаң экөөбүздүн өмүрүбүз жылкычылык менен өттү. Кымыз – миң бир дартка даба, дарылык касиети бар ичимдик. Жылына 10-12ден кулун байлап, ышталган чаначтарга бээнин сүтүн куюп, аны бышкек менен ийине келтире бышып, май айынан сентябрга чейин кымыз кылабыз. Аны биз сатуу үчүн эмес, өзүбүз, кошуналарыбыз үчүн жасайбыз. Атаң ырахматы кымызды абдан жакшы жасар эле. Бээни өзү саап, өзү бышып, өткөн-кеткендерди чакырып алып, эртеден кечке кымыз ичишер эле. Анын кылган кымызын элдин баары макташар эле. Атайын кымыз ичкени Кетмен-Төбөлүк чабандар келишип, нускалуу сөздөрдөн аңгеме кылышып отурушар эле. Айрыкча Боодай, Жети эшик, Салпак, Бешкемпир, Ибраим, Бабакан, Туйбай жана башкалар көп келер эле. Алардын ичинде көптү көргөн сөзгө чечендери сүйлөгөндө угуп отургандар муюп кулак салар эле. Ибраим аксакалдын айрым сөздөрү эсимде калыптыр: “Жыйырмаңда – жер чийген букасың, отузуңда – оюн салган атсың, кыркыңда – кырчылдаган жигитсиң, элүүңдө – элирген тулпарсың, алтымышта – аргамчылаган атсың, жетимиште – жетелеген төөсүң, сексенде – жер менен жексенсиң” – деп карылык жөнүндө айтар эле. Мындан тышкары турмуштан алынган макал-лакаптары да көп эле. “Катының жаман болсо мейманың кетет, кызың жаман болсо жети атаңа жетет, уулуң жаман болсо дөөлөтүң кетет,” жана башка ушул сыяктуулар.

Чаначтын жасалышы кандай болот?

Чанач эчкинин, серкенин же кийиктин терисинен жасалат. Аны сойгондо ич тарабын жиребестен, артынан моюнун көздөй туюк кылып сыйрып алат. Эки-үч күн муздак сууга бастырып койсо жүнү жыдып калат, калган кутканын курч устара менен кырып алат. Тери чала кургагандан кийин, жылаңаяк бут менен тебелеп, кол менен ушалап ийлейт. Тери агарып жумшаганда териге жабышкан май, чарымдарын сыйрып алат. Беш-алты күн ийлегенден кийин өңү агарып, кебездей болуп жумшарат. Анан каймак, май менен майлайт. Жерге ыштык казып түтүнгө ыштайт. Беш-алты күн ышталганда чаначтын өңү кызыл күрөң болуп өзгөрөт. Андан кийин бучкактарын тигип бүтөйт.

Ыштык деген эмне?

Ыштык – чанач ыштоо үчүн атайын даярдалган курулма. Жерге узундугу 10-15 метр арык казып, анын үстүнө таш коюп, чым менен бастырат. Бир башына очок казып тезек жагат, анын түтүнү казылган арык менен экинчи башына барат. Экинчи башына үч жыгачтын башын бириктирип, алачык сыяктуу кылып коёт. Ошол үч жыгачка ышталуучу чаначтарды кийгизип, үстүнө таар, брезенттерди жаап, тумчулап коёт. Түтүн чаначтарды аралап сыртка чыгат. Бир жума ышталса чанач колдонууга даяр болот. Эгер арыкты жакын казып койсо, оттун ысыгына чанач күйүп, калдырап калышы мүмкүн. Жакшы ышталган чаначтын кымызы даамдуу, ичимдүү болот.

Чоң атам эмнеден көз жумду?

Абдыкеримден бир жыл кийин, 2003-жылдын 19-март күнү чоң атаң өттү. 75 жашта эле. Сен ал кезде Америкадан каникулга келип иштериң менен Жалал-Абадга кеткен элең. Ошол күнү Мамадали куда келип көпкө сүйлөшүп отурду. Ал кеткенден кийин мен Мырзакалдыкына кеттим эле. Үйдө Нуралы менен Калыс бар эле. Сөрүдө отуруп чай ичем дептир, чай келгиче эле өтүп кете бериптир. Мамеш, Сырга болушуп колу-башын укалап отурушуптур. Бирок болбоптур. “Тез жардам” келгенде алда качан эле өтүп кеткен экен. Мени Сапаш күйөө балам келип алып барды. Шашып жетип барсам, бардыгы бакырып ыйлап атышат. 55 жыл бир жаздыкка баш койгон чалым байкуш ээги ак жоолук менен таңылып, үйдүн төрүндө суналып жатат. Байкуш,

куулук-шумдук менен иши жок, бирөөгө катуу сүйлөбөгөн, жоош киши эле. Бирок бир аз оройлугу бар эле. Жалаң чындыкты сүйлөп, калп айтканды, башкаларды алдаганды, убадасында турбаган адамды жаман көрчү. Колунда бар болсо эч кимден эч нерсесин аячу эмес. Комузду жакшы чертер эле. Эриккенде жамбаштап жатып алып обон күүлөрдү черткенде, комуздун кайрыктарына машырданып, көпкө чейин колунан түшүрбөй отурар эле. Урушканда урушуп, жарашканда жарашып, 55 жыл бирге түтүн булатып, бири-бирибизге ыраазы болуп эле жашап жүрдүк. Өмүрү өткүчө бирөөнүн көңүлүн оорутпады, башкалардын акысын жебеди, ак эмгеги менен жашады. Жылкы жаныбарды абдан жакшы көрөр эле. Өмүрү жылкычылык менен өттү. Отуз жыл мурда эле астма деген оорусу башталган. Бир жолу кышында жылкы багып жүрүп катуу суукта, карда эки-үч күн талаада калып ошондон башталган. Доктурлар астма деп коёт экен, өпкөсү кыйылдап эле дем алалбай калчу.

Жайлоодо да орозо кармачу белеңер?

Биздин убакта көбүнчө орто жаштагылар, улгайгандар кармашчу. Мен болсо жашыман эле кармап келем.

Менин эсимде, орозо айында балдар түндө жарамазан айтып келишчү.

Ооба да. Түндө коңшу айылдын балдары аттарын минип алышып, комуздун коштоосунда айтып келишчү. Биздин балдар алардын айылына барып айтышчу. Жарамазанды жаш балдар айтат, аялдар, кыздар айтышпайт. Мурда көп билчүмүн, азыр болсо эсимден чыгып калды. Эсимде калгандарын айтып берейин.

Жарамазан айтып келдик эшигиңе,
Ак кочкордой уул берсин бешигиңе.
Ак уюм, ак уюм жолдо болсун,
Үйүңдөгү балдарың молдо болсун.
Балдарыңдын пайдасы кайда тиер,
Меке тилла, Медина жайда тиер.
Кый короз, кый короз кырман чачар,
Теңгелери тешиктен ыргып качар,
Аты күлүк боз балдар алып качар.

Алты арыктан аттаган аттын изи,
Алты оромол берем дейт байдын кызы.
Жети арыктан аттаган аттын изи,
Жети оромол берем дейт байдын кызы.
Алты оромол берсеңиз белибизге,
Айтып ырдап кетели элибизге.
Бай айтат короодон кой берем деп,
Байбичеси бокчодон тон берем деп.
Кой берсеңиз өңөрөлү атыбызга,
Тон берсеңиз бөктөрөлү жаныбызга.

Жарамазан айткандарга акча, кийим-кече, май, курут, өрүк, мейиз ж.б.у.с. берип жөнөтөт. Алар үй ээсине баталарын беришет.

“Он болсо орду башка, кырк болсо кылыгы башка”

Жайлоолордо көчүп-конуп жүрүп ушунча баланы кантип төрөп, өстүрдүңүз?

Бардыгы 10 уул, 2 кыз төрөдүм. Тун балам менен эң кичүүм кыркы чыкпай эле көз жумду. Эки уулум үйлөнүп, жайланып балалуу-чакалуу болгондо каза болушту. Азыр 6 уулум 2 кызым тирүү, бардыгы үй-жайлуу, балалуу болуп, улуулары келин алып, кыз берип калышкан. Эң улуусу Мамеш (Маматкерим) 60ка чыкты, эң кенжеси Нуралы 40ка чыкты, кудайга шүгүр. Чоң уулум Мамешти бир айлыгында эле кайнатам багыпалып, ал ошолордун баласы болуп калды. Калгандарын өзүм чоңойттум. Бала багып өстүрүү, тарбиялоонун оңою болбойт. Бардык кыйынчылыктарга чыдадым. Үйүбүздө жегенге тамак калбай калган күндөр да болду. Айрыкча 60-жылдардын башында жокчулук болгондо кошуналардан нан, талкан сурап, өзүм жебей балдарыма берген күндөрүм эчэсимен чыкпайт. Экинчи уулум Абдыкеримди 1953-жылы күзүндө Чаткал жайлоосунан кайтып, азыркы Ала-Буканын этегиндеги Сафед-Булан деген ыйык мазардын жанында мал менен он-он беш күн отурчубуз. Ошол жерде төрөгөм. Бул жер ыйык жер экен. Илгери мусулмандар менен капырлар ушул жерде согушканда Булан деген кыз алардын өлүктөрүн жууп көмгөн экен. Баланын атын кайын атам Маматкеримге уйкаш болсун деп Абдыкерим койгон. Бир эчкини

союп жээнтек кылып, эртеси күнү көчүп кеттик. Баланы жөргөктөп кайнатам өзү өңөрүп алды, мага жорго бээни мингизди. Бала ыйлаган жерде аттан түшүп эмизип алып, кечке чейин жол жүрүп болжогон жерге жетебиз.

Калган балдарыңызды кайерде төрөдүңүз?

Үчүнчү уулум Мырзакеримди кыштакта төрөдүм. 1955-жылдын кыш айлары эле. Аны төрөгөндө чоң кайненем – Мөөр кемпир бар эле, киндигин ошол кескен. Акелерине уйкаштырып атын өзүбүз эле коюп алдык.

Сырганы 1957-жылдын күзүндө Заңда төрөдүм. Үч уулдан кийин кыз төрөдүм деп абдан сүйүндүм. Болумсуз, кичинекей сыргадай болгондуктан, атын Сырга деп коюп алдык. Киндигин Курманбек таекебиздин аялы Анарбек калпанын кызы Апиза кескен. Ал убакта киндигин кескен жерге көк чүпүрөктү күйгүзүп күлүн басып коёр эле. Сырганы төрөгөндөн кийин эки-үч күндөн кийин эле кыштоого көчүп кеттик.

Мырзакалды 1960-жылдын кышында, Бактыкан абысыным келин болуп келгенден бир жума кийин төрөдүм. Мырзакеримдин үкөсү Мырзакал болсун деп атын кайнатам койгон. Аны кичинесинде Шатман, Шутун деп жүрүп кийин ошондой атыгып кетти. 1-класска барганда ыйлап келди, эмне болду десем, “Эжекем айтты, менин атым Шутун эмес Мырзакал экен” деди.

Топчуну 1962-жылы кыштакта төрөдүм. Төрөгөндөн кийин, доктурлар келип больницага алып кетебиз десе болбой койдум. Үйдөгү балдарды ким карайт эле. Анын атын өзүбүз эле Топчубек деп койдук. Анткени сол кулагынын түбүндө кичине топчусу бар эле, өз аты өзүндө дедик.

1964-жылдын орозо айында Орозалы төрөлдү. Аны деле үйдө төрөдүм. Айылыбызда балдарды сүннөткө отургузган, шыпылдаган Орозалы деген чачтарач адам бар эле. Элдин баары аны урматтап, сыйлашчу. Жок дегенде ушундай адам болсун, анын үстүнө орозо күндөрү төрөлдү деп Орозалы койгонбуз.

Турдалыны 1967-жылдын жазында районубуздун борбору – Акыл-Абад шаарынын больницасында төрөдүм. Атын өзүбүз менен

жайлоого чогу чыгып жүргөн Турдалы деген балбан, жакшы киши бар эле, ошондой болуп жүрсүн деп атын койгонбуз. (Данияр ошонун небересине үйлөндү).

Арадан эки жыл өткөндөн кийин, 1969 жылдын 29-мартында экинчи кызым – Арзыканды төрөдүм. Аны үйдө улуу кызым Сырга төрөттү, киндигин өзүм кестим. Кызга арзып жүрүп төрөдүм деп, атын Арзыкан койдук.

1971-жылдын 18-мартында Нуралыны больницада төрөдүм. Атын акеси Турдалыга уйкаш болсун деп Нуралы койдук. Аскар таекең жеңил машина менен доктурга алып барган. Толгоо тартып кыйналып уктап кетсем, төөнүн жүнүнөн чепкен кийген, качанкы өлүп кеткен атам түшүмө кирип, “Тур, бул жерде эмне жатасың?!” деди. Арбак жар болуп, толгоом келип төрөп алдым.

Акыркы балам 1973-жылы төрөлдү. Бир аз убакыт өтүп-өтпөй апам көз жумду. Кызыл-Жарга батага барганда шамалдатып алдымбы, бир айга жетпей балам чарчап калды. Анын аты Бегалы эле. Ошентип 12 бала төрөдүм. Акыркысын төрөгөндө 42 жашта элем. Кыргыздар көп балалуу болгонду жактырабыз. “Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар” деп коюшат. Чындыгында эле балдарым менен бактылуу болуп жүрдүм. “Он болсо орду башка, кырк болсо кылыгы башка” дегендей, ар кимисинин өзүнө жараша мүнөзү, кылыгы бар эле. Кудайга шүгүр, бардыгы турмуштан өз ордун табышты.

Мырзакерим акем эмне болуп өлгөн?

1979-жылы 24 жашында өтүп кетти. Үч айлык Асыл кызы жетим калды. Анын нерв оорусу бар эле. Бир күнү эртең менен эле монтикрис мынтыгын асынып суур атып келемин деп чыгып кетти. Кечке чейин кайтып келбеди. Өмүрбай бөлө кой кыркымдан чыгып үйүнө кетип жатса жолдо Мырза бүрүшүп жамбаштап жаткан имиш. Жанына барып караса жаны жок, мынтыгы жанында жатат. Көрсө өзүн-өзү атып коюптур. Анын атайылап атканы же кокустан атылып кеткени белгисиз бойдон калды. Сөөгү Ыспыдан Абайга аша бергендеги белге коюлган, мүрзөнүн үстүндөгү чоң ташка Мамеш аттын сүрөтүн чегип, “Мырза” деп жазып койгон.

Балдарыңарга той бердиңерби?

Той берерден мурда жыйырма жыл мурун каза болгон чоң кайын энеме аш бердик. Өзүмдүн балдарыма үч жолу чоң той бердик. Биринчисин 1957-жылы Мамеш, Абдыкерим жана Мырзага Шамалды-Сайдын адырында, экинчисин Мырзакал менен Топчуга 1965-жылы Өзбекстанда, үчүнчүсүн Орозалы менен Турдалыга 1970-жылы Ыспы жайлоосунда. Тойлорубузга жылкы союп, улак тарттырып, байге чаптырып өткөрдүк. Досторубуз, туугандарыбыз чоң-чоң кошумчалары, кийиттери менен келишип, биздин ызат-сыйыбызды көрүштү.

Турдалы акемди аттан кулатып жибергениңизди айтсаңыз.

Ии, 1967-жылы Турдалы төрт айлык бөбөк эле. Ыспыдан Абайга көчүп жөнөгөнбүз. Чоң атаң мени бир чоң бээге чоң ак куржунду салып миңгизип, анан дагы бир жүк артылган бээге он жашар Сырганы мингизип мага жетелетип койгон. Алдымда жөргөктөлгөн бала, артымда үч жашар Ороз учкашып алган. Ыспынын Абайга аша берген капталында жылкылар менен аралашып көчүп бара жатканбыз. Бир убакта эле жылкы үркүп, ызы-чуу болуп алдыга көздөй чуркап жөнөдү. Мен жетелеген бээ да аларды ээрчип чуркаганда анын чылбыры мен минген бээнин куюшканына кыпчылды. Менин бээм чоочуп, үч-төрт жолу доңкуганда колумдагы балам ыргып кетти. Жолдун бою кыя болгондуктан ал төмөн карай тоголонуп кете баштады. Өзүм коркконуман аттан кандай түшкөнүмдү билбейм, артынан ылдый көздөй чуркап барып баламды басып калдым. Кудай жалгап эч нерсе болбоптур. Аны көтөрүп тура калсам, Сырга менен Ороз баягы үрккөн жылкылыр менен кошо, ээрдин башын бекем кармап, ыйлаган бойдон жыгылбай бара жатышат. Атаң эптеп алдыга чаап өтүп жылкыны токтотуп калган.

Жайлоодо балдарыңыз сыркоолоп калганда эмне кылчусуз?

Балдарым ооруп, кирне кирип калганда кудай өзүң кечир деп жоё койчумун. Пиялага күл, туз, жолдун кесилишиндеги топурактан салып, аны жоолук менен жаап, “Чык кирне, чык. Менин баламда эмнең бар? Көкүрөгү менен көк тирегенге бар, көчүгү менен жер тирегенге бар, өңү сары, көзү көк оруска бар” деген сыктуу сөздөр айтылар эле.

Балдарыңыздын мүнөздөрү кандай болду?

Мамеш, Сырга, Шутун (Мырзакал), Ороз кичинесинде өтө ыйлаак болушту. Калгандары жоош эле болушту. Удаалары бири-бири менен урушуп, талашып чоңоюшту. Күнүгө эртең менен “чай катарга”, “кант катарга” келгиле деп, дасторконду жайып нан-чай берип, колдоруна бирден ак кантты карматып койчумун. Азыркыдай төгүн-чачын дасторкон болбогон.

“Катар-катар келиндерди алдым”

Балдарыңыздын ар бирин кантип үйлөгөнүңүздү айтып берсеңиз.

Ээ, кызым, балдарды үйлөп-жайлоо ата-эненин милдети да. Мал багып жүрүп чоң атаң экөөбүз катар-катар келиндерди алдык. Жети келин алдым калың төлөп. Чоң уулум Мамеш (Маматкерим) окуусун бүтүп келип 1974-жылы 16-июнда үйлөндү. Сүйлөшүп, кат жазышып жүргөн. Ак-Суудан агынай Сүйүналынын Суусар деген жалгыз кызын (сенин апаңды) келин кылып алдык. Каада-салт боюнча калың бердик, тогуз мүчө, казыкка байлар, сүт акы, тоюна жылкы алып бардык. Анын тою күнү 25-майда апаң сени төрөп Акыл-Абаддын больницасында жатып калды. Той күнү мурунтан эле белгилеп коюлгандыктан, биз барып, тойду өткөрүп, себин жүктөп келгенбиз. Ошол жылдары Мамеш ооруп калып эки жылдай иштей албай жүрүп калды. Үч-төрт жолу доктурга жатты, барбаган табып, бакшы калбады. Аягында кудай шыпаасын берип айыгып кетти. Сени эки жумалык бөбөгүңдө Суусаркан менен Мамеш жайлоого алып барышкан. Мамеш атка минип, тонунун сол жак койнуна сени салып алса, аны көргөндөр: “Койнунда кекилиги бар экен” дейт имиш. Сен өтө ыйлаак, кежир элең, бир ыйлаганда бир-эки саатка чейин басылбай, айры чаккансып бакырып ыйлай берер элең. Көрсө, келечекте ырчы болоюн деген окшойсуң. Жаңы алган келиним жакшы чыкты, иштерди жакшы кылат, адам менен жакшы сүйлөшөт. “Энесин көрүп кызын ал” деген макалдын туура экендигине ишенип калдым. Ыракматы болгур Улук кудагыйым жакшы киши эле. Суусаркан биздин үйдө көп жүргөн жок, себеби, Мамеш чоң атасынын баласы эле да, аны бир жашарынан баккан. Ошондуктан, азырга чейин мени “апа” дебей атыман айтып Куму деп чакырат.

Абдыкерим Ташкентте Эл чарба институтун аяктап келип, комсомолдук, партиялык кызматтарда иштеп жүрдү. Наманган обкомунун уюштуруу бөлүмүнө жетекчи болду. Балдардын ичинде эң боорукери эле, мүнөзү ачык-айрым, ичине эч нерсени жашырбаган балам эле. Аны үйлөө үчүн кыз издеп калдык. Тамаша чынын аралаштырып, “Өзбектерден эле ала бербейинби, жактырган кызым бар” деп бизди күлдүрүп калар эле. “Сарттан куда күтпөйбүз” – деп, биз болбой койгонбуз. Кичине кайним биздин билерманыбыз эле, анын айтканына баарыбыз макул болчубуз. Бир күнү эле ал үйгө келип, “Силерге келин таптым, ушуну аласыңар” деп калды. “Ал ким экен?” деп сурасак, “Өзүбүздүн жакын тууганыбыз Малабектин кийинки аялы менен кошо келген Кадича деген кызы мектепти аяктап үйүндө экен. Өңдүү-түстүү шыпылдаган кыз экен” деди. Кызды көрүп келүү үчүн Абдыкеримди жөнөттүк. Ал барып кызды көрүп жактырып келди. Кызга сөйкө салуу үчүн бар тапкан кийитимди түйүп он эки адам болуп Шамалды-Сайга бардык. Жакшы тосуп алышты. Бирок кудагыйым мен алып барган кийиттерди аз дегенсип жактырбады. Эркектер отурушуп алышып кесим-бычым кылышты. Кулдугуна көкүлүнө пахта байлап бээ алып бардык, башы торпок, кой, козу кылып 18 мүчө, 40.000 рубль акча бердик. Ошого жараша септи жакшы кылып берди. 1976-жылы 6-декабрь күнү келинди бардык ырым-жырым, каада-салттарын кылып Өзбекстанга кыштакка алып келдик. Он сегиз аял сеп жеткирип келди. Түнү менен мейманчылып, бардыгына кийит кийгизип жөнөттүм. Бирок келиним экөөбүздүн мамилебиз жакшы болбоду. Даниярды бир жашынан он жашына чейин өзүм бактым. Эки арада Абдыкеримге кыйын болду. Өлөр-өлгүчө санаркап жүрүп өттү, арманы ичинде кетти...

Абдыкерим эмне болуп өтүп кетти?

Акыркы жылдары колхозго раис¹⁰ эле. Биз бардыгыбыз, урук-туугандарыбыз менен Кызыл-Жарга көчүп келгенбиз. Ал бала-чакасы менен Өзбекстанда жалгыз калып иштеп жүрдү. Заман өзгөрүп, Өзбекстанда эгемендүүлүктүн эпкени тийип, колхоз-совхоздор жоюлуп, элдин турмушу өтө начарлаган мезгил эле. 2002-жылдын 3-март күнү үйүндө жатып абдан кыйналыптыр, доктур чакыртып

¹⁰ Раис – башкарма.

укол беришиптир. Бейшенди чакырып больницага алып барышыптыр, бирок болбоптур. Дарты жүрөгүндө экен. Ошентип балам байкуш 49 жаш мүчөлүндө кете берди. Өлүгүн алып келип, Жыл-Колдогу ата-бабалары жаткан көрүстөнгө койдук. Эмгеги сиңип калган экен, Өзбекстандан көп адам келди. Мүрзөнүн башында митинг өткөрүшүп, райком, обкомдор сөз сүйлөштү. Асыранкул үкөм айтып калат, “Куму апа, Абдыкеримге ыйлабасаңыз деле болот. Өзбекстанга эмгеги сиңип, кадырлуу болуп калган экен, мүрзөнүн башында өзбектин чоңдору сөз сүйлөп, ыйлабаган адамды ыйлатты”.

Кыргызстанга көчүп өтөмүн деген ою бар беле?

Жок болчу. Иштеп жүрө берем, пенсияга чыгып анан барамын дечү эле. Өзбектерден достору, чогуу чоң кызматтарда иштеген тааныштары көп эле. Кызыл-Жардан бир чала бүткөн тамды 1992-жылы эле Мамеш сүйлөшүп алып берген эле. Азыр балдары отурушат.

Анаркан жеңемдин келин болуп келгенин айтсаңыз.

Мырзакал уулума колукту издеп көп жерге бардык. Ылайыктуу кыз чыкпай көп убара болдук. 1983-жылы Кызыл-Жарга Мамеш жаңы там салып, үйүнө көчүп кирип калды. Ошол жерде бойго жеткен бир сары кыз шыпылдап кызмат кылып жүрүптүр. Бул ким? Кандай кыз? деп Суусар келинимден сурасам өзүбүздүн эле Молдалы акенин экинчи аялынан төрөлгөн кыз экен. Атасы сөзгө чечен, наркты, салтты билген жакшы киши эле. Анан эле барып сүйлөшүп кел деп Мырзакалды жөнөттүм. Көп өтпөй эле ала качып келди.

Ага да калың төлөдүңөрбү?

Төлөбөй койчу беле. 30 миң акча, 5-6 мүчө, казыкка байлары менен. Өзүм айтып калар элем “Сырганы сатып Мырзакалды үйлөйбүз” деп. Айтканымдай эле, Сыргадан келген калыңды эч коротпой жаңы кудаларыбызга бердик. Анарканды келин кылып алгандан кийин жайлоого чогуу чыгып жүрдүк. Кийин өздөрү бир короо кой менен чыгып жүрүштү.

Жамал жеңемди кантип алдыңар?

Ороз балам армиядан келип үйлөнө турган болуп калды. Ага колуктуну да Суусаркан тапты. Оготур Жолборстун бойго жеткен

кызы бар, жеңелери да мактайт, ошого барабыз деп макулдаштык. Бирок бизге чейин башка бирөө ала качып кетиптир. Бала менен сүйлөшпөгөндүктөн отурбай коюптур. Анан бизге насип буюруп, Ороз менен эки-үч жолу сүйлөштүрдүк. Экөө бирин-бири жактырып ала качып келип калды.

Кесим-бычымы кандай болду?

Кесим-бычым болот да. Биз күзүндө мал семиргенде базарга сатып акча камдайбыз. Кызга, анын урук-туугандарына кийит кылабыз. Келинге кийитти тогуз сыйра, тогуз көйнөк, тогуз жоолук, күйөө куржунду толтуруп бардык. 30 миң акча, 7-8 мүчө, казыкка байларына бир кунаажын бердик. Жолборс кудабыз март киши эле, акчамын жарымын кечип, бизге жеңилдик кылды. Жамал абдан жакшы келин чыкты. Жайлоого чыгып, балдарын төрөп өзү эле багып алды, кайын энени кыйнаган жок.

Андан кийинкисин кандай үйлөдүңүз?

Топчубек уулум Кара-Көлдө, Бишкекте окуп жүрүп үкөсү Ороздон кийин үйлөндү. Кара-Көлдө сүйлөшүп жүргөн кызы бар экен, аны алыс деп алдырбай койдук. Сырганын Асылкан деген, мугалимдик окууну бүткөн кайын сиңдиси бар экен. Атасы Батырбек аксакал мурунтан чоң кызматтарда иштеп, уруш убагында Кетмен-Төбөдө башкарма болгон кадыр-барктуу адам эле. Ошо кишинин эң кенже кызы экен. Топчу менен Асылканды Суусар сүйлөштүрүп, өзү кошулуп ала качып келишкен. Жаңы келгенде отурбай кыйнады. Алмаш деген коңшу келиним барса аны бир муштаптыр. Акыры көнүп отуруп калды. Ушунча бала үйлөп “вечер той” кылбадык эле. Келинибиз да, балабыз да жогорку билимдүү деп, стол жасап той өткөрдүк Өзбекстанда. Кызыл-Жардан жыйырмадан ашык Асылкандын классташтары келди. Топчунун кыштактагы жыйырмадай өзбек классташтары келди. Ал убакта өзбек-кыргыз ынтымактуу болгон, союздун мезгили. Кыз тарап, бала тарап болушуп оюн-зоокторду өткөрүштү, той абдан кызыктуу өттү. Өзбектер ашулаларын, аскияларын айтышса, кыргыздар кыргыз ырларын созолонтушту. Эки жаат болуп аркан тартышканда кыргыз балдар жеңип кетти. Асылкандын Токтомат деген жакшы чыкма акеси бар эле. Ал менен калың бербейбиз, сеп албайбыз деп макулдаштык. Ошентип Жамал менен Асылканды көп

кыйналбай, оңой эле алдык. Ата-энелери түшүнүктүү адамдар эле. Экөө ынак эле болушту. Тун кызын төрөгүчө биз менен чогу жашады. Келиндин иши Кызыл-Жарда мектепте болгондуктан экөөнө там алып берип бөлүп койдук.

Андан кийин кезек Турдалыга келди. Аны Телтайдын кызына 1987-жылы үйлөдүк. Кыз көңүлсүз эле, ата-энесинин сөзүн кыялбай эле тийген эле. Араң үч ай жашагандан кийин кыз кетип калды. Аты Чолпон эле. Экинчи жолу кошуна колхоздо жашаган Мамадалинин Зубайра деген кызын алып бердик. Бир кыздуу болушту. Бирок экөөнүн ынтымагы болбой ажырашып кетишти.

Эми кенже балаңыз калды, аны качан, кантип үйлөдүңүз?

Нуралы армияга барып келип, Намангандан техникумду бүттү. Өзбекстанда бизге ылайыктуу кыздар жок эле да. Ошондуктан Кызыл-Жарга, Суусарканга барып “Силер экөөңөр тең мугалимсиңер, бизге ылайыктуу жакшы кыздардан тапкыла, Нуралы менен сүйлөштүргүлө” – дедим. Түбү таластык Мамадалинин Калыс деген кызына сүйлөштүрүп, экөө бири-бирин жактырышып үйлөнүштү. Калыс жакшы келин болду, бизди сыйлайт, ишти жакшы кылат, каяша айтпайт.

Ар эки жыл сайын келин ала берип, буга да бир нерсениз калды беле?

Аа, бар болчу жыйган-тергенибиз. Балаң үчүн табылат экен да. Кадимкидей калыңын берип, эл катары себин алдык.

Кызыл-Жардан алган келиндериңиз Өзбекстанга көнүп калыштыбы?

Көндү. Көнөт да. Жакшынакай эле болуп, кабагым-кашым дебей жашап жүрүштү. 1997-жылы Кызыл-Жарга көчүп өттүк.

Ушунча келинди баштоо, үйрөтүү кыйын болгон болсо керек?

Жакшы эле баштап жүрдүм, келгенде казан-аякка үйрөтөм. Келинге айтылчу көптөгөн кошоктор, насыят ырлар бар. Мисалы:

Алабарман болбостон,
Абайлап карап секин бас.
Кайын журтуң сүйүнсүн,
Ызат кылып эшик ач.

Казан-аякты кагыштырып, калдыратып жуубаш керек. Жаңы келин келгенде өзүм аралашып, нан жапканды, тамак жасаганды үйрөтөм. Продуктаны үнөмдүү сарптаганды, даамдуу оокат кылганды кайра-кайра айтам.

Келиндериңиз жаңы келгенде кайнатасынан, кайнагаларынан качып жүрүштүбү?

Жаңы келген келин сөзсүз кайната, кайнагаларынан бир-эки айга чейин качып, көрүнбөйт, көрүнсө да жоолугун алкымынан байланып жүрүшү керек. Аралашканда отко май салып, үч жолу жүгүнөт. Ар бир жүгүнгөн сайын кайнатасы “Кудай жалгасын” деп айтат. Жаш келин кайнатасынын маңдайына отуруп чай ичпейт, алдынан кыя өтпөйт. Анан келин деген күйөөнүн жакын туугандарынын баарын тергеши керек. Бул аларга болгон ызат-сый, урмат. Кайын ата, кайын энени өлгөнчө тергейт, өлгөндөн кийин атын айтса сооп болот дейт. Биздин түпкү аталарыбыздын аты Токтоболот болгон экен. Ал киши көзгө атар мерген болгондуктан жеңелери “окаатар бала” деп тергешчү экен. Кийинчерек ал “оготур” атыгып, андан тараган урпактары “оготур” уругуна айланган экен.

Анаркүл абысыным жаш кезинен өзбектердин арасында чоңойгондуктан күйөөсүн “сиз” деп калды. Өзбектер бири-бирин “сиз” деп сүйлөшөт. Анаркүлдүн келиндери кайын энесин ээрчишип бардыгы күйөөлөрүн “сиз” дешет, бир келининен башкасы. Мен болсо күйөөсүн да “сиз” дечү беле деп “сен” эле деп калдым.

Жакшы жашаш үчүн эр-катындын ортосунда кандай мамиле болуш керек?

Жакшы жашаш үчүн ынтымактуу болуу керек, бирөөсүнүн ачуусу келгенде экинчиси пас келиши керек. Аял тилин тыйышы керек, эркек муштумун тыйышы зарыл. Экөө тең мен сенден кыйынмын деп мушташа беришсе, акыры ажырашып тынышат. Эгер балдарынын көзүнчө урушса алардын тарбиясына тескери таасирин тийгизет. Балдарыма, келиндериме дайым көп насааттарымды айтам. Биз атаң экөөбүз ушунча жашап эч урушпадык, башыбыздан көп окуялар, жетишпөөчүлүктөр, жокчулук өттү. Тишибизди-тишибизге коюп баарына чыдадык. Атам жашыбызда каза болуп, апам жесир калды.

Турмуштун, жокчулуктун азабын тартып, кичинемден эле бышыкчыйрак болуп чоңойдум. Менин колумда калган эң кичүү уулум Нуралы менен кичүү келиним Калыска көп насаат айтам. Кудайга шүгүр, алар айткандарымды туура кабыл алышып, сөзүмдү эки кылышпайт. “Кайтар дүйнө” дегендей, ата-энеңе кандай мамиле кылсаң, балаңдан ошону көрөсүң. Буудай эксең буудай оросуң, арпа эксең арпа оросуң. Балдарыма, кыздарыма, келиндериме эч катуу айтпай, жатыгы менен түшүндүрөм. “Бир күн уруш болгон үйдөн, кырк күнгө чейин ырыскы кетет”, “Ырыс алды ынтымак”, – дегендей макалдарды айтып, мазмунун чечмелеп түшүндүрөм. Адам баарына каниет кылып, барга көппөй, жокко чөкпөй жашаса кудай өзү берет. “Сабырдын түбү – сары алтын”, сабыр кылсаң баары болот, балдарың чоңоёт, куда түшөсүң.

“Катын жакшы – эр жакшы, вазир жакшы – кан жакшы” деген сөздө эч калет жок. Үй тиричилигинде, бала багууда эненин орду чоң. Аялдын жакшысы жогун билдирбей үйгө мейман келгенде жок болсо да жарык маанай менен коңшудан сурап келип болсо да чай коёт. “Эрди эр кылган да катын, жер кылган да катын.” Аялы жакшы болсо эринин атагын чыгарат, ырыскы-ынтымактуу болот, кайын журтун сыйлайт. Аял үйүнөн төркүнүн көздөй ташыбоосу керек, үйүнүн берекеси кетет. Кайра төркүндөн кайын журтуна алып келиши керек, төркүндөн алган кыз бай болот, төркүнүнө ташыган кыз кембагал болот. Кыргыздын салтында төркүндөрү кызды аябай сыйлайт, төргө отургузат, үйүнө кайтарда койдун же эчкинин төшүн берет. Кемпир болуп картайып калса да кыз келди деп сыйлашат.

“Уулум үйлөнгөнгө чейин уулум, кызым өлгөнгө чейин кызым” – деген сөздүн да чындыгы барбы?

“Отко жакын шиш күйөт, энеге жакын кыз күйөт” дегендей, кыз бала энеге жакын, күйүмдүү, боорукер болот. Уул бала болсо көбүнчө аялынын тилине кирет, кээ бир кайын эне менен келиндин начар мамилеси ушундан чыгат.

“Аштан тойсом да баштан тойгон эмесмин”

Он эки баланы төрөп, чоңойтуп анан мени да кошуп бактыңызбы?

Табиятыман эле жаш балдарды жакшы көрчүмүн. 12 бала төрөп, онун бапестеп багып өстүрдүм. Ороз төрөлгөндө чоң атаң катуу ооруп калды. Ошондо ушул баламды каргабай, урбай чоңойтоюн деп өзүмө-өзүм убада бердим эле. Айткандай эле, Орозго колумду тийгизбедим. Кудай жалгап атаң оорусунан айыгып кетти. Сен төрөлгөндө эле неберелүү болдум деп сүйүнгөнүмүн. Анын үстүнө сенин кебетең мага окшош эле, аны элдин баары айтчу. 1976-жылдын июнь айында чоң кудабыз сенин чоң таятаң Мырзабек каза болду. Баарыбыз Ыспыдан Ак-Сууга батага келдик. Ошондо сен бир жашка чыгып, чала-була басып калган экенсиң. Апаң мектепке ишке кирмекчи болуп сени таенеңе таштамакчы экен. Муну уккан чоң атаң Көчүмкул мени чакырып алып айтты: “Куму, менин агынайга бере турган кызым жок, аштан тойсом да баштан тойгон эмесмин, эки кызың үчөө болот. Өлсө доосу жок!” – деди.

Кайнатам рахматы бир сөздүү, бетке айткан ачуулуу киши эле. Анын сөзү боюнча сени жайлоого өңөрүп алып кеттим. Жолмо-жол эч бир ыйлап да койбодуң. Шишеге сүт куюп койнума алып жатам, түндө ойгонсоң ичирип коём. Анан сүттүн ордуна кымыз бере баштадым. Балдарым менен тез аралашып кеттиң, чоочуркап да койбодуң. Тилиң чыккандан эле мени “апа” дей баштадың. Кенже уulum Нуралы төрт жашар эле, ал сени күнүлөп, урушуп да жүрдү. Сага абдан мээр коюп калыпмын, сүтүм чыкпаса да тырмышып ээмп калчу элең. Жайлоого баргандан кийин тез эле басып кеттиң. Бассаң-турсаң кыңылдап ырдай берчү элең.

Күзүндө Көк-Белге көчүп түшкөнүбүздө Мамеш менен Суусар белек-бечкеги менен сени көргөнү келишти. Аларды тааныбай койдуң, мага эле кача бердиң. Эки же үч жашыңда бекен, Мамеш сени көргөнү кыштакка келгенде өзүңчө эле кудуңдап сүйүнүп, ары-бери чуркап, аны кучактап төшөкө жаткырып “Папеш, укта, бөө келатыры” – деп, таптап калдың. Бардыгыбыз күлүп калдык. Баамымда сен аны сагынып, кетиргиң келбеген го.

Жети жашар болгуча менин колумда чоңойдуң. Жетиге чыканыңда атаңы, апаңы чакырып алып айттым: “Экөөңөр тең мугалимсиңер, Элмираны алып өзүңөр мектепке окуткула”. Алар сени Кызыл-Жарга алып кетишип мектепке киргизишти. Ичим ачышып турду. Бирок биздикине Өзбекстанга тез-тез эле келип турчусуң. Экөөбүз бир-бирибизди сагынышып калар элек. Сен келгенде үйүбүз толуп, кубанычыбыз койнубузга батпай, сени өзбекче атлас көйнөктөрдү кийгизип алып, Акыл-Абадка (Хакул-Абад) ээрчитип барып, өзүмүн балдарыма кошуп ойнотуп келер элем.

Ошентип жүргөндө бир-эки ай өзбек мектепте да окуп калдың. Колу-башыңы сыя кылып,¹¹ бетиң чамбыл-ала болуп келер элең. Мырзакал жайлоодон силердикине келсе, апаңа угузбай: “Мени жайлоого, өзүмүн апама алып кетиңчи” – дейт экенсиң. Аны угуп алып мен ыйлап жүрдүм. Сени “Эли күчүк” деп эркелетчүмүн. Менин балдарымы ээрчип чоң атаңы “аке” деп айтып калдың.

Эгер сени Ак-Сууга тайэнеңе бергенде кандай болот эле. Эптеп-септеп 10-классты бүтүрүп күйөөгө берет беле... Анда Америка каякта, жакшы эле кылган экенмин деп ойлонуп калам. Коңшулар айтып жүрүштү: “Элмиранын алдейинде ыйлаак болгонунда кеп бар экен. Көрсө, кийин ырчы болом деген турбайсыңбы?”

Болотту айтсаңыз?

Жайлоодо жүргөндө коңшубуз Нарындын сени менен тең Болот деген баласы бар эле. Экөөң кечке чейин суунун боюнда ойноор элеңер. Биз тамашалап силерди “Ак Мөөр менен Болот” деп күлүп калчубуз. “Апа, Болотко кымыз бер” – деп жетелеп келе берчү элең. Мамеш акең аттын куйругунан узун кылып өрүп чачыңа улап койчу. Сүрөттөрүң бар го.

Кийин Абдыкеримдин экинчи уулу Данияр бир жашарында келди, аны дагы сага кошуп бактым. Чөлдө жүрүп ооруп калган экен. Атаңарга атка өңөртүп берип жибериптир, кымыз, айраң, сүт берип айыктырып алдым. Анан “апа” деп тили чыкты. Эки бети кызарып тултуюп толуп калды. Аны да бир жашарынан 3-классты аяктаганга

¹¹ Өзбекстанда мектеп окуучулары сыя ручка колдонушкан.

чейин багып жүрдүм. Анан өздөрүнө бердим, кыштакта улам эле биздикине качып келип жүрдү. Мектепке барганда кошо барчумун мектепке, жакындаганда кайра-кайра мен тарапты карап, кылчактай берчү. Ал мектепке кирип кеткенден кийин гана мен үйгө келчүмүн. Мектептен чыкканда жолунан тосуп алар элем.

Экөөңөрдөн кийин Сырганын, Мырзакалды, Топчунун чоң балдарында бактым. Бирок аларды жайлоодо атка өңөрбөстөн, тамда эле отуруктуу болгондо бактым. Анткени, кийинчерээк жайлоого чыкпай калганбыз. Аларга Дани (Данияр) экөөңчөлүк мээнетим кетпеди, андай деле мээр коё албадым. Ороздун балдарын Жамал өзү эле чоңойтту. Келиндерден ушул келиним бышык-чыйрак, эпчил чыкты. Балдарын удаа-удуа төрөп, бардыгына жетишип, бизге оорчулугу түшпөдү. Ал эми колумдагы эң кенже уулум Нуралы менен чогу жашагандыктан анын балдары менен дайым бир болдум. Мыскал, Алымкан, Эламан, айрыкча “Бабак” (чын аты Алия) менен жаным бирге. Эми мен өлсөм, ушул неберелеримдин кимисинин көзүнөн жаш чыгат, аны бир кудайдын өзү билет...

“Тилеген аштын тузу ачуу”

Апа, ушунча жашка келдиңиз, өмүрүңүздүн жарымынан көбү ушул жайлоолордо өтүптүр, аркаңызга кылчайып карап кандай жашадым деп ойлойсуз, арманыңыз болдубу, ушулар жөнүндө айтсаңыз. Кандай өмүр сүрдүңүз?

Кудайга шүгүр, жакшы-ы-ы жашадым. Көөп жашабадым, мактанбадым, орточо жашадым, бул жашаганыма миң мертебе ыраазымын. Бир эле арманым – кызым Арзыкандын оорукчан болуп калганы. Кудайдан тилеп жүрүп төрөдүм эле Сыргага шерик болуп калсын деп, атын да ошондуктан Арзы койдум эле. 10-классты эң жакшы бааларга бүттү, олимпиадаларга катышып алдыңкы орундарды ээледі, мактоо баракчаларын да алды.

“Тилеген аштын тузу ачуу” дегендей, эми бойго жетип чоң окууга кирерде ушул ооруга дуушар болду. Оорусу нервге байланыштуу, рухий жактан экен. Аны алып барбаган жерим калбады, бир канча жолу болницаларга жатты, молдо-кожо, табып, бакшы, төлгөчү

калбады. Кайда барса өзүм кошо жүрдүм. Кудайга эмне жаздым деп ыйлаган күндөрүм болду. Кудай мага мына ушунча жаш берди, балдарды берди, экөөсү чырымтал бойдон күнөөсүз кетти. Ошолор тиги дүйнөгө барганда мага дасторкон жайып, тозоко таштаарда “Ии, менин апам” деп чырылдап турат экен, булар күнөөгө батпаган наристелер да. Эки балам эрезеге жетип, үй-жайлуу, балалуу-чакалуу болгондо о дүйнө кетишти. Булардын күнөөлөрү өзүндө кетет экен. Ушунусуна да шүгүр кылып, калгандарынын өмүрүн кудайдан тилеп отурам. Бардыгы түтүн булатып, тиричиликтерин кылып жатышат. Мен эң кенже балам менен калдым. Өмүр бою тапкан-тутканым, кармаган буюмдар ушул балама калат.

*Арзыкан эжем кандай болуп, эмне себептен ооруп калганы жөнүндө айтып берсеңиз? Ал ооруганга чейин кандай эле? Мектепте кандай окучу эле?*¹²

Арзыкан оорубаганда мен али бери карыбайт элем. Арзыкан жашында абдан эстүү, жакшы кыз болчу. Сырга эжесинин кирбишим (крепдешин) юбкаларын кийип, чачын майдалап өрүп алып, чекчейип жүрчү. Кичине бала (кайын иниси) “Баарың биригип Арзычалык иш кыла албайсың!” дечү эле. Ишти тимеле жакшы кылчу эле. Бу дана, бышык, чыйрак кыз эле. Кичинесинде уй саагандан башка иштин баарын кылчу эле да.

12-13 жашында бекен, биз Көк-Белде экинчи уулум Абдыкеримдин балдарына, үч небереме той бердик. Анан алыс жакындан куда, тамыр сөөк болуп элдер келишкен. Атаң рахматы тойго сойгонго бир ат алып, аны жайлоого багып келип, анан күзүндө Көк-Белге көчүп түшкөндө бедеге бакты. Аны тойго сойгондо ичегиси чучукка жетпей калды, семиздигинен бир чара казы кала берди. Ичиндеги эле ичегисине чучук кылдык. Улак чабышып той жакшы өттү. Биз нан, боорсокторду бышырып жатканбыз. Анан тойго келген Турдалы деген бир киши (кийин бир небереме чоң кайын атасы болуп калды) Арзыканды көрүп, кайра-кайра ишенбей, “Ушу сенин кызыңбы? Ырас эле ушул сенин кызыңбы? – деп сурады. Мен болсо “Менин кызым да!

¹² Арзыкан эжемдин оорусу жөнүндөгү маекти Ыспы жайлоосунда эмес Кызыл-Жар айылында курдук. Анда Арзыкан эжем өзү да биз менен кошо отуруп айтып берди.

Сурабайсыңбы элден” – дедим. Ошентсем да ишенбей кайра-кайра сурап койду. Анан той өткөндөн кийин бир нерседен кызым экөөбүз урушуп кеттик. Наракта бир палатка тигип, анын ичин эткана, нанкана кылганбыз. Анын ичинде сөөк-саак мине балакат, аттын, эшектин токулгалары да бар эле. Эки чатыр тиккенбиз, биринде өзүбүздүн балдар жатчу эле. Анан Арзыкан мага таарынып чыгып кетти. Мен аны балдардын, акелеринин жанына барып жатты деп ойлодум. Той өткөрүп мен да чарчап калгам, барып караган жокмун. Анан эртең менен туруп балдарга барсам, Арзыкан жок. Каякка кетип калды экен деп палаткага кирсем, эшектин токулгасын башына коюп, нандын ушактарынын, сөөк, жиликтердин арасында уктап калыптыр. Ошондо буга бир балээ тийген деп ойлойм да. Анан тургуздум. Кийин көп узабай эле ыйлай берди, сыгылып ыйлай берди.

Эмне дейт сурасаңыз?

“Ыйлагым келип атыры” – деп, бук болуп эле ыйлай берди. Той өткөндөн кийин Өзбекстандагы кыштактагы (кыштоого) үйгө көчтүк. Кыштакта Иман бакшы деген карыган өзбек кампир бар эле. Ал өлөткө көрсөтсөм “Дароо бир тоок тап, кандап коёбуз” – деди. Ошондо муну кандабаш керек экен да. Анан тоок алып бардым, бакшы тооктун башын жулуп эле Арзыкандын ар жерине кандап тийгизип койду. Кийин дагы деле оңолбоду. Кандагандан кийин андан бешбетер болуп кетти. Ыйлай берет, ыйлай берет, эч жери оорубайт. Сыгылып эле ыйлай берет да. Ыйлагандан бошобой койду. Ал кылдык, бул кылдык, барбаган жерибиз калбады. Мен камга түшүп калдым (ой-басып), молдо-бакшы бүт баарына көрсөттүм. Кара-Көлдө жашаган дагы бир кемпирге бардык. Кыштактан барып, Токтогулда Шамшыкал-Ата деп коёт, ошол жерде Жаныш-Байыш деген мүрдө бар экен. Ошол кемпир алып барды мүрзөгө түнөтүп келем деп. Топчуну (баласы) шопур кылып алып кызыл машинеси менен бардык. Биз жаткан жер эңкейиш жер болчу, машине коё турган жер мүрзө жакта экен. Менин жакшы гүлдүү кызыл кыжым көйнөктөрүм бар эле, атаң рахматы үшүйсүңөр деп көрпөчөлөрдү салып берди эле. Ошо кемпир, Арзыкан, мен үчөөбүз ошол жакта түнөдүк, мүрзөнүн жанына кичинекей там салып коюптур. Адамдар мине алып барса, кайра алып кетпей таштап

келишет экен. Анан барып аш (палоо) кылдым, булар бакшы экөөбү отурду. Кудайдан тилеп ашты жеп, куран окудук. Анан Арзыны ортого алып коркуп жаттык. Эми уйку каякта дейсиң...

Арзыкан: Түндөсү уктап-уктабай жатсам түшүмө бир ак жөжө кирди. Анан “мыё-мыё” деп мышык келип аштардан жеди окшойт. Эртең менен кемпир “Түшүңө эмне кирди?”- деди. Мен “Түшүмдө ак жөжөнү көрдүм” – дедим.

Куму эне: “Анда ошо ак тоокту садага кылып кой, анан ак улактын бутун кармат, ошого сыйынып жүрсүн, жоголуп кетсе дагы жакшы” – деди. Анан аны да кылдык. Бирок дагы деле ыйлай берди токтобой. Биз Ыспыга чыкпай калдык, келиндер чыгып. Көк-Белде эле отурабыз. Кийин кайра барганыбызда баягы кемпирге дагы көрсөтүп шам жактырдык. Күндө Ороз (уулу) байкуш сарайдан койду айдап чыгат, Арзыкан ошо көчөнүн башында турат. Ороз кармап берет, бу эчкинин бутун кармайт, кармаса оорусу ошого өтөт деп. Анан ага да болбоду. Кайра күчөп кетти. Күчөп кеткенден кийин эч айласын таппай Майли-Сайга доктурга алып барып жаткырып, ошол жакка каттап жүрдүк. Ошяктан шыпаа болду. Баягы улакты каякка жоготобуз, кайра сатып өзүнө чаптадык. Топчу балам Наманганда окуйт эле, ар аптада келип, оокат жана башка нерселерди алып келип көрүп кетебиз.

Доктурлар эмне кылып дарылап жатты?

Арзыкан: Укол салат. Ал убакта жакшы дарылар бар эле. 11ге чейин ач карын жатасың, анан 11де укол саят. Анан таблетка берет, сироп берет. Тамак берет.

Эмне деп диагноз койду?

Арзыкан: Кулакка үндөр угулат деген.

Ошондой угулчу беле?

Арзыкан: Жок, угулчу деле эмес, эми ошентип коюшту да.

Жылыш болдубу?

Арзыкан: Ооба, сыгылбай, ыйлабай, көңүлүм ачык болуп калды. Мурун ооруганымда уйкум аз болуп эле, күүгүм болот ко, күндүз

деле күүгүмдөй болуп сыгылып ыйлай берчү элем. Күн ачылбай эле адамды көргүм келчү эмес. Жата берчү элем. Анан ошол дарыдан жакшы болдум.

Арзыкан: 9-классты жаңы баштаганда үч ай доктурда болдум, кийин толук окудум. 10-классты бүтүп аттестат алдым. Аттестатымдагы баалар “4” жана “5” болчу.

Куму эне: Өзбек мугалимдери “Ваай, шунака кыз хам ооруп каладыми?!” деп айтышат эле. Мектепте жакшы окуп, олимпиадаларга барчу эле. Мугалимдери аттестатына жардам кылып коёлу, бул Сыргакандын сиңдиси да, кийин жакшы болгондо окусун деп, абдан жакшы көрүшчү эле. Ошентип, жакшы болуп жайлоого да алып чыгып жүрдүм. Кийин Өрүктүүдө дагы ооруп калды.

Арзыкан: Ошондо Мырзакал акемдин тун бөбөк кызы Чынар өлгөн болчу. Мен өлүк көрбөшүм керек экен да, мен аны көрүп, коркуп кеткем. Анаркул акем өлгөн бөбөктү жайлоодон атка өңөрүп келди. Баарыбыз ыйлап, анан мен ишенбей чындап элеби деп, бетин ачып таштадым. Анан ага чейин өлүк көрбөгөм да, катуу коркуп кетип ошондо дагы ооруп калдым.

Куму эне: Өрүктүүдө ооруп калганда бир кудагыйымдын айылында бир чоң молдо бар экен деп угуп, ошого алып барып окутуп жүрдүм. Ал “сүф-сүф” деп дем салат. Ага сары май, эттерими көтөрүп барып, ошол кудагыйымкында жатам. Анан Төрө ата деген чоң, эски молдо бар, ошого дем салдыртса жакшы болот деп угуп, ага алып барып жүрдүм. Ээ, көрбөгөндү көрдүм го... Кийин Таш-Көмүрдөн бир Айнаш деген келинди айтышты. Ошого да кыштактан каттап жүрдүк. Ал да көрөт, окуйт, дем салат. Ага адамдар көп келет экен. Бир там толуп жатабыз. Келебиз, окуйт, кайра жолго салып коёт.

Айнаш бакшыга бир жылдай каттап, андан да жылыш болбой койду эле, Кызыл-Тууда дагы бир өзбек молдо бар деп угуп, ага бир жыл каттадык. Ал деле дем салат, окуйт. Ар бирине барганда бирден кой алып барабыз. Ошол оорууну окуп, койго өткөзөм дейт. Райим бұва деген коңшубуз Когойдо (Өзбекстанда) бир өткүр молдо бар деди, ага үндүк эле алып барат деди, анан ошого алып бардык. Атаң, мен, Арзы

болуп бардык. Барсак ал молдо айтат: “Кызыңын дарты күчтүү экен. Үч жашар эркек кой алып кел” – деди. Анан куйругу чоң эркек кой алып бардык. Атаң кыйылдап өпкөсү көөп жүрөт. Өзүң сой деди. Сойду.

Арзыкан: Койду мууздаттып, канынын бардыгын тагарага куйдуруп, мени тизеден кылып канды кечирди. Аны көрүп ого бетер жийиркенип, дагы катуу ооруп, больницага жатып калдым.

Куму эне: Анын тарыхын кийин уктум. Ушундай алдамчы молдо экен. Анан Райим бұваны айттым “Жүрүң – дедим, молдону коркутуп, алиги койдун пулум өндүрүп келебиз” – дедим. Арзыны больницага жаткызып койгонбуз. Экөөбүз баягы молдого бардык. “Балам райондо иштейт, азыр милиция чакырабыз, сиз кой апкел, айыктырам дегенсиз, кана кызымын айыкканы?! Кызым доктурда, азыр төлөң койдун пулун!”- дедим. Райим бұва “Бериң, бериң пулун!”- деп айтты эле, чөнтөгүн караса 100 сом бар экен. “Менде болгону ушул эле” – деди. Анан аны алып алдым. Райым бұвага 10 сомун бердим, калганын өзүмө алдым.

Ошол убакта 100 сомго кой келбейт болчу да?

Куму эне: Каяктагы кой, жарымына зорго жетет эле.

Доктурга ар жатканда канча убакыт дарыланчу элеңиз?

Арзыкан: Үч ай, төрт ай, эң көп жатканым сегиз ай болду. Акырында бир ай жаттым, андан кийин жакшы, кудайга шүгүр...

Мазарлардан кандай жардам болду?

Куму эне: Кийин Арзыкан бакшыларга кошулуп алар менен мазарларга зыяратка барып жүрдү. Майли-Сайдын башында Кош-Дөбөгө аша бергенде Жийде-Мазар деген жер бар. Ал жакка машине да чыкпайт, машинени бери коюп, тээ наракка жөө чыкканбыз. Жийде-Мазар мүрзөлүү жер экен, ал жерге барып ырым-жырымын кылып, аш кылып жеп келгенбиз. Чаткалдын жайлоосуна он беш жашыман нече жыл чыктым. Сырга (улуу кызы) туулгандан кийин чыкпай калдым. Ошондо Зовуд-Буланга (Сафед-Буланга) эл көп барышчу, мен эч барбаган элем. Ушул Арзынын оорусу менен ал жерге да бардым. Ал

жерге барып дагы шорум куруп, аштарды кылып, оймолорду салып жегизип келдик.

Арзыкан: Зовуд-Булан (Сафед-Булан) мазары кирпичтен салынган экен. Эркектер айбанда куран окуйт экен. Аялдар ичкериге кирбейт экен. Ичинде чоң жалпак таш бар экен. Ал жерде бир оонаса оорулар калат экен дешти. Анан аялдар киргенде чоң-чоң кара таштар, ага эскиче жазылган оюлуп, анан бир бешик, жанына көшөгө тартылган, даарат алып тазаланып кирет экенсиң. Анан таштарды өөп-жыттап зыярат кылып чыктык. Наракта бир тешик таш бар экен, аякка дагы куран окуп пул таштайт экенсиң. Анан эшигинде тумар-сумар, майда чүйдө сатылат экен, алардан сатып алдык.

Кийин бакшылыкты мойнуңузга ким, кантип алып берди?

Куму эне: Кызыл-Жарда бир бакшы аял алып берген. Бир койду союп эле дем саласың, окуйсуң деп эле үйрөтүшүп коюшту.

Арзыкан: Жүрөк көтөрөсүң, жаш балдарды чегесиң¹³ дешти. Ошолорду кылсам жакшы эле жүрөм, анан таштап коём да.

Эмнеге таштап коёсуз? Жакпайбы?

Арзыкан: Жагат. Кээде бакшы, бакшы десе, арданып таштап коём да.

Азыр адам көрөсүзбү?

Арзыкан: Көрүп турам. Азыр оорумду өзүм канткенде кандай болот, бүт баарын билип калдым. Мурун апама баарын айта берчү элем. Азыр сыгылат деп айтпайм, өзүмдү өзүм карап калдым.

Апа, ошончо бакшылардын ичинен кайсынысына ыраазы болуп жүрдүңүз?

Куму эне: Эч кайсысынан жыйынтык чыккан жок, бир Кудайдан эле шыпаа болуп, больницадан айыкты.

¹³ Чегүү - элдик медицинада чекме оорусуна чалдыккан бөбөктүн денесинен уюган, арам канды денесин тилип чыгаруу.

“Өзбекстанга келин болуп барып, кемпир болуп келдим”

Өзбекстанда жашап жүргөндө Кыргызстанга көчүп кетебиз дечү белеңер?

Ойдо да, түштө да жок эле. Ошол жактан очор-бачар болуп, өнүп-өстүк, балдарды чоңойттук, катар-катар тамдарды салдык. Кийин эле заман өзгөрдү, эл бузулду, мамлекеттер өз алдынча эгемен болуп чек аралар жабылды. Мурдагыдай ээн-эркин Кыргызстанга келе албай калдык. Ошто өзбек-кыргыз урушу чыкты. Анан эле Кызыл-Жардан үй сатып алып көчүп келдик. Кошунабыз Эгемберди (өзбек) машинасы менен жүктөрүбүздү Үч-Коргондун көпүрөсүнүн башына алып келди, ошол жерден кол араба менен ташыдык. Сатып алган үйүбүздөгү акыр-чикирлерин эки күн убара болуп тазаладык. Анан тууган-урукту чакырып, там той кылып жашап калдык. Сүйүнгөнүбүздөн тай союп той кылдык.

Өзбекстандан келгениңерге ичиңиз ачышпадыбы?

Элге келгенибизге ичим ачышпады, кайра сүйүндүм. Ээ кудай өлбөйлү, кокус өлүп кетсек өлүгүбүз ушул жакта калабы деп коркчу элем. Атаң ооруганда да коркуп жүрдүм, тынч эле кетсек экен деп тилечүмүн. Элүү жыл жашадык, менин бир ымыркайым, Анаркүл менен Бактыкан абысынымын бирден бөбөгүнүн сөөгү Өзбекстанда калды. Өзбекстандан көп дос-жар күттүк, барды-келди кылып катташып жүрдүк, эч жамандыгын көрбөдүк. Биз Кыргызстанга көчкөндө коңшуларым келип узатып коюшту. Арасында көзүнө жаш алгандары да болду. **Өзбекстанга келин болуп барып, кемпир болуп кайра өз элиме келдим да.** Бул жакка үйлүү-жайлуу болгон кызымдын, балдарымдын жанына келип жыргап эле калдык. Атаң да мурдагыдай оорубай калды, “Туулган жердин топурагы алтын” дегени ушул окшойт.

Өзүбүздүн пенсиябыз өзүбүзгө жетет, базарыбыз жакын, балдар, неберелер биринен сала бири келип турушат. Ороз менен Мырзакал бизден бир жылдан кийин көчүп келишти. Аларга там сатып бердик. Ал жактан 20-30 жандык, 5-6 уй, 4-5 жылкы менен келдик. Атаңын чоң, жакшы карагер аты бар эле. Аны минип алып откозуп келер эле, келеринде кур келбей талаадан чөп оруп, жанына байлап келип жүрдү.

Орозго малга жакын деп, Жыл-Колго там салдык. Бирок, ошол жылы “балта-чоту жанында” болгон келиним Жамал ооруп калды. Ошко чейин барып доктурга жаткырдык, бирок шыпаа болбоду, басалбай калды. Балдарын мен багышып жүрдүм. Анын үстүнө малдарыбыз да өзүнөн-өзү өлүп, каржы жагынан да кыйналып жүрдүк. Кудайга шүгүр, кийинчерээк Жамал оңолуп, тиричилигине жарап калды. Кызым Арзы да оорусунан айыгып, турмушка чыкты.

“Бул дүйнө – жалган дүйнө”

Апа, намазды качантан бери окуйсуз?

Намазды 60ка чыккандан баштап окудум. Өзбектин кемпирлери менен бирге жүрүп аларга кошулуп билбесем деле намазга жыгыла берчүмүн. Чоң атаң деле мен катары, беш убак окуган эмес, эртең мененкисин үзбөйт эле, кээде ичип алып да окуй берет эле (күлүп).

Кайнатаңыз да окучу беле?

Кайнатама сөз жок, ал киши жашынан эле беш убакты жазбай окуган, орозо кармаган, мусулманчылыка баш ийген адам эле. Ичкиликти да жашында эле коюп койгон. Кайын энем да беш маал намаз окуп жүрүп өлдү.

Намазды кимден үйрөндүңүз?

Мырзакалдан (төртүнчү уулу) жаздырып алып жаттап үйрөндүм, тамгаларды тааныйм. Ниет, тилектерин кыргызча эле айта берсе болот экен. Арабча аяттарды толук жаттай албай койдум, тилим бурулбайт. Мырзакалга айтсам “Билгеңинизче окуй бериңиз, намазды толук билем деп эч ким айта албайт, адамдын ниети түз болсо болду” дегенден кийин сүйүнүп калдым.

Мырзакал акем динге кантип берилип кетти эле?

Ээ, Мырзакал балдарымын эң момуну эле. Динге катуу берилип кетип кайтпай койду. Ал тиги дүйнө жөнүндө ого эле көп нерселерди айтат. Анын айтымында, бул дүйнө убактылуу, жалган дүйнө, чыныгы жашоо тигил дүйнөдө, өлгөндөн кийин башталат экен. Бул дүйнө адамдар үчүн сыноо, кудай бирөөнү бай кылып сынайт, бирөөгө оору берип ушуга чыдар бекен деп сыноо берет дейт. Ким канча күнөө кылса тиги дүйнөдө азабын тартат, ким канчалык сооп иштерди жасап,

мусулманчылыктын парыздарын үзбөй аткарып, колунан келишинче жакшылык кылса, уурулук, каракчылык кылбаса, жалган сүйлөбөсө, бирөөнү алдабаса, башкалардын акысын жебесе бейишке чыгат дейт. Ал жакта бейиште бир арыктан сүт акса, бир арыктан азел (бал) агат экен. Эт жегиниз келсе парандалар¹⁴ учуп келет, каалаганыңызды тандап жейсиз, кайра алар учуп кетип калышат, ал жакта жыргап жашайсыз дейт. Эгер уурулук кылса, адам өлтүрсө, намаз окуп орозо кармабаса тиги дүйнөдө тирилтип, кыпкызыл чокту бастырып, оозуна кайнак суу куят экен, ошондо оозунан кан-ириң агып кыйналат дейт. Бардык нерсеге сабыр кылып, барга мактанбай, жокко кейибей жашоо керек дейт.

Адам өлгөндөн кийин өкүрүүнүн, ыйлоонун пайдасы жок, курандын гана пайдасы тиет, өлгөн адамга аш берүүнүн, бейшембилик кылуунун, кыркын өткөрүүнүн эч пайдасы жок дейт. Эгер күнөөң жок болсо, урук-тууганыбыз менен жыргап жашайбыз, өлгөн Абдыкерим акем, Мырзакерим акемдер менен бирге жүрөбүз дейт. Колуңарда болуп турганда, ата-энеге көзү тирүүсүндө берсеңер тиги дүйнөгө барганда накта колуна тийет дейт. Өлгөндөн кийин берилген аш, кырк булардын эч кандай сообу тийбейт дейт. Ата-энеге канча кылсаң да аз, “Бейиш эненин таманында болот” деп, өзү кембагал болсо да атаң экөөбүзгө тапкан күрүчү барбы, машы барбы алып келип турат.

Өзбекстанда жүргөндө ал жактагы чоң молдолор менен кошо жүрүп, мусулманчылыктын шарттарын үйрөндү, алардын таалим-тарбиясын алды. Бул жакка көчүп келгенден кийин да мечиттерге барып, беш убак намазын үзбөй жүрдү. Балдарын, кыздарын, аялын да дин жолунда тарбиялады. Кыргызстанда дин күчөп бахабийлер, хизбуттар аны азгырып башын айлантып салды окшойт. Жанагындай диний барактарды таркатат деп соттолуп кетти.

“Армансыз өтөм дүйнөдөн, апакем деп сыйласа”

Куму эне: Кээде көңүл көтөрүлүп, карын ток, кайгы жок болуп турганда ыр өзү эле келе берет. Башка сурооң жок болсо бир эки ооз ырдап берейин.

¹⁴ Паранда – канаттуу.

Ай тийген тоонун боорунда,
Алтындан шакек колумда.
Ырдасам ырдап коёюн,
Элмиранын доорунда.

Күн тийген тоонун боорунда,
Күмүштөн шакек колумда.
Ырдасам ырдап коёюн,
Элмиранын доорунда.

Саздак бир жерге суу септим,
Сапсалкын абдан болсун деп.
Садаганы көп бердим,
Балдарым аман болсун деп.

Кумдак бир жерге суу септим,
Кулунга салкын болсун деп.
Кудайыны көп кылдым,
Кыздарым аман болсун деп.

Жайлоонун башы жашыл көл,
Балдарым келип көрсө экен.
Картайып калган кезимде,
Балдарга ынсап берсе экен.

Кыштоонун башы кызыл көл,
Кыздарым келип көрсө экен.
Картайып калган кезимде,
Кыздарга ынсап берсе экен.

Бир балам жайлоо жайласа,
Бир балам Волга айдаса.
Армансыз өтөм дүйнөдөн,
Апакем деп сыйласа.

“Келинди келгенде көр, кемпирди өлгөндө көр”

Мен өлгөндө жыйнаган кийимдеримди элге тараткыла, каада-салт менен кошок кошуп узаткыла. Антпесеңер, келген эл “Ии, кайран гана Куму, ушунча баланы төрөп чоңойтту, балдары жакшы өкүрүшпөдү,

кыздары кошок кошушпады” деп айтып кетет. Эл бар жерде кеп да болот.

“Келинди келгенде көр, кемпирди өлгөндө көр” демекчи, адам картайганда өлүмтүгүнө атап тогуз сыйра кийит, самын, чачык, туткуч жана башкаларды камдайт. Өлүмтүк жыйнабаса уят болот, эл күлөт. Кудалары да кийит алып келет, өлүмтүгү өлгөндө боз үйдүн ичине керегеге кыдырата илинет. Мен да беш-алты жылдан бери камдап, бир таңылчак кылып түйүп койгом. Өлүктү жууганга, суу куйганга, көшөгөсүн кармаганга, башын жөлөгөндөргө жакшы кийиттерди беришет. Калган көпчүлүкө жыртыш, чачык, самын, туткуч сыяктуу нерселерди жетишинче бөлүп таратат. Кепинди өзүмүн төркүндөрүм алып келет, ал жыйырма метрдей таза ак кездеме болот. Алдыма салганга жаңы төшөк, анан түбүнө деп төрбөлжүн (шырдак), шейшеп, жаздык, адам өлгөндө орой турган ак кийиз даярдап койгонмун. Эгер өлгөн адамдын бир тууганы болсо көтөрүп мүрзөгө коёт, аял кишилерди төркүнү жактагылар коёт.

Өлгөндө тыйын чачат деп айткан элеңиз, аны качан, кантип чачат?

Мурдагы заманда өлүктү үйдөн көтөрүп чыгарда анын үстүнө тыйындарды чачышкан. Азыр андай салт калып кетти.

Мен чачайынбы, ана?

Чач. Сен чачсаң эл айтат, ушул небересин абдан баккан экен деп, ошого азыртадан тыйын чогулта бер.¹⁵ Өлүктүн шааниси бир эле күн болот, эл жыйылат. Ошол күнү эле ыйлап койсоңор болду, өлгөндүн ызат-сыйы ошол эле. Эл бар жерде кеп бар. Эгер дурустап ыйлап кошок кошпосоңор, баягы балдары, кыздары тостойуп эле карап турушат деп айтат. Баары бир канча ыйласаң деле мен тирилбейм.

Мен эмне деп кошок кошоюн?

¹⁵ Мен көп жылдардан бери өзүм жөн эле чогултуп жүргөн бир калта тыйыным бар эле. Чет өлкөлөргө чыкканда арткан тыйындарды сактап койчумун. Тилекке каршы, 2011-жылы чоң энем кайтыш болгондо, анын жогоруда айткан тыйын чач деген керээзин аткара албадым, айылдын имамы мусулманчылыкка туура келбейт деп чачтырбай койду.

Кошоктордон айтып берейинби? Көбү эсимден да чыгып кетти.
Келиндерим мындай деп кошсо болот.

Башайы төшөк жүк көркү
Байбиче энем үй көркү.
Башайы төшөк жүктө жок,
Байбиче энем үйдө жок.

Кыжымдан төшөк жүк көркү,
Кымбатым энем үй көркү.
Кыжымдан төшөк жүктө жок,
Кымбатым энем үйдө жок.

Ыйлаганым соороткон
Энекем,
Уктаганым ойготкон.

Ак сандыктын буту элең,
Ак сарай үйдүн куту элең.
Энекем көзү өткөн соң,
Ак сандыктан бут кетти,
Ак сарай үйдөн кут кетти.

Көк сандыктын буту элең,
Көк сарай үйдүн куту элең.
Энекем көзү өткөн соң,
Көк сандыктан бут кетти,
Көк сарай үйдөн кут кетти.

Кыздары болсо:

Илип бир койсом ийнем жок,
Издеп бир келсем энем жок.
Сайып бир койсом ийнем жок,
Сагынып келсем энем жок.

Кереге түлкү илгеним,
Кагылайын энекем,
Кейигеним билгеним.
Капшытка түлкү илгеним,
Кагылайын энекем,
Кайгырганым билгеним.

Жакамдагы кундузум,
Энекем
Жайылып турган ырысым.
Төбөмдөгү кундузум,
Энекем
Төгүлүп турган ырысым.

Кайтыш болгон адамдын өнөрүн, кылган иштерин даңазалап
кошот.

Карадан ойгон төрбөлжүн,
Энекем
Кат-катынан бүктөгөн.
Эл жайлоого көчкөндө,
Энекем
Кара бир нарга жүктөгөн.

Кызылдан ойгон төрбөлжүн,
Энекем
Кыр-кырынан бүктөгөн.
Кыялай кеткен жолдордо,
Энекем
Кызыл бир нарга жүктөгөн.

Жашылдан ойгон төрбөлжүн,
Жая салып бүктөгөн.
Жайлоону көздөй көчкөндө
Желмаян төөгө жүктөгөн.

Жаз келсем жашыл кийгизген
Жамалын айдай тийгизген.
Күз келсем күлгүн кийгизген,
Күлпөтүн күндөй тийгизген.

Постскриптум (Эпилог)

Чоң энем Куму Дүйшөбай кызы 2011-жылдын 14-июнь күнү 80 жашында көз жумду. Өзү тирүүсүндө айткандай, аны кастарлап кыргыздын каада-салты менен кошок кошуп акыркы сапарга узаттык. Чоң энем катуу ооруп төшөктө жатканда акын Урниса Маматова эжеге атайын чоң энеме арнап ыр саптарын жаздырып, ага өзүм обон чыгарган элем.¹⁶ Ошол ырымды чоң энеме барып комуз менен ырдап бердим. Ал аны угуп жатканда көзүнөн жашы сызылып агып турду. Бул ыр менин чоң энеме тирүүсүндө кошкон “кошогому” эле.

Жомокчум

Сөзү: Урниса Маматован

Обону: Элмира Көчүмкулова

Жомокчум, ырчым, шайырым,
Жумурай журтка дайыным.
Ыр менен мени киринтип,
Ыр жомок менен чайыдың.

Угутун ырдын бергеним,
Бешигим ырдап термеңиң.
Ыр менен кадам шилтеткен,
Ыйыгым ырдай сергегим.

Карылык белин бүкпөгөн,
Жан апам кайрат күч менен.
Сепилин алдың сексендин,
Обонум сенсиң бүтпөгөн.

Жайлоодо жарык асманым,
Жадымдан чыкпас дастаным.
Өстүрүп гүлдөй бапестеп,
Күндөй нур мээрим чачканым.

¹⁶ Ырды китепке тиркелген видео-тасманын аягынан уга аласыздар.

Чачыма тумар такканым,
Бал кымыз берип бакканым.
Бактылуу бала чагымдан,
Байсалдуу жолду ачканым.

Билерик,¹⁷ шакек, сөйкөңөн,
Тагынып алып көйкөлөм.
Мээнетин актай элекмин,
Бир өксүк көңүл өйкөгөн.

Жаз келсем жашыл кийгизген,¹⁸
Жарыгын айдай тийгизген.
Күз келсем гүлгүн кийгизген,
Күлпөтүн күндөй тийгизген.

¹⁷ Апам (чоң энем) өлөрүнөн мурун эки билегинде такай тагып жүргөн эки аппак күмүш билеригин чыгарып, бирин мага, бирин Арзыкан эжеме берип, “Мени эстеп тагып жүргүлө” деген эле.

¹⁸ Ырдын акыркы төрт сабы Аксы жергесинде энеге карата айтылган элдик кошоктордон алынган.

ТИРКЕМЕ – 1

“ӨЗБЕКТЕН ЖАМАНДЫК КӨРБӨДҮК”

Кыргыз чабандарынын эскерүүлөрү

Бул бөлүмдө 1939-90-жылдарда Өзбекстандын Наманган облусунун Нарын, Үч-Коргон жана Үйчү райондоруна барып мал чарбасында иштеген кыргыздардын аксакалдарынан жана алардын байбичелеринен алынган кыскача маек-интервьюлар берилди. Интервью берген адамдардын жашы 60тан 90го чамалагандар. Булардын башынан көп окуялар өтүп, турмуштун ачуу-таттуусун тартып, советтик түзүлүштүн доорунда иштегендер болгондуктан, ал кездеги турмуштун оорчулугуна карабай өз жашоолорунан ыраазы экендигин билдиришет. Айрыкча ошол кездеги өзбек элинин жөнөкөйлүгүн, кичи пейилдигин, меймандостугун баалашат. Алардын арасында 40-50-жылдан бирге жашаганы менен эч бир нары-бериге барбай ынтымакта жашагандыгын, алар менен бир туугандай мамиледе болушкандыгын айтып сыймыктанышат. Ал эми СССР мамлекети бузулуп, улуттар аралык ынтымактын ыдырашы менен элдин көз карашы, пейили мурдагыдай болбой калгандыгын айтышат. Өзбекстандык малчылардын дээрлик бардыгы 1990-2000 жылдардын аралыгында киндик каны тамган Ата-Мекени – Аксыга көчүп келишип, бейпил турмушта жашап жаткандыгына ыраазы болушат.

Жалпысынан отуздан ашуун чабан жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү менен байма-бай отуруп маектештик, бирок алардан баарынын тагдыры, чабандык тажрыйбалары, басып өткөн турмуш жолу бири-

бирине окшош болгондуктан арасынан иргеп, кызыктууларын гана тандап окурмандарга тартуулоону туура көрдүк. Алардын бардык айткандарын, ой-пикирлерин, ырларынын тексттерин кандай айтса ошондой бойдон бердик. Баары кыргыз тилинде так, таза сүйлөшкөнү менен сөздөрүнөн өзбек тилинин анча-мынча таасирин байкоого болот. Өзбекстандын жана Тажикстандын башка аймактарында жашаган кыргыздарга караганда бул чөлкөмдөгү кыргыздар өзбек эли менен жарым кылымдан ашуун убакыт колтукташ жашап, балдары ошол жакта төрөлүп, чоңоюп, өзбек мектептен билим алышса да, эне тилин унутпай так жана таза сүйлөшкөндүгүн сыймыктануу менен айтышты.

“Кыргыз атын мактайт, сарт ашын мактайт” демекчи, бул маектерден тоолук көчмөн кыргыздар менен отурукташкан өзбек элинин ортосундагы маданий-экономикалык жана турмуштук карым-катыш, эки элдин каада-салт, кийим, мүнөз жана менталитетиндеги айырмачылыктарды чагылдырган стереотиптик көз караштарды байкоого болот. Бирок ал айырмачылыктар эки элдин көп жылдар бою ынтымакта жашоосуна тоскоол болуп, кандайдыр бир жек көрүү, жерүү сезимин жараткан эмес, тескерисинче, алар биринин жашоосун бири толуктоого, байытууга шарт түзгөн десек туура болот.

Нарын, Үч-Коргон, Үйчү районундагы кыргыздар өзбектер менен кыз алып, кыз берип куда-сөөк болушпаган. Бирок башка райондордогу кыргыздар мисалы: Чартак, Наманган жана Анжиян тараптагылар ал жакта биротоло жашап калышкандыктан, өзбектер менен куда-сөөк болушуп, кийинки муундагылары алардын тилин, үрп-адатын өздөштүрүп, өзбекче окуп, өзбек болуп калышкан.

Кыргыз чабандары өздөрү жыл сайын чыгып жердеген ак мөңгүлүү бийик тоолордун айбатынан күч-кубат алып, таза абасынан дем алып, мөлтүр кашка суусунан ичип, жайкалган жашыл шиберлүү жайлоонун көз жоосун алган кооз көрүнүштөрүнөн поэтикалык эргүү алып жашагындыгын, ошондой эле, алардын “сарттын коюн” багып жүргөнүнө намыстанып, өз эли-журтуна болгон кусалыгын, алардын чыгарган ыр саптарынан көрүүгө болот.

Көчүмкулов Анаркул

(1934-ж. туулган)

Мен Өзбекстанга көчүп барганыбызда жети жашар бала элем. Ошол жакта чоңойдум, эрезеге жеттим. Акыл эсимди тааныгандан баштап койдун артына түштүм. Бүткүл өмүрүм чабандык менен өттү. Малдын аркасынан турмуш-тиричилигимди өткөрдүм. Үйлөнүп, жайланып 3 уул, 4 кыздуу болдум. 52 жыл өзбектердин арасында жашап, 1993-жылы Кызыл-Жарга көчүп келдик.

СССР мезгилинде жакшы жашадык, өзбектер менен эч кандай пикир келишпестиктер болбоду. Ак эмгек кылдым, 1973-жылы Өзбекстандагы чабандардын ичинде биринчи болуп “Жигули” автомашинасы менен сыйландым.

1942-жылдан 1959-жылга чейин Чаткал жайлоосуна чыгып жүрдүк. Согуштан кийинки жылдары кыйынчылык көп эле болду. Курсак ач, кийим бүтүн эмес. Жалаң аяк Акыл-Абаттан Чаткалга чейин жөө кой айдап баргандарым эсимден кетпейт. Кыштакка келгенде салган тамыбыз жок болгондуктан чатырда, боз үйдө жашап жүрдүк. Малчылар үчүн кыш мезгили чоң сыноо, айрыкча туут мезгилинде түйшүк көбөйөт. Өзбекстандын шартында малга жайыт жок болгондуктан ноябрдан апрелге чейин мал кол карап калат. Күнүгө үч маал бир короо койго чөп, жем салуу оңой иш эмес. Анын үстүнө эки күндө бир, бир короо койго керектүү жем, чөптү колхоздун кампасына барып, эртеден кечке тракторго чиркелген чөп кырккыч машинага кырктырып, аны таразага тартып, чоң чирте этектерге түйүп, жемди капка салып, трактор машиналарга жүктөп, алып келебиз. Таң эртеден башталган жумуш түнкү саат 11-12ге чейин созулат. Кыш мезгилинде койканалар белчеден ылай болот, чылага туулган козулар суукка тоңуп өлүп калат. Ошондуктан түнкүсүн уктабай жаңы туулган козуларды энесине эмизип кургак алып чыгуу керек. Талыкпаган ак эмгегимдин натыйжасында сүрөтүм газеталарга чыгып жүрдү. Колхоздун, райондун, областтын чоң чогулуштарына катышып ар кандай сыйлыктарга ээ болдум.

Өзбектерден көптөгөн дос-жарларды күттүк, менин өкүл атам, өкүл уулум өзбек эле. Бирок, өзбек деген менен ошол биз жашаган

жердеги айылдардын аты Бостон, Кушчу, Сырмак деп аталчу. Көрсө булар мындан 100-150 жыл мурда келип отурукташкан кыргыз урууларынын аты экен. Кийинчерээк бардыгы өзбек тилинде сүйлөп, өзбек мектептеринде окушуп, өзбек болуп кетишиптир.

Атам Көчүмкул рахматы абдан кыйын киши эле. Эмгектен качпаган, ак ниет, чынчыл, калыстыгы менен, чоң улакчылыгы менен бүткүл районго атагы чыгып өзбек элинин сый-урматына ээ болду. Атамын айтуусуна караганда мен 1934-жылы Кызыл-Жарда буудайдын түшүмү абдан мол болгон жылы туулган экенмин. 1939-жылы Кетмен-Төбөгө барганбыз, андан 1941-жылы кайра келгенибиз эсимде. Жайлоомо-жайлоо кыдырып, жалаң аяк, эбелектей болуп, бир таман жол менен көчтүн алдында түшүп тызылдап чуркап келе жатканым азырга чейин көз алдымда тартылып турат. Малдын артынан жүрүп мектеп бетин көрбөдүм, бирок чоңойуп эрезеге жеткенден кийин ар кимден сурап тамга таанып “Курманбек”, “Эр Табылды” китептерин окуп калдым. Тагдырым мындай болбой, эгерде Кыргызстанда жашап татыктуу билим алганымда, чоң окууда окуп көрүнүктүү инсан болот элем деп да ойлоп коёмун.

Байлык, бийлик деген колдун кири дегендей, балдарымды, кыздарымды үйлөп, жайлап, неберелүү, чеберелүү болдум. Бир короо коюм, бир үйүр жылкым, 15-20 уюм бар. Эки жеңил машина, бир жүк ташуучу машина бар. Кудайга шүгүр, эч нерседен кемчил эмесмин. Балдарымдын, небере-чеберелеремдин аманчылыгын кудайдан тилеп, карылыктын доорун сүрүп жатамын. Жашым сексенге келди. Силер аман болгула, ата-бабаларыбыздын арбагы колдосун!

Малаева Анаркүл¹⁹

(1937-ж. туулган)

Мен эки жашымда эле атам Малай Өбекстанга көчүп келип малчы болуп жашап калган экен. 60 жыл жашап, 1997-жылы Кыргызстанга кайра көчүп келдик. 14 жашымда турмушка чыгып 6 уул, 4 кыздуу болдум. Жаңыдан турмушка чыкканда бала эле бойдон экенмин,

¹⁹ Көчүмкулдун экинчи уулу Анарбайдын аялы.

күйөөм уктагандан кийин акырын туруп алып өзүмдүн атамдын үйүнө качып кетип калчумун. Кээде өзүмүн атам, кээде кайнатам келип атка учкаштырып кайра алып барып койчу. Ошентип жүрүп чоң кызым – Турдукан төрөлгөндөн кийин качпай калдым. Мектепте таптакыр окуган жокмун. 50-60-жылдары эл кембагал эле, свет жок, тамдар ылайдан, өтө жупуну, техника өтө аз болгон.

Сарттардын тойлоруна барып алардын оюн-тамашасын көрүп, өзүм да аларга кошулуп оюнга түшүп, бийлегенди үйрөндүм. Өзбектер той кылганда кечкисин ортого от жагып алышып, боолонгон козопаяны улам жагышып жарык кылышчу. Музыкачылар ортого сөрү коюшуп керней-сурнай, кыл кыяк, чоор, чылдырмандарын чалганда жагымдуу музыканын коштоосу менен, эркек-аял ортого түшүп бир убакка чейин бийлешчу. Жарданып карап турган эл музыканттарды, бийлегендерди коштоп сүрөп, кыйкырышып акча кыстарышчу. Кызыкчылар (маскарапоз) ар кандай кийимдерди кийип алышып, бети-башын ар кандай өңдөргө боёп кызыктуу сөздөрдү сүйлөгөндө эл кыраан-каткы күлкүгө батышчу. Жыгачтан ат жасап, кызыл-тазыл жабдыктар менен кооздогон өнөрпоздор “аты” менен кошулуп оюн салып, улак байге чапканда элдин баары ыраазы болуп, дүркүрөтө кол чаап, кыйкырып сүрөп турушчу. Аялдардын арасында бети-колун көрсөтпөй паранжи жамынгандары да бар эле. Кийинчерек андайлар жок болуп калды.

Жайында жайлоого чыкканда бир баламды өңөрүп, бирөөсүн учкаштырып тар жол, тайгак кечүүлөрдөн өтүп көчүп-конуп эле жүрдүк.

1962-жылы күзүндө Ыспынын этеги Көк-Белде балдарым Бейшен менен Жумага чоң той бердик. Өзбекстандын чабандары, Көк-Белдин, Кара-Көлдүн, Кетмен-Төбөнүн эли бүт келди. Ошол кездеги Кетмен-Төбөлүк белгилүү өнөрпоздор Алтымыш, Кадыркул, Сейдана дагы бир кыякчы чал Кулмат келишип тойго жарчылык кылышты. Эки күн бою Кара-Суунун боюнда улак тартылды. Эңиш болуп эл эки жаатка бөлүнүштү. Андан кийин деле калган балдарыма Өзбекстанда эки жолу чоң той кылып бердик.

Мына эми Өзбекстандан келгенибизге да 15 жыл болуп калды. Нарын дарыясынын боюнан там сатып алдык, балдар-кыздарымдын

бардыгы үйлүү-жайлуу, бала-чакалуу болушту. Тилеке каршы, чалым (Анарбай) 2010-жылы 78 жашында каза болду. Аны кыргыздын салт-санаасы, үрп-адаты боюнча узаттык. Эми мен дагы 80ге жакындап калдым. Балдар, кыздарымдын урмат-сыйын көрүп, ушулардын аманчылыгын тилеп отурам. Бул жашоодо көптү көрдүм, “Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет” – дегени ушул бейм.

Малаев Алымбай

(1943-ж. туулган)

Мен Ўзбекистанда төрөлүп, ошол жакта чоңойдум. Атам Малай 1939-жылда көчүп барып чабан болуп иштеп 1967-жылы кайра келген. Мен өзүм 1990-жылда Кызыл-Жарга келдим. Ўзбек мектебинде 6-класска чейин окудум, андан кийин кой кайтарып окуй албай калдым. Ўзбектер менен өтө жакшы мамиледе болдук. Бир туугандай болуп ысык-сууктарына катышып жүрдүк. Аларга эч нааразычылыгым жок. Өмүр бою кой артынан жүрүп үч уул, эки кыздуу болдум. Балдарымдын бардыгын үйлүү-жайлуу кылдым.

17 жашыман 50 жашка чейин улак чаап, алыс жакынга таанылдым. Алты жолу республикалык улак боюнча мелдештерге катышып Ташкентке барып жүрдүм. 1984-жылы Көк-Белде улак чаап жатсак ошол мезгилдеги эң көрүнүктүү “Вокруг Света” журналынын корреспонденттери келип сүрөткө тартышкан. Улакты өңөрүп бара жаткан сүрөттөрүм журналдын сырткы бетине чыккан. Ал сүрөттөрдү азырга чейин сактап жүрөм.

Жаш кезимде сезимтал, бала кыял элем. Өзүмөн кичүү кой кайтарган балдарды чогултуп алып, өзүм ойлоп тапкан кызыктуу, коркунучтуу жомокторду айтып берчүмүн. Алар жанымдан чыкпай жомокторумду өтө кызыгуу менен угушчу.

Ыспынын күн батыш тарабындагы Төө-Жайлоо деп аталган кырга кой жайып чыкчубуз. Тоонун салкын абасы, миң түркүн болуп кулпурган жашыл чөптүн арасындагы гүлдөр, жер боорлоп өскөн жапалак арчалар, мөңгүнүн эришинен пайда болгон мөлтүр булактар адамдын көңүлүн көтөрүп, жүрөктү эргитет. Тээ таштуу, аскалуу капталдарда улар сайрап, өтө укулуктуу, мукам үн салып ышкырат.

Түшкө жакын чоңоюп калган балапандарын ээрчитип, койдой жайылып жогорулап чыгып келет. Тескей тараптагы көк чөптүү капталдарда ток сары, кызгылт суурлар бейкапар оттоп жүрөт. Адамдын үнү угулса же таш куласа майпандап ийинин көздөй чуркап жөнөйт. Ийиндин оозундагы дөңсөгө кош аяктап тура калып, капкара тумшугун өйдө көтөрүп, эки жакка элеңдеп көз салып, бир азга турат да “чырк-чырк” деген ачуу үн чыгарып ийинге кире калат. Арадан 5-10 минут өтүп-өтпөй кайра чыгып эки жакты карап, эгер эч кандай коркунуч сезилбесе, кайрадан оттой баштайт. Бийик тоонун адамды суктанткан көрүнүшүнө, таза салкын абасына, миң түркүн кызыл-тазыл, көк-сары гүлдөрүнө кумарланып, килемдей кулпурган жашыл майсаңга чалкалап жатып, асмандан акырын сүзүп бара жаткан ак булуттарга көз салып өзүм билген элдик обондорго салып жаш кезде чыгарган ырларымды созолонтом. Кубулжуган үн тоодон-тоого, аскадан-аскага угулуп, кош жаңырык болуп кайра өзүнө угулат.

Эмесе ошол ырларымдын эсте калган айрымдарын айтып берейин.

Ыр башы катка жазылат,
Ырдасам көңүл ачылат.
Сарсанаа болгон жүрөктүн,
Санаасы качан басылат.

Кайраттансаң сүйүүнүн,
Келечегин чектегин.
Каны таза жүрөктү,
Канжар менен чекпегин.

Жабыры көп махабат,
Жеңил ойлоп чечпегин.
Жуудуруп көз жаш менен,
Жүрөктө сырды эзбегин.

Жаңы-Жол менен Тегене,
Жалынды салдың денеге.
Жабыркап жанды кыйнаган,
Жашчылык кандай неме эле.

Алма бир менен бүлдүркөн,
Ойнобой күлбөй ким жүргөн.

Эң кызык болот турбайбы,
Жашты бир жашка сүйдүргөн.

Улуу бир тоодо улар бар,
Уйкулуу көздө кумар бар.
Ушул бир бойдон таштасаң,
Үстүбүздө кудай бар.

Билегим артып мойнуңа,
Бир эле жатпай койнуңа.
Ушул бир бойдон таштасаң,
Убалым сенин мойнуңа.

Ким билет кимдин арманын,
Тараза билет салмагын.
Өтүп бир кетсе жаш өмүр,
Өкүнүчтө калбагын.

Минген бир атым карагер,
Чапканда чыгат кара тер.
Жаш кезиңде ойноп күл,
Бир күнү жутат кара жер.

Тикенектүү бел башат,
Тике өйдө көчүп эл ашат.
Тигиндейрек басканда,
Тиктешип кумар ким жазат.

Саргайып бышкан жалбырак,
Сарсанаа болом алсырап.
Садагам капа болбочу,
Сактаган сырың барчылап.

Агарып таңдын атышы,
Кызарып күндүн батышы.
Кыйын бир болот турбайбы,
Жаш жандын жалгыз жатышы.

Суу аласың башаттан,
Чыгып бир карайм кашаттан.
Чын сырыңды айтсаңчы
Чымындай жанды кашайтпай.

Кызыл-Жар менен Алакан,
Кызыл бир түлөк балапан.
Кымбатым сени көп эстеп,
Кызыл чай өтпөйт тамактан.

Сары-Камыш менен Алакан,
Сары бир түлөк балапан.
Санаалаш сени эстесем,
Сары чай өтпөйт тамактан.

Эстесем эсим бөлүнөт,
Элесиң көзгө көрүнөт.
Карааның ойго түшкөндө,
Көзүмдүн жашы төгүлөт.

Кашың бир кара кылгырып,
Какшыкты айта жылдырып.
Качан бир колго тийесиң,
Какшаган жанды тындырып.

Чылым бир чектим най менен,
Чыктым бир ничке сай менен.
Чырмалышып жүрсөк дейм,
Чыбыктай сиздей жар менен.

Чаткалды суусу шар агат,
Чачырап көзүң карагат.
Жадырап жайнап ойноп күл,
Жаш кезек өтүп баратат.

Кат жазамын негиздеп,
Чыгарбай жолдон тегиздеп.
Уйкуга көзүм илинсе,
Жүрөмүн секет сени издеп.

Сен бир бышкан арпасың.
Мойнума колуң артасың.
Тим эле турган адамды,
Магниттей кылып тартасың.

Тишиң бир аппак күрүчтөй,
Майдалап чапкан күмүштөй.

Чын сырыңды айтсаңчы,
Адамдын ичин күйгүзбөй.

Сен бир бышкан чиесиң,
Уктасам түшкө киресиң.
Эзилип жүрөк бук болду,
Качан бир колго тиесиң.

Сен бир бышкан анделек,
Ар кимге сүйгөн жар керек.
Кыялың назик жайдары, сизге
Кандай бир адам пар келет.

Эзилип бышкан тыттайсың,
Эркиңче жатып уктайсың.
Бассам да турсам эч качан,
Эсимден такыр чыкпайсың.

Жалгыз бир арча Үч-Күңгөй,
Жамалың тунук күзгүдөй.
Жалжалым эске түшкөндө,
Жаталбаймын үшкүрбөй.

Өмүрдүн болбойт ченеми,
Өткөн жаш кайра келеби.
Өтүп бир кетсе жаш убак,
Карызга бирөө береби.

Жашоонун болбойт ченеми,
Жаш кезек кайра келеби.
Жалындуу жаштык өткөн соң,
Жалынсаң бирөө береби.

Басканың сонун билинбей,
Чыгырыктын жибиндей.
Кылчая карап турушуң,
Кыянын кызыл гүлүндөй.

Бозоруп тоодон таң атса,
Босого болот жылдызга.
Боорум бир жаман ачышат,
Бото көз сендей бир кызга.

Агарып тоодон таң атса,
 Арачы болот жылдызга.
 Айласыз жүрөм жете албай,
 Ай чырай сендей бир кызга.

Омоков Өмүрбай

(1948-ж. туулган)

Биз согуш жылдарында Өзбекстанга көчүп барган экенбиз. Ошол боюнча 1990-жылдан кийин кайра келгенбиз. Бала чагымдан эле өзбектин колхозунун малын багып, ошолордун арасында чоңойдум. Бирок тилибизди, үрп-адатыбызды унутпадык, өзбектешип кетпедик. Тескерисинче бала кезимден эле кыргыздын кийимин кийип, салтын кармап, улуттук оюндарын ойноп чоңойдук. Эсимди тааныгандан баштап жайлоодо өзүм теңдүү балдар менен ордо атып, чүкө ойноп чоңойдум. Азыркы балдар эмнегедир чүкө оюндарын ойнобой калышты. Биздин убакта 1960-70 –жылдары чөнтөктө 10-15 чүкөнү салып таң эртеден күүгүм киргенге чейин курсагыбыздын ачканына да карабай чүкө ойночубуз. Чогулткан чүкөлөрүбүздү апаларыбыз жасап берген улактын туюк терисинен жасалган тулуптарга же калталарга салчубуз. Ар кимибиздин 200дөн 500гө чейин чүкөлөрүбүз болор эле. Аларды кийизге жүн боёгондо кошо казанга салып ар кандай түстөргө боётуп алчубуз. Чоң койдун, кочкордун, кийиктин чүкөлөрүнөн сака кылып, ал дайым алчы турушу үчүн жан жагын оюп коргошун куйчубуз. Салмактуу сакалар менен чүкөнү атканда алыстан эле ыргыта коюп, башкалардын чүкөсүн утуп алчубуз. Кичинекей козунун, улактын чүкөлөрүн “чыйбыт” деп коёр элек. Чүкө оюнунун “Кан таламай”, “Үчүм”, “Кыйыр”, “Ай күр”, “Жедирмей”, “Үч таман” деген түрлөрү болор эле. Айрыкча кийиктин, эликтин чүкөлөрү баалуу болуп, аларды сака катары колдонуп, алардын бирөөсүн 10-15 чүкөгө алмаштырар элек. Мергенчилер кийик же элик атып келсе алардын үйүнө барып чүкөсүн алганга шашчыбуз.

Ошентип, биздин бала чагыбыз, көк мелжиген тоолордун, шар аккан суулардын, арча -кайыңдуу токойлордун, атыр жыттуу чөптөрдүн арасында өтүп, ышкын , көбүргөн, кымыздык жеп, кунан чабышып, ордо чүкө ойноп чоңойдук. Кана эми ошол мезгилибиз келсе?!

Турдалиев Мамбеталы

(1927-ж. туулган)

Ўзбекистандын Наманган облусунун Чартак жана Үйчү райондорунун колхоздорунда чабан болуп эмгектенгем. Уругум мачак болот. Мектепте окубаганмын. Ата-энем жашымда эле өлүп калып, жетим калып, тагаларымдын колунда кой багып жүрдүм. Чартакта, кийин Үйчүдө “Ахунбабаев” колхозунда жүрдүк. Ўзбекстанга согуштан мурда армиядан качып 16-17 жашымда баргам. Ўзбектер бизди бекитип армиядан алып калган. Ошол жакта кыргыздан үйлөнүп, бала-чакалуу болдум. Беш кыз, эки уулум бар. Кыргызстанга келгениме төрт жыл болду. Ал жакта чабан болуп 60 жылдан ашык жүрдүм. Жалаң чабандык кылып жүрүп пенсияга чыктым.

Ўзбектен жамандык көргөн жокпуз, алар бизди кыргыз деп жерип кет деген жок. Тескерисинче, калкалап армиядан алып калды. Ал жакта аябай жакшы жашаганбыз. Ўзбектерден көп дос-жар күттүк. Бирок, өзбектер менен кыз алышып-беришпедик, аларга динибизди берген жокпуз. Кийин баары бир Кыргызстанга кетебиз деп ойлогонбуз. Эгер 2010-жылдагы өзбек-кыргыз урушу болбогондо азырга чейин ошол жакта жүрөт элек. Кичүү балам дагы эле ошол жакта. Үй-жайыбыз, арендага алган жерлерибиз бар. Ошолорду сатып анан келет. Ўзбектер арзан сурап жатышат, баары бир кетет дегенсип.

Келини: Мен келин болуп барганда ошол бригададагы кишилер баары эле жапырт биздин үйгө кирип келишчү эле. Мен таң калгам, ошончо адамга дасторкон салып, койлорду союп мейманчылап, бүт нерсе биздин үйдө болчу эле. Эшиктен кирип келатып эле “Чай барбы?!” дешип келчү. Күн алыс эле келе беришет. Чайы барбы, сары майы барбы баарын коюп сыйлачу элек. Мен өзүм Кумдан Керимкул дегендин кызы болом, баркылардан. Ўзбекстанда медсестра болуп иштедим. Ўзбектердин бир өзгөчөлүгү – алар аябай сыпайы келишет. Больницадагы кызмат көрсөткөндөрү да аябай жакшы, доктурлар сылык сүйлөп “Нима хизмат?” деп турушат. Мен алардын ошондой сылык мамилесине көнүп калыпмын, бул жакка келгенде мага кыргыздар аябай копол көрүнө берди. Эми көнүп калдым. Мурунку 1990-жылкы тополоң болгондо деле сен кыргызсың дебеди бизге. Айылда кыргыздар көп болчу. Кыргыз мектеп бар болчу. Эл

бири-бири менен абдан ынтымыктуу эле. Нооруз майрамдарында кыргыздар боз үйлөрүн тигип, улуттук тамак-аштарынын бардык түрлөрүн бышырып барып, келиндер аттарды минип майрам сонун өтчү. Өзбектер менен аралашып чогуу майрамдачубуз. Башка коңшу айылдар менен жарышчубуз.

Анан өзбектерде аял менен эркектер көп аралаша бербейт. Аялдар эркектерден тартынып качып турушат. Үйүнө бөлөк эркек киши келсе киргизбей эшиктен эле “Хожайин йок эди” деп кайтарып жиберешет. Эркектер менен кол берип учурашпайт, чогуу бир дасторкондо чай ичпейт. А биз болсо кадимки эле өзүбүздүн салтыбыз менен жүрдүк.

Баласы: Биздин өзбек бригадир бар эле, ал азилдешип: “Кыргыздардын тилин карга чокуган” деп койчу эле. Себеби биздин сүйлөгөнүбүз аларга копол угулат экен. Анан дагы “Кыргыздын келини бозогодо тамактанат” дешет эле, себеби биздин келиндер дасторконго отурбай сырттан эле жеп-ичип тоюп алышат да.

Мамбеталы ата: Чаткалга 4-5 чатыр чыгып, бир коктуну ээлеп отурчу элек. Кара-Суу, Ак-Суу, Арпа-Төктү деген жайлоолорго чыкчу элек. Жайлоонун, мал баккандын бардык кыйынчылыктарына чыдадык. Анан кой кайтарып жүрүп эриккенде жамактап ырдап калчу элем. Жашымда өзүм ичимен токуп чыгарып эрмек кылып ырдап жүрдүм. Азыр картайып калдым. Ырдасам өпкөм көөп кетет. Ошол ырларыман ырдап берейин.

Көкөлөп учкан жагалмай,
Көктөн бир жемин табалбай.
Көп өмүр өтүп баратат,
Көк-Белден соккон шамалдай.

Айланып учкан жагалмай,
Асмандан жемин табалбай.
Аз өмүр өтүп баратат,
Ак-Белден соккон шамалдай.

Сүзүлүп көзүң моймолжуп,
Сүрөткө тартып койгонсуп.
Түйшүктү башка не салдың,
Түн уйкумдан ойготуп.

Карайып көзүң моймолжуп,
Калыпка салып койгонсуп.
Кайгыны башка не салдың,
Кан уйкумдан ойготуп.

Кара-Суу менен Таш-Көмүр,
Кайгылуу болду жаш көңүл.
Кайгы бир менен өтөмбү,
Карайган кырчын жаш өмүр.
Пурунза менен Таш-Көмүр,
Муңдуу да болду жаш көңүл.
Муңдуу да болуп өтөбү,
Буралган кырчын жаш өмүр.

Өзөндүн тоосу караңгы,
Өз элиме барамбы?
Өз элиме баралбай,
Өзүбек болуп каламбы?

Кашкардын тоосу караңгы,
Кан элиме барамбы?
Кан элиме баралбай,
Капылет өлүп каламбы?

Караны миндим тайынан,
Караңгы түндүн сайынан.
Какшанып ырдап мен чыктым,
Кара бир көздүн айынан.

Торуну миндим тайынан,
Тор-Камыш менен сайынан.
Толгонуп ырдап мен жүрөм,
Тотудай кыздын айынан.

Жеримин аты Малкалды,
Жетерге дарман калбады.
Жеңелердин ичинде,
Жез моюн келин аманбы?

Суумун аты Малкалды,
Суктанып дарман калбады.

Сулуулардын ичинде а,
Сурма көз келин аманбы?

Атабеков Мазел
(1934-ж. туулган)

Эки кам 80демин. Өзбекстандын Наманган облусундагы Кызыл-Рабат деген жеринен Кызыл-Жарга 2002-жылы көчүп келгенбиз. Өзбекстанда төрөлгөм. Уруум күркүрөө болот. Атам Атабек перме болуп мен мектепте окубай калгам.

Улак чаап эле жүрө бергем, кийин колкоздун коюн, жылкысын багып пенсияга чыктым. Кызыл-Рабатта жети атабыз өткөн. Айылчы дегенден таркагандар кыргыз маалада (махалла) жашайт. Өзбектен үйлөнгөндөрү да бар. Кампирим кыргыз, бышкендер уругунан болот. Төрт уул, үч кызыбыз бар. Бул үйдө кичүү уулум менен турам, анын беш баласы бар. Кыргызстанга 2002-жылы көчүп өттүк. Өткөнүбүздүн себеби – чек ара маселеси болду. Ысык-суук мааракелерде кызык-кырын, туугандарга каттай албай кыйналдык. Мурункудай союз учурундагыдай болгондо келбейт элек, себеби ошол жакта биротоло оруналып, очор-бачар болуп жайланышып калган элек. Кызыл-Рабатта айылда эң эле аксакалы мен элем. Чаткалда өзбектин малын 40 жыл бактык. Колхоз жаңы куралганда 10-15 кой-эчки, 2-3 уй, кийинчерээк жылкы күткөн. Атам колхоздун малын багып жүрүп койлорун эки миңден, жылкысын эки жүздөн ашырып көбөйтүп берген. Кийин эки жылдан бери договор бүттү. Бир жыл трактор берди, бир жыл тол кагаз берди, үчүнчү жылы мал жоюлуп кетти.

Атамдын өткөнүнө 15 жылдай болуп калды. Ал да улакчы болчу. Атамы тартып мен да улакчы болдум. Улакчылардын алды элем. Улак чаап жүрүп элден эки жолу бата алгам. Жар-Башында дайранын (Нарын дайрасы) жээгинде Өзбек деген баркы үйлөрдү тигип той берип, улак кылып калды. Улакты бир адам алып барып таштап бериш керек да, анан ал чатырга алып келип таштабай, дайрага таштап жиберди. Улак дайрадан агып нарылап кетти. Эч ким бет алып баралбайт. Торпок улак да. Мен анан атымды сууга салып жибердим, атым күчтүү эле. Колтугуна чейин сууга кирип кетти, кайра чыкты чапчып. Башын буруп күтүп турдум, торпок агып колума келди. Аттын жалына басып

алып чыгып кеттим. Ошондо эл “дуу” деп батасын берип жиберген. “Жүрөгүңө балли, Атабектин баласы!” -деп.

Экинчиси Майли-Сайдын башында Ысырык деген жерде Орунбай бай деген той берген. Кыркуул Жанузак байдын атасы Шадыбек дегендин абдан чоң торала аты бар экен. Саяпкерлерге таптатып, суутуп чапса да байгеге жүгүрбөптүр. Улакка салам деп башка улакчыларга берсе да эптей алышбаптыр. Улакты көргөндө эле ооздуругун тиштеп бет алган жагына доңкуп кетет экен. Мен элден мурда эки үч марта таштап жибердим теке улакты. Анан 20-30 аксакал карап турган, алар “Торала атты ушу Атабектин баласына бериң, ушу бала эптейт” дептир. Анан мени чакырышып калды. Атама айткан экен, атам майли дептир. Атам: “Уулум, ушул атты минип көрчү бир” деди. Басмайылын тартып миндим. Бели дөңгөчтөй болгон төөдөй ат экен. Улактын караанын көрүп эле ооздуругун тиштеп алып, бет алган жакка кетет. Теги улакка жандата албай койдум. Улам башын силкемин болбойт. Анан бир маалда эки улакчы улакты эки башынан тартышып кетип жатат, эч кимиси сууруп ала албайт. Аттын башы ылдый да, улакты көрбөй калдыбы, баягы экөөнүн ортосуна салып жибердим атты. Кирип барды, улак менин жанымда кетти. Улак жалга түшкөндөн кийин бир доңкуп кетти. Силкип кетип атырым, доңкуп кетип атыры, доңкуп барып анан Жийде-Сайдын там боюндай жары бар эле сел алган, ошерден ат боюн таштап жиберди. Жыгылбады эй ат, күчтүү ат экен, төрт буту менен түштү. Бияктагы эл чаңды көрүп, “Ээ, баланы ат басып майып кылды” деп чуулдап калыптыр аксакалдар. Типтикеси менен төрт буттап түшкөндө мен да жыгылбадым. Улак жалда жүрү. Баягы ат жардан түшкөндө акыбалы куруп калган экен, силкип чүдөсөм, суйдалып жүгүрүп кетип атыры. Жардын этегинен айландырып барып улакты таштадым. Аксакалдар дуулдап батасын берип калды. Үч-төрт марта таштап жибердим. Ошентип Жанузактын атасынын атын үйрөтүп берип, элден экинчи ирет бата алгам. Кийинки улакчылардан наркы бетте Тургуналы палбанга жеткен эч ким болбоду. Анан Дөлөн палбан деген болгон, ага мен үйрөткөм, мага атам үйрөткөн. Өзбектерден да чыккан Акмат палбан, Осмон палбан, Кахар палбан деген улакчылыр бар эле.

Өзбектердин камтарлиги²⁰ жакшы да. Ушундай келгениңизде “Ассалому алейкум!” деп жүгүнүп, колун бооруна басып салам берип “ата” деп турат. Мачитке барсаң алдыңкы сапка өткүзүп отургузат. Өзбектен жамандык көрбөдүк. Өзбектер жакшыга жакшы. Жаман адаттары да бар эми, аларды бизге кылбады. Кичине көз боёмочулугу бар. Мен бирок өзбектер менен кыз алыш-бериш кылбадым. Себеби, биз эми таза кыргызбыз да, ошону сакташ керек. Бизди атабыз абдан ошо нерсеге катуу турчу. Өзбектер динге катуу турат. Мен да жума намазга барып жүрөм. Беш маал окуп жатат элем, табым айнып, азыр бир маал эле болуп калды. Кампирим беш маалды жазбай окуйт. Өзбекстанда эч кыйынчылык болбоду. Атамы баары урматтап, мени да улакчы деп сыйлашат эле. Ал жакта өткөн өмүрүмө өкүнбөйм. Бул жакка совсим келгим жок болчу. Ысык-суукка өткүзбөгөнүнөн айла жок, көз жумулуп кетсе башарти, анан эки якка таанылган адамбыз, эл батага өталбай турса шерменде да! Ошондон тарыгып, биякка өтүшкө мажбур болдук.

Өзбектен эч жамандык көрбөдүк. Байкуштар азыр барсагам (барсак да) кожодой колдойт. Пенсияны ошояктан алабыз да. Өзбектерден үйлөнүп калган туугандар да бар. Үйленгенде көбүнчө өзбектин салтын кылышат. Кыргыздар көбүнчө алардан келин алышат, кыз бергендер кам. Метркеге улуту өзбек болуп жазылып калгандар көп. Биз ама (бирок) аралашпадык уу (ко), бирок жакшы жүрдүк. Өзбектер жаман эмес... Бул жерде кыргыздардын салам айтпаганына таң калдым. Аксакал адамга салам бериш керек да. Өзбектер аксакал адамга оо жактан келатып эле салам берип келет, тааныбаса деле. Биерде кайкайып өтүп кетет экен. Анан анча-мынча жаш кыздар базарда көкүрөгү менен бир коюп өтүп кетет. Тоң кыргызбыз да (күлүп). Ошол жери гана жакпай атыры, калган башкасы баары жакшы.

Суранып калдыңар эми илгерки жашымда ырдап жүргөн ашыглык ырлардан, өлөңдөрдөн айтып берейин:

Чоң Каракол четинди,
Чотумдун мизи кетилди.

²⁰ Камтарлик – кичи пейилдүүлүк.

Чоюлуп барып бир өпсөм,
Чолпондой аппак бетинди.

Кең Каракол четинди,
Керкимдин мизи кетилди.
Керилип барып бир өпсөм,
Кебездей аппак бетинди.

Казакча өлөң:

Тойдон-тойго мингеним ээй торук кунан,
Торук кунан аксапты томугудан.
Билектейден бирге өскөн бой жеткеним, оой,
Уурттатып кой анарыңдын сонунунан.

Тойдон-тойго мингеним ээй сурча кунан,
Кол алыштым көгөндүн бурч жагыдан.
Билектейден бирге өскөн бой жеткеним, оой,
Уурттатып кой анарыңдын сырт жагынан.

Жумашева Гүзаркан

(1934-ж. туулган)

Чалым экөөбүз Өзбекстандын Наманган облусунун Үйчү районуна караштуу “Октябрь” колхозунда чабан болуп эмгектенгенбиз. Менин жети балам бар, бирөө быйыл каза болуп калды. Өзбекстанга 1950-жылдары келин болуп барып калгам. Ага чейин Кара-Сууда (Аксыда) жашагам. Эжем Өзбекстанга турмушка чыккан эле. Биз жетим калып эжем бизди да алып кеткен. Чалым да Өзбекстанда бирөөнүн колунда жүргөн экен. Келин болуп атчан, үстүмө үлпүнчөктү жамынып баргам. Чалымды көрбөй эле тийгем, барсам ушул чал экен. Мен уруштан кийин 15 жашымда тийгем, чал ошондо 24 жашта экен. Ал армияга барып, осколканын огун жеп качып келген экен. Баргандан кийин айла жок отуруп калдым да.

Башында Үйчү районунун “Тельман” колхозуна келдик. Чалым экөөбүз пахта тазалаган шушилкеге²¹ кирип жашадык, үйүбүз жок да. Чал дагы жетим, мен дагы жетим, ким берет бизге үйдү? Ошол жерде

²¹ Шушилке-сушилка, пахта кургатуучу жай.

жашап, иштеп кичине мал-кел, уй, кой кылып куралып алдык. Анан кой бакканга адам жок деп бизди башка “Октябрь” колхозуна бөлүп жиберди. Өзбекстанга биринчи барганда көнө албай кыйналдым. “Анака, бунака” десе, сарттардын кебине түшүнө албай туруп калчу элем. Бирок бизди жакшы кабыл алышты. “Вой, жуда жаш экансиз, келиң эле келиң!” деп. Анан багар-көрөрү жок бир өзбек кампирдин үйүнө кирип, аны “эне” тутунуп алдык. Ал бизге аш кылып берет, мен иштерин кылып берем. Тандырды биринчи жолу ошол жерде көрдүм. Нан жабалбай башымды тыгып бети-башым көө болуп, колдорумду, билектеримди күйдүрүп тартпаган азапты тарттым. Ал убакта өзбек аялдар паранжи жамынып жүрүшөт эле, биз ачык эле жүрө бердик. Бизге кыргыз деп эч ким унчукпаган. Бирок өзбекче сүйлөгүлө деди, биздин тилибиз бурулбай койду алардыкына. Анан бир күнү айттым: “Менин тилим келбей атыры, мен кыргызча эле сүйлөй берем, түшүнсөңөр түшүнгүлө, түшүңбөсөңөр жок!” дедим. Анан кийин-кийин барып бизам көнүп кеттик “анака-бунака” деп.

Балдарымдын баарын Өзбекстанда төрөдүм. Биринчи кызымды төрөгөндө 1953-жылы Чаткалга жайлоого чыга баштадык. Мурун кыз убагымда андай чоң жайлоого чыкпаган элем. Үйчүдөн Чаткалга чейин жолдо ар жерге түнөп 4-5 күндө араң жетчүбүз. Чаначтын суусунан өталбай койлор агып кыйналчу элек. Сенин Анаркул абаңдын биринчи аялы Чаткалдын ашуусун ашып жатканда толготуп калган. Дал ашуунун белине чыгып, ушундай тирелип калганбыз, кар болсо белден келет. Эптеп чийне-пийне кылып түшүп кеттик. Анан түшкөндөн кийин төрөгөн. Чаткалда Ороздун конушунда, анан Аюу-Шашыр деген жерде беш-алты чатыр отурчу элек. Эркектер аракты ичип алып раза дуулашчы. Койдон союп алып, ырдап-чордоп шеринелерди өткөрчүбүз.

Кыргызстанга 1995-жылы келдик. Тополоң болбогондо жүрө берет элек ал жакта. Бизге колхоздон участка берген болчу, ал жерге үй салабыз деп калган болчук. Бирөө бизди сен кыргызсың дечү эмес эле. Жаңжал чыккандан кийин өзүбүз кетпесек болбойт экен деп коомайланып калдык. Башка айылдарда бейбаш өзбектер кыргыздарды уруп-сабап кеткендер болду. 1990-жылы Ош окуясы болгондон кийин, чалдарыбыз койду айдап кетти тоого. Үйдүн жанында заправка бар эле. Бир маалда түндө бир машине өзбек балдар

келип эле уят сөздөр менен сөгүп, кыйкырып калды. Биз коркуп болбой калдык. Мен Уулканга айттым: “Уулкан, мынабу келтекти ал, мен мынабу келтекти алам. Келсе бирөө жарымын жыга чабабыз” дедим. Эшиктин алдында чоң талыбыз бар эле, ошонун алдына туруп алдык, мине болсо бололу, өлтүрсө өлтүрсүн деп. Күндүз раис бизди кайтарганга адам коюп койгон эч кимди тийгиздирбейсиң буларга деп. Анан жанагылар беш-алтоо болуп “Кыргыз эле кыргыз! деп топтолуп келатат. Анан Уулкан “Эми өлдүк, бизди союп кетет!” дедим. Ал болсо: “Бирөө жарымыбыз каларбыз, баарыбызды эле союп кетет беле?” деп титирейт. Мен “Коркпой тур!” дедим. Анан жанагылардын бирөө “Молдалы аке! Молдалы аке!” деп чалдын атын айтып кыйкырып калды. Анан наракта өзбек карагулубуз угуп чыгып калды. Ал “Эй, кайткыла эле кайткыла! Мен азыр милийса чакырам!” деп бакырып калды. Анан ошерден кудай жалгап кайтып кетишти. Анан чал келгенден кийин: “Кеттик бул жерден Кыргызстанга! Ушинтип түндө келди, бизди союп кетсе мине кылат элеңер?! Участканы сат, кереги жок!” дедим. Кийин жайлоого чыгып кеттик. Ошол колхоздо үч эле түтүн кыргыз чабан бар элек. Мурун эч нерседен коркпой жашачу элек.

Өзбектердин адамкерчилиги жакшы болчу. Ошондо түндө балдар келгенде коңшуларыбыз чыгып бизди коргогон. “Эч жакка кетпейсиңер. Молдалы аке, сиз карып өлсөңүз мына ушул жерге көмүп коёбуз” дечү. Тойлордо кол кабыш кылышчу. Улак болгондо тополоң болуп кетпесин деп бир милийсаны коюп койчу. Союштарды да өзбек коңшулардын үйлөрүнө бере берчү элек, жакшынакай кылып күтүп беришчү. 1959-жылы Чаткалда жайыт тар болуп, башка жайлоого, Ыспыга чыга баштадык. Ыспыга Үч-Коргон менен Нарын райондору чыккан. Баягы 1990-жылы өзбек-кыргыз урушу болгондо Көк-Белдин кыргыздары бизди сарт деп ура турган болуп калышкан келтек сүйрөп келип. Бизди анжияндык сарттар келди деп кодулашкан.

Өзбекстанда эч кыйынчылык көрбөдүк. Тоодон келсек тамдарыбыз даяр, малды короого киргизебиз, чалдарыбыз пахтага койду жайып коюп чардашып отурат. Койлордун чоң-чоңун сатып, ордуна козу алып толуктап кошуп коёбуз, башы турса болду да. Мал доктур менен сүйлөшүп, 10 кой өлсө 20 кой өлдү деп акт түздүрүп коёбуз. Эч ким деле текшербейт.

Ушунча кырк жылдан ашык жашадык, бирок өзбектерге кыз бербедик, алардан кыз албадык. Саткынай кызыма өзбектен жуучу келгенде, мен жок болбойт деп такыр жолотпой койгом. “Берасан бир кызыңды, бермасаң болбоойт” деп астейдил аракет кылышкан. “Кой, айланайын, өзүңдүн миллетиңден ал” дедим. Аларга берсек сарт болуп калат эле, балдары катташпай калат эле. Өзбекке тийген кыргыздар тууган-уругу менен катташпай калган. Чек арадан өтө албай жүргөндөр көп. “Сарттын бийине бергенче, кыргыздын кулуна бер!” десем, өзбектер күлүп “Нима дейсиз, нима дейсиз?” деп калчу. “Өлүгүндү көрөйүн, маңка сарттар!” деп айта берчү элем тамашачыңга салып. “Кыргызлар копол болади, аа!” деп коюшат эле.

Кызыл-Жарга келгенде бул көчөдөгү анча-мынча кыргыздар бизди “Өзбекстандан келген сарттар көптү да” дешип жактырбагандай болушкан. “Биз келсек туулган жерибизге келдик. Чалым ушул жерде туулган. Силер өзүңөр деле ар жактан келгенсиңер” деп оозун баскам айткандардын.

Союз бузулгандан кийин, колхоздун малы да жоюлуп кетти. Малды этке тапшырып жибердик, өзүбүздүн малды бөлүп жайлоодон келатканда эле Кызыл-Жарга таштап койгонбуз. Өтө катуу контроль жок эле. Өзбекстандын койлору кара кой болчу, алар этке эле багылчу, жүн, сүт-пүтү менен иши жок болчу өкмөттүн, башы турса болду эле. Өзбекстанда негизинен пахтанын планын толтуруш керек болгон. Пахтада өзбектер иштетчү. Кыргызстандык чабандарга окшоп 100 тубар койдон 150 козу аласың деп планды көп берчү эмес.

Биз чабан болуп жылдын жарымын жайлоодо жалаң кыргыздар менен өткөрүп өз тилибизди, салтыбызды сактап калдык. Башка чабан болбой, мурунтан эле отурукташып калган кыргыздардын көбү өзбектешип кеткен.

Кулмырзаев Ташен

(1928-ж. туулган)

Өзбекстандын Наманган облусунун Үйчү районуна караштуу “Ленинград” колхозунда чабан болуп эмгектенгем. Мачак уругунан болом. Атам 1928-жылы кулакка тартылганда качып Бозпиекке

көчүп кеткен экен. Анан ал жерден туугандары Дейрездин Сазыгына көчүрүп алып келип коюшуптур. Ошол жерде энебиз, аркасынын эле атабыз өтүп кетти. Өзбекстанда Туралы деген акебиз бар эле, ошол акебиздин колуна келип калдык. Өзбекстанда Үйчү районунун “Ленинград” колхозунда кой, жылкы бактым. Кийин колхоздун аты “Кайрат” болуп калды. Кампириме да ошол жакта үйлөнгөм, кыркуул кызы болот.

Өзбекстанга согуш жылдары миңдеген кыргыздар качып келген экен. Ошолордун баарын калкалап сактап калган. Өзбектерди жамандабайм. Өкмөт чабандарды жакшы карады, кардыбызды тойгузду, кийим-кечени берип турду. Бир короо кой менен Чаткалга чыкчу элек. Бирок өзбектер менен кыз алышып, беришбедик. Келиндерди кыргыздардан алдык, себеби Кыргызстанга баары бир келет элек. 2010-жылы өзбек-кыргыз ортосунда тополоң чыгып кетти, бирок бизди эч ким кеткиле деген жок. Болгону чек арадан өтүш кыйын болуп калды. Аблетимде, Итагарда тууган-уруктар бар, аларга каттай албай калдык. Малды 1989-жылы эле тапшырып койгонбуз. Пенсияларды бул жакка которуп алганбыз. Убагында келип алганыбыз жакшы болгон экен...

Кулмырзаева Курманжан

(1936-ж. туулган)

Мен тоолук, Сары-Челектик кыркуулдардан болом. 1948-жылы 11-12 жашымда Өзбекстанга келгем. Эки акем кыйынчылык маалда ошол жакка кетип жашап калган экен. 1953-жылы Беш-Тамга ушул абаңа турмушка чыккам. Бири-бирибизди көрбөй эле кудалашып баш кошконбуз. 1945-жылы атам өлгөн. Беш-Тамда жашап жайында мал менен Чаткалга чыктык, Коо-Тал деген жайлоосунда отурчу элек. Ал жерде “Ленинград” колхозунун он чакты чатыры отурчу. Жайында жайлоодо кыргыздар менен жүрөбүз, күздө келгенде өзбектер менен жашайбыз. Малыбыз короодо, өзүбүз тамда жашачубуз. Мал жоюлуп кеткенден кийин отурукчу болуп калдык. Төрт уул, үч кызыбыз бар. Балдарым мектепте окуду, армияга барды, баарын ошол жакта үйлөдүк. Өзбектерден кыз алабыз же кыз беребиз деп эч урунбаганбыз. Келиндерди кыргыздардан алдык, кыздарыбызды кыргыздарга

бердик. Эми турмуш деген ушундай экен, баары жөжө короздой ар жакка таркап кетти. Бул жерге көчүп келгенибизге он үч жыл болду.

Биз Өзбекстандан көчүп кетип жатканда коңшулар баары ыйлаган: “Вой, Курман опа, нима кетип калдыңыз, иий!?” Кыргызстанга турмушка чыккан эки кызым ыйлактай берди, бизге өтүшкө кыйын болуп калат экен, бул жакка көчүп өткүлө деп. Элден мурда бир баламды көчүрдүм. Анан эки жылдан кийин отурган тамыбызды сатып чал экөөбүз келдик. Биз бул жакка келгенден кийин “бахаби” деген чыкты.

Мурун (1990-жылы) Ош окуясы болгондо деле эч нерсени сезген эмеспиз. Бизди эч ким кет, көч дебеген. Кызыл-Рабаттыктар баары кечээги (2010-жылкы) тополоңдон кийин көчүп келишти. Биз Кызыл-Жарга сен (Элмира Көчүмкулова) турмушка чыккан жылы келгенбиз, сенин тоюңда отурганда чоң келиндин акеси өлүп, кабар барып калып, сенин себинди төөгө жүктөгөндөрүн көрбөй калдым.

Өзбектер менен абдан жакшы жашадык. Мени баары таанычу. Контордогулар “Курман апа, келиң, нима керак?” деп турушчу. Алардын ысык-суугуна барчумун. Алар өлүктү бир кой менен эле көмүп алат. Алар малды үч күндөн кийип союп эл чакырат. Өлүк болгон үйдөн эч ис²² чыгарбайт, колу-коңшулары эле тамак жасап алып чыгат. Алар бизге окшоп кошок кошуп ыйлабайт. “Вой жигарим, ачам, дадам!” деп эле ыйлай берет. Өлүктүн жанына да отурушпайт, эшикте турат. Анан бирок башка тойлорунда дасторконго менден башканын баарын коюп коёт. Колунда жогунун үйүндө деле ошо көрүнүш. Барсаң өзүңө ушундай бир чайнек чайды демдеп келип берип коёт, каалаганча куюп ичиң деп. Многундай чыныга аз гана кылып мастава кылып куюп келет. Анан “Вой, Курман опа, алип отириң, ичип отириң!” дей берет. Анан сен “Вой, олияпман, ичияпман!” дейсиң. Ушу элиң бөрү болсо бөрү бол, түлкү болсо түлкү бол деп, алар мине кылса ошону кылып жүрдүк да (күлүп).

Күзүндө жайлоодон кыштоого короого келсек, чалдар, кемпирлер “Вой, Курманжан көчүп кепти” деп чоң-чоң бежилерин, анарларын, жүзүмдөрүн, самсаларын көтөрүп келишет. Мен да куру жөнөтпөйм.

²² Ис чыгаруу – жыт чыгаруу, тамак жасоо ритуалы.

Ошол алып келген нерселеринин ордуна сары май, курут салып берем. Биз курутту сатпайбыз. “Вой, Курманжан, тогдин ёги (майы) яхши да!” деп, сүйүнүшүп алып кетишет. Колу-коңшуларга, балдардын мугалимдерине чейин берчү элем. Жаңы-Жылдарда мугалимдерге подарка кылып, ашты кылып, үстүнө эттен көп кылып басып, арак, виносу менен алып барып берчү элем. “Вой, Курман опа, сиздей эч ким алып келбейт минтип!” деп сүйүнүшүп калышат.

Жайлоого барганда чабандар биригип бир семиз уйду же жылкынын бирин союп теңгине кылып алабыз. Чоң бээни союп, анын ордун бир тай менен толуктап койчу элек. Ошентип чоң жеп, чоң ичип жашап жүрдүк. Эч ким бизди көч, кет деген жок. Кийин чек ара катуулай баштаганда көчө баштады кыргыздар. Кыргызстанга көчкөндө кыйынчылыктар болду. Кыр менен көчкөнү кыр менен, адыр менен көчкөнү адырларды аралап, акча төлөп көчүп өтүштү. Мен жол менен эле көчүп өттүм. Документ туурулап, справка алып, көчтү жүктөгөнгө өкмөттөн машине сурап алдым. Өзбектер дүйшөмбү күнү көчүш керек, дүнүйө бүткөн күн дешти. Таможнядан өткөндө жазуу түрүндө эмнелерди алып кетип жатканыңды бүт көрсөтүшүң керек. Беш жыл окуган балам да көчүрө алган жок. Мен беш жыл окусам дүйнөнү тешип кетет болчум. Баарын өзүм көчүрдүм. Посттон өтүп кетип жатканда автомат асынган солдат бала “Хола, оо көчтүн тагида нима бар?” деди. “Көч бар, эчтеке йок!” дедим. “Бомба йокми?” дейт. “Өзүм да бомба!” дедим. Каткырып күлүп, “Кыргызстанга баргандан кийин бир учурап кетиң!” деп койду.

Өзбектерди туурап ырдап, кичине кызыкчылык кылып койчу элем “Ойласам ушу Дилбарим, маккорига охшайди ку” – десем баары күлүп калышар эле. Эми силер илтимас²³ кылып калдыңар, бир эки куплет ырдасам ырдап берейин.

Көзүң бир кара сыядай,
Көңүлүңдү кыялбай.
Силердей жаштын ичинде ээй,
Мен кантип да ырдайм уялбай.

²³ Илтимас кылуу – сурануу.

Кашың бир кара сыядай,
Кадырыңды кыялбай.
Ушул бир жерде отуруп,
Кантип да ырдайм уялбай.

Ай асманда жер тегиз,
Адырда баккан кой семиз.
Азил да жашта ойноп күл ээй,
Айлансаң келбейт он сегиз.

Күн асманда жер тегиз,
Күбүргө баккан кой семиз.
Күлгүн да жашта ойноп күл,
Күүлөнсөң келбейт он сегиз.

Кыялай басып келесиң,
Кызыл гүл колго бересиң.
Унутпай мени жүрсүн жеп,
Уктасам түшкө киресиң.

Озокеев Ооган²⁴
(1934-1991)

Атам 1950-1966-жылдары Өзбек Республикасынын Наманган областындагы Үйчү районунда жашап, чабандык кесип менен алектенген. Балалык кезинен кой кайтарып мектепте окубай калган экен. Жайы-кышы кой кайтарып көп кыйынчылыктарды көрүп, өзүнүн оор турмушу жөнүндө төмөндөгүдөй ыр-саптарын жараткан эле.

Жаңы-Арык болду борборум,
Жүрөкө батпайт ойлорум.
Жайып жүрөм аргасыз,
Маңка сарттын койлорун.

Ала-Жыгач борборум,
Алыска кетет ойлорум.

²⁴ Баласы Озокеев Жакыптан жазып алынган.

Айласыз айдап жүрөмүн,
Маңка сарттын койлорун.

Кыштактарым, тамдарым,
Кыйналды байкуш жандарым.
Айласыз багып жүрөмүн,
Маңка сарттын малдарын.

Кыдырдым кырка тоолорун,
Кийик баспас зоолорун.
Кой кайтарып көп көрдүм,
Коён жүрбөс коолорун.

Беш-Колду карай бет алып,
Жүргөнүм айтып берейин.
Жалаң аяк кой айдап,
Күйгөнүм айтып берейин.

Чоң-Чанактын ичинде,
Азап тарттым кичине.
Бармактай кезден кой багып,
Арманым калды ичимде.

Кара-Суунун башында,
Кайгы түштү башыма.
Кайран өмүр өтөбү,
Кой кайтарып жашымда.

Ашууну аштым жайында,
Аптаптуу июнь айында.
Тамандарым чор болду,
Чаткалдын таштуу сайында.

Мен Чаткалды ойлосоң,
Керидеги жылкысы,
Бетегеге ойногон.
Башка жердин коруму,
Кең Чаткалдай болбогон.

Жылаажындай үн салып,
Тоолордо сайрайт улары.

Жылга сайын шылдырап,
Жыбылжып агат булагы.
Тескейде жүрөт жайылып,
Эчки, теке, улагы.

Зоо башынан көрүнөт,
Кайберендин кулагы.
Тоодогу мындай көрүнүш,
Керемет экен бу дагы!

Малаев Аскарбай

(1934-ж. туулган)

Өзбекстанга 1936-жылы мен эки жашар бала кезимде келген экенбиз. Ыманалы закончу деген апамын уруктарынан бир киши бар экен, ошонун жардамы менен Наманган областынын Нарын районундагы “Менжинский” атындагы колхозго барганбыз. Кийинчерек ал колхоздун аты “Энгельс” болуп өзгөрдү. Ал жерде отурукташып калган өзбектер менен бирге кыргыздын ичкилик тобуна кирген 10-15 үйлүү аваттар жашайт экен. Колхоздун 3 төөсү, 4 эшеги, 8 кою, 8 жылкысы бар экен. Малай атам ошолорду багып көбөйттү, 8 кой 300 гө жетти, 8 жылкы 52 ге жетти.

Согуш маалы өтө кыйынчылыкта өттү. Азык-түлүк тартыш, кийим-кече жетишпей өтө кыйынчылыкта жашап жүрдүк. Жазында Чаткал жайлоолоруна кетип, мектепте да окуган жокпуз. Биз 5 бир тууган элек, 3 уул, 2 кыз. Өзбек туугандар менен мамилебиз жакшы болду, алар бизди абдан сыйлачу, 40 жыл бирге жашап, бирге жүрдүк, дос-жар күттүк, кыргызсың деп бөлбөдү. Эгер СССР бузулбаганда Кыргызстанга кетебиз деген деле оюбуз жок эле. Бирок алар менен куда-сөөк болбодук, анткени биз аларды сарт деп өзүбүздөн төмөн көрчүбүз.

Жаш кезде анча-мынча ыр чыгарып, оюн-зооктордо ырдап жүргөн ырларыман айтып берейин.

Көңүл болуп алагды,
Колума алдым баракты.

Абалтан жазып келейин,
Ак-Кыя менен Чаначты.

Көргөн адам күлгөндөй,
Көөнүңдө ойноп жүргөндөй.
Көтөрөт көп көңүлдү,
Көркөмдүү жайлоо Үргөдөй.

Арчалары арбагай,
Аркарлар жүрсө малга жай.
Ашыкча малды семирткен,
Көркөмдүү жайлоо Коргон-Сай.

Ажыкеев Абдес
(1929-ж. туулган)

1945-жылы Наманган областынын Үйчү районундагы “Байнал-Минал” деген колхозго барып жашап калдык.

Согуш жылдары эл кедей, ачарчылык өкүм сүрүп турган. Биз барганда колхоздун 35 жандыгы: 12 уйу, 15 жылкысы бар эле. Мал менен Авлетим, Кашка-Суу, Чаткал жайлоолоруна чыгып журдүк. Биз баргандан кийин Кызыл-Жардагы кырк уулдардан он чакты үй-бүлө көчүп барып малчы болуп иштеп калышты. Бардык кыргыз малчылары 1993-95-жылдары кайра көчүп келип калдык. Өзбектердин арасында жакшы жашап, жакшы иштеп жүрдүм. Алар тараптан эч бир жамандык көрбөдүм. Өзбектерге кыргызча эле сүйлөп жүрдүм. Балдарымды, кыздарымды Кызыл-Жарга жөнөтүп кыргыз мектебинен окуттым.

Өзбектердин тойлоруна, жакшылык-жамандыктарына катышып жүрдүм, алардын арасынан дос-ашыналарды²⁵ күттүм, бирок азыр көпчүлүгү бул дүйнөдөн өтүп кетишти, азыр каттообуз жок. Ал жакта түбөлүк жашап каламын деген оюм жок эле. Мурда эле Кызыл-Жардан там алып коюп, балдарымды, кыздарымды үйлүү, жайлуу кылдым. Өзбекстандагы жашаганыма өкүнбөймүн, эгер СССР бузулуп колхоздун малы жоголбогондо балдарым ошол жакта жүрө бермек.

²⁵ Ашына (таж. “ошна”) – дос.

Маллаев Эркинбек

(1936-ж. туулган)

Элди 1939-жылы Токтогулга көчүрмө кылганда, ал жакка көчүп барууга чамабыз келбей жүрдүк, жайлоолоруна чейин барып андан ары жете албай кайра келе берген экенбиз. 1948-жылга чейин апам Шекер, акем Мазалбек жана мен болуп Аксы районунун Тилеке кыштоосунда жашачубуз. Согуштан кийинки мезгил өтө оор болуп, эл кыйынчылыкта жашачу. Биздин кыштообуз, тамыбыз деле жок эле, жаман алачыкта жашачубуз, болгону 10-15 эчкибизди айдап, жөө жалаң Наманган областынын Нарын районундагы “Пахтачы” колхозуна көчүп бардык. Ал мезгилде өзбектердин да жашоосу начар эле, тамдары ылайдан тургузулган, кийимдери жамачылуу. Бирок дыйканчылык кылышып, үйүндө дан, мөмө-чөмө кенен экен.

Өзбекстанга баргандан кийин, акем Мазалбек 1955-жылы ооруп дүйнөдөн кайтты. Жаңы эле үйлөнүп балалуу боло элек эле. Мен өзүм эрезеге жеткенге чейин агам Мырзабектин коюн кайтарып жүрдүм. 1958-жылы үйлөндүм. 1959-жылдан тартып колхоздун малын бактым. Өзбектерге жашымдан барганым себептүү, алардын тилин, үрп-адатын тез эле үйрөнүп, аларга тең ата болуп аралашып жүрдүм. Көп жылдык жашоомдо жоро-жолдош күтүп ысык-суук мааракелерине катыштым. Эч кимиси сен кыргызсың деп бөлгөн жок. Өзбекстанда пенсияга чыктым.

1997-жылы Кызыл-Жарга көчүп келдим. 5 кыз 3 уулду болдум. Балдарымдын барын үйлөп жайладым. Өзбек туугандар менен куда-сөөк болбодум. Анткени өзбекке кыз берүү, же алардан келин алуу кыргыздын салтында жок эле. Алардын менталитети бизге туура келбейт.

1960-70-жылдарга чейин жашоо турмушубузда көп эле кыйынчылыктар, жетишпөөчүлүктөр болду. Ошого карабай баарына чыдадык. Кийин заман оңолду, эл байыды, малчылык кесиптин артынан турмушубуз оңолду. Колхоз тарабынан 1980-жылдары “Москвич” машинасы менен сыйландым.

Жайлоого мурда Чаткалга, кийин 1959-жылдан баштап Ыспыга чыгып жүрдүк. Атам уста киши эле. Өзүм да жүгөн, камчы өрүп ат

жабдыктарын жасап жүрдүм.1961-жылдан тартып мергенчилик, аңчылыкты өздөштүрдүм. Тоонун адам баспаган ээн жерлерине чейин барып капкан, тузак салып үч суусар кармадым. Ал эми элик, кийикти көп аттым, бир жолу “оңко” тургузгам. Кыргызда миңинчи кийик “оңко” тургузат дегени чын экен. Күндөрдүн биринде өзүм жалгыз ууга чыгып дүрбү менен карасам, асканын башында жалгыз кийик туруптур. Аралыктын алыстыгына карабай атып жиберсем, кийик 30 метрдей чуркап барып, таштын үстүнө былк этпей туруп калды. Арадан 2-3 мүнөт өткөндөн кийин оңкосунан сайылып кулап түштү. Дагы бир жолу эки текени бир ок менен кулаткамын. Үңкүрдүн ичинде бир чоң теке туурасынананан туруптур. Өтүгүмү чечип, жалаң аяк болуп, кийикке шек алдырбай жакындай барып, өпкөнүн тушу, такыр колтукту мээлеп атып жибердим. Ордунда жыгылды. Жетип барып карасам анын ары жанында дагы бир теке сулап жатат. Көрсө, экөө кабат туруп калган экен, экөөнүн тең өпкө жүрөгүн тешип кеткен экен. Ал мезгилде монте крис мылтыгына салынуучу күчтүү, беш жылдыздын сүрөтү тартылган “боевой” октор болор эле. Отуз жылдан ашык мергенчилик кылып баспаган жерим калбады, тоонун ар бир кокту-колотун, таш үңкүрлөрүн, арчалуу, карагайлуу токойлорун араладым. Бир жылда аткан кийик, эликтерди эсептесем 38 баш болуптур. Эми ушуну 30 жылга көбөйтсөк, бардыгы 1000ден ашыптыр.

Бабаназаров Сулайман

(1946-ж. туулган)

Менин атам Бабаназар 1939-жылы Наманган областынын Үйчү районундагы “Сталин” атындагы колхозго барышкан. Кызыл-Жар элин Кетмен-Төбөгө көчүрмө кылганда, биз барбай калып, Өзбекстанга кирип кеткенбиз. Мен ошол жакта төрөлдүм. Малдын артынан жүрүп мектеп бетин көрбөдүм. Жашыман кой кайтардым, аягында койго ферма башчысы болуп иштедим. Чаткалдын Каныш-Кыя, Кара-Терек жайлоолоруна чыгып жүрдүм. Менин улакчылык өнөрүм бар. Көп эле аш-тойлорго катышып, улак тартып, эңишке түшүп чоң соорундарын алып жүрдүм. Жыл сайын Ташкентте өткөрүлүп турган ат оюндарына эки жолу катышып келдим.

Өзбектер менен жакшы мамиледе болуп жүрдүк. Алар бизди абдан сыйлашчу. 1990-жылдагы Ош окуясы, андан кийинки СССРдин урашы менен мамилебиз бузула баштады. Мал менчиктештирилгенден кийин кыргыздарга жумуш жок болуп калды, анан элге кетүүнүн амалын издеп калдык. 5 уул, 2 кыздуу болдум. Биз өзбектер менен куда-сөөк болбодук, бирок Коргоол акемдин Ысмайыл деген баласы 1974-жылы бир өзбектин кызы менен сүйлөшүп калган экен ошого үйлөндү. Көп нары-бери сөздөр болду. Акыры жашап калышты, алар да Кызыл-Жарга көчүп келишип балалуу-чакалуу болушту. Азыр да кайын журту менен катташып турушат.

1986-жылдын май айында жайлоодо мөңгүнүн үстү менен атчан бара жатып, мөңгү сүрүлүп кетип, атым менен жыгылдым, ат кайра турганда үзөңгүдөн бутум чыкпай калып мени сүйрөп, ташка каптады. Ошондо беш кабыргам менен жамбашым сынды. Чабандар мени атка жүктөп алып түшүп эки жыл больницада жаттым. Азыр бир бутумдан аксап калдым.

Азыркы мезгилде мен иштеген колхоздо бир да кыргыз калбады, бардыгы көчүп келе беришти. Өзбекстанда 47 жыл жашап, 1993-жылы Союз тарагандан кийин Кызыл-Жарга, өз эл журтума там салып көчүп келдим.

Сөлпүев Үсөн (1936-ж. туулган)

Кызыл-Жар элинин көбү 1939-жылы Кетмен-Төбөгө көчүрмө кылынганда, биз да атам Төлөкөв Сөлпү менен мал-келибизди айдап ошол жака көчүп барганбыз. Ал жерде көчүп баргандар өзүбүзчө “Молотов” колхозун түзгөнбүз. Ошол өрөөндөгү эң бай колхоз элек. Жылкыбыз көп эле, “Жибек Жал”, “Айгыр Жал” деген күлүк аттарыбыз бар эле. Ата-Мекендик согуш башталып, элди аскерге ала баштаганда мал-келибиз, үй-жайларыбызды таштап элибизге качып келе бергенбиз. Ошол келген элдин көпчүлүгү Өзбекстанга өтүп малчы болуп кетишти. Биз да барып колхоздун малын багып 1956-жылга чейин иштеп келдик. Атам Сөлпү рахматы Көчакем (Көчүмкул) менен кошулуп Чаткалдан, Таластан мал алып Үч-Коргондун базарына айдап келип соодагерчилик кылышчу.

Мамырралиев Кочкорбай

(1928-2013)

Мен Ўзбекистанга 1952-жылы барганмын. Жаңы барганда эчки бактым, анан кой, акырында уй бактым. 10 жыл жашап 1962-жылы кайра келгенмин. Ўзбектер жакшы эл экен. Жолдошмырза деген ферма башчысы бар эле. Ал мени алдап уйларды жеп койду. Акырында мен кембагал болуп кайра келгенмин. Кызыл-Жарда дыйканчылык кылып жүрдүм. Кийинчээрек чабан болдум, ушул кесиптин артынан жүрүп союз тарагандан кийин байыдым, азыркы кезде бир короо коюм, 30-35 уюм, бир үйүр жылкым бар. Кудайга шүгүр, заңгыраган тамдарды салып ар кандай маркадагы 5-6 машиналуу болдум.

Ташыбеков Тургунбек

(1924-ж. туулган)

Мен Ўзбекистанга 1951-жылы барып кайра 1963-жылы келдим. “Ильич” колхозунда уй бактым.

Өзүбек калкы – жакшы эл. Көп кыргыздарды армиядан сактап калды. Барган элдин курсагын тойгузуп, жакшы мамиле жасашты. Алар менен кыргызча эле сүйлөшүп жүрдүм. Бир жолу айылдап барган жеримде мага өзбектердин ала допусун кийгизишти. Ага кызыгып бир жылча кийип жүрдүм. Ошол допуну кийип инимдин үйүнө барсам мурда менден ийменип “качып” жүргөн келиним качпай койсо болобу! Өзүм абдан намысыма келип, допуну башымдан алып ыргытып жибердим.

Кулубаев Жоробек

(1946-ж. туулган)

Мен жаштайыман ата-энемен ажырап томолой жетим калганмын. 1960-жылы алысыраак тууганым Ниязалиев Анарбек. Ал азыр тирүү, Кызыл-Жарда жашайт, жашы 85те. Үч-Коргон районунун “Ленинчи” колхозуна алып барып коюн кайтарткан. Ал жактан 1973-жылы Кызыл-Жарга келип уй бактым. Кой кайтарып, кыйналып жүргөндө ар кимден үйрөнгөн ырларды кыңылдап ырдап жүрчүмүн. Көбү эсимден чыгып калды:

Үч-Жыгач болду борборум,
 Айдадым сарттын койлорун.
 Азапты тартып жашымдан,
 Кыйналып кетет окшодум.

Бабаев Өскөн
(1930-ж. туулган)

Жашым 84тө, жылым жылкы, Аксы районунун Кожо-Ата айылында туулганмын, уругум – күркүрөө. Мен 14 жашымда Өзбекстандын Үйчү районуна келип “Ворошилов” атындагы колхоздо жашап, өмүр бою кой, эчки, уй, эшек, төө бактым. 1990-жылы пенсияга чыгып, 70 жылдан кийин көчүп өттүм. Бул жерде менин бир канча жакын туугандарым келип жашашып калган экен. Атам жашыраак кезинде эле, 1944-жылы каза болуп калды. 1949-жылы Авлетимдеги таэжемдин кызына үйлөндүм, 6 кыз, 4 уул төрөдү, тилекке каршы 2010-жылы каза болуп калды. Кыздарымды кошуна Кыргызстанга күйөөгө бердим, уулдарымды да ошол жактан үйлөдүм. Эң кичүү балам гана азырынча Өзбекстанда жашап жатат. Ал жерде 1.5 гектар жерибиз, тиккен бак-дарагыбыз, салган тамыбыз бар. Ошолорду сатса акыркы балам да көчүп келет. 2002-жылы ажылык сапарга барып келдим.

Өзбектердин арасында 70 жыл жашадым, эч жамандыгын көрбөдүм. Жакшы күндөрүм да, жаман күндөрүм да көп болду. Алдыңкы чабан катары “Москвич” автомашинасы менен сыйландым, бир канча медалдардын ээси болдум. Кайсы жерде болсоң да ак эмгек кылсаң, бирөөгө жамандык кылбасаң үзүрүн көрөт экенсиң. Эгемендүүлүк мезгилиндеги чыр-чатактар, чек аралардын жабылышы болбогондо дагы эле жүрө бермекпиз, сөөгүбүз да ошол жакта калып калмак. Бул жактагы балдарымдыкына кийим-кечемди көтөрүп өзүм жалгыз өтүп келдим. Азырынча там сатылбай жатат. Келеримден эки-үч күн мурда бир койду союп өзбек коңшу-колоңдорум менен кошотоштум, алардын батасын алдым.

Азыр чекара жабык, эч кимди нары-бери өткөрбөйт. Кыргызстандан чакыруу телеграмма барса гана өткөрөт. Балдарыма айтып бул жактан чакыруу телеграммасын алдым. “Жакын туугандар өлдү” деген жалган телеграмма жиберилшти. Мени чек ара постуна чейин бир

тууган иним коштоп келди. Эки сумкага толтуруп кийимдеримди гана салдым. Постко келсем, “Күтүп тур, чал” – деп ысыктын күнүндө бир топко чейин тургузуп койду. Аскер кийимин кийинген 3-4 жаш балдар документтеримди, сумкамды кайра-кайра текшерип, шылдыңдап күлүшүп, акыры өтүүгө уруксат беришти. Коштоп келген инимди жүктөрүмдү көтөрүшүп Кыргызстандын постуна чейин жеткиришип койсун десем “Уруксат жок” – деп, болбой коюшту. Кыргызстандын постуна чейин дагы бир километрдей аралык бар эле. Айлам кетип, эки колума салмагы 20кгдай келген сумканы көтөрүп, бүткүл денеми тер басып, ысыктын күнүндө давлением көтөрүлүп жолго түштүм. Посттон беш-он кадам узай бергенде, өзбек чек арачыларынын мени артымдан чын-тамашасы аралаш шылдыңдап шакабалаган сөздөрү кулагыма кыт куйгандай угулду: “Ахвалың калай, чал!? Халиңга маймунлар йиглап капти-ю!” Нексияң кани, хожи дуслариң кани?” (Акыбалың кандай, чал!? Акыбалыңа маймылдар ыйлап калыптыр го! Нексияң²⁶ кана, ажы досторуң кана?) – деген сөздөрүн укканда өзүмдү кармай албай, жыгылып кете жаздап, көздөрүм караңгылап кетти. Сумкаларды жерге коё коюп, үстүмдөгү чепкенимди чечип желкеме салдым. Ушул мезгилде кулагыма периштелердин: “Өзүңдү карма Өскөн, атка камчы бас, дадил бол, буларга шерменде болбо!” – деген сөздөрү угулду. Кайыптан кандайдыр бир күч пайда болуп, көзүм умачтай ачылып, колумдагы сумкалардын оордугун сезбей, алдыга карай дадил кадам шилтедим. 70 жылдык өмүрүм өткөн жердеги акыркы угар сөзүм ушул болдубу, аттиң арман дүнүйө! А бирок алдымда туулуп өскөн жерим, ак мөңгүлүү Ала-Тоомдун күтүп турганы мага эки эселеген дем берди.

Кыргызстандын постуна 20 метрдей калганда чек аранын тосмосу ачылып, ал жерде мени чыдамсыздык менен күтүп, карап турушкан кыздарым, күйөө балдарым чуркап келип тосуп алышты. Алар менен кучакташып көрүшүп, артымды карап бир улутунуп алдым да, машинага отуруп Кызыл-Жарды көздөй жөнөдүм.

²⁶ Нексия – Кореянын Өзбекстандан чыккан машина маркасы.

ТИРКЕМЕ – 2

Көчүмкулдун урпактары

Көчүмкул (1906-1986) эки жолу турмуш курган, биринчи аялы Аксы районунун Ак-Суу айылындагы келдей Таштанбектин Барчайым (1909-1937) деген кызы эле. Ал үч бала төрөгөндөн кийин, ооруудан каза болгон. Экинчи аялы да ошол эле жерден мундуз уруусунун тогунай уругунан Мамыр чоң сакалдын кызы Рапия (1913-1993) аттуу кызы эле. Ал төрөгөн эмес. Биринчи аялы Барчайымдан төрөлгөн балдар:

1. Кочкорбай (1928-2003)
2. Анарбай (1932-2010)
3. Анаркул (1934)

Кочкорбай 1948-жылы Кызыл-Жардагы саруулардын оготур уругунан Дүйшөбай устанын Куму (1931-2011) деген кызына баш кошкон. Булар 12 балалуу болушуп эң улуусу жана эң кичүүсү наристе кезинде эле чарчап калган:

1. Алымкул (1949-1949)
2. Маматкерим (1951) Суусар (1956)
3. Абдыкерим (1953-2002) Кадича (1957)
4. Мырзакерим (1956-1979) Сонокан (1956)
5. Сырга (1957) Сапарбек (1958)
6. Мырзакал (1960) Анаркан (1965)
7. Топчубек (1962) Асылкан (1966)
8. Орзалы (1964) Жамал (1967)
9. Турдалы (1967) Зубайра (1969)
10. Арзыкан (1969) Мамадраим (1949)
11. Нуралы (1971) Калыс (1977)
12. Бегалы (1973-1973)

Маматкерим Кыргыз Улуттук Университетинин тарых факультетин аяктап, 1974-жылы Аксы районунун Ак-Суу айылындагы агынай Сүйүналынын Суусар аттуу кызына үйлөнүп үч уул, үч кыздуу болгон, бир кызы бир жашка жетпей эле чарчап калган.

1. Элмира (1975) Советалы (1974)
2. Султан (1977) Батыйна (1978)
3. Бермет (1979-1979)
4. Бектемир (1982) Насыкат (1981)
5. Нурлан (1987) Аида (1993)
6. Гүлмира (1989) Султан (1984)

Элмира 1992-жылы Бишкек Гуманитардык Университетине кирип, эки жыл окугандан кийин, АКШнын Сиэтл шаарындагы Вашингтон Университетине окууга кетип, ошол жакта Орто Азия көчмөн маданияты боюнча докторлук диссертациянын жактап, он жылдан ашык жашап жана иштеп келген. 1999-жылы саруулардын мачак уруусунан Айтыкулдун Советалы аттуу баласына турмушка чыгып эки уул, бир кыздуу болушкан.

1. Эрбол (2002)
2. Байтур (2006)
3. Сымбат (2012)

Султан Бишкектеги Дене-тарбия академиясын аяктап, 1997-жылы Аксы районунун Кош-Дөбө айылындагы багыштардын чие уругунан Нарбайдын Батыйна деген кызы менен баш кошуп, эки уул, эки кыздуу болгон.

1. Мээрим (1998)
2. Зыйнат (2002)
3. Шелчоро (2004)
4. Байзак (2012)

Бектемир 2004-жылы Кыргыз Улуттук университетинин тарых факультетин аяктап, Аксы районунун Пача-Ата айылындагы

Абдурасулдун Насыйкат деген кызына баш кошуп, эки кыз бир уулдуу болушкан.

1. Салтанат (2002)
2. Адина (2003)
3. Жантемир (2010)

Нурлан 2009-жылы милициянын сержанттык курсун аяктаган. 2009-жылы күркүрөө Болоттун Чынар аттуу кызына үйлөнүп, бир жылга жетпей ажырашкан. 2012-жылы саруулардын беш каман уругунан Өскөндүн Аида деген кызына үйлөнгөн.

Гүлмира 2012-жылы Кыргыз Улуттук медициналык академиясын аяктап, кызыл-жарлык мундуз Тазабектин Султан деген баласына турмушка чыгып азырынча бир уулдуу болушту.

1. Чыңгыз (2013)

Кочкорбайдын үчүнчү уулу Абдыкерим 1974-жылы Ташкенттеги Эл чарба институтун аяктап 1976-жылы колпоч Ыманалынын Кадича аттуу кызына үйлөнүп төрт уул, эки кыздуу болгон.

1. Элдияр (1977) Гүлжамал (1978)
2. Данияр (1979) Айнура (1982)
3. Батыр (1981) Кумара (1984)
4. Бакыт (1987)
5. Эркайым (1989)
6. Гүлайым (1996)

Элдияр 1997-жылы шамалдуу-сайлык оготур уругунан Мыктардын Гүлжамал деген кызына баш кошкон, эки уул, эки кызы бар.

1. Канайым (1998)
2. Абдуназир (1999)
3. Темуран (2001)
4. Мадина (2011)

Данияр (1979) Айнура (1982)

1. Бегимай (2005)
2. Акмаанай (2009)
3. Айзирек (2011)

Мырзакерим 1978-жылы саруунун оготур уругунан болгон Келдейбайдын бакма баласы – Кыргызбайдын Сонокан аттуу кызына үйлөнүп бир кыздуу болгон.

1. Асыл (1979) Сейит (1976)

Асыл 1998-жылы саруулардын беш каман уругунан Сабырдын Сейит деген баласына турмушка чыгып бир уул, бир кыздуу болгон.

1. Мүрөк (1999)
2. Давлес (2000)

Кийин алайлык Саматбек деген жигитке турмушка чыгып, андан Аяна (2014) аттуу кыздуу болгон.

Сырга 1981-жылы Ташкент педиатрия институтун аяктап, кызыл-жарлык саруулардын беш каман уругунан Расулдун Сапарбек деген баласына турмушка чыгып эки уул, эки кыздуу болгон.

1. Мирлан (1984) Гулнур (1987)
2. Айпери (1986) Эмил (1983)
3. Арслан (1990)
4. Аймээрим (1996).

Мирлан 2012-жылы басыз Исрадин Аманбаевдин Гүлнур деген кызына үйлөнүп азырынча Шерхан (2014) деген бир уулу бар.

Айпери 2011-жылы чүйлүк солтолордун абыла уруусунан Эркинбектин Эмил деген баласына турмушка чыгып эки кыздуу болду.

1. Алтынай (2012)
2. Акылай (2014)

Мырзакал 1983-жылы саруулардын оготур уругунан Молдалынын Анаркан деген кызына үйлөнүп эки уул, төрт кыздуу болгон.

1. Чынара (1984-1984)
2. Тынарбек (1986) Манзура (1990)
3. Гүлжан (1987) Манас (1976)
4. Канышай (1993)
5. Самара (1992) Батыр (1986)
6. Ысмайыл (2002)

Тынарбек 2009-жылы өзбек Тахирдин кызы Манзурага үйлөнүп эки балалуу болгон.

1. Сумая (2010)
2. Сухайыф (2012)

Гүлжан 2010-жылы кызыл-туулук мачак Манаска тийип ажырашып кеткен.

Самара 2009-жылы өзбек Махмуддун Батыр деген баласына тийген

1. Хамза (2010)
2. Умар (2012)

Топчубек Бишкек политехникалык институтун 1983-жылы аяктап 1987-жылы саруулардын беш каман уругунан Батырбектин Асылкан аттуу кызына үйлөнүп үч кыз, бир уулдуу болгон.

1. Майрам (1989) Абдымомун (1984)
2. Гүлназ (1991)
3. Самарбек (1994)
4. Кундуз (2001)

Майрам саруулардын келдей уругунан Маматтын Абдымомун деген баласына турмушка чыгып, азырынча эки баласы бар.

1. Алихан (2012)

2. Адилхан (2010)

Орозалы 1986-жылы саруулардын оготур уругунан Жолборстун Жамал деген кызына үйлөнүп эки уул, эки кыздуу болгон.

1. Замир (1989) Гүлбурак (1991)
2. Айнура (1987) Султан (1983)
3. Айсалкын (1991) Талант (1986)
4. Баяман (1993)

Замир 2009-жылы саруулардын беш каман уруусунан Дурустун Гүлбурак деген кызына үйлөнүп азырынча эки уул бир кызы бар.

1. Бермет (2010)
2. Майрамбек (2012)
3. Эгемен (2014)

Айнура 2008-жылы токтогулдук сарыбагыш Өмүргазынын уулу Султанга турмушка чыгып бир баласы бар.

1. Ислам (2009).
2. Исхак (2012)

Айсалкын 2011-жылы саруулардын кырк уул уругунан Ташкулдун Талант деген баласына турмушка чыгып, азырынча бир кызы бар.

1. Жайнагүл (2012)

Турдалы 1991-жылы Телтайдын Чолпонай деген кызына үйлөнүп, бир жылдан кийин ажырашкан. 1994-жылы Мамадалинин (уруусу белгисиз) Зубайра деген кызына үйлөнүп бир кыздуу болгон.

1. Динара (1994) Асыранкул (1985)

Арзыканын 1999-жылы саруулардын баркы уругунан Акматка турмушка чыгып 2009-жылы күйөөсү каза болгондон кийин 2011-жылы каравандык багыш Мамадраимге турмушка чыккан. Балалуу болгон эмес.

Нуралы 1994-жылы таластык Мамадалинин Калыс деген кызына үйлөнүп үч кыз, бир уулдуу болгон.

1. Мыскал (1996)
2. Эламан (1998)
3. Алымкан (2000)
4. Алия (2009)

Көчүмкулдун экинчи баласы Анарбай 1951-жылы саруулардын беш каман уругунан Малайдын Анаркүл деген кызына үйлөнүп алты уул, төрт кыздуу болгон.

1. Тойдукан (1956-1956)
2. Турдукан (1958) Өмүргазы (1958)
3. Бейшен (1960) Салия (1962)
4. Жуман (1962) Анаркан (1966)
5. Эсен (1964) Кенжеккан (1965-2009), Токтокан (1966)
6. Ыманалы (1966) Мария (1967)
7. Өскөн (1968) Асыл (1975)
8. Токтосун (1970) Майрам (1974)
9. Данакан (1972) Таалай (1969)
10. Сүйүмкан (1975) Мурат (1975)

Турдукан 1980-жылы токтогулдук сарыбагыш Эркинбектин Өмүргазы деген баласына турмушка чыгып үч кыз, эки уулдуу болгон.

1. Айсалкын (1981-1996)
2. Султан (1983) Айнура (1988)
3. Айжаркын (1985) Максат (1982)
4. Ыклас (1988) Ош (1985)
5. Ымангазы (1998)

Султан 2008-жылы өзүнүн таежеси Айнурага үйлөнүп, эки уулдуу болгон.

1. Ислам (2009)
2. Исхак (2012)

Айжаркын 2008-жылы токтогулдук Максатка турмушка чыккан.

1. Калназар (2010)
2. Ардак (2013)

Ыклас 2012-жылы Ошко турмушка чыккан. Ныяз кызы Сумая (2013)

Бейшен 1982-жылы оготур уругунан Тургуналынын Салия деген кызына үйлөнүп эки уул, эки кыздуу болгон.

1. Гүлзат (1984) Нурдин (1980)
2. Асылбек (1985) Мээрим (1995)
3. Перизат (1990)
4. Бекмурат (1992)

Гүлзат 2002-жылы чоң-алайлык ичкиликтерден Абдулазистин Нурдин деген баласына турмушка чыгып бир балалуу болгон.

1. Сыймык (2003)

Асылбек 2010-жылы Оштук Мээримге баш кошуп азырынча эки балалуу.

1. Умар (2012)
2. Ади (2013)

Перизат 2013-жылы кыркуул Молдо Сыдыктын Уларбек деген баласына турмушка чыккан, кызы – Асия (2014).

Жуман 1983-жылы Агынай Молдалынын Анаркан деген кызына үйлөнүп эки уул, эки кыздуу болгон.

1. Сейит (1985) Гүлнур (1991)

2. Нурзат (1986)
3. Барчынай (1988) Үсөн (1984)
4. Орозбек (1994)

Сейит 2011-жылы мачак Мураттын Гүлнур деген кызына үйлөнгөн, эки балалуу.

1. Амир (2012)
2. Сумая (2013)

Барчынай 2007-жылы оготур Үметалынын Үсөн деген баласына турмушка чыгып бир уул, бир кыздуу болгон.

1. Ааламбек (2008)
2. Нуржайна (2010)

Эсен 1987-жылы беш каман Келдейбайдын Кенжеккан деген кызына үйлөнүп бир кыз төрт уул көргөн. 2009-жылы аялы дүйнөдөн кайткандан кийин мачак Анарбайдын Токтокан деген кызына үйлөнгөн.

1. Айзат (1988) Ильяс (1983), баласы Эржан (2012)
2. Малик (1990)
3. Садыр (1994)
4. Ныяз (1997)
5. Эшим (2001)

Айзат 2010-жылы казак Иляска турмушка чыккан.

Ыманалы 1990-жылы базар-коргондук мундуз уруусунан Самидиндин Мария деген кызына үйлөнүп төрт уул, бир кыздуу болгон.

1. Нурбек (1990) Жаркынай (1992)
2. Дооронбек (1992)
3. Тынчтык (1993)

4. Өмүрбай (1996)

5. Асема (2007)

Өскөнбай 1993-жылы кырк уул Абдылданын Асыл деген кызына үйлөнүп үч кыз, бир уулдуу болгон.

1. Шахра (1993)

2. Каныкей (1995-1996)

3. Сулайман (1998)

4. Улара (2001)

Токтосун 1995-жылы кой-таштык оготурлардын Майрам деген кызына үйлөнүп беш кыз, бир уулдуу болгон.

1. Роза (1996)

2. Сайкал (1998)

3. Ажар (2001)

4. Эрназар (2003)

5. Сабира (2005)

6. Уулжан (2008)

Данакан бышкендер Сыйдалынын Таалай деген баласына турмушка чыгып үч уул, бир кыздуу болгон.

1. Зайыт (1996)

2. Зайыр (1999)

3. Азимбек (2002)

4. Айзирек (2010)

Сүйүмкан 1998-жылы күркүрөө Анарбектин Мурат деген баласына турмушка чыгып бир кыз, бир уулдуу болгон.

1. Айтурган (1998)

2. Кубаныч (2000)

Көчүмкулдун кенже уулу Анаркул 1956-жылы кырк уул Жумабайдын Жамийла деген кызына үйлөнүп бир уулдуу болгондон

кийин ажырашып кеткен. 1960-жылы Ак-Суулук агынай Мырзабектин Бактыкан (1944-2008) деген кызына үйлөнүп үч уул, төрт кыздуу болгон.

1. Абдырахман (1957) Анипа (1960)
2. Абдымамит (1961-1961)
3. Райымкул (1963) Малика (1965)
4. Зейнепкан (1966) Кимсан (1958)
5. Зулайка (1968) Дайырбек (1956)
6. Нышаналы (1970-1980)
7. Кожомкул (1972-2005) Кандалат (1976)
8. Сурмакан (1974) Айбек (1976)
9. Гүлжамал (1981) Бектур (1978)

Абдырахман 1979-жылы беш-талдык мамайарлардын Анипа деген кызына үйлөнүп эки уул эки кыз көргөн.

1. Гүлнара (1981) Алтын (1979)
2. Насиба (1985) Тойчу (1981)
3. Акыл (1988)
4. Адыл (1990)

Акыл Кызыл-Жардан багыш Сажидага үйлөнгөн. Гүлнара 2004-жылы келдей Досалынын Алтын (1979) деген баласына турмушка чыгып, бир кыздуу болгондон кийин ажырашкан. 2012-жылы кийин кызыл-жарлык кыпчак Акмалга турмушка чыгып бир уулдуу болгон.

1. Гүлиза (2006)
2. Атабек (2012)

Насиба 2007-жылы торуктук келдей Тойчуга турмушка чыгып эки балалуу болгон.

1. Бекзат (2011)
2. Айтыке (2014)

Райымкул 1985-жылы бешкаман Керимбектин Малика (1965) деген кызына үйлөнүп үч уул, эки кыздуу болгон.

1. Гүлбарчын (1986-2014) Элдияр (1980), баласы Адилет (2014)
2. Айгүл (1988) Бакыт (1982)
3. Абдурасул (1990)
4. Азамат (1992)
5. Самат (2002)

Айгүл 2008-жылы шамалдуу-сайлык келдей Мырзакматтын Бакыт деген баласына турмушка чыгып эки кыз, бир уулу бар.

1. Жамила (2009)
2. Анас (2011)
3. Муслима (2014)

Зейнепкан 1994-жылы тегенелик келдей Кимсанга турмушка чыккан.

Зулайка 1989-жылы бешкаман Нурдиндин баласы Дайырбекке турмушка чыгып эки кыз, эки уулдуу болгон.

1. Мадина (1990) Алмаз (1989)
2. Айнура (1991) Мирлан (1984)
3. Каныбек (1993)
4. Сыймык (1998)

Кожомкул 1995-жылы келдей Досалынын Кандалат деген кызына баш кошуп, үч кыз эки уулдуу болгон.

1. Айжамал (1996)
2. Ажар (1998)
3. Жибек (1999)
4. Бектур (2001)
5. Бекназар (2003)

Сурмакан Бишкектеги Бишкек Гуманитардык Университетинин орус тили жана адабияты факультетин аяктап, ала-букалык Айбек деген жигитке турмушка чыгып бир кыздуу болгон.

1. Бегимай (2012)

Гүлжамал Бишкектеги Бишкек Гуманитардык Университетинин кыргыз тили жана адабияты факультетин аяктап, кызыл-жарлык беш каман Бапайдын Бектур деген уулуна турмушка чыгып, бир уул, эки кыздуу болгон.

1. Айзирек (2003)

2. Байтик (2009)

3. Алтынай (2010)

СӨЗДҮК

<i>Адам ата</i>	Кудай жараткан алгачкы эркек киши.
<i>азан чакыруу</i>	элди намазга чакыруу.
<i>“Азаттык”</i>	социалисттик системага каршы түзүлгөн батыштык радиостанциялар.
<i>айран</i>	уйдун, койдун, эчкинин сүтүнөн жасалуучу ичимдик.
<i>айры чатыр</i>	палатка формасында тигилген чатыр.
<i>ак өргөө</i>	чоң, асемделген боз үй.
<i>ак чөлмөк</i>	түнкүсүн жайлоодо ай жарыгында ойнолуучу жаштардын оюну.
<i>ала кийиз</i>	жүндөн жасалган жерге салынуучу буюм.
<i>алачык</i>	узун жыгачтарды жерге сайып, башын жип менен бириктирип, кийиз же башка материал менен жабылган кедей-кембагалдардын турак жайы.
<i>“алды-кетти”</i>	улак тартыш оюнундагы акыркы соорун.
<i>“Америка добушу”</i>	социалисттик системага каршы түзүлгөн батыштык радиостанция.
<i>анделек</i>	эрте бышуучу кичинекей коондун сорту.
<i>анжияндыктар</i>	Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздар.
<i>аркалыктар</i>	Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыздар.
<i>аркан тартмай</i>	эки тарап болуп арканды эки жакка тартып ойногон улуттук оюн.
<i>АСЕАН</i>	1960-жылдарда СССРге каршы түзүлгөн согуштук уюм.
<i>аския</i>	өзбектердин күлкүлүү тамашасы.
<i>асый</i>	жылкынын төрт жашары, эки асый-беш жашары, үч асый-алты жашары.
<i>ат бастыруу</i>	тапталган күлүк атты тер алдыргандан кийин акырын бастырып эс алдыруу.

<i>ат жабдыктары</i>	ат минүүгө керектулүүчү ээр-токулга, жүгөн, өмөлдүрүк, куюшкан, басмайыл, ж.б. жалпы аты.
<i>аталык</i>	Кокон хандыгындагы жаш ханзаданын тарбиячысы, колдоочусу.
<i>аттар</i>	майда-чүйдө эл керектөөчү товарларды арабага салып алып кыдырып сатуучулар.
<i>аш</i>	кыргыздын байыртадан келе жаткан салты, өлгөн адамга арналып өткөрүлгөн, жалпы элге тамак берилип, улуттук оюндар менен коштолгон чоң иш-чара.
<i>аяк кап</i>	жүндөн ийрилип, колго токулган идиш-аяк салынуучу буюм.
<i>багымдат намазы</i>	эртең мененки окулуучу намаз.
<i>бадал</i>	калың өскөн майда чытырман токой.
<i>байбиче</i>	көп аялдуу байдын биринчи, эң улуу аялы.
<i>байге/ат чабыш</i>	той, аштарда өткөрүлүүчү күлүк аттардын алыс аралыкка чабылган жарышы.
<i>байтал</i>	эки жашар ургаачы жылкы
<i>бакшы</i>	элдик дарыгер, шаман.
<i>бата берүү</i>	жакшы тилек каалоолорду айтуу.
<i>башын жөлөө</i>	өлүктү жууганда бир адам башын жөлөп туруу.
<i>бахабиди (вахабист)</i>	Ислам дининдеги агым (секта).
<i>бейшембилик</i>	өлгөн адамдын арбагын сыйлоо жана эскерүү күнү.
<i>бел айран</i>	чаначка куюп уютулган сүттөн жасалган ичимдик.
<i>беш жылдык план</i>	совет мамлекети тарабынан кабыл алынган экономикалык өсүштүн келечекке койгон максаттары.
<i>беш парыз</i>	Ислам дининде ар бир мусулман тарабынан аткарылуучу беш милдет: ыйман, намаз, орозо, зекет, ажылык зыярат.

<i>бешим маалы</i>	түш оогондон кийинки убакыт.
<i>бехи</i>	алма сыяктуу кычкыл даамдуу мөмө жемиш.
<i>“Би-Би-Си”</i>	социалисттик системага каршы түзүлгөн Лондондогу радиостанция.
<i>билерман</i>	эл бийлеген, көптү көргөн, билген акылман адам.
<i>бөктөрүнчөк</i>	атка ээрдин артына бала учкаштыруу үчүн тоголоктоп канжыгага байланган көрпөчө.
<i>бөрү карагат</i>	тоо этектеринде өсүүчү дарылык касиети бар мөмөлүү бадал.
<i>бронь</i>	согуш мезгилинде мобилизациялоодон бошотулган өзгөчө укуктууларга берилүүчү жеңилдик.
<i>бучкак</i>	чаначтын бут териси.
<i>бышкек</i>	башы арчындалып жасалган кымыз бышуучу жыгач таяк.
<i>бышты</i>	жылкынын үч жашыры.
<i>бээ</i>	жылкынын үч жашардан жогорку ургаачысы.
<i>вазир</i>	хандын министри.
<i>вечер той</i>	союз учурундагы жаштардын үйлөнүү-үлпөтү.
<i>ВИЛис</i>	“В.И. Ленин и Сталин” деп аталган жол таңдабас автомобилдин маркасы.
<i>военкомат</i>	аскер комиссарияты.
<i>волост</i>	аймактык-административдик бөлүнүш (болуштук).
<i>газават</i>	дин үчүн болгон согуш.
<i>гап</i>	сүйлөшүү, отуруштун, аңгемелешип тамак жеп көңүл ачуунун бир түрү.
<i>далдалчылык</i>	сатарман менен алармандын ортосундагы ортомчу (диллер).
<i>дализ</i>	эки бөлмөлүү ылайыдан курулган чакан кара тамдын очокко от жагылуучу биринчи бөлмөсү.

<i>девзира</i>	күрүчтүн кызгылт түстөгү сорту.
<i>демократия</i>	элдик бийлик.
<i>долоно</i>	тоодо өсүүчү мөмөлүү дарак.
<i>домпой</i>	уйдун чоң чүкөсү.
<i>допу</i>	өзбектердин төрт бурчтук формада кебезден тигилген эркектер кийүүчү баш кийими.
<i>дөнөн</i>	койдун төрт жашары.
<i>жабык баш</i>	боз үйдүн ичине тартылуучу оймо-чиймелүү кийизден жасалган буюм, ички туурдук милдетин аткарат.
<i>жайлоо</i>	жай айларында мал багылуучу тоолордун арасы.
<i>жалпооч</i>	атка жабылуучу буюм.
<i>жамбы атмай</i>	тыйын толтурулуп бийик жерге илинген калтачаны ат үстүнөн чаап баратып жаа менен атып түшүрүү.
<i>жаназа</i>	мусулманчылык салты боюнча өлгөн адамга окулуучу намаз.
<i>жапсар баштык</i>	боз үйдүн керегесине илинген, колдо токулуп майда-чүйдө нерселерди салып коюучу буюм.
<i>жарма</i>	жүгөрү, буудай же арпаны кууруп тегирменге тартып, сууга кайнатып жасалган тамак-аш.
<i>жеке менчик</i>	материалдык байлыктарга жеке адамдардын ээлик кылуусу.
<i>жез кемпир/</i>	
<i>желмогуз кемпир</i>	жомоктогу терс каарман.
<i>жекте</i>	жакасы жок көйнөк.
<i>желе</i>	кулун байлануучу эки казыкка кере тартылган кыл аркан.
<i>жеңе</i>	агасынын аялы.
<i>жилик</i>	малдын негизги он эки мүчөсү, сөөктөрү.
<i>жорго салыш</i>	жорго аттардын байгеси.

<i>жоюу</i>	көзүгүп, кирне кирген жаш баланы оттун күлү, туз, пияз ж.б. менен эмдөө.
<i>жөргөк</i>	ымыркай баланы ороп, таңып коюучу оромо.
<i>жөргөм</i>	койдун же эчкинин ичеги, карын, өпкө, ич майын кошуп, өрүп жасалуучу чүйгүн тамак.
<i>жут</i>	мал кырылган, ызгаардуу, катуу кыш мезгили.
<i>жууркан</i>	жамынып жатуучу калың төшөк.
<i>жүгүнүү</i>	жаңы келиндердин кайын журтуна сый көрсөтүп, үч жолу баш ийип учурашуусу.
<i>жыгач аяк</i>	жыгачтан жасалган, тамак-аш куюлуучу тегерек идиш.
<i>жыртыш</i>	өлгөн адам үчүн элге таратылган кездемелердин жыртыштары.
<i>жээнтект той</i>	жаңы төрөлгөн балага берилүүчү чакан той.
<i>зергер</i>	баалуу металлдардан кооздук буюмдарын жасоочу уста.
<i>идеологиялык согуш</i>	карама-каршы идеялардын тирешүүсү.
<i>ийик</i>	колдо жип ийрүүчү жөнөкөй аспап.
<i>ит сийгек</i>	адырларда өсүүчү тикенектүү бадал өсүмдүгү.
<i>ит тартыш</i>	эки адам жипти моюнга салып экөө эки тарапка жөрмөлөп тартып ойногон улуттук оюн.
<i>итке минген кедей</i>	өтө жакыр, өтө кедей адам.
<i>ичкилик</i>	кыргыздын үч чоң уруусунун биринин аты.
<i>каган/хан</i>	түрк-монгол элдериндеги мамлекеттин башында турган адамга берилүүчү наам (титул).
<i>кадак</i>	шарап куюп ичүүчү идиш.
<i>казан</i>	чоюндан жасалган тамак бышыруучу идиш.
<i>казыкка байлар</i>	кызга берилчү калыңдын бир түрү, жылкы.
<i>кайни</i>	келиндин күйөөсүнүн инилери.

<i>кайракы</i>	сугарылбай бышкан дан эгиндери.
<i>калмак доору</i>	кыргыз тарыхындагы 1718- кылым.
<i>калпак</i>	кыргыздардын ак кийизден жасалган эркектер кийүүчү баш кийими.
<i>калта</i>	кездемеден тигилген, оозу жип өткөрүлүп бүйүрүлгөн капчык.
<i>калың</i>	келиндин ата-энесине күйөө тараптан берилүүчү мал же акча.
<i>Камбар-Ата</i>	кыргыз элинде жылкынын пири, колдоочусу.
<i>камтарлик</i>	кичи пейилдүүлүк
<i>камчы</i>	атка чабылуучу кайыштан өрүлүп жасалган буюм.
<i>“кансыз согуш”</i>	социалисттик система менен капиталисттик системанын ортосундагы 1945-жылдан 1991-жылга чейинки мезгилдеги идеологиялык карама-каршылык.
<i>кан таламай</i>	чүкөлөр менен отуруп ойнолуучу оюндун бир түрү.
<i>канжыга</i>	ээрдин капталына бекемделген, узундугу 23- карыш келген, ар кандай нерселерди байлоого ылайыкталган тасма кайыш.
<i>кара аш</i>	өлгөн адамга союлган кара малдын (жылкынын) эти менен элге тартылган тамак-аш.
<i>кара кагаз</i>	согуш мезгилинде курман болгондордун үйүнө жөнөтүлүүчү кайгылуу кабар, кат.
<i>кара куурай</i>	наркотикалык зат алынуучу бир жылдык өсүмдүк.
<i>кара</i>	ири малдын: жылкы, төө, уйдун жалпы аталышы.
<i>каттама</i>	майга бышырылган нан.
<i>кемеге</i>	жерди оюп же таштан кынап жасалган казан асылуучу очок.

<i>кемсел</i>	жеңи жок сырткы кыска кийим.
<i>кепин</i>	мусулманчылыкта өлгөн адамды ороочу 20 метр ак кездеме.
<i>кепич</i>	резинадан жасалган бут кийим.
<i>кепич-маасы</i>	чыгыш элдеринин териден жасалган жумшак бут кийими
<i>кереге</i>	боз үйдүн жыгачтан жасалган эмереги.
<i>керней</i>	өзбек элинин үйлөмө музыкалык аспабы.
<i>кесим-бычым</i>	кызга калың берүү жөнүндө кудалардын макулдашуусу.
<i>кийит</i>	кудаларга берилүүчү жаңы кийим.
<i>кирне</i>	көбүнчө жаш балдардын көзүгүп ооруп калуусу.
<i>козо пая</i>	пактанын өзөгү, сабы (отун катары колдонулат)
<i>койчуман</i>	байдын коюн кайтарган жалданма кызматкери.
<i>кокту/колот</i>	суусу жок жылга, сай.
<i>кол чанач</i>	кичинекей чанач.
<i>кол чатыр</i>	24- адамдык чакан чатыр.
<i>коллективдештирүү</i>	20-кылымдын 30-жылдарында айыл чарбасын жалпылаштыруу.
<i>ком</i>	төөнүн көрпөчө жана кийизден жасалган жумшак токулгасы.
<i>коммунизмди куруунун программасы</i>	ССКП тарабынан 1961 жылда 20-жылдан кийин СССРде коммунизмди курабыз деген курулай программа.
<i>комуз</i>	кыргыздын улуттук үч кылдуу музыкалык асабы.
<i>контора</i>	мамлекеттик мекемелердин имараты.

<i>коңул</i>	боз үйдүн же чатырдын төр тарабындагы жүк жыйылуучу секиченин асты жагы.
<i>короз кант</i>	ар кандай мөмө ширеси кошулуп жасалган сормо кант.
<i>короо</i>	кой камалуучу тосмо.
<i>кошок</i>	өлгөн адамга карата айтылуучу аялдардын кайгылуу обондуу ыры.
<i>кошпайы</i>	союлган торпоктун арткы эки буту.
<i>кошумча</i>	тойго кошулуучу мал же акча.
<i>көбүргөн</i>	бийик тоонун саздуу жеринде өсүүчү жапайы көк пияз.
<i>көгөн</i>	кой, козу, эчки, улактарды байлоочу казыкка керилип тартылган узун аркан.
<i>“көгүлтүр корабль”</i>	пахта жыйноочу комбайн.
<i>көк бөрү</i>	түрк элдеринини ат үстүндө ойнолуучу улуттук оюну.
<i>көмөч нан</i>	чокко кактап бышырылган нан.
<i>көрпө тебетей</i>	жаш козунун терисинен жасалган тегерек баш кийим.
<i>көрпөчө</i>	ээрдин үстүнө салынуучу төшөк.
<i>көрүндүк</i>	жаңы төрөлгөн баланы көргөндө берилүүчү акча же буюм.
<i>көч</i>	көчмөн элдерде бир жерден экинчи жерге которулгандагы жүк артылган, атчан, жөө адамдар коштогон унаалардын кербени.
<i>куда</i>	баш кошкон кыз же жигиттин атасы.
<i>кулун</i>	жылкынын бир жашка чейинки баласы.
<i>кунан</i>	жылкынын эки жашар баласы жана койдун үч жашары.
<i>куржун</i>	аттын ээринен арта салынуучу эки көздүү баштык.
<i>кут</i>	үйдүн куту, эң ыйык нерсеси.

<i>куурай</i>	бир жылдык өсүмдүктөрдүн кагайган өзөгү.
<i>куюшкан</i>	аттын куйругуна тагылуучу, ээр алдыга жылбоосу үчүн колдонулган ат жабдыгы.
<i>күйөө жолдош</i>	жаңы үйлөнгөн жигитти коштоочу жакын досу.
<i>күрткү</i>	катып калган кар, мөңгү.
<i>күңгөй</i>	тоонун же адырдын күн тийген, түштүк тарабы.
<i>кыз куумай</i>	кыргыздын ат үстүндө ойнолгон улуттук оюну.
<i>кызыр эмди тай</i>	кысыр бээнини баласы.
<i>кызыр эмди</i>	энесин эки жыл бою эмген тай же торпок.
<i>кымыз</i>	бээнин сүтүнөн ачытылып жасалуучу дарылык касиети бар ичимдик.
<i>кымыздык</i>	тоолордо өсүүчү жегенге жарактуу бир жылдык кычкыл өсүмдүк.
<i>кымыран</i>	кымыздын ачыткысы.
<i>кыркы</i>	өлгөн адамдын арбагын сыйлоо жана эскерүү максатында кырк күндөн кийин жандык союлуп берилүүчү тамак-аш.
<i>кырман</i>	дан бастыруучу аянт.
<i>кыштоо</i>	кыш айларында мал быгылуучу тоо этектери, адырлар.
<i>кыяк</i>	кыргыз элинин кылдуу музыкалык аспабы.
<i>кыямат-кайым</i>	дүйнөнүн, жашоонун бүтүшү.
<i>ликбез</i>	(ликвидация без грамотности) 1930-жылдарда совет мамлекетинде элдин сабатсыздыгын жоюу боюнча уюштурулган кыска мөөнөттүү курстар.
<i>лөлү</i>	тилемчилик менен жан баккан элдин аты.
<i>мал сарай</i>	кышкысын мал багылуучу малкана.
<i>Манас үчилтиги</i>	1958-жылы Фрунзеде басылган “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпостору.
<i>мастава</i>	күрүчтөн жасалган өзбек элинин суюк улуттук тамак-ашы.

<i>машак</i>	аңыздан терилген буудайдын башы.
<i>махалла (маала)</i>	өзбек айыл-кыштагындагы майда квартал.
<i>Меке тилла</i>	Сауд Аравиясындагы Мекке шаары.
<i>мехраб</i>	тамдын намаз окулуучу кыбыла тарабы.
<i>миң</i>	уруунун аты.
<i>мурид</i>	эшенге кол берип шакирт болгондор.
<i>набат кант</i>	колдо жасалган чайга салынуучу кант.
<i>накыл сөз</i>	таамай айтылган учкул сөз.
<i>насыбай</i>	ээкке салынуучу жеңил наркотикалык зат. Тамеки өсүмдүгүнө оттун күлүнөн кошулуп жасалат.
<i>НАТО</i>	1949-жылы СССРге каршы түзүлгөн Түндүк Атлантика согуштук блогу.
<i>нокто</i>	ооздуругу жок аттын жүгөнү.
<i>нөөкөр</i>	аскер.
<i>Обо эне</i>	Кудай жараткан алгачкы аял киши.
<i>оймо</i>	майга бышырылган нан.
<i>Ойсул-Ата</i>	кыргыз элинде төөнүн пири, колдоочусу.
<i>олжо</i>	мергенчиликке, ууга чыкканда жолдуу болуп атылып адынган жапайы жаныбар.
<i>омуроо</i>	жылкынын төш бөлүгү.
<i>Она-Ватан</i>	өзбектердин “Ата Мекени”.
<i>ооз комуз</i>	темирден жасалган музыкалык аспап.
<i>ооздук/ооздурук</i>	аттын жүгөнүнүн темирден жасалган оозго салынуучу бөлүгү.
<i>ордо</i>	кыргыздардын чүкө менен ойнолуучу улуттук оюну.
<i>орозо</i>	мусулмандардын парызы – 30 күн күндүз тамак-аш жебөө.
<i>отко май салуу</i>	жаңы келиндин келген үйдүн очогуна май салып казан-табакка аралашуусу.

<i>оң</i>	кыргыздын үч чоң бөлүгүнүн биринин аты: оң, сол, ичкилик.
<i>өгүз</i>	бычылган бука.
<i>Өзгөн күрүчү</i>	Кыргызстандын Өзгөн районунда өстүрүлүүчү күрүчтүн баалуу сорту.
<i>өкүл кыз</i>	күйөөгө тийген кызга берилүүчү наам.
<i>өлүмтүк</i>	карыган адам өлгөндө элге таратып берилүүчү жаңы кийим-кече, буюмдар.
<i>өркөч</i>	төөнүн жонундагы май чогулган мүчөсү.
<i>өрүлүк</i>	жаны көчүп келип жанаша конгондорду сыйлап тамак берүү.
<i>пайгамбар</i>	кудайдын жердеги элчиси-Мухаммед (с.а.в.).
<i>пайгамбар жаш</i>	63 жаш.
<i>палоо</i>	күрүчтөн жасалган коюу тамак.
<i>паранжы</i>	Орто Азиядар мусулман аялдар бетин жапкан кара тордон жасалган жамынчы.
<i>пахса</i>	ылайдан тургузулган сокмо дубал.
<i>перме</i>	мал ферма башчысы.
<i>плюрализм</i>	көз караштардын көп түрдүүлүгү.
<i>полуторка</i>	бир жарым тонна жүк жүктөөчү авто-унаа.
<i>посёлка</i>	шаар тибинде салынган кыштак.
<i>пристав</i>	полициячы (өзб. “миршаб”).
<i>раис (өзб.)</i>	төрага.
<i>репрессия</i>	193738--жылдарда СССР мамлекетинде алдыңкы интеллигенциянын өкүлдөрүнө каршы жүргүзүлгөн куугунтук саасаты.
<i>сабоо</i>	узундугу 1.5 метрдей жүн сабоочу жылмакай ичке таяк.
<i>сак</i>	байыркы түрк-монгол уруулары.
<i>санжыра</i>	урук, уруунун тарыхы.

<i>саруу</i>	кыргыз урууларынын сол канатына кирген уруу.
<i>сары май</i>	каймакты сызгырып алынган май.
<i>саяпкер</i>	күлүк аттарды таптап байгеге чапкан адам.
<i>себет</i>	талдын чырпыктарынан токулган нан салынуучу тегерек идиш.
<i>седеп</i>	мончок таштын түрү.
<i>ССКП</i>	Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясы.
<i>СЕНТО</i>	1960-жылы СССРге каршы түзүлгөн Түштүк-Батыш Азия согуштук блогу.
<i>сеп</i>	күйөөгө чыккан кызга ата-энеси тарабынан берилүүчү турмуш-тиричилик буюмдары (жууркан-төшөк, кийиз, шырдак, килем, үй-эмеректери, ж.б.).
<i>Советтер Союзунун</i>	
<i>Баатыры</i>	Улуу Ата-Мекендик согуш мезгилиндеги өзгөчө эрдиги үчүн мамлекет тарабынан берилүүчү наам.
<i>Социалисттик Эмгектин</i>	
<i>Баатыры</i>	өзгөчө эмгектери үчүн мамлекет тарабынан берилүүчү жогорку наам.
<i>сок билек</i>	дан жанчуучу үй буюму.
<i>соку</i>	дан жанчуучу үй буюму.
<i>сол</i>	кыргыздын үч чоң уруусунун биринин аты.
<i>сооп</i>	ислам дининде жакшы иштерди жасоо.
<i>соорун</i>	жылкынын арткы бөлүгү, куйруктун үстү.
<i>соорун</i>	улакка байге катары сайылуучу мал, буюм же акча.
<i>сөйкө салуу</i>	күйөөгө тийүүчү кыз тарапка болочок кудалардын макулдашып, кызга сөйкө салып кетүүсү.

<i>сөрү</i>	жыгачтан төрт бурч формасында жасалган отуруучу жай.
<i>старчын</i>	орус падышачылыгындагы айыл башчысы.
<i>сурнай</i>	өзбек элинин үйлөмө музыкалык аспабы.
<i>суюргал</i> (монг.)	сыйлык, белек.
<i>сүннөт той</i>	мусулманчылык салты боюнча 5-9 жашар балдарды “отургузуу” тою.
<i>сүт акы</i>	кыздын калыңына кошуп берилүүчү кыздын тууган апасына арналган уй же торпок.
<i>съезд</i>	коммунисттик партиянын беш жылда бир болуучу жыйыны.
<i>таар</i>	жүндөн же пахтадан клоого согулган жерге салынуучу буюм/килем.
<i>табып</i>	элдик дарыгер.
<i>тага-журт</i>	баланын же кыздын эне тараптагы туугандары.
<i>тай</i>	бир жашар жылкы баласы.
<i>тазия</i>	өлгөн адамдын жакындарына көңүл айтуу.
<i>такбир</i> (араб.)	“Аллоху-Акбар” деп үч жолу кайталоо.
<i>такья</i>	кыргыздардын жеңил, тегерек формада тигилген эркектер кийүүчү жеңил баш кийими.
<i>талкан</i>	жүгөрү, буудай же арпаны казанга кууруп, тегирменге тартылган ун.
<i>тамырчы</i>	оорунун диагнозун тамыр кармап билген элдик дарыгер.
<i>тандыр</i>	нан бышыруучу ичи көңдөй ылайдан жасалган очок.
<i>тартар</i>	жапайы, чымчык сымал канаттуу.
<i>таш чырак</i>	мурдагы замандарда колдонулган май менен күйүүчү чырак.

<i>тезек</i>	уйдун кургатылып очокко жагылуучу чыгындысы.
<i>теңгене</i>	семиз жылкы, төө, уйду союп, этин бөлүп алуу.
<i>тер алдыруу</i>	тапталган атты калың жабуусу менен күнүгө кечинде 3-5 км.ге чуркатып, арам терин чыгаруу.
<i>тергөө</i>	келиндин кайын журту тараптагылардын атынан атабоо.
<i>тескей</i>	тоо, адырлардын түндүк, күн тийбеген капталдары.
<i>тиги дүйнө</i>	өлгөндөн кийинки жашоо, аркы дүйнө.
<i>той</i>	балдарды сүннөткө отургузганда, келин алганда, кызды күйөөгө узатканда өткөрүлүүчү, чоң мал союлуп, элге тамак-аш берип, ар кандай улуттук оюндар менен коштолгон, жалпы түркий элдерге мүнөздүү болгон шаан-шөкөттүн бир түрү.
<i>токмок</i>	казык кагуу үчүн жыгачтан жасалган аспап.
<i>токту</i>	бир жашар кой.
<i>тон</i>	койдун терисин ийлеп, жүнүн ичине каратып тигилген кышкы жылуу кийим.
<i>тоодак</i>	жапайы тооксымал канаттуу.
<i>тоталитардык бийлик</i>	адамдардын укугун чектеген, катуу мыйзамдарга таянган бийлик.
<i>төр</i>	боз үйдүн ичиндеги сыйлуу тарабы, жүктүн алды жагы.
<i>төркүн</i>	күйөөгө тийген кыздын ата-энеси жана туугандары.
<i>тулуп</i>	улактын же жаш козунун терисинен, жүнүн албай ийлеп жасалган калта, баштыкча.
<i>тумушук</i>	жер рельефинин малдын же адамдын мурдуна окшош бөлүгү.

<i>тун бала</i>	биринчи төрөлгөн бала.
<i>туткуч</i>	казан кармоо үчүн кийизден жасалган төрт бурчтуу чакан буюм.
<i>туурдук</i>	боз үйдүн кийизден жасалган жабуусу.
<i>туш туурдук</i>	боз үйдүн ичине тартылуучу саймалуу буюм.
<i>түрдүк</i>	тегерек чатырдын түндүктү тиреп туруучу устуну.
<i>түтүн</i>	үй-бүлө.
<i>тыл</i>	фронттун арт жагы.
<i>УАЗ</i>	Ульяновский автозавод, совет мезгилиндеги жол тандабас автоунаа.
<i>уезд</i>	падышалык Орусиянын административдик бөлүгү.
<i>укурук</i>	узундугу 3-4 метрдей ичке жыгачтан жасалган, жылкы кармоо үчүн жип байланган буюм.
<i>улак/көк бөрү</i>	ат үстүндө теке же торпок союп ойнолуучу улуттук оюн.
<i>уламыш</i>	кандайдыр бир окуя жөнүндө элдин оозунда айтылып жүргөн баян.
<i>улар</i>	бийик тоолордо жашоочу тоок сымал канаттуу.
<i>улфатлар(өзб.)</i>	көңүлү жакындар.
<i>ун кант</i>	Колдо жасалган ак түстөгү жумшак сормо кант.
<i>устара</i>	чач алуучу курч бычак.
<i>устукан</i>	койдун, эчкини жылкынын уйдун бүтүн сөөктөрү.
<i>уук</i>	боз үйдүн керегелерин түндүккө бириктирген жыгачтан жасалган эмереги.
<i>үзөңгү</i>	атка минерде тээп чыгуучу ээрге тагылган темирден жасалган бөлүгү.
<i>үлпүнчөк</i>	жаңы келиндер салынуучу чоң жоолук.

<i>ФЗО</i>	Фабрично-заводское обучение. Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде фабрика заводдордо иштөө үчүн жаштарды окутуу.
<i>чабандес</i>	күлүк аттарды байгеге чапкан 10-14 жашар балдар.
<i>чай кайнам</i>	10-15 мүнөттүк убакыт.
<i>чайкана</i>	чыгыш элдеринин тамактануучу, негизинен чай ичүүчү жайы.
<i>чайкоо базары</i>	советтик мезгилде жеке менчик товарлар сатылган базар.
<i>чалгы</i>	темирден жасалган, узун саптуу чөп оруучу эмгек шайманы.
<i>чанак</i>	пахтанын катуу сабагы.
<i>чанач</i>	эчки, теке, кийиктин терисинин ийлеп, жүнүн кырып жасалган, туюк, кымыз же айран, сүзмө куюлуучу идиш.
<i>чапан</i>	сырттан кийилүүчү узун кийим.
<i>чар</i>	койдун беш жашары.
<i>чаргана</i>	саруу уруусунун бир уругу.
<i>чачпак</i>	кыргыз аялдарынын чачына тагылуучу күмүштөн кооздолуп жасалган тагынчак.
<i>чек</i>	Кокон хандыгында сыйлык катары берилүүчү жер аянттары.
<i>четин</i>	тоодо өсүүчү дарак.
<i>чий</i>	камыш сыяктуу өсүмдүк жана андан жасалган боз үйдүн керегесине тартылуучу тосмо.
<i>чийне</i>	жыгачтан жасалган жүк артылуучу дөңгөлөксүз араба.
<i>чилде</i>	кыштын 40 күнгө созулган эң суук мезгили (чил-кырк).
<i>чокой</i>	териден тигилген бут кийим.

<i>чөмүч</i>	жыгачтан жасалган, суюк тамактарды казандан куюп алуучу ашкана буюму.
<i>чууда</i>	төөнүн жүнү.
<i>чүкө</i>	ача туяктуулардын жото жилиги менен шыйрагын бириктирүүчү, ашык-машыктын милдетин аткаруучу таза сөөк.
<i>чыгдан</i>	боз үйдүн ашканасы.
<i>чылбыр</i>	аттын жүгөнүнө тагылуучу жип/жабдык.
<i>чылдырман</i>	өзбек элинин урма музыкалык аспабы.
<i>чыптама</i>	териден тигилген эки жеңи жок кийим.
<i>чырымтал</i>	өтө жаш, наристе.
<i>чырыч</i>	тоодо өсүүчү, тамыры желим катары пайдаланылуучу бир жылдык өсүмдүк.
<i>шашке</i>	эртең мененки саат 9-10 чамасы мезгил.
<i>шибеге</i>	учу шиш кылып темирден жасалган, жамакчы устанын куралы.
<i>шляпа</i>	европалыктардын эркектер кийүүчү тегерек баш кийими.
<i>шушилке</i>	сушилка-кеч күздө пахтаны кургатуу үчүн колдонулуучу ишкана
<i>шыйпаң</i>	эл эс алуучу, тамак ичүүчү эгин талаасынын ортосундагы жай, имарат.
<i>ыңырчак</i>	жыгачтан жасалып, эшек жана төөлөргө жүк артканда колдонулуучу буюм.
<i>ыргай</i>	тоодо өсүүчү катуу бадал.
<i>ырыскы</i>	кудай тарабынан берилүүчү дөөлөт/байлык.
<i>ысар койлор</i>	Тажикстандагы Гисар тоолорунда багылуучу койдун породасы.
<i>ысык-суук маараке</i>	ысык маараке жакшылык үчүн, суук маараке жамандык үчүн өткөрүлөт.
<i>ышкын</i>	тоолордо өсүүчү жегенге жарактуу бир жылдык кычкыл даамдуу өсүмдүк.

<i>ыштык</i>	жерди казып чанач ышталуучу курулма.
<i>эзүүчү/эзилүүчү тап</i>	марксисттик-лениндик теория боюнча бай жана кедейлер.
<i>эки тишти</i>	эки жашар кой.
<i>экинчи дүйнөлүк согуш</i>	1939-жылдын 1-сентябринде башталып 1945-жылдын 2 сентябринде аяктаган дүйнөлүк согуш.
<i>энчи</i>	ата тарабынан үйлөнгөн балдарына бөлүп берилүүчү мал-мүлк.
<i>“Эркин Европа”</i>	социалисттик системага каршы түзүлгөн батыштык радиостанциялар.
<i>эт бышым</i>	1,5-2 саат убакыт.
<i>яхна чай (фарс.)</i>	муздак чай.
<i>316-аткычтар дивизиясы</i>	1941-жылы Казакстан менен Кыргызстандын аскерлеринен куралган дивизия.

КОЛДОНУЛГАН ЖАНА КОШУМЧА АДАБИЯТТАР

1. А. А. Кулумбетов. *Ноокен районунун тарыхы*. Жалал-Абад, 1998.
2. Абулгазий. *Шажараи турк*. Тошкент: “Чулпан,” 1992.
3. Айтымбет Орозбеков. *Кара Кыргыз. I-II Китеп*. Бишкек, 1995.
4. Алдаш Молдо. *Бугу менен сарыбагыштын урушу*. Бишкек, 1992
5. Александр Дюма. *Граф Монте Кристо*. Ташкент: “Чулпан,” 1990.
6. Анвар Байтур. *Кыргыз тарыхынын лекциялары, 12- китеп*. Бишкек, 1992.
7. Асан Кайбылда уулу. *Кыргыз күүлөрү. Иликтөөлөр, Ойлор, Пикирлер*. Илим ред. Элмира Көчүмкулова, Бишкек: Борбордук Азия Университети, 2011.
8. *Большая Советская Энциклопедия*. 3-том, Москва: “БСЭ,” 1973.
9. В. В Бартольд. *Кыргыздар. Тарыхий очерк*. Бишкек, 1997.
10. Г. Б. Айдарбекова, А. Ш. Турдумамбетов. *Историко-философская наследие кыргызов*. Бишкек, 2009.
11. И. В. Козлов. *Петр Петрович Семенов-Тянь Шанский*. Москва: “Просвещение”, 1983.
12. Иван Стаднюк. *Война*. Москва: “Патриот,” 1991.
13. Кален Сыдыкова. *Кыргыз Тарыхы*. Бишкек: “Бийиктик,” 2003.
14. Кенчиев Жапар. *Санжыра. 1-китеп*. Бишкек, 1991.
15. Кеңеш Жусупов. *Кыргыздар. Санжыра. Тарых, Мурас, Салт. 1-том*. Бишкек: “Кыргызстан,” 1993.
16. Курманалы Матыкеев. *Борбордук Азия Манас доорунда*. Ош, 1995.
17. *Кыргызстандын тарыхы*. Бишкек, 1993.
18. Л. И. Климович. *Ислам*. Москва, 1962.
19. М. А. Усманов. *Ислам. Справочник*. Ташкент: УСЕ, 1989.
20. Маматкерим Кочумкулов. “Киргизские личные имена,” *Материалы Всесоюзный этнографической конференции*, Ленинград. 47- мая, 1972.
21. Маматкерим Көчүмкулов. *Кыргыз санжырасы. Оготур уругу*. Сиэтл, АКШ, 1996.
22. Назарбек Тунтеев. *Красные кавалеристы Кыргызстана*. Бишкек, 1994
23. Осмонов Ө. Ж, Асанканов А. А. *Кыргыз тарыхы*. Бишкек, 2008.
24. *Сайфид-дин Ибн дамулла Шах Аббас Аксыкенди жана анын уулу Нурмухаммед. Мажмуа ат-таварих*. Бишкек: “Акыл”, 1996.
25. Сапарбек Закиров. *Кыргыз санжырасы*. Бишкек, 1994.

26. Табышалиев Салмоорбек. *Кыргыз элинин теги*. Бишкек: “Кыргызстан,” 1993.
27. *Узбекистон халклари тарихи*. Тошкент: “Фан,” 1992.
28. Умар Хайём. *Рубойлар*. Составление и узбекский перевод Ш. Шамухамедова, русский перевод В. Державина. Ташкент, 1970.
29. Фазилбек Отабек угли. *Дукчи Эшон вокеаси*. Тошкент: “Чулпон,” 1992.
30. Х. Ю. Бекмухамедов. *Тарих терминлари изохли лугати*. Тошкент: “Укитувчи”, 1978.
31. Эрнис Турсунов. *Балбай жана анын доору*. Бишкек: “Кыргызстан,” 1992.

КӨРСӨТКҮЧ

АДАМ АТТАРЫ

А

- Абдыкерим: 61, 89, 108, 120, 140, 142, 143, 145, 147, 148, 154, 156, 164, 205, 207.
Абдылда: 42, 57, 58, 104, 127, 129, 130, 132, 213.
Абдырахман: 88, 215.
Адольф Гитлер: 47, 48.
Ажыкеев Абдес: 198.
Айнура: 109, 207, 208, 210, 211, 216.
Айсалкын: 109, 122, 210, 211.
Айымкүл: 42, 57, 58, 127.
Ак Мөөр: 154.
Акматкул: 133.
Александр Дюма: 121.
Александр Македонский: 28, 48.
Алибеков Акей: 111.
Алия: 155, 211, 212.
Алтымьш: 175.
Алымбай: 52.
Алымбек датка: 65-67.
Алымкан: 155, 211.
Аман палбан: 39.
Амир Темир: 28, 48.
Анарбай: 22, 40, 42, 46, 49-51, 59, 75, 77, 83, 87-89, 95, 106, 107, 120, 132, 174, 176, 205, 211, 213.

- Анарбек калпа: 89, 143.
Анаркан: 148, 205, 208, 211, 212.
Анаркул: 159, 173, 189, 205, 214.
Анаркүл: 52, 88, 106, 133, 134, 151, 162, 174, 211.
Андабек: 26, 33, 34, 36, 40.
Анделей: 26, 40.
Апиза: 143.
Арзыкан: 18, 20, 106, 144, 155-161, 170, 205, 210.
Асаке: 96.
Асаналиев Айтыкул: 111, 206.
Асанбек : 42, 127.
Аскар: 134, 144.
Аскарбай: 52, 107.
Асыл: 114, 208, 211, 213.
Асылкан: 149, 205, 209.
Атабек перме: 185, 186, 215.
Атабеков Мазел: 12, 185.
Атакан молдо: 61.
Атакара: 96.
Атаке батыр: 97.
Атамбеков Кабыл: 111.
Аташов Төрөкул: 111.

Б

- Бабакан бакшы: 103.
Баймырзаев Өмүрбек: 111.
Байтур: 122, 206.
Байтүгөл: 89.
Байчабаев Чолпонкул: 111.
Бактыкан: 88, 134, 143, 162, 214.
Барпы: 26.
Барчайым: 40, 205.
Батухан (Батый): 97.
Батырбек: 42, 111, 149, 209.

- Бейшен: 134, 148, 175, 211, 212.
Бекберди: 127, 129.
Бердигул: 76.
Бердике баатыр: 97.
Бешим: 89, 91.
Бешкемпир: 139.
Болот: 154, 207.
Боодай: 139.
Брежнев Л. И.: 110.
Бурулкан: 26.

Г

- Гагарин Ю. А.: 80.
Герман Г. Г.: 111.

- Горбачёв М.: 118, 119.
Граф Монте Кристо: 121.

Д

Данияр: 109, 144, 147, 154, 155, 207, 208.

Добулбеков Сатымкул: 111.

Домон: 52.

Дөлөн балбан: 89, 186.

Дөмөр: 96.

Дубанакул: 45, 75.

Дүйшөбай: 16, 42, 43, 57, 58, 127, 168, 205.

Дүйшөнкул Шопоков: 47.

Ж

Жамал: 148, 149, 155, 163, 205, 207, 210, 215-217.

Жамила: 88, 216.

Жанузак бай: 186.

Жети эшик: 139.

Жети-Кашка: 96.

Жеңижок: 32.

Жолборс: 148, 149, 210.

Жолдошбай: 33, 88, 89, 112.

Жолдошбай балбан: 89.

Жолдубай: 33, 53.

Жоробек: 89, 133.

Жоробеков Керимбек : 111.

Жумабай: 88, 214.

Жумабек: 45, 75.

Жумакан Тынымсейитова: 52.

Жумашева Гүзаркан: 188.

Жусупбек: 54.

З

Замир: 109, 122-124, 210.

И

Ибраим: 111, 139.

К

Кадича: 147, 205, 207.

Калкожо: 39.

Калчоро: 89.

Калыбек: 26, 61.

Калыс: 140, 150, 152, 205, 201.

Канайым: 207.

Кара: 26.

Каратейит: 96.

Карим балбан: 90.

Карл Маркс: 82.

Касымбек: 112.

Катта-Могол: 96.

Качкын: 126.

Каңды: 96.

Келдейбай: 89, 112, 113, 208, 213.

Клочков, В. : 47.

Кожобек: 81.

Кожобеков Жолдошбек: 111.

Козубек: 26.

Кочкорбай: 33, 40, 42, 49, 51, 53, 57-59, 61, 62, 83, 92, 104, 106, 115, 117, 120, 130, 205, 207.

Кочкорбай жезде: 91.

Кошалы: 91, 112.

Кошбай балбан: 89.

Көр Шермат: 39.

Көчөрбай: 89.

Көчүмкул: 12, 16, 17, 22, 23, 30, 33, 34, 36-38, 40, 42, 43, 45, 46, 49-53, 57-62, 77, 83, 85, 87-90, 93, 95, 102-104, 106, 108, 110-115, 120, 121, 130, 153, 174, 201, 205, 211, 214.

Кудаяр хан: 64.

Кулмат: 175.

Кулмырзаев Ташен: 191.

Кулмырзаева Курманжан: 192.

Кулуш: 89.

Куму (Кумуру): 12-14, 16, 17, 20-23, 36, 42, 48, 57, 58, 60-62, 67, 68, 70, 106, 108, 115, 117, 122, 123, 125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 146, 148, 149, 151, 153, 155, 157-161, 163-165, 168, 205.

Л

Ленин: 37, 82.

М

Маанайым: 127.
Маатказы: 102, 103.
Мадалбек: 104.
Мадалы Эшен (Мухаммад Али (Мадали)): 98-101.
Мадаминбек : 39.
Малаев Анарбай: 107.
Малай: 43, 52, 87, 133, 174, 176, 197, 211.
Мамадали: 140, 150, 210.
Маматкерим (Мамеш): 14, 22, 23, 61, 83, 88, 92, 108, 125, 133, 137, 140, 142-144, 146, 148, 153, 154, 205, 206.
Мамыр: 41, 53, 205.
Мамыт: 135.
Маткасым (Маатказы): 102, 103.
Мешков Н. И.: 110-113.
Миңбай: 16, 25-29, 31, 33, 87.
Мирлан: 109, 208, 216.
Молдалы: 138, 148, 190, 208, 212.

Н

Найман: 96.
Наполеон: 48.
Наргозу: 26, 33.
Николай: 37, 113.

О

Озекеев Ооган: 111.
Орозалы: 143, 145, 210.
Орос: 26.

Курманбек: 45, 75, 76, 107, 143.
Курманжан: 192, 193.
Куурай сан: 109.
Кушчу: 96.
Кызылаяк : 96.
Кыл кекиртек: 109.
Кыяс Модокасымов: 13.

Молдо Исхак Асан уулу (Полотхан): 28.
Молдобай уста: 104.
Молдошев Болотбек: 111.
Момунов Какы: 111.
Москвин Н. И.: 111.
Мөндөлөй: 26.
Мөөркан: 26, 29, 33, 88.
Мундуз: 96.
Мундузбай: 112, 128.
Мухаммад Али (Мадали) (Мадалы Эшен): 98-101.
Мухаммед пайгамбар: 48, 61.
Мырза: 105, 109, 126, 144, 145.
Мырзабек: 45, 52, 75, 88, 134, 153, 199, 214
Мырзакал: 109, 134, 140, 143, 145, 148, 154, 155, 159, 162, 163, 205, 208.
Мырзакерим: 61, 89, 143, 164, 205, 208.
Мыскал: 155, 211.

Нуралы: 106, 109, 117, 140, 142, 144, 150, 152, 153, 155, 205, 210.
Нурбек: 213.
Нышанов Анаркул: 111.

Орунбай: 33, 53, 86, 186.
Осмонава: 115.
Осмонбек болуш: 32.
Оңолбек: 87, 89, 111, 112, 130.

Ө

Өзбек хан: 97.
Өмүрбай: 144, 213.

Өскөн: 203, 204, 207, 211.

П

Панфилов И. В.: 47.

Полот хан (Молдо Исхак Асануулу): 28.

Р

Райымбек: 53, 104.
Райымкул: 124, 215.
Рапия: 41, 49-51, 53, 60, 87, 110,
115, 132, 205.

Рейган Р.: 119.
Рыскулов Мамет: 111.
Рыскулов Наркул: 111.

С

Савай: 96.
Сазыкбай: 43, 89.
Салпак: 139.
Саткынай: 191.
Секен: 52.
Сия Наврожи: 6.
Советалы: 122, 206.
Сократ: 114.

Сөлпү: 89, 91, 201.
Сталин И. В.: 48, 79, 80.
Сулайманкул: 32.
Суусаркан: 146, 148, 150.
Сүйүналы: 146, 206.
Сырга: 61, 88, 105, 109, 140, 143-
146, 148, 149, 155, 156, 160, 205.
Сырмак: 96.

Т

Табарсык баш: 109.
Тагай балбан: 89.
Тажикан: 26.
Тасмабек: 53.
Татан: 134.
Ташбаев Базарбай: 111.
Ташбай: 26.
Ташен: 191.
Ташкара: 32.
Ташкул болуш: 29.
Таштанбек: 40, 42, 205.
Таштемир: 89, 112.
Телтай: 150, 210.
Тетчер М.: 119.
Тойгонбаев Шабыралы: 111.
Тойдукан: 88, 211.
Токтобаев Оңолбек: 111.

Токтобай: 26, 30, 33, 87, 89, 91,
104, 112, 130.
Токтоболот (“окатар”): 151.
Токтогул Сатылганов: 101.
Токтоматов Токтогул: 111.
Токтомуш: 33, 89, 104, 112.
Топчу: 105, 109, 143, 145, 149, 155,
157, 158, 205, 209.
Төкөнөв Ибраим: 111.
Төрө: 42, 57, 129, 159.
Төрөбек: 45, 127.
Туйбай: 139.
Тургуналы балбан: 12, 90, 91.
Тургунбек: 89.
Турдалиев Мамбеталы: 182.
Турдалы: 103, 106, 109, 144, 145,
150, 156, 205, 210.

У

Улук: 134, 146.
Умар Хаям: 114.
Урниса Маматова: 169.

Уулбү: 52.
Уулкан: 190.

Ү

Үмет: 107.

Үмөтбалбан: 90.

Х

Хаккулу: 64-67.

Хрущев Н. С.: 80, 81.

Ч

Черчилл У.: 55.
Чолпон: 150.
Чоңмурунов Батырбек: 111.

Чыйбыл: 99, 101.
Чылпак: 103.
Чыңгыз хан: 28, 44, 48, 96.

Ш

Шадыбек: 186.
Шадыбеков Жанузак: 111.
Шайымкул: 26.
Шатман: 105, 143.

Шахрух бий: 64.
Шелчоро: 26, 33, 61, 89, 206.
Шералиев Жоро: 111.

Ы

Ырысалы: 53.

Э

Эйзенхауер Д.: 81.
Эламан: 122, 155, 211.
Элмира: 12-15, 22-24, 109, 117,
154, 165, 169, 193, 206.
Эмилбек: 91.

Энгельс Ф.: 82.
Эрбол: 122, 206.
Эркинбек: 45, 75, 95, 107, 199,
208, 211.
Эшенкул: 104.

Ю

Юлдаш Ахунбабаев: 96.

ЖЕР-СУУ АТТАРЫ

А

Абай: 126, 144, 145.
Аблетим: 192.
Адриатика деңизи: 55.
Ажай сайы: 89.
Азербайжан: 119.
Азия: 97.
АкДеңиз: 38.

Ак-Суу: 33, 36, 40-43, 53, 81, 88,
129, 130, 134, 146, 153, 154, 183,
205, 206, 214.
Ак-Суу жайлоосу: 60.
Ак-Суу конушу: 50.
Ак-Суу совхозу: 81.
Аксы аймагы: 28.

Аксы району: 22, 81, 88, 110, 129, 199, 203, 205, 206.

Актам: 49.

АКШ: 55, 56, 78, 80, 97, 118.

Ала-Бука: 17, 89, 142, 216.

Алай жайлоосу: 45.

Алай тоолору: 27.

Албания: 119.

Алма-Ата: 65.

Англия: 55, 81, 97, 98, 118, 119.

Б

Базар-Коргон: 17, 89, 98, 100.

Базар-Коргон жайлоосу: 45.

Байкал (Бай-Көл): 36.

Байнал-Минал колхозу: 198.

Балкан жарым аралы: 28.

Балтика деңизи: 38, 55.

Батыш Сибирь: 65.

Белград: 55.

Берлин: 55.

В

Варшава: 55.

Вена: 55.

Венгрия: 119.

Г

ГДР: 119.

Германия: 47, 81, 118.

Д

Даван мамлекети: 27.

Дейрез: 192.

Е

Европа: 120.

Ж

Жалал-Абад: 45, 64, 140.

Жар-Башы: 185.

Жийде-Сай: 186.

Андижан: 43, 45, 89, 95, 98, 101.

Аравия: 27.

Аркыт конушу: 25.

Армения: 119.

Арпа-Төктү жайлоосу: 183.

Афганистан: 98.

Африка: 97.

Ахунбабаев колхозу: 182.

Аюу-Шашыр: 189.

Беш-Там: 192.

Боом капчыгайы: 65.

Борбордук Европа: 55.

Борду жайлоосу: 93.

Бостон: 96, 174.

Будапешт: 55.

Бухара эмирлиги: 64.

Бухарест: 55.

Бүргөндү: 89.

Волга: 97.

Ворошилов колхозу: 203.

Вьетнам: 119.

Гисар: 64.

Голландия: 97.

Долоно: 84, 116.

Енисей (Эне-Сай): 39.

Жыл-Кол: 5, 104, 121, 127, 148, 163.

Жыл-Кол сайы: 57.

З

Заң: 143.

И

Индия: 27, 97, 98.

Иринжит: 49.

Испания: 97.

Итагар: 192.

Италбас: 84.

Италия: 81.

Ичке-Суу: 84, 116.

К

Кавказ: 98, 119.

Казакстан: 47, 129.

Кайрат колхозу: 192.

Канада: 81.

Каныш-Кыя: 200.

Кара-Дарыя: 64.

Каракол: 187, 188.

Кара-Көл шаары: 83, 102, 122.

Кара-Көл ГЭСи: 94.

Кара Кыргыз Автономиялуу облусу: 39.

Кара-Кулжа жайлоосу: 45.

Кара-Кыр жайлоосу: 93.

Кара-Суу жайлоосу: 183.

Кара-Суу өзөнү: 102.

Кара-Терек жайлоосу: 200.

Катта-Могол: 96.

Кербен: 31, 49.

Кетмен-Төбө өрөөнү: 18, 27, 41, 84, 93.

Кең-Кол жайлоосу: 125.

Кичи Суусамыр: 83.

Когой: 159.

Кожент: 64, 98.

Кожо-Ата: 203.

Кокон хандыгы: 28, 64, 65.

Коо-Тал жайлоосу: 192.

Көк-Арт: 98-101.

Көк-Арт ашуусу: 65.

Көк-Бел: 102, 103, 125, 153, 156, 158, 175, 176, 183, 190.

Көк-Дөбө: 31.

Көк-Жайык жайлоосу: 137.

Красноярск (Кызыл-Жар): 36.

Кремль: 48.

Куйбышев шаары: 48.

Куляб: 64.

Кум-Бел жайлоосу: 93, 134.

Куртка чеби: 65.

Куу-Алма: 84, 116, 126.

Кызыл-Жар болуштугу: 28.

Кызыл-Жар совхозу: 110.

Кызыл-Рабат: 185, 193.

Кызыл-Үңкүр тоолору: 93, 45,

Кыргыз Автономиялуу Советтик

Социалисттик Республикасы

(Кыргыз АССРи): 41.

Кыргыз Советтик Социалисттик

Республикасы (Кыргыз ССРи): 41.

Кыргызстан: 13, 15-18, 20, 21, 23,

45, 47, 49, 53, 65, 75, 83, 108, 120,

148, 162, 164, 174, 182, 185, 189-

194, 197, 203, 204, 218, 228, 235.

Кытай: 14, 27, 97.

Л

Латвия: 119.

Латын Америкасы: 97.

Ленинград колхозу: 191, 192.

Литва: 119.

М

Майлы-Сай: 89.

Малкалды: 184.

Маргалан: 96.

Маргалан базары: 28.

Мархамат посёлогу: 101.
 Менжинский колхозу: 197.
 Мерке чеби: 65.
 Миң-Бугу жайлоосу : 30, 87, 93.
 Миң-Дөбө кыштагы: 98, 99, 101.

Н

Наманган уезди: 28.
 Наманган шаары: 44.
 Нарын: 20, 64, 65, 84, 93, 96, 154,
 171, 172, 175, 185, 190.

О

Океания: 97.
 Октябрь колхозу: 42, 188, 189.
 Ороздун конушу: 189.

Ө

Өзбек ССРи: 43, 59, 96, 195.
 Өзбекстан: 197-204.
 Өзгөн: 10, 27.
 Өкүн жайлоосу: 25, 93.

П

Пача-Ата (Падыша-Ата): 49.
 Персия: 27, 97.
 Петербург шаары: 37.
 Пишпек чеби: 65.

Р

Россия: 14, 39, 47, 64, 65, 82, 97,
 98, 101.

С

Самаркан: 96.
 Саратов (Сары-Тоо): 36.
 Сары-Булак айылы: 102, 103.
 Сары-Өзөн: 47, 84, 116, 126.
 Сары-Челек көлү: 25.
 Сафед-Булан: 142, 160, 161.
 Сибирь: 65.
 Сиэтл: 4, 206.

Молотов колхозу: 201.
 Монголия: 119.
 Москва: 47, 48, 55, 96.
 Муз-Төр тоолору: 93.

Нарын дарыясы: 64, 93, 110, 175.
 Нарын району: 43, 45, 83, 88, 197,
 199.
 Ноокен: 17, 89.

Орто Азия: 6, 16, 20, 28, 39, 48, 64,
 80, 97-99, 206.
 Ош: 45, 64, 98, 103.
 Ош-Бишкек жолу: 103.

Өлөң-Булак: 49.
 Өрүктүү: 84, 116, 122, 125, 126,
 136, 159.

Победа колхозу: 56, 59, 67, 75, 88, 115.
 Польша: 119.
 Португалия: 97.
 Прага: 55.

Румыния: 119.

София: 55.
 Соң-Көл жайлоосу: 67.
 Суусамыр: 83.
 СССР: 39, 45, 53, 56, 78, 79, 81-83,
 91, 96, 110, 111, 118-120, 171, 173,
 197, 198, 201.
 Сыр-Дарыя: 27.
 Сырмак кыштагы: 59, 75.

Т

Талас: 64, 94, 96, 201, 210.

Ташкент: 10, 64, 65, 91, 96, 98, 100, 114, 120, 147, 176, 200, 207, 208.

Таш-Көмүр шаары: 81.

Тегерек-Саз жайлоосу: 84, 116.

Тельман колхозу: 188.

Тилеке: 129, 199.

Тогуз-Булак: 138.

Тогуз-Торо тоолору: 93.

Токмок чеби: 65, 66.

Топурак-Бел: 31.

Төлгө-Таш: 84, 116.

Төө жайлоо: 92, 93, 176.

Төөлчү: 21, 116, 122-124, 126, 136.

Триест: 55.

Түркистан автономиялуу республикасы: 96.

Түркистан генерал-губернаторлугу: 28.

Туура-Кайың: 84.

Түркменистан: 38.

Тынч океан: 38.

Тянь-Шань: 27.

У

Узун-Агач чеби: 65.

Узун-Акмат суусу: 93.

Украина: 39.

Улуу Британия: 98.

Улуу Кыргыз дөөлөтү: 39.

Улуу Кытай империясы: 97.

Улуу Кытай мамлекети: 27.

Ү

Үйчү району: 20, 84, 88, 171, 172, 188, 190, 191, 192, 195, 198, 200, 203.

Үч-Коргон базары: 77, 83, 201, 202.

Үч-Коргон ГЭСи: 79, 110.

Үч-Коргон көпүрөсү: 43, 49, 58, 130, 162.

Үч-Терек: 125.

Ф

Фергана кырка тоолору: 27, 84, 93.

Фергана облусу: 28.

Фергана өрөөнү: 15, 16, 18, 25, 29, 39, 43-45, 64, 65, 75, 95, 96, 98, 100, 119.

Франция: 81, 97.

Фрунзе: 83.

Фултон шаары: 55.

Х

Хаккулу чеги: 64.

Хакул-Абад кыштагы: 65.

Хожент: 45.

Хожент дарбазасы: 27.

Ч

Чаначтын сайы: 49.

Чаначтын суусу: 137, 189.

Чартак: 172, 182.

Чаткал ашуусу: 137.

Чаткал жайлоосу: 45, 48, 49, 50, 57, 60, 83, 123, 130, 133, 142, 160, 173, 189, 190, 192, 197, 198, 199, 200.

Чаткал курама тоолору: 27.
 Чер жайлоосу: 40, 81, 132.
 Чехославакия: 119.
 Чил-Майрам жайлоосу: 45.
 Чүй: 64, 65, 97.

Чүй өрөөнү: 65, 97.
 Чыгыш Европа: 55.
 Чымкент: 65.
 Чычкан капчыгайы: 42.
 Чычкан суусу: 93.

Ш

Шамалдуу-Сай: 79, 89, 114, 207, 216.
 Шарихан чек: 64.

Шералы чек: 64.
 Штеттин: 55.
 Шылдырак: 126.

Ы

Ыраакы Чыгыш: 48, 98.
 Ысар тоолору: 27.
 Ыспы жайлоосу: 16, 18, 23, 83, 84, 92, 94, 123, 124, 145, 156.

Ысык-Көл: 64, 96, 97.
 Ысырык: 186.

Э

Эрши: 27.

Эстония: 119.

Ю

Югославия: 119.

Я

Япония: 81, 118.

АТАЛЫШ, ТЕРМИН ЖАНА ТҮШҮНҮКТӨР

А

Ават: 44, 197.
 агынай: 88, 146, 153, 206, 214.
 Адам ата: 113, 218.
 Адыгене-Тагай балдары: 67.
 азан: 25, 30, 61, 66, 117, 218.
 Азаттык радиосу: 56.
 ак алтын: 112.
 Ак гвардиячылар: 39.
 фк чөлмөк: 52, 53, 125.
 аким: 120.
 аксылык кыргыздар: 28.
 актар: 39.
 ала кийиз: 59, 130, 134, 138.
 алды-кетти: 86, 90, 218.
 Алтын ордо: 97.

Алтын өрөөн: 27.
 Америка добушу: 56, 218.
 Ана Ватан (Она Ватан): 136.
 Анжиян көтөрүлүшү: 97, 98.
 Арабдар: 44.
 аркалык кыргыздар: 95.
 АСЕАН: 56, 218.
 аскер комиссариаты: 43.
 аскерге мобилизация: 43.
 ат коюу: 60, 61.
 атчабыш/байге: 17, 31, 34, 67, 91, 92, 125, 145, 175, 219.
 ата аконуш: 30, 122.
 аталык милдет: 87.

Б

Баатыр Эне: 106.
багыш: 44, 112, 206, 210, 215.
базар: 35, 45, 46, 67-70, 76, 77.
базар экономикасы: 120.
байге (атчабыш): 30-32, 34, 40, 87, 91, 92, 125, 134, 145, 175, 186.
бакшычылык: 20.
балалык парыз: 87.
Баркы: 28, 182, 210.
басмачылык кыймылы: 39.
батыш демократиясы: 20, 118, 119, 221.

В

Вашингтон Университети: 6, 11, 22, 206.
Вестминстер колледжи: 55.
вечер той: 149.
Вокруг Света журналы: 176.

Г

гап: 75, 76.
граждандык согуш: 39.

Д

демократия: 20, 118, 119, 221.
деңизарстаны: 98.

Ж

жайлоо турмушу: 137.
жайлоодогу жашоо: 51, 52, 117, 138.
Жаныш-Байыш (эпос): 92.
жарамазан: 141, 142.
жедигер: 91, 92.
жеке менчик: 56, 82, 120, 221.
желмогуз кемпир: 71-73, 221.

З

Запорожец: 115.

И

ислам дини: 44, 61.
исламдынбеш парзы: 60.

бейиш: 164.
беш жылдык план: 79, 219.
беш каман: 28, 41-43, 45, 91, 128, 207-211, 213, 217.
БИ-БИ-СИ: 56, 220.
большевиктер партиясы: 37, 39.
болуш: 28.
бостон: 44.
бронь: 43, 45, 46, 220.
Буденный колхозу: 45, 49, 56.
бышкендер: 185, 214.

Волга (машина): 115, 165.
Волоколамск шоссеси: 47.
Восток-1 корабли: 80.

губернатор: 120.

диверсанттар: 48.

жер-суу реформасы: 39.
жетиген : 44.
Жигули: 108, 115, 173.
жомок: 12, 14, 20, 22, 23, 70, 72, 82, 106, 109, 127, 169, 176.
журт: 21, 72, 91, 96, 120, 122-124, 126, 130, 132.

ичкилик: 44, 197, 212, 222.
ичкилик кыргыздар: 96.

К

- казак: 44, 96.
 казыкка байлар: 87.
 Кайра куруу: 79, 118.
 кайын журт: 130, 135, 151, 152, 201.
 калмак доору: 97, 126, 223.
 калмак чапкыны: 96, 97.
 калың: 58, 87, 148-150.
 Камбар Ата: 36, 87, 223.
 кансыз согуш: 55, 56, 223.
 капитализм: 82.
 капиталисттик мамлекеттер: 55, 56, 80, 97, 118, 119.
 карлук: 28.
 келдей: 28, 40, 41, 42, 45, 205, 209, 215, 216.
 кесек: 44.
 кесим-бычым: 87, 147, 149, 224.
 Кетмен-Төбөгө көчүрмө: 41, 128, 200, 201.
 кийиз кылуу: 85, 105, 124, 130, 138, 181.
 коллективдештирүү: 15, 16, 224.
 коллективдүү чарбалар (колхоздор): 15, 16, 224.
 колпоч: 90, 91, 207.
 коммунизм: 82, 113, 118-120.
 коммунизмди куруу программасы: 82.
 коммунисттик партия: 48.
 Коммунисттик партиянын манифести: 82.
- комуз: 32, 42, 60, 127, 141, 169, 224.
 комузчулук өнөр: 60.
 кошок: 22, 31, 54, 80, 150, 165-167, 169, 193, 225.
 көгүлтүр корабль: 114, 225.
 көз карандысыздык: 120.
 кулакка тартуу: 191.
 кулдук уруу: 87.
 Куран: 57, 61, 99, 103, 126, 164.
 Курманбек (эпос): 92, 97, 174.
 кушчу: 44, 96, 174.
 күркүрөө: 89, 185, 203, 207, 214.
 күрөш: 38, 55, 82.
 Кызылдар: 39.
 кымыз: 23, 26, 30, 35, 44, 51, 61, 67, 71, 76, 81, 84, 86, 93, 105, 115-117, 123, 133, 137, 139, 140, 153, 154, 169.
 кыпчак: 27, 215.
 кыргыз: 10-18 20-28, 29-41, 44, 45, 48-50, 53, 58-61, 65, 67, 76-81, 84, 86-89, 95-101, 110, 118, 123-125, 135, 136, 144, 149, 172, 174, 181-183, 185, 187-192, 194, 197, 199-202.
 кыргыз көчү: 12, 13, 25, 26, 30.
 кыргыз улуттук оюндары: 67, 89, 101, 181.
 Кыргыз Улуттук Университети: 10, 22, 206, 207.
 кырк уул: 28, 30, 88, 127, 198, 210, 213, 214.
 кытай: 44.

Л

- Лениндин мавзолейи: 48, 80.
 ликбез (ликвидация безграмотности): 50.

М

- маданий революция: 39.
 мазар: 106, 126, 142, 144, 160, 161.
 мал базар: 46, 68.
- мамлекеттик план: 63, 81, 105, 110, 111, 118.
 Манас (эпос): 83, 84, 92, 226.

мачак: 28, 127, 182, 191, 206, 209, 213.

миң уруусу: 64, 227.

Миңбайдын ашы: 31.

Москвич: 115, 203.

Моңолдор: 44, 67, 90.

Н

набат кант: 169.

найман: 44, 96.

намаз: 44, 66, 95, 127, 133, 163, 164, 187.

О

Обо эне: 113, 227.

оготур: 25, 28, 33, 41, 89, 127, 148, 151, 205, 207, 208, 212-214.

Ойсул-Ата: 36, 127.

Октябрь социалисттик революциясы: 96.

он башы: 66.

Ө

Өзбек: 11-13, 15, 17, 18, 20, 22, 27, 44-46, 53, 55, 58-60, 64, 68, 76, 77, 88, 96, 97, 104, 110, 120, 131, 134-136, 147-149, 151, 171-176, 181-194, 197-199, 201-204, 209.

П

падышалык Россия: 39, 64.

паранжы: 68, 228.

пахта өстүрүү: 15, 59, 98, 111-114, 128, 132, 147, 188, 190, 191.

Р

райондук аткаруу комитети: 63.

С

сактар: 28.

сарт: 45, 46, 58, 76, 78, 86, 97, 100, 130, 131, 147, 172, 175, 189-191, 197.

Москвич машинасы: 199.

мундуз: 41, 45, 53, 76, 112, 205, 207, 213.

мурид: 98, 99, 227.

мүчө берүү: 136, 146-149.

мүчөл: 148.

НАТО: 56, 227.

Нооруз майрамы: 183.

ордо оюну: 181.

орозо: 141, 143, 163, 164, 227.

орус колонизаторлору: 65.

орус-түрк согушу: 28.

отурукташтыруу саясаты: 40, 41.

оң: 26, 36, 44, 67, 86, 96, 228.

Ош окуясы: 119, 189, 193, 201.

өлүмтүк: 166, 228.

перс: 27, 44, 114.

пландуу экономика: 63, 120.

плюрализм: 118, 228.

революция: 37, 39, 48, 82, 96.

саруу: 25, 28, 42, 44, 91-93, 112, 127, 136, 205-211, 228.

сарыбагыш: 67, 103, 210, 211.

саяк: 44, 67.

Сейтек эпосу: 83, 226.
 Семетей эпосу: 83, 226.
 СЕНТО: 56, 229.
 Совет бийлиги: 16, 37-40, 110.
 Совет мамлекети: 15, 18, 41, 56, 78, 79, 118.
 Совет өкмөтү: 18, 94.
 Советтик Кызыл Армия: 39.
 сол: 44, 96, 229.
 соорун: 86, 89-92, 125, 200.
 социализм: 82, 118.
 социалисттик мелдештин

Т

тажик: 27.
 такбир: 30, 230.
 талдырма кийиз: 138.
 тандыр: 60, 131, 189, 230.
 татар тили: 44.
 Ташкент эл чарба институту: 120, 147, 207.
 Таш-Көмүр-Кара-Көл жолу: 116.
 Текебай чал (жомок): 70-72.
 темир тор: 55.

У

уйгур тили: 44.
 улак/көк бөрү: 12, 17, 30, 46, 67, 86, 89-91, 101-103, 125, 134, 145, 156, 175, 176, 185, 186, 190, 200, 232.
 улут саясаты: 18.
 улуттук буржуазия: 39.
 улуттук жумушчу табы: 40.

Ү

үй чатыр: 137.

Ф

Ф30 (фабрика-заводское обучение): 129.
 Форд автомобили: 81.

жеңүчүүсү: 63.
 Социалисттик Эмгектин Баатыры: 63, 111.
 ССКПнын XXII-съезди: 82.
 ССКПнын XX-съезди: 80.
 ССКПнын съездери: 79.
 СССРдин кыйрашы: 119.
 Сталиндик репрессия: 79.
 сүннөт той: 88.
 сүргүн: 39, 101.
 сүтакы: 87, 146, 230.

тергөө: 231.
 тогунай: 41, 76, 205.
 тозок: 156.
 Токтогул ГЭСи: 116.
 тоталитардык бийлик: 79, 231.
 төбөй: 44.
 төркүн: 33, 133, 152, 166.
 түргөш: 28.
 түрк: 28, 44.
 түркмөн: 44.

улуттук интеллигенция: 40.
 улуттук оюндар: 67, 89, 101, 181.
 Улуу Ата Мекендик согуш: 16, 42, 45, 47, 48, 55, 79.
 улфатлар: 69.
 усундар: 28.
 уезд: 28, 29, 232.

фронт: 43, 45-48, 53, 128.

Х

Хрущевдин мезгили: 80.

Ч

чагатай тили: 44.

чайкана: 43, 69, 78.

чайкоо базары: 68.

чанач: 35, 71, 76, 93, 105, 116, 132,
139, 140.

чаргана: 29, 90, 91, 233.

черик: 67.

чет өлкөлүк интервенттер: 39.

чыгыш базары: 18, 46.

Ы

ырыскы: 132, 152, 234.

ысык-суук маараке: 185, 199.

ыштык: 105, 140.

Э

эгемендүүлүк: 11, 21, 120, 147, 203.

ВДНХнын (эл чарба

жетишкендиктеринин көргөзмөсү):
111.

эзилүүчү тап: 85.

эзүүчү тап: 82.

экинчи дүйнөлүк согуш: 55.

эл чарбасын кайра калыбына
келтирүү: 55.

элдик педагогика: 17.

Эмгек Кызыл Туу ордени: 111.

Эр Табылды (эпос): 92, 97.

Эр Таргын (эпос): 97.

Эркин Европа: 56, 235.

28 панфиловчу: 47.

92 уруу: 44, 96.

UNIVERSITY OF CENTRAL ASIA

Elmira Köchümkulova
Mamatkerim Köchümkulov

**KYRGYZ HERDERS
OF SOVIET UZBEKISTAN**

Historical and Ethnographic Narratives

2014

УДК 94 (47)
ББК 63.3(2)
К 76

Köchümkulova E., Köchümkulov M.

K 76 Kyrgyz Herders of Soviet Uzbekistan: Historical and Ethnographic Narratives. – B.: University of Central Asia, 2014. – 244 pages.

ISBN 978-9967-27-555-3

This book describes the socio-economic history, cultural experience and identity of a particular group of Kyrgyz herders of Soviet Uzbekistan who worked on Uzbek collective farms in the second half of the 20th century. It tells the story of Kyrgyz herders and their families, who, for more than fifty years, led a semi-nomadic life by wintering in the Fergana Valley and summering in the high *jailoos*, summer pastures of the Chatkal and Fergana mountain ranges of Central Asia. Their historical and cultural experiences are narrated through the extraordinary life stories of two people, Köchümkul, son of Mingbay (1906-1986), and his daughter-in-law Kumu, daughter of Düyshöbay (1931-2011), and the reminiscences of twenty elderly Kyrgyz herders and their family members. The book contains unpublished folk stories as well as original, valuable ethnographic materials about Kyrgyz and Uzbek cultures in the Fergana Valley and includes a DVD presenting a video film with English subtitles about the special trip of grandmother Kumu to the Yspy *jailoo*, summer pasture in summer of 2009 as well as old, black and white photographs taken during 1970s and color photographs taken between 2009-2011 in the same *jailoo* by the authors of the book. The book is intended for everyone who is interested in learning about Kyrgyz nomadic or pastoral life, values, customs, and traditional knowledge on family and kinship relations, nature, and livestock raising.

Sia Nowrojee – Substantive Editor.
Translated by *Elmira Köchümkulova*.

**The publication of this book was generously supported
by The Christensen Fund and the University of Central Asia.**

Printed by V.R.S. Company
600 copies.

K 0503020000-14

УДК 94 (47)
ББК 63.3(2)

ISBN 978-9967-27-555-3

© University of Central Asia, 2014

*In memory of our late grandfather Köchümkul and
his daughter in-law, our mother Kumu*

Mamatkerim Köchümkulov is a historian, school teacher and recipient of the state award “Distinguished Teacher”. He graduated from the History Department of the Kyrgyz State University in Frunze (now Bishkek) in 1974. For more than forty years, he taught history and geography at the high schools in the Kyzyl-Jar and Jyl-Kol villages of the Aksy region of Jalal-Abad province in southern Kyrgyzstan and served as school vice principal and principal. Currently, he is retired.

Elmira Köchümkulova is an ethnographer, folklorist, and cultural anthropologist specializing in Kyrgyz nomadic culture, oral tradition and music. She received undergraduate and graduate degrees from the University of Washington in Seattle where she lived and studied from 1994 to 2007. Currently, she works as Senior Research Fellow and heads the Cultural Heritage and Humanities Unit at the University of Central Asia (AKDN) in Bishkek.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to express our deep gratitude to The Christensen Fund (TCF) and the University of Central Asia (UCA) for supporting our research idea with great enthusiasm, recognising its originality and importance and providing financial and institutional support for the implementation of the book project. Without their support, this book would not have been published in English. We thank all those Kyrgyz herders and their families for openly sharing their work and life experiences in Uzbek collective farms and in Kyrgyz *jailoos*, the summer pastures of the Fergana and Chatkal mountain ranges during the Soviet period. We are most grateful to our relatives in the Yspy *jailoo* for their warm and generous hospitality during our stay with them in summer of 2009. We are thankful to Elmira Düysheeva for typing the text of the Kyrgyz book manuscript and helping to create the Index, to Mikhail Romanyuk at UCA for his assistance in refining the photographs and to Rawane Nassif, former UCA intern from Canada, who helped to edit and subtitle the 40-minute video film. We are most grateful to Sia Nowrojee, Senior Editor at UCA, for doing an excellent job in editing the English translation of the book. We highly value her professional editing skills and knowledge, and greatly appreciate her continuous and generous support. We are particularly thankful to Nisar Keshvani, the Head of Communications at UCA and his team for providing institutional support and disseminating news and knowledge on research and publications on Central Asian cultural heritage, including this book. Our special thanks go to Professor Theodore Levin, Professor Stevan Harrell, Katie Freeze and Marion Foggin for proofreading the English translation and providing valuable suggestions to improve the content and style of the book manuscript, to Aida Tostokova for doing the design and layout of the book, and to the VRS printing company for its quality service and cooperation.

Lastly, we believe the spirits of our grandfather Köchümkul and his daughter in-law, our grandmother Kumu, will be pleased with our work, which narrates their life histories. May God have mercy on them and grant a long, prosperous life to their descendants!

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD TO THE ENGLISH EDITION -- Theodore Levin	10
FOREWORD TO THE KYRGYZ EDITION -- Kyias Moldokasymov	12
INTRODUCTION	16
PART ONE: Köchümkul and The Soviet Period.....	25
Mingbay's <i>Köch</i>	25
The Memorial Feast (Ash) of Mingbay	31
Köchümkul's Childhood	33
Establishment of Soviet Power	38
Resettlement to the Ketmen-Töbö Region.....	42
Escaping to Soviet Uzbekistan.....	44
The Great Patriotic War.....	48
In the Chatkal <i>Jailoo</i>	49
Post-War Life.....	53
Kochkorbay's Marriage to Kumu.....	56
Grandfather and Grandson	61
Life on the Collective Farm	62
The City of Khakul-Abad	63
The Scene in the Bazaar in the 1950s.....	66
Kumu's Stories	69
Stories at the "Gap"	74
Rivalry between the Soviet Union and the United States	78
Socialism. Communism. Capitalism	81
The Yspy <i>Jailoo</i>	82
Funny Folk Tales	84
Carrying Out One's Duty as Father and Son	86
Games at the Circumcision Feast	88

“Who has been to the mighty mountain and heard the singing of a wild turkey?”	91
The Fergana Valley	94
The Andijan Uprising	96
Köchümkul, the <i>Ulak</i> Player	100
Returning to Kyzyl-Jar	102
Kochkorbay, Anarbay and Anarkul.....	103
Grandma Kumu and Traditional Pedagogy.....	107
Life in Kyzyl-Jar	108
Life in the <i>Jailoo</i>	112
The Collapse of the USSR.....	115
 PART TWO: “I went to Uzbekistan as a young bride and returned as an old woman”. The Life History of Kumu	 118
Interview on Horseback: “Greetings, my old yurt, camp site!”	118
Resettling to Ketmen-Töbö: The World War II Years.....	124
Kumu’s First Years in Uzbekistan as a New Bride	126
“She washed her cauldron clean and made her in-laws happy”	129
The <i>Jailoo</i> has both Pleasures and Hardships”	135
“Children are never too many. Each child is special for parents”	142
“I fetched one daughter-in-law after another”	147
“I may be full with food, but I’m not full with children”	156
“The food that one desires tastes bitter”	160
“I went to Uzbekistan as a young bride and returned as an old woman”	167
“This World is a False World”	169
“I’ll leave this world satisfied if my children show deep respect to me” ...	171
“See a new bride when she comes; see an old woman when she dies”	172
Postscript.....	176

APPENDIX 1: “We were treated well by the Uzbeks”.	
The Reminiscences of Kyrgyz Herders	178
Köchümkulov Anarkul (<i>born in 1934</i>)	180
Malaeva Anarkül (<i>born in 1937</i>)	181
Malayev Alymbay (<i>born in 1943</i>)	183
Omokov Ömürbay (<i>born in 1948</i>)	188
Turdaliyev Mambetaly (<i>born in 1927</i>)	189
Atabekov Mazel (<i>born in 1934</i>)	193
Jumasheva Güzarkan (<i>born in 1934</i>)	197
Kulmyrzayev Tashen (<i>born in 1928</i>)	201
Kulmyrzayeva Kurmanjan (<i>born in 1936</i>)	202
Ozokeyev Oogan (<i>1934-1991</i>)	205
Malayev Askarbay (<i>born in 1934</i>)	207
Ajykeyev Abdes (<i>born in 1929</i>)	208
Malayev Erkinbek (<i>born in 1936</i>)	209
Babanazarov Sulayman (<i>born in 1946</i>)	211
Sölpüyev Üsön (<i>born in 1936</i>)	212
Mamyraliyev Kochkorbay (<i>1928-2013</i>)	212
Tashybekov Turgunbek (<i>born in 1924</i>)	212
Kulubayev Jorobek (<i>born in 1946</i>)	213
Babayev Öskön (<i>born in 1930</i>)	213
GLOSSARY	216
LITERATURE	227
INDEX	229
“JAILOO ETHNOGRAPHY”	245
Photo documentation of the Yspy <i>jailoo</i> (<i>1970s</i>)	245
Photo documentation of the Yspy <i>jailoo</i> (<i>2009-2011</i>)	245
THREE WOMEN IN THE JAILOO – video film (2009).	

FOREWORD TO THE ENGLISH EDITION

Elmira Köchümkulova and Mamatkerim Köchümkulov's "Kyrgyz Herders of Soviet Uzbekistan" is all but unique in the annals of Central Asian pastoralism: an ethnographic history whose authors were born into the pastoralist life they write about. Ever since Herodotus, the 5th-century BCE "Father of History", the history of Central Eurasian nomads has been overwhelmingly written by outsiders from the world of settled peoples. The list of writers is long: ancient Chinese chroniclers of conflicts with the "northern barbarians" living beyond the Great Wall, medieval Arab geographers and Persian historians, European explorers, imperial Russian ethnographers, and, in our own era, Western anthropologists, who venture to Central Asia to "study" nomads. Even Central Asian scholars from historically nomadic societies who have written about nomads and nomadism are more often than not urbanites who, while sharing a language with their informants, are outsiders to the insular culture of "mobile pastoralists", as it is now fashionable in Anglo-American anthropology to refer to nomads.

The authors of this book, by contrast, are consummate insiders whose veins course with the sights, sounds, smells, tastes, and rhythms of nomadism. The locus of their "fieldwork" is the landscape of their own memories and experiences, and those of their extended family. In the vigorous oral culture of Kyrgyz herders, the experiences of older generations were condensed into stories, sayings, and sometimes, tall-tales, that circulated through the family and were captured by the authors through scores of conversations and interviews. These accounts of nomadic and semi-nomadic life, at once

intimate and unvarnished, are related in the richly textured lexicon of the herders, with its myriad specialized terms to describe the kinship, the color pattern of horses, the anatomical structure of animals, and the diverse botanical life of alpine pasturages.

Nomadic empires once extended across vast portions of Inner Asia, yet in more recent times, nomadic peoples, both in Asia and worldwide, have come under increasing pressure to find their place in economic, social, and political systems created by and for sedentary-dwellers. The Soviet Union, built on the power of agriculture and industry, exemplified such a system. Soviet strategies to integrate nomads into the nationwide program of collectivisation that began at the end of the 1920s represented just one strand of social engineering in a vast and, ultimately, doomed, economic experiment. In the case of the Kyrgyz herders, whose accounts fill this book, the role assigned to them by the Soviet state was to integrate into collective farms in the intensively cultivated Fergana Valley of Uzbekistan, where sedentary-dwelling Uzbek farmers raised one of the world's largest cotton crops. Though Kyrgyz herders and Uzbek farmers lived and worked side by side for decades, each group preserved its own language, customs, and traditions, underscoring the abiding historical distinctions between the cultures of pastoralists and sedentary-dwellers, and the resilience of their cultural differences through centuries and millennia of close social contact and economic symbiosis.

The window that “Kyrgyz Herders of Soviet Uzbekistan” opens for English-language readers into the daily lives and inner world of these remarkably sturdy and tenacious people is nothing short of revelatory. Elmira Köchümkulova, who lived and studied in the United States for ten years, deserves deep gratitude for undertaking the laborious task of translating the original Kyrgyz edition of this book into English in order to bring the passion she shares with her father for the culture of Kyrgyz pastoralists to a readership beyond the borders of Kyrgyzstan. Let us hope that her translation has a long nomadic life of its own, traveling to many new places and making many new friends.

Theodore Levin

FOREWORD TO THE KYRGYZ EDITION

I remember when we were young, Kyrgyz herders from Uzbekistan would come and spend their summers in the remote *jailoos*¹ of our village, Köldük, in Özgön district of Osh province in southern Kyrgyzstan. Unlike the half-bred sheep of our state farm, they would tend large fat-tailed black sheep. There were also Kyrgyz families from our village who had left for Uzbekistan, worked there for many years as herders on collective farms and then moved back to Kyrgyzstan. We knew very little about their lives and work experiences. As a young boy, I remember asking my mother, “Why can’t they tend sheep here in Kyrgyzstan? Why do they have to go as far as Uzbekistan?” My mother would simply reply, “They have better conditions there and that is why they go”. After having read this book, *Kyrgyz Herders of Soviet Uzbekistan. Historical and Ethnographic Narratives*, which is written in the plain language of herders themselves, I now have a full answer to my question.

In the 1990s, when I taught in the History Department at Kyrgyz National University, I had Kyrgyz students who came from neighbouring Uzbekistan who researched Kyrgyz herders in Uzbekistan. However, their papers did not contain first-hand accounts by herders. Later, I became interested in Kyrgyz-Uzbek relations in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. Much of my research was based on information in the archive of the rare book and document section of the A. Navoyi Library in Tashkent. As a result, my work was also primarily academic and I could not address the material in the engaging and dynamic way it is presented in this book.

This book is unique, as it presents rich and lively narratives from Kyrgyz herders who worked in Uzbek collective farms, lived among the Uzbeks for many years and contributed to the development of livestock in Uzbekistan. It is written in an ethnographic style, making it an easy and enjoyable read. The authors themselves have intimate knowledge of the experiences of Kyrgyz herders and, in addition to interviewing herders and their family members, photo-documented their lives in the *jailoos*. They are also father

¹ Summer pastures.

and daughter, and bring a unique multi-generational perspective to their work.

While familiar with Kyrgyz tradition themselves, both authors are educated scholars. The older, Soviet-trained Mamatkerim Köchümkulov graduated from the History Department of Kyrgyz National University and worked for many years as a school teacher, vice principal and a principal in his village. Elmira Köchümkulova represents the new generation of Kyrgyz scholars who travelled abroad after independence. She received her undergraduate and graduate degrees from the University of Washington, in the United States.

This book will no doubt be of interest to the herders and their families featured in it, including kinsmen of the authors. However, I have no doubt that it will also be welcomed by Kyrgyz and Uzbek readers in general, as well as foreign scholars interested in Kyrgyz history and ethnography. It is an original work with beautiful descriptions of Kyrgyz history, worldviews, oral traditions, customs and lifestyles. I am confident that, while reading the book, readers will feel as if they themselves are participating in the events described, and that they are reading not about someone else's family, but about their own family.

The book describes the dynamics of Kyrgyz nomadic life, including its challenges and pleasures. Despite the fact that the main characters of the book lived and worked in Uzbekistan for many years, they always admired the beauty of Kyrgyz *jailoos* and the hospitality, resilience and hard work of the nomadic Kyrgyz. The authors masterfully describe the ancient Kyrgyz culture embedded in the tradition of *köch* and Kyrgyz respect and reverence for nature. The book contains important messages for future generations. The descriptions of traditional Kyrgyz skills, especially horse games such as *ulak*,² occupy a special place in the book. We learn how the strong Kyrgyz horsemen expressed and preserved their cultural identity, playing *ulak* under challenging conditions. As a Kyrgyz, I felt inspired and proud

² A vigorous game similar to polo, in which the 'ball' is actually a heavy goat's carcass filled with salt, and players individually try to score.

when reading the stories and words of skilled players such as Köchümkul, Turgunaly and Mazel, who spread the fame of the Kyrgyz to faraway places.

The work also contains many interesting jokes, anecdotes and folk stories, which effectively convey the different mentalities and cultures of the nomadic Kyrgyz and the sedentary Uzbeks. These stories are told in colloquial language, including many traditional sayings and proverbs that enrich the book and highlight the oral skills and traditions of the Kyrgyz. Key historical events of the 20th century are masterfully described from the viewpoint of ordinary people who experienced them.

The descriptions of Kyrgyz family structures and values, particularly in relation to raising children, represent true Kyrgyz traditional pedagogy. Readers will admire the good qualities of Kyrgyz men and women as they learn about the personalities and deeds of Köchümkul and Kumu. Grandfather Köchümkul's relationship with his children and his daughter-in-law Kumu's relationship with her children and grandchildren are illuminating. In Part One, we learn about the qualities that are valued by Kyrgyz through descriptions of Köchümkul's fatherly duties and how he cares for his children. Part Two is a lively dialogue that takes place between Kumu and her granddaughter, author Elmira Köchümkulova. We hear the traditional wisdom and knowledge that Kumu transmits to her children, grandchildren and daughters-in-law. The dialogue reveals Kumu's personality and her human and maternal qualities. In her, readers can see their own mother, and indeed, all mothers.

The relationship between the Kyrgyz and Uzbeks is an important part of the book. These two related peoples lived in peace with each other for many centuries before and during the Soviet periods. All characters in the book describe how their Uzbek neighbours saw the Kyrgyz herders off to the *jailoos* in spring and then welcomed them back in late autumn, bringing them food and fruits. The Kyrgyz valued the good qualities of their Uzbek neighbours. All of the Kyrgyz herders who were interviewed said that they were treated well by the Uzbeks and that they had mutual respect and participated in each others' happy and sad events. Many said that if there were no barbed wire and people could cross the borders freely, as they had done in the past, they would not have left Uzbekistan. However, the new

generation of Kyrgyz and Uzbeks that grew up in the post-Soviet period has not continued the friendships of the older generation. The barbed wire marking the borders between Kyrgyzstan and Uzbekistan seemed to have gone through their hearts, distancing the two peoples from one another.

The photographs in the book enrich and enhance its content. The contrast between the black and white photographs taken during the Soviet period and the colour photographs taken more recently is striking; it is as if an image of history continues to live today, distinguished only by colours.

After many years, that little girl, Elmira, who was taken to the *jailoo* on the front of her grandmother Kumu's saddle, is now a grown, educated woman. Now, she leads the horse which Kumu rides and takes her to the summer *jailoos*, recording her life history and sharing it with us through this book. This shows the continuity of the centuries' old Kyrgyz *köch*! The Kyrgyz *köch* will not stop; it will continue its way as long as the Kyrgyz live. That is the main idea behind this book.

Kyias Moldokasymov

Candidate of Historical Sciences

Merited Cultural Worker of the Kyrgyz Republic

INTRODUCTION

The 20th century was an important era in the history of Central Asia, especially in the history of the Kyrgyz. The establishment of Soviet power in the 1920s, the sedentarisation and collectivisation of social and livelihood activities in the 1930s, and World War II or “The Great Patriotic War”, brought major changes to the socio-economic and cultural lives of the nomadic Kyrgyz. This book presents oral life histories and historical, ethnographic accounts of Kyrgyz families and tribal groups that inhabited the Fergana Valley and the Fergana and Chatkal mountain ranges of Soviet Uzbekistan and Kyrgyzstan, engaged in livestock raising in the 20th century.

The book consists of two parts. Part One presents the life history of Köchümkul³ (1906-1986), son of Mingbay. Historical events and political and economic changes that occurred during his lifetime are described in their contexts, highlighting the socio-economic and cultural lives of the nomadic Kyrgyz before and during the Soviet periods. Part Two presents the life history of Kochümkul’s oldest daughter-in-law, Kumu⁴ (1931-2011), daughter of Düyshöbay. Her story is presented in the form of an interview, giving the reader a first-hand account of her life. The book also presents photographs taken in 1970s and from 2008 to 2011 in the Töölchü, Tegerek-Saz and Yspy summer pastures (*jailoo*) where Köchümkul, Kumu and these herders lived. In 2009, Kumu visited the Yspy *jailoo* and the video of that trip is included. The Appendix includes excerpts of interviews with other

³ Köchümkul is the grandfather of author Mamatkerim Köchümkulov and great-grandfather of author Elmira Köchümkulova.

⁴ Kumu is the mother of Mamatkerim Köchümkulov and the grandmother of Elmira Köchümkulova. Since Elmira was raised by her grandmother, she refers to Kumu as mother.

retired Kyrgyz herders, who, like Köchümkul and Kumu, lived and worked in Soviet Uzbekistan for more than fifty years as herders of collective farms (*kolkhoz*).

This book, based on the life histories of two individuals, can be characterised as a historical and ethnographic narrative written in literary style. The life histories incorporate socio-economic history and ethnographic descriptions of the nomadic life, mentality, traditional knowledge, customs and cultural experiences of 20th-century Kyrgyz living in the Aksy, Ala-Buka, Chatkal, Nooken, and Bazar-Korgon regions of southern Kyrgyzstan, where many Kyrgyz families also ended up going to Soviet Uzbekistan during World War II and working as herders of Uzbek collective farms. As we examine the lives of these two individuals and their communities, we highlight the impact of key events of that era, the challenges of the time, the good and bad sides of life, and political, economic and cultural changes in Kyrgyz society.

As herders, members of these communities engaged in animal husbandry for most of their lives through which they developed a rich knowledge of Kyrgyz nomadic life and culture. Their semi-nomadic lifestyle and experiences reflect the lives of thousands of other Kyrgyz herders and their families living in mountain regions across Kyrgyzstan. Köchümkul and Kumu possessed qualities characteristic of nomadic Kyrgyz, such as modesty, openness, kindness, perseverance and patience. They led a simple life and raised their children with the earnings from hard and honest work. They did not accumulate much material wealth, but earned a respectable position in life and society. From their life histories, we learn that spiritual wealth based on admirable behaviour and deeds, modesty, knowledge, wisdom, respect and honour were valued above material wealth in their community. Their stories also shed light on a range of Kyrgyz cultural practices guiding marriage, including bride price and dowry, child birth and rearing, family and kinship relations, and other important life-cycle celebrations. We also highlight Kyrgyz feasts involving traditional games played on horseback such as *kök börü/ulak* and *at chabysh/bayge*.

The Kyrgyz herders of Soviet Uzbekistan closely interacted with Uzbeks in their collective farms over many years. The book also describes the life and socio-cultural peculiarities of Uzbek people, who adopted a sedentary

life much earlier than the nomadic Kyrgyz and mastered farming and trading skills. Stereotypes concerning the personalities and mentalities of sedentary Uzbek farmers and merchants and the mountain-dwelling Kyrgyz herders are described through jokes, stories, proverbs and sayings. These two related peoples speak a common Turkic language, and lived side by side in the Fergana Valley. They had a symbiotic relationship based on mutual understanding and respect for their differences and values and the reality that their livelihoods supplemented each other's socio-economic and cultural lives. Their life experiences help us understand how different nationalities peacefully lived side by side during the Soviet period and the reasons behind their peaceful and friendly relationships. We believe that this peaceful co-existence was due to a combination of the legacy of pre-Soviet nomad-sedentary interactions between the Kyrgyz and Uzbeks in the Fergana region and the nationality policies of the Soviet government, which compelled different communities to adapt and thrive. In the pre-Soviet era, the ethnic and regional identities of the nomadic Kyrgyz and sedentary Uzbeks living in the Fergana Valley were not based on the geographic borders later drawn along national lines by the Soviet central government. The new Soviet nationalities policies in Central Asia contributed to the strengthening of Kyrgyz and Uzbek national identities, but the socio-economic lives of those peoples who lived in regions close to the borders were not much affected by the officially drawn state borders. People were able to continue their peaceful co-existence and socio-economic and cultural interactions up until the Soviet collapse.

The book provides vivid descriptions of the various and contrasting settings in which Kyrgyz herders existed and functioned. These range from the oriental bazaar (*chygysh bazary* in Kyrgyz, *vostochnyi bazar* in Russian) in the Uzbek city of Khakul-Abad to the beautiful Yspy *jailoo* with juniper and pine trees, high snow-capped mountains and cliffs, fast flowing rivers and wild animals. The Yspy *jailoo* is located 3,000 to 3,500 metres above sea level in the northern side of the Fergana mountain range and in the east side of the Ketmen-Töbö region. From 1959 until the mid-1990s, Yspy and nearby *jailoos* were used by the Kyrgyz herders of Naryn, Üch-Korgon and Üychü districts of Uzbekistan's Namangan province.

THE MAP DOES NOT IMPLY THE EXPRESSION OF ANY OPINION ON THE PART OF THE AGENCIES CONCERNING THE LEGAL STATUS OF ANY COUNTRY, TERRITORY, CITY OR AREA OF ITS AUTHORITY, OR DELINEATION OF ITS FRONTIERS AND BOUNDARIES.
 MAP BY VIKTOR NOVIKOV AND PHILIPPE REKACEWICZ - UNEP/GRID-ARENAL - APRIL 2005

The book also describes the challenges and pleasures of nomadic life. Through Kumu's story, we learn about the hard work and everyday activities of Kyrgyz women, their place and role in family and society, and the challenges of giving birth to many children and raising them under the harsh and dynamic conditions of nomadic life. The role and duty of parents in the upbringing and education of their children emerge through the folktales and legends that Kumu told her children, which shaped their worldview and development.

A Kyrgyz saying states that "The food which one desires tastes bitter" (*Tilegen ashtyn tuzu achuu*), and in that spirit, we tell sad stories too. At the age of fifteen, Kumu's second daughter, Arzykan, developed a psychological illness which lasted for many years. Through the progression of Arzykan's illness, we learn about Kyrgyz traditional beliefs and healers (*bakshy*) and their practices, including visits to sacred sites (*mazar*). The story is told from the perspective of both Kumu and Arzykan herself, years after she had recovered from her illness. Arzykan was able to reflect on her experience of living with her illness and seeking help from traditional healers, fortune tellers and doctors. In line with research ethics, Arzykan reviewed the interview transcripts and approved what was included prior to publication.

The fact that my father and I are studying our own family might raise questions about research ethics. Among the Kyrgyz, particularly among Kyrgyz writers and intellectuals, it is customary to write about or incorporate one's own life history or family history into a literary work. It was my idea to write a book on Kyrgyz herders of Soviet Uzbekistan based on my grandparents' life experiences. My father, who had been raised by his grandfather Köchümkul and acquired knowledge and wisdom about Kyrgyz nomadic life and culture from him, was inspired by my idea and contributed to Part One, which narrates Köchümkul's life history with great enthusiasm. As a Kyrgyz scholar with Western academic training, I wanted to share my first-hand knowledge of Kyrgyz nomadic life and culture with Kyrgyz and English readers around the world and also contribute to Central Asian studies by adding new insights and perspectives on Kyrgyz nomadic identity and culture.

We believe that this study is relevant to modern Central Asia. The collapse of the Soviet Union at the end of the 20th century and the emergence of independent Central Asian states led to the closure and strict control of formerly open borders between Kyrgyzstan and Uzbekistan and the deterioration of interethnic relations. Greater understanding of a shared history could strengthen efforts towards reconciliation. Additionally, since independence, no comprehensive history of Kyrgyzstan and the Kyrgyz people has been published. A clearer understanding of our history can help us as we move forward and continue to define our modern national identity.

It is also our hope that this study will serve as a valuable source of information for generations of Kyrgyz to learn about their recent history and nomadic cultural heritage, and to remember the connections between generations. In the summer of 2009, Elmira had the unique opportunity to take Kumu, then aged 78, back to the Töölchü, Tegerek-Saz, and Yspy *jailoos*, where she had spent half of her life with her husband. It was there that she recorded Kumu's life history and videotaped their trip to the *jailoos* on horseback. It had been twenty years since Kumu had visited the *jailoos*. She became emotional from happiness seeing the *jurt* or old camping sites. On the way to Yspy *jailoo*, she said, *"When we moved from one pasture to another, I used to take you, the toddler, on horseback in front of me and pass through these camping sites, mountain passes, and small rivers. Now that you have grown up, you are taking me through these same places! I can't believe it! I'm grateful to God!"*

Unlike ethnographic and historical documentation of the Soviet period, which used Marxist and Leninist frameworks of analysis, this volume tells the history of a people through their own voices, highlighting the importance of understanding the experiences of individuals and communities. Soviet ethnographic studies mainly focused on Kyrgyz folklore and kinship and treated most traditional beliefs and practices as remnants from the past. Traditions and customs were studied outside of their socio-cultural contexts and detached from the practitioners. In the post-Soviet era, there has been a rising interest in Kyrgyz society in learning about one's clan or tribal history (*sanjyra*) and identity. Many ordinary Kyrgyz citizens, including writers

and historians, began using oral ethnographic and historical accounts as an alternative source of information to fill in the gaps of Kyrgyz history. Given the abiding strength of Kyrgyz oral traditions, it is logical that we have used the collection of oral histories as a primary research method, both highlighting this unique aspect of Kyrgyz culture and using it to our advantage. The core information in the book was obtained from Köchümkul and Kumu when they were alive. Mamatkerim relied on his childhood recollections, experiences, and stories he heard from his father Kochkorbay and grandfather Köchümkul, and the events he himself witnessed in the Uzbek and Kyrgyz collective farms and in the *jailoos* during the Soviet period as the son of a herder. We had additional conversations with Kochümkul's sons, Kochkorbay, Anarbay and Anarkul, and their contemporaries who also lived and worked in Uzbekistan as herders. Life history texts are organised according to key events and themes. The language of the book reflects literary and ethnographic styles. The book contains unpublished, original folktales, stories, legends and ethnic jokes about the Kyrgyz and Uzbeks. In the Kyrgyz text, we maintained the use of dialect to allow readers to experience the sound and the flavour of the speakers.

It is our hope that this book is used by a wide range of readers, both Central Asian scholars and those interested in a unique way of life in a particular time period that has valuable lessons for how we understand individual and collective identity and negotiate our relationships with our neighbours.

About the Authors and Photographers

Mamatkerim Köchümkulov and his daughter Elmira Köchümkulova come from a Kyrgyz family with nomadic traditions. They share a personal and academic interest in Kyrgyz history, ethnography, anthropology, folklore studies and traditional music. Mamatkerim received his BA from the History Department of the Kyrgyz National University in Frunze (now Bishkek). Since his graduation from the University in 1974, he has been teaching history and geography at a secondary school in his home town of Kyzyl-Jar in the Aksy region of Jalal-Abad province, in southern Kyrgyzstan. Elmira lived and studied in the United States, where she received her undergraduate

and graduate degrees from the Department of Near Eastern Languages and Civilizations at the University of Washington, in Seattle, Washington. Upon finishing her PhD, in 2007, she returned to Kyrgyzstan and joined the University of Central Asia in Bishkek, where she works as Senior Research Fellow and Head of the Cultural Heritage and Humanities Unit.

According to Kyrgyz tradition, as the oldest children in their families, they were both raised by their paternal grandparents. They remember being raised with love, compassion and care and spending time in the *jailoo* or summer pastures, where they enjoyed riding horses, drinking fermented mare's milk (*koumiss*), and listening to their grandparents' folktales, wise words, and *komuz* music. They recognised their grandparents as knowledgeable and respected individuals among their Ogotur⁵ kinsmen, as well as among the broader Kyrgyz and Uzbek communities, and decided to use their rich life histories as the basis for this book.

They also share a love of photography and took photos during their visits to the Yspy *jailoo* over five decades, generating an invaluable historical and ethnographic record of the semi-nomadic life and activities of herders and their families.

The black and white photographs were taken by Mamatkerim in the 1970s in the Yspy *jailoo*. At that time, he was a student at the history department at Kyrgyz National University. He would spend every summer vacation with his grandparents and other relatives in the Yspy *jailoo*. The cool weather and clean air of the *jailoo*, its pure, cold rivers and springs, forests and flowers inspired him to take photographs with a camera called "FED", after Feliks Edmunovich Dzherzhinskii.⁶ In addition to the beautiful landscape, Mamatkerim would photograph herders and their children engaged in everyday activities.

The colour photographs were taken by Elmira Köchümkulova, also in the Yspy *jailoo*, between 2008 and 2011. Like her father, Elmira spent her childhood summers in the Yspy *jailoo*, in the mid-1970s and early 1980s.

⁵ The name of the clan within the Saruu tribal group.

⁶ Feliks Edmunovich Dzherzhinskii (1877-1926) was a Soviet government and Communist Party official who actively participated in the October Revolution of 1917.

Since 2000, she has visited the *jailoo*, conducting ethnographic research by photo-documenting the Kyrgyz tradition of *köch*, the seasonal movement and semi-nomadic lives of contemporary Kyrgyz herders and their families. These photos present scenes of daily activities of Kyrgyz herders, their livestock, traditional foods and other relics of *jailoo* hospitality. They also portray the faces of mountain children and images of hardworking, strong Kyrgyz women who Elmira considers 'the engine of nomadic life,' since they work more than men in the *jailoo*.

PART ONE

KÖCHÜMKUL AND THE SOVIET PERIOD

Mingbay's Köch⁷

It is the year 1906. A beautiful summer in the high mountain ranges of the northern Fergana Valley. The northern part of the high, snow-capped mountains is covered with a thick forest of pine trees, green, lush grass, and all kinds of wild flowers. Down in the narrow gorge, the sound of flowing blue, pure water hitting against rocks can be heard in the distance.

With his entire village clan, including his married sons, Mingbay, a well-known wealthy man from the Ogotur clan of the Kyrgyz Saruu tribe, is getting ready to move from his current settlement in Arkyt, near Lake Sary-Chelek, to the main Ming Bugu *jailoo*. To prepare for the trip, the women got up early in the morning to dismantle their yurts, removing the felt covers (*tuurduk*), folding the poles (*uuk*) and side frames (*kerege*), bundling the blankets, felt (*ala kiyiz*) and appliquéd felt (*shyrdaq*) to get them ready for loading. The men are busy saddling the transportation animals, including camels, oxen, horses and donkeys, to load their belongings. The herders of sheep and goats had left the camp site a day earlier. Young boys are catching the mares and yearlings and saddling them. The harnesses of horses ridden by women are beautifully decorated with silver and copper and the saddle cushions and covers are so colourful that they 'make one's eyes shy'. Loading

⁷ *Köch* is a seasonal movement of the nomadic Kyrgyz from one pasture to another with their livestock, families, yurts and other belongings loaded onto camels and horses. It is also used to refer to the caravan that makes the journey.

heavy bundles onto camel backs and lighter loads onto horses and donkeys, the *köch* begins.

The caravan is led by Mingbay, a man of medium height in his seventies with a bluish beard and dark skin complexion. He is an experienced herder and is well known by many people. Mingbay has three older brothers named Kalybek, Kachkyn and Oros, and four younger brothers named Kara, Tashbay, Narkozu and Kozubek, who left for the new camp site a week earlier.

The Kyrgyz *köch* is both a special occasion and a beautiful act of movement. The caravan travels forward on the rocky and slippery mountain road, along which lies the flowing river, resembling a snake. The roaring of camels, mooing of cows, neighing of mares, barking of dogs and voices of people echo in the gorge. The cry of baby camels, the neighing of foals, wild bird song and the vibrant songs of young men and women on horseback join in to create a harmonic symphony of the mountains.

Mingbay's senior wife⁸ rides a gray trotter in the front of the *köch*, leading a loaded black camel. His junior wife, twenty-year-old Möörkan, is at the back of the *köch*. She rides a three-year-old red horse with a white spot on its forehead, and is leading a gray horse carrying a load. It has been less than a year since Möörkan married Mingbay. She is pregnant and close to her due date, and is visibly uncomfortable in the saddle. Behind the women are Mingbay's married sons, Shaiymkul, Barpy, Möndölöy, Andeley and Andabek with their families. The teenage boys and girls named Toktobay, Burulkan, Tajikan and Alymkan ride decorated yearlings, laughing and whipping the backs of each other's horses with a horse whip. They move freely up and down the sides of the *köch*.

The *köch* passes through several mountain settlements on their way. Women come out to greet Mingbay's family and offer homemade yogurt, *ayran*, and *koumiss* – fermented mare's milk. The travelers briefly stop by these camps to taste bread and satisfy their thirst. They thank the people for their kind hospitality and continue on their way.

The new camp site is far away. Hoping to reach it before dark, Mingbay moves ahead, his feet kicking the stirrups and his whip with a *dobulgu* or hard

⁸ Unfortunately, no one remembers her name. Mingbay is said to have had four wives.

bush handle in his hand. Periodically, he looks back to check on the *köch*. At around noon, when the sun is overhead, Mingbay pulls further ahead, riding up to the top of the mountain pass. There, he looks over the majestic Kyrgyz mountains. To the east lie the Tian-Shan and Fergana mountain ranges, to the west lay the Chatkal Mountains. Up north is the Ketmen-Töbö valley, and to the south, the Alay and Hisar mountains far in the distance. Located in the middle of these mountain ranges is the Fergana Valley, known through history as “The Golden Valley”. Mingbay can see it as clearly as if it were in his palm.

Allowing his tired horse to rest and eat some grass, the rich man dismounts and lies down on the lush grass, thinking about the valley below.

The Fergana Valley has existed through many eras. As centuries passed, mountains have turned into deserts, rivers have flooded creating lakes, cities were built and then leveled to the ground. The valley is a wide territory surrounded by high mountains. The valley is shaped like a triangle stretching 200 kilometres from east to west and 170 kilometres from north to south. The river Syr Darya flows from the west side, originating from the Gate of Khujand⁹ where two mountain ranges meet.

For many centuries, the Fergana Valley has been inhabited by Kyrgyz, Uzbek, and Kypchak tribal groups. On the southwest side of the valley live the Tajiks, who are related to the Persians. A rich human civilization was formed here as the State of Davan,¹⁰ which flourished in the 1st century BCE. There were more than seventy cities and towns in the Valley, and Ershi occupied a special place as the capital city of Davan. In the northwest part of the state was the famous city of Aksykent, which, as the centre of Turkic speaking peoples, was known among its neighbours such as China, India, Arabia, and Persia and became a cultural and trade centre. The State established close contacts with the Chinese state, trading horses, fruit and Özgön¹¹ rice for silk.

⁹ The city of Khujand is located in northern Tajikistan and is inhabited mainly by ethnic Uzbeks.

¹⁰ Davan was one of the oldest villages in Iran.

¹¹ Özgön is the name of a historical city in southern Kyrgyzstan near the present day city of Osh. The region is known for its red rice, which is mainly used for making rice pilaf, a popular dish in Central Asia.

In ancient times, the valley was inhabited by the Saks and Usuns, who are said to be the ancestors of the Turkic-speaking peoples. Many other peoples and tribal groups such as Türk, Türgösh, Karluk, Yagma and Chigil, who are considered to be their descendants, came to power one after the other, replacing rulers, *kagans* and kings. In the 4th century BCE, Alexander the Great of Macedonia occupied the region. Arab conquerors controlled it in the 7th and 8th centuries CE. From the beginning of the 13th century to the end of the 14th, the region was under the rule of Chingiz Khan and his descendants. It then became part of Amir Timur's state. From 1709 to 1876, it was ruled by the Kokand Khanate.

Mingbay's youth coincided with the last years of the Kokand Khanate. As he lies in the grass, he thinks about the events that took place in the Khanate. He recalls the Aksy Kyrgyz who participated in the affairs of the Khanate directly, and in the people's uprising in 1873 and 1876. He remembers how the last khan of the Khanate, Kudayar, appealed to Tsarist Russia to help suppress the uprising, and the quick arrival of Russian colonizers from the north, who were already on their way to conquer the region, and their brutal suppression of the uprising. On 1 March, 1876, the leader of the uprising, Mullah Iskhak, the son of Asan, also known as Pulat Khan, was hanged at the Magellan bazaar. The Kokand Khanate was destroyed, replaced by Fergana Province within the Turkestan General Governorship of Russia. Its new capital was the city of Fergana. Mikhail Skobelev, a young Russian general who actively participated in the conquest of Central Asia, and in the 1878 battle between the Russians and Turks in the Balkan Peninsula, was appointed the head of the Governorship's military.

After submitting to Russian rule, the people of the Fergana Valley experienced considerable changes in their social, political, economic and cultural lives. The Aksy region became part of the Namaygan *uyezd* (district) of Fergana Province. Each *uyezd* was divided into *volosts*, and the clans of the Saruu tribe, such as Ogotur, Besh Kaman, Keldey, Machak, Kyrk uul, Chargana and Barky became part of the Kyzyl-Jar *volost* administrative division. According to Russian law, local elections of *volost* heads were held. In the election that was held the previous autumn in Kyzyl-Jar *volost*, Mingbay's close friend, Tashkul, from the Chargana clan, won, after bribing

the people with gold and other valuables that he borrowed from Mingbay. The valuables were presented as gifts to the Russian heads of the *uyezd*, *pristavs* and *starchins*, who came from the city of Namangan to organise the elections.

The sound of the approaching *köch*, the neighing of foals and yearlings, and the clattering of hooves, interrupt Mingbay's thoughts. Putting in his horse's bridle-bit and pulling its belly band tight, he quickly mounts the horse, and resumes leading the *köch*.

As the *köch* moves to higher altitudes, the air becomes cooler and a pleasant breeze blows. White clouds resembling a camel's long hair move in the sky towards the northeast. The snow-capped peaks in the mountain range resemble the humps of camels. Streams of pure spring water, originating in mountain glaciers, flow from steep ravines down the mountain side, joining each other and turning into powerful rivers gushing toward the valley. The northern side of the mountains is shady and covered with pine and juniper trees, hawthorn, mountain ash, honeyberry and thick bushes.

Mingbay is enjoying the nature around him and thinking about the wild animals, such as bears, wolves, snow leopard, rabbits, deer and elk that are within the thick mountain forest, when he hears his senior wife say "Bay¹², please stop!" As he turns back, he sees her riding up to him quickly. She tells him that his junior wife Mörkan is in labor. Mörkan, who has been uncomfortable and distressed since the morning, is covered with sweat and does not know how to handle the labour pain.

According to Bay's instructions, his senior wife, two young married women and Mörkan head to a small hill under a big juniper tree on the roadside and dismount. The *köch* continues on its way. When the end of the *köch* reaches a small mountain pass resembling a saddle, the crying voice of a newborn baby is heard. Mingbay's youngest son, six-year-old Toktobay riding in the back of the *köch*, hits his red and piebald horse with a whip and quickly approaches his father, shouting "*Süyüchchü!*" or "Happy news!"

¹² *Bay* is the respectful term of address of a wife to her husband. The word also means "rich" and "rich man". In this book, the literal translation of the name Mingbay is "Thousand [times] Rich" or "very rich man".

Mingbay replies with happiness, saying “May it be happy news! Congratulations! May your mouth always bring good news! I will give you the horse you are riding now and a large piebald mare as a gift for bringing this happy news to me!”

After travelling all day, just before sunset, Mingbay’s *köch* finally reach their ancestral camping site (*ata konush*), the green pastureland in the Ming-Bugu (Thousand Deer) *jailoo*. Each family member works quickly to set up camp and help one another. Yurts are pitched and hearths are built to cook the evening meal. Soon, the four women on horseback led by the senior wife arrive at Mingbay’s yurt with the newborn baby wrapped in a blanket. The senior wife carries the baby to Mingbay and, turning the baby’s face toward him, says, “My Bay, give me *köründük*, a present, before seeing your baby son”. “Congratulations, my wife, congratulations!” replies Mingbay, affectionately ‘kissing’ the baby by gently pinching his nose and then bringing his hand back and kissing his own fingers.

The next day, the foals are tied to the *jele*¹³ while their mothers are milked to make fermented *koumiss*. A yearling is slaughtered and neighbours, who arrived at the camp earlier, are invited for the *jeentek* feast¹⁴ to celebrate the birth of the baby. Horse games such as the *kök börü/ulak*¹⁵ and *bayge*, a long distance horse race are enjoyed. Respected elderly men and clan leaders gather inside Mingbay’s big yurt. After finishing their meal and drinking *koumiss*, and before blessing the food they ate, Bay turns to his guests and says: “Kinsmen, yesterday I became a father of a baby boy, and I would like you to give him a name”. Everyone expresses their best wishes to Bay. One respected elder sitting on the *tör*, or seat of honor, says: “Your son was born in the middle of summer, during the *köch* to the main *jailoo*. A Kyrgyz *köch* is a sacred act, as our ancestors have been leading this mobile way of life

¹³ *Jele* is a long rope stretched on the ground and secured on two ends to stakes. Foals are tied to this rope while their mothers are milked.

¹⁴ *Jeentek* is a traditional feast which parents offer to celebrate the birth a baby.

¹⁵ *Ulak* (kid) is a traditional game played by nomadic Central Asian men. The game is also known as *kök börü* (gray wolf) among the Kyrgyz. It is similar to a polo game but played with a headless goat or calf carcass filled with wet, coarse salt to make it heavy, instead of a ball. The game is not a team sport; each horseman plays for himself.

for many centuries. So, may the tradition of Kyrgyz *köch* continue and may your son's name be Köchümkul!"¹⁶ Everyone present liked this idea, and Bay smiled, pleased with the name. A turban-clad *mullah* named Esen from the Kyrk uul clan recites the *takbir*¹⁷ and calls the *azan*¹⁸ (call to prayer). He then shouts the baby's newly acquired name three times in his ear: "Your name is Köchümkul!" The guests leave soon after.

Growing up in the difficult conditions of nomadic life in that era, young Köchümkul became tough and alert. When he was just four, his father Mingbay passed away after a long illness. The little boy remembered his father's death; "The village became very quiet. Many men stood outside of the yurt crying aloud. Inside the yurt, I sat on my mother's lap dressed in black clothes. I kept looking at the women in the yurt, unable to understand what was happening. At one point, when the woman who sat beside me asked "Where is your father?" I sprang up and opened the curtain. I still vividly remember how I burst into tears seeing the stretched-out body of my father with his jaws tied with a white scarf".

The Memorial Feast (Ash) of Mingbay

A year after Mingbay died, the final memorial feast or *ash* is offered for him in autumn. People from various tribes and clans come from near and far. Yurts are pitched and hearths are dug in the ground. On the first day, several horses and dozens of sheep are slaughtered in honour of the guests.

The next day, the main activity of the memorial feast, a long-distance horse race, is organised. Nine large animals led by a camel are to be the prizes. The race horses with their young riders spent the night inside the fortress in Topurak-Bel, near Kerben, some distance from the camp. In the morning, the riders stand in a line and bless their horses, saying "Amen" by stroking their faces with their palms. The riders are young boys between the ages of eight and ten. They mount their horses barefoot, hold the reins

¹⁶ The ending in the name "kul" means "slave" i.e., slave of God like in the Arabic "abd". After the adoption of Islam, it became popular to add this word at the end of Kyrgyz male names.

¹⁷ *Takbir* is the Arabic term for the phrase "Allahu Akbar" ("The God is Great").

¹⁸ *Azan* is the call to prayer from a minaret.

short, and begin racing down the narrow road. The ground shakes from the horses' hooves and dust and dirt fly up, hitting the riders behind. These boys grew up on horseback, playing with horses' ears and riding before they could walk. They lean forward, feet secure in the stirrups, holding their horse's mane tight and hitting the sides of their horses with a horse whip. They each shout out the name of their clan. The finish line of the race is K k-D b  hill, located at the foot of Lake Sary-Chelek, about forty kilometres away. At first, the horses race as a group, but after some time, the distance between them grows, as the faster horses speed ahead of the rest.

At the finish line, a crowd of people, gathered like a flock of black starlings, anxiously look in the direction the horses are coming from. A group of singers headed by the famous improvising poet Jengijok¹⁹ entertains the crowd with songs and improvised verse on their *komuz*.²⁰ The singers move through the crowd where well-known horse owners and trainers, wise men and tribal leaders stand, praising the qualities of the racing horses and their owners. The musicians add humorous words to make the people laugh. People especially enjoy listening to Jengijok's improvised philosophical songs about the world, life and people in his clear and pleasant voice. They respond to his songs and praise him, saying "*Bali,  lb !*" or "Bravo! Live a long life!"

A young boy, sitting at the top of the juniper tree on the hillside, suddenly shouts, "The horses are coming!" The spectators move and gaze down the narrow road stretching like a snake at the base of the hill. They can see dust behind a bushy hill, and after a while, the first rider emerges on his horse, looking like a black crow from a distance. Behind him, the silhouette of the second horse, then the third and fourth horses appear. Those who are still sitting jump up and push through the crowd to see the horses, and cheer. As they move forward, the crowd fills the mountainside with noise. The shrill voices of the young riders mix with the shouts of spectators as the racing horses approach. The horse owners run anxiously back and forth as if they

¹⁹ Jengijok- t  K k  uulu (1860-1918) was a well-known and prolific Kyrgyz oral poet who composed philosophical verses on various themes in life and nature. He was born in the Talas region of northern Kyrgyzstan and died in the Aksy region of southern Kyrgyzstan.

²⁰ *Komuz* is a three-string long-necked fretless lute.

cannot stand to stay in one place. The winning horse can now be clearly seen, its rider wearing a white shirt and a red scarf tied around his head. He is hitting the hip of his horse with a whip and kicking its sides with his feet, which look like the clapping wings of a bird. It is the famous racing horse named Ker Kashka, owned by a man named Tashkara from the Talas region.²¹ A few metres behind Ker Kashka is Toru Kashka, owned by Osmonbek *bolush*,²² followed by Karager, of Sulaymankul. Responding to the noise of the crowd, the horses pull forward towards the hill, using all their strength, biting on their bits, and splashing white foam on their chests. Ker Kashka wins. Prizes are distributed to the owners of the first twenty-one horses.

Köchümkul's Childhood

Time passes quickly. People are busy with the daily activities of life. After Mingbay dies, Köchümkul lives alone with his mother, Möörkan. The harshness of nomadic life presents many difficulties to the boy and the widow. It is hard to find food and clothes, firewood and water. Mingbay's livestock and other wealth are divided among his older sons, leaving his younger sons Toktobay, Köchümkul and Toktomush with little. Möörkan thinks about going back to her relatives in Ak-Suu with her five-year-old son. However, the traditions of the time forbid it. The wise and elderly men from the Ogotur clan descending from Shelchoro gather to determine the fate of the young widow. According to an old Kyrgyz tradition, a young widow, especially if she has a young son, is not returned to her relatives. It is considered a shameful act to send a fatherless child to his maternal relatives, who are usually from another clan or tribe. According to tradition, Möörkan is married off to Mingbay's younger brother, Narkozu. They have four sons, named Joldoshbay, Joldubay, Kochkorbay and Orunbay, who grow up and lead their own lives.

²¹ Talas is located in northern Kyrgyzstan. The nomadic Kyrgyz who lived in Talas and Aksy regions interacted with one another closely as they shared some of the pastures of the Chatkal Mountains.

²² *Bolush* comes from Russian term *volost*, referring to a district or county leader.

Once his mother is married to his uncle, Narkozu, Köchümkul must go to live with his older brother Andabek, born from his father's second wife. One of the difficult tasks of nomadic life falls onto the young boy's shoulders, the care of the lambs, which must be tended separately from their mothers. Every day, he gets up early and gathers the lambs and ties them to the *kögön*²³ while their mothers are being milked. After the sheep are taken to their pasture, Köchümkul puts a piece of bread in his coat pocket, drinks a cup of *ayran* (homemade yogurt), and drives the lambs to their pasture. At noon, he brings the lambs back to the *koroo*, or coral, and ties them to the *kögön*. In the midday heat, as the sheep stop grazing to digest their food by chewing, young girls and women sit and milk the sheep. They make the family's food and drinks from sheep's milk, including *ayran* (yogurt), *sary may* (clarified butter), *süzmö* (cream cheese), and *kurut* (dried curds). In the early afternoon, Köchümkul takes a rope or a sack and goes to fetch firewood or dried animal dung.

This routine is repeated daily. Life was not easy for Köchümkul. His sister-in-law did not treat him well. His clothes were worn thin; he wore a patched coat, woven pants, ragged leather shoes, and his father's resized hat made from lamb fur. He wanted to be cherished and loved by his parents, but his mother is no longer there for him and it has been two years since his father passed away. As a tough and attentive boy, he does a good job completing all the tasks he is given. As the popular saying goes, "If necessary, even a *baytal*²⁴ becomes a trotter", which is to say that one can do anything if he has no other choice, and Köchümkul grew up without complaining.

Life was not without its pleasures. Köchümkul goes to feasts and gatherings riding on the back of his uncle Andabek's horse, meets new people and sees new places. He participates in horse races on the horses of his brothers and uncles. Sometimes, horse trainers and owners are interested in his skills and intelligence and they fight over him. Despite the sores on his bottom from riding without a saddle, Köchümkul is happy to ride a horse. At the feasts, in the evening, when the guests sit down to eat

²³ *Kögön* is a long rope stretched to the ground and secured to two stakes on two ends. It is used for tying lambs and kids while their mother is milked.

²⁴ *Baytal* is a three-year-old mare.

a meal inside a yurt, Köchümkul sits humbly near the door and listens to the words and discussions of the elders. He absorbs the well-spoken words, stories, legends and genealogical histories of the elders and the storytellers. The songs and poems of singers and bards settle deeply in his heart.

At the memorial feasts Köchümkul attends, a sheep is usually slaughtered. Almost all parts of the slaughtered animal are cooked and eaten. The fur on the sheep's head is burned, washed in hot water and scraped off. During butchering, the Kyrgyz carefully separate each bone structure with a knife, keeping the meat of one part, or *jilik*,²⁵ separate from another. The internal organs are removed in a prescribed order.²⁶ In addition to eating the meat from the animal, *jörgöm*²⁷ is made from the boiled intestines, lung, and stomach.

During a recent feast, Köchümkul is given the *jilik* of the elderly men.²⁸ After dinner, he collects the *jilik* with knuckle bones in a cloth sack which his *jenge*²⁹ (sister-in-law) made for him. He then takes his racing horse for a night walk until about midnight to make him sweat.

When autumn comes and the temperature drops, the herders leave the summer pastures for their *kyshtoo* – wintering places located in the mountain foothills. A few, well-off families live in dark, two-room mud houses with reed roofing and walls smeared with a mixture of hay and mud, and windows and doors covered with felt mats. Their entrance room, the *daliz*, has a hearth and a chimney. The second, larger room of the house

²⁵ The part of cooked sheep meat with a bone. According to Kyrgyz tradition, the meat of a sheep is divided into twelve parts to be served to twelve people according to their status based on age and gender.

²⁶ Kyrgyz have a special technique of slaughtering a sheep. A butcher must separate the twelve parts of the sheep according to its muscle and bone structures. Internal organs are also carefully removed, as they are also used to make boiled and fried dishes.

²⁷ *Jörgöm* is the name of a boiled meal made from a combination of sheep's large intestine, thin fat that covers the intestines, stomach, and lung.

²⁸ Among the Kyrgyz it is an honour for children to be given a *jilik* by an older person, as each *jilik* is served to the person according to his or her age, gender, and social status. Children are never served the *jiliks* that are served to older people. They usually get parts such as legs, ribs, and spine bones. However, sometimes older people give their *jilik* to children.

²⁹ *Jenge* is the term used for the wives of one's older brothers and paternal uncles.

has a long pole to support the roof. The floor is strewn with wheat sticks and covered with woven wool mats and appliquéd felt carpets. The seat of honour is placed opposite the entrance. Those families that cannot afford to build winter houses live in their yurts, or in *alachyk* – small teepees.

Winter challenged the nomadic Kyrgyz, who raised livestock as the main source of their livelihood. In summer, they do not prepare fodder for their livestock and instead leave for the summer pastures. People consider it a shame to remain in the lowlands during summer. When winters are severe with heavy snowfall, livestock die in large numbers from hunger and cold. The saying “When a wealthy man boasts, the winter *jut*³⁰ can kill his livestock in one day. When a brave man boasts, a single bullet can kill him” became popular among the nomadic Kyrgyz. The Kyrgyz nomads relied on their animals and produced all the food products and items themselves needed to sustain their life. In this way, they stayed away from bazaars and trading. The nomads made felt and clothes from wool by softening, spinning and weaving it. They made harnesses, fur coats, vests and leather containers for making and storing *koumiss* from animal hides. Meat, milk and *koumiss* are an integral part of the diet of the nomadic Kyrgyz.

Unlike many other peoples, the nomadic Kyrgyz created their own names, words, terms and definitions related to animal husbandry. Among domesticated animals, they highly value horses and raise them with great love and care. While other people used chronological numbers to describe the age of livestock, the Kyrgyz use specific and different words to describe the age of horses and sheep. For example, for horses, *kulun* is used to describe a foal; *tay* for a yearling; *baytal* for a two-year-old female horse; *kunan* for a two-year-old male horse; *byshty* for a three-year-old male or female horse; and *asyi* for horses over four years old, whether male or female. The ages of sheep are also descriptive and specific, and include *kozu* for a one-year-old lamb, *toktu* for a two-year-old lamb, *eki tishti* for a two-year-old sheep, *kunan* for a three-year-old sheep, *dönön* for a four-year-old sheep, and *char* for sheep four years and older. The Kyrgyz also use specific words to

³⁰ *Jut* is a winter frost on the ground. It is disastrous for nomads as their animals cannot dig through the frost to eat grass.

describe the colours of horses, such as *toru* (red), *jeerde* (reddish-brown), *ak boz* (white and gray), and *karager* (black and brown).³¹

There are also Kyrgyz words for different body parts of animals. For example, for horses, there is *omuroo* (chest), *sooru* (lumbar and pelvic vertebrae), and *tolorsuk* (rear leg: pelvis, femur, and tibia bones). For smaller animals, such as sheep, each body part was given a name: *kuymulchak* (tail), *jambash* (pelvis, hip), *kashka jilik* (femur, thigh bone), *chükölüü jilik* (tibia, leg bone), *daly* (scapula, shoulder bone), *korto jilik* (foreshank) and *kar jilik* (radius, forearm bone). Besides the twelve body parts, small bones also have their own names: *bash* (head), *jaak* (jaw), *tumshuk* (nose), *moyun* (neck), *omurtka* (lumbar vertebrae), *kabyrga* (rib), *arka* (upper part of the spinal bone), *karchyga* (lower part of the spinal bone), *tösh* (chest or fore flank), and *shyirak* (cannon bone).

The Kyrgyz use the knuckle bones (a bone in the ankle) of sheep, goats and cows for games. They called the big knuckle bones of cows *dompoy* and the small knuckle bones of sheep and goats *chükö*, and divided them into “right” (*ong*) and “left” (*sol*). When playing with them, according to their landing positions, they called them *alchy* (twisted or ear-shaped side), *taa* (flat side), *bök* (convex side), *chik* (concave side), and *onko* (upright position).

In naming and describing mountain landscapes, the Kyrgyz used some parts of the human body such as *bet* (the face of a mountain or hill), *boor* (liver, or side of a mountain), *bel* (waist, or mountain pass), *tumshuk* (nose of a mountain), *choku* (crown of a mountain), *tösh* (chest of a mountain). They gave names to springs and rivers such as Kaiyp bulak, Kyz bulak, Möltür bulak, Ak-Suu, Kara-Suu, Sary Özön, Ker Özön, and so on. Toponymic and hydronymic names given by the Kyrgyz are to be found in almost all regions of Central Asia, such as Krasnoyarsk (Kyzyl-Jar), Saratov (Sary Too), Baykal (Bay Köl), and many more.³²

³¹ According to some Kyrgyz scholars, the nomadic Kyrgyz had more than three hundred colour names for horses. For this reason, it is hard to find the English equivalents for all Kyrgyz colours.

³² These places are located in present-day Russia and Kazakhstan.

The winter of 1912 is severe, with heavy snowfall and unbearable cold that delays the arrival of spring. Unable to eat grass under the snow, the livestock lose weight and begin to die in large numbers. Ravines are filled with the carcasses of sheep, goats and cows. However, horses, which the Kyrgyz believe, have Kambar Ata as their spiritual guardian, and camels, which have Oysul Ata as their spiritual guardian, survive the winter with few deaths. By March and April, the fat animals are thin, the thin animals are dead, and the winter food stocks are finished. People begin to die of hunger and illness.

Andabek's family cannot escape these hardships. All their sheep and goats die, leaving them with two cows, five mares and two camels. They do not have enough food and survive the winter eating only small portions of bread made from corn and barley, and drinking *jarma*.³³ Seven-year-old Köchümkul begins to understand exactly what the words *jut* (frost) and *achkachlylyk* (starvation) mean. Since wintering homes are far away from one another, Köchümkul misses his playmates. He spends his winter days tending the two cows, checking on the mares and collecting firewood from pistachio trees and bushes.

Finally, green grass appears, breaking through the surface of the ground; "Spring finally arrived to the fortune of a destitute slave". One of Andabek's cows gives birth to a calf, and provides the family with plenty of milk and yogurt. The two mares also give birth, and Köchümkul is unable to hide his happiness. He is excited about the playful black, male foal with a perfect body structure. The foal's long neck, wide hips and straight legs and hooves, resembling those of an elk, look promising. This may be a racing horse in the future!

Establishment of Soviet Power

Time passes quickly. Summer replaces spring and autumn replaces summer. Köchümkul turns twelve and is becoming more intelligent, developing his worldview and differentiating good from bad. He still wears

³³ A drink made from corn flour mixed with thick and soft sour cream, or *süz mö*.

the same old patched coat and old pants but has learnt to sew his ragged leather *charyk* shoes. He is learning to use tools and is acquiring handicraft skills. He spends a lot of time with jewelers, iron smiths and carpenters, helping them as much as he can. He is soon making horse harnessing and wooden kitchen utensils such as bowls, ladles and spoons.

One day, a group of horsemen arrive in the village and hold a meeting with the crowd that gathers. Köchümkul attends the meeting with his uncle. He listens as a tall, thin man speaks passionately about a revolution that he says has occurred in the far away capital city of Tsarist Russia, St. Petersburg. Tsar Nikolai was overthrown by the Bolshevik Party, headed by Vladimir Ilyich Lenin. This new ruling power was called “the Soviet power” and it protected the rights of poor and ordinary workers. The crowd listened to his words with great interest. Köchümkul does not understand the meanings of words such as “Lenin”, “Revolution”, and “Soviet”, but he senses that major changes are coming.

These men go on to say that it is now a different time; a time in which the wealthy and the poor are equal, and private livestock and property of the wealthy would become common property. They warn that anyone who is against these changes would be punished severely. Many people nod and seem to support what the men say. Others look as if they do not understand and are surprised. Still others question what the men say, asking “How can the poor govern the people?”

The meeting lasts late into the evening as people ask questions and engage in debates. As the crowd finally disperses, it seems divided, with some in favour of newly established Soviet rule and others strongly opposed to it. Köchümkul leaves and has mixed feelings about what he has heard. Questions run through his mind. “What if what these men from the city say is true? It would not be a bad life”, he thought. “If the wealthy are eliminated, who will help the poor and the needy?” he asked. “If all livestock becomes common property, who will own them?” “If private property is given to the state, who is that state and where is it located? Can Lenin and his Bolsheviks and the poor really govern this big land and many people?” Despite these questions, deep inside, he believes in the changes he has heard about.

It was not easy to establish Soviet rule across the vast territory of the empire, which stretched 9,000 kilometres from the Baltic Sea in the west to the Pacific Ocean in the east, and 4,000 kilometres from the White Sea in the north to Turkmenistan in the south, and occupied 22.5 million square kilometres or one sixth of land on Earth. It was a challenge to carry out socio-economic reforms and to instill the new socialist and communist ideology in the minds of the people considered by the centre to be “backward” and “illiterate”. In addition to these challenges, there was resistance to Soviet rule and ideology. Many wealthy men, tribal leaders and religious clergy fought against the establishment of Soviet power.

The Civil War took place from 1918 to 1920. People who wanted to restore Tsarist power, such as the owners of major factories, rich bankers and representatives of bourgeois nationalists, called themselves the White Guardians and fought hard, relying on foreign support. The war between the Whites and the Reds took millions of lives. The resistance in Central Asia was known as the *Basmachy* movement.³⁴ It spread throughout the Fergana region and lasted until the 1930s. *Basmachy* men such as Madaminbek, Kör Sheramat, Kalkojo, and Aman *palban*³⁵ showed strong resistance to Soviet rule by forcefully taking back common property.

However, under the leadership of Lenin, the leader and founder of the Bolshevik Party of Proletarians, the Soviet Red Army was able to oppress the White Guardian counter-revolutionaries and establish Soviet power across the entire territory. As reforms were carried out, land and other assets were taken from the wealthy and divided among the poor, organised as collective farms. Many from the wealthy classes found themselves exiled to remote areas of the Soviet Union, such as Siberia and Ukraine.

The Soviets began to bring major changes and developments to the Kyrgyz people. Over a thousand years after the the 9th-century establishment

³⁴ The members of the *Basmachy* (conqueror) movement were Central Asian men and their families who fought against the establishment of Soviet power in the region. In Soviet historiography, these men were depicted negatively as wealthy and religious men who exploited the poor. After the Soviet Union collapsed, Central Asian historians recharacterised the *Basmachy* movement as a “national liberation movement”.

³⁵ *Palban* (from the Persian *pahlavan*) means “hero, strong man”.

of the Great Kyrgyz State in the Yenisey River Valley of southern Siberia,³⁶ the Soviet Kyrgyz state called “Kara Kyrgyz Autonomous Oblast” is created, on 14 October 1924. Campaigns are launched on topics such as the elimination of illiteracy and cultural revolution. Primary and secondary schools, universities, theatres, libraries and museums are opened, and the Kyrgyz demonstrate a strong interest in acquiring new knowledge and education. The sedentarisation of nomadic Kyrgyz results in the creation of sedentary villages, towns and cities and the emergence of a national intelligentsia and national working class.

The early years of Soviet rule coincide with Köchümkul’s adolescence. Due to the conditions of his upbringing, he never attended school, and is illiterate. Like many others, he becomes a member of a collective farm and begins to work hard, with new strength and energy.

In 1927, he marries Barchaiym, the daughter of Tashtanbek, from the Keldey clan of Ak-Suu village. According to Kyrgyz tradition, his older brother Andabek gives the newly married couple a separate yurt³⁷ along with their *enchi*, or share of livestock. Due to his diligence and hard work, Köchümkul is able to improve the quality of his life within a short time. He plays *ulak* by rolling up his sleeves, and wins prizes celebrating his speed, strength and great horsemanship. He is now widely known as Köchümkul *ulakchy*, the *ulak* player.

In 1928, Köchümkul’s oldest son, Kochkorbay, is born, followed by Anarbay in 1932, and Anarkul in 1934. Life takes on a routine as Köchümkul works hard to look after his family. However, his wife Barchaiym becomes ill and, due to a lack of medical help, she passes away in the summer of 1937. Köchümkul buries Barchaiym in the cemetery in the Cher *jailoo*.

³⁶ The earliest historical findings about the Kyrgyz date back to 201 BCE. Muslim and Chinese sources from the 7th-12th centuries CE describe the Kyrgyz as red-haired, with fair complexion and green (blue) eyes. The Kyrgyz established their own state in the upper Yenisey River valley (Siberia) after defeating the Uyghur Khanate in 840 CE.

³⁷ Collectivisation was a long process, which lasted from the 1920s to the 1940s. The shift from yurt to houses did not occur immediately. The majority of Kyrgyz lived in yurts until World War II, and many Kyrgyz families living in mountain villages continued living in yurts up until the 1950s.

As a widower with three young children, Köchümkul experiences difficult days. During the year following Barchaiym's death, he is uncertain about his own life and the fate of his children. One day, as he sits alone with tears in his eyes, his older brother Andeley comes to him and says, "Don't cry like a bad, weak person. Accept your fate. Whatever God orders, it will happen. Get up now. You are not the only man whose wife has died". On hearing this, Köchümkul thanks his uncle and returns to his house.

Soon after this, in the autumn of 1938, Köchümkul marries a beautiful woman named Rapia, the newly divorced daughter of a big bearded Mamyр, who was from the Togunay clan of the Munduz tribe, in Ak-Suu village. Of medium height and with striking black eyes and eyebrows, Rapia is twenty-four years old and has a primary school education. From the day that she joins the family, she is kind to Köchümkul's sons. She cares for them as if they are her own children, and the boys accept her.

Resettlement to the Ketmen-Töbö Region

By 1938, the Soviet state is strong and well-established. It has acquired eminence in the international arena, established collective and state farms across its territory, and people are seeing big changes in their lives. The Kyrgyz Autonomous Oblast, which was created in 1924, becomes the Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic in 1926. On 5 December 1936, it becomes the Kyrgyz Soviet Socialist Republic (Kyrgyz SSR), acquiring equal status with the other fifteen Soviet Socialist republics and setting out on a new path of socialist development.

Of all the changes, it was the Soviet sedentarisation policy that had the most significant impact on the nomadic and semi-nomadic tribes within the Kyrgyz SSR. At that time, there was no water to irrigate land in the Kyzyl-Jar region, and it was impossible to do any kind of farming. By contrast, the Ketmen-Töbö region had a lot of irrigated lands suitable for farming, and people there grew cotton, corn, melons, watermelons, wheat and barley. In 1939, by order of the Kyrgyz government, hundreds of families from the Ogotur, Keldey, Besh Kaman, and other clans living in Kyzyl-Jar were moved to Ketmen-Töbö. Loading their yurts and other belongings onto camels and

oxen, these Kyrgyz from the Saruu tribe travelled for about 200 kilometres from Aksy to Ketmen-Töbö region on horseback and on foot. It took them almost two months to reach Ketmen-Töbö, the land of the renowned poet Toktogul³⁸ because they camped in various pastures along the way.

Köchümkul, his wife and two of his sons are with them. His second son, Anarbay, stays at his maternal grandfather's house in Ak-Suu village. When they arrived in Ketmen-Töbö, they are welcomed by the *arkalyk*, or northerners, who give them new pieces of land to build houses. The newcomers are put together on a collective farm called "Oktober."³⁹ They begin their sedentary lives, learning the skills and secrets of farming from the local people.

With the help of his wife and sons, Köchümkul makes clay all summer and builds a small mud house. Among the newcomers, Köchümkul has a distant relative, named Düyshöbay, a skilled ironsmith and jeweler. Düyshöbay's wife, Aiymkül, is a cheerful woman of many talents. She is well versed in oral poetry, folk stories and poems and she plays the *ooz komuz* (jaw harp) beautifully. They have three young sons named Abdylda, Asanbek and Törö and a daughter named Kumu. Düyshöbay works in the collective farm's master shop all day, making agricultural tools such as sickles, axes, hoes, scythes and horse shoes. Köchümkul joins the collective farm's brigade, made up of strong men who cut pine and juniper trees in the Chychkan Gorge and transport them down the Chychkan River. These logs are used on the collective farm for building administrative buildings, barns for livestock and houses. Thus, the newcomers from Aksy settle into their new homes and lives. They get accustomed to their neighbours and to raising livestock and farming. Among the newcomers, Batyrbek, from the Besh Kaman clan, and Shybyraly, from the Keldey clan, become managers of the collective farm. Young Kochkorbay, Abdylda and Kumu attend primary school with other children in the village.

³⁸ Toktogul Satylganov (1864-1933) was one of the most celebrated poets in Soviet Kyrgyzstan. His home region of Ketmen-Töbö region was renamed Toktogul after the death of the poet. He composed songs and melodies praising Lenin and Communist ideology.

³⁹ The farm was named in honour of the 1917 October Revolution.

Escaping to Soviet Uzbekistan

In the summer of 1941, soon after Köchümkul and his family settle in Ketmen-Töbö, World War II, known in the Soviet Union as the Great Patriotic War, breaks out. Difficult and sad days begin for the Soviet state. Uniting people under the slogan “All things are to the frontline and to the Soviet victory!” the state begins the mass mobilisation of men into the Soviet Army. All physically fit men are sent to the front lines. The entire economy and power of the gigantic country is galvanized, with people working nonstop and twice as hard as before.

When their local government begins to select men among the newcomers to fight on the front lines, Köchümkul, Düishöbai and Sazykbai,⁴⁰ concerned about the fate of their children and relatives in Aksy, decide to return there. One night, they depart with their families, leaving their house, cattle, and all their belongings behind. After a difficult month on the road, they arrive in Ak-Suu village, weak, thin and exhausted. As people say, “Every place you go to is like the Mamay’s grave”; they find that life in Ak-Suu is not much better than their life was on the collective farm.

Köchümkul hears that life in neighbouring Uzbekistan is much better and that collective farms there need Kyrgyz herders to take care of livestock. He rides his horse to Üch-Korgon bazaar, where he meets his old friend from the Besh Kaman clan, Malay. It has been three years since they last saw each other, and the old friends hug. Inquiring about each other’s well-being, they sit and talk for a long time in the *chaykhana*, the teahouse near the big bridge. In his late thirties, Malay is a man of medium height with fair skin, who talks fast. He tells Köchümkul that he left for Uzbekistan last year to work as a *chaban* (herder on a collective farm) in Naryn district⁴¹ of Namangan province, and that the military commissariat was giving *bron’*, (exemptions) from active duty to herders. Malay encourages Köchümkul to join him in Uzbekistan, and after thinking about it, Köchümkul agrees.

⁴⁰ Köchümkul’s close relative.

⁴¹ This Naryn is different than the Naryn region in northern Kyrgyzstan. It is a district name in Namangan province of Uzbekistan. Since the river Naryn, which originates in the Naryn region of northern Kyrgyzstan, flows into the territory of Uzbekistan in the Fergana Valley, the district is named after this river.

A week later, Köchümkul and his family arrive at the collective farm named after Budyonnyi⁴² in Naryn district on a horse-drawn cart. It is the autumn of 1941. “Budyonnyi” is located in the centre of the Fergana Valley, 30 kilometres west of Andijan and 40 kilometres east of Namangan. The landscape is flat, with farms where cotton, rice, corn, wheat, fruit and vegetables are grown. The dusty, curved streets are lined with poplars and fruit trees – apple, apricot, cherry, pomegranate and fig. The Uzbek houses are modest, with courtyards that have vines growing along wooden structures. The walls are constructed with a special technique using a long log called *synch*, which is filled with round mud bricks. Inside the walls are built-in shelves for placing dishes. Almost all the houses face south and have a large *mekhmonkhona*, a room for guests, and an inner room for women known as the *ichkari*. The roofs are covered with bulrush and smeared with thick mud mixed with hay. In the heat of the summer, people sleep on their roofs, where they can avoid flies and mosquitoes and enjoy cool breezes.

Although the local inhabitants are in general called Uzbeks, in reality, they descend from 92 tribes of Turkic and Mongol peoples. There are villages named after Saruu, Kushchu, Sayak, Mongoldor, Bagysh, Boston, Naiman, Avat, Kesek, Kytai, Jetigen, Töböi and other tribal groups belonging to the main Ong, Sol and Ichkilik tribes of the Kyrgyz. Like the Kyrgyz nomads, the local people call their village *kyshtak*, or wintering place, because in summertime, nomadic peoples live in the *jailoo*. Between the 7th and 9th centuries, Arabs came and introduced Islam to the Persian-speaking peoples who have inhabited the Fergana Valley since ancient times. Kyrgyz tribal groups, especially Ichkilik clans, began to settle in the region between the 9th and 11th centuries. These nomadic peoples exchanged their horse whip for a hoe, their yurt for a mud house, their *koumiss* for tea, their *kalpak*⁴³ for a *dopu*,⁴⁴ and their herding activities for farming. The Chagatay language (named after Chingiz Khan’s second son), which was the lingua franca of the Turkic peoples in the 14th and 15th centuries, was transformed into

⁴² Semyon Mikhaylovich Budyonnyi (1883-1973) was a commander of the first Soviet cavalry and received the USSR’s highest award, Hero of the Soviet Union, three times.

⁴³ *Kalpak* is the name of a Kyrgyz traditional hat worn by men.

⁴⁴ *Dopu* is an Uzbek traditional hat worn by men.

separate Kyrgyz, Kazakh, Uzbek, Uyghur, Turkmen, Turkish, Tatar and Azeri languages in the 17th and 18th centuries.

The heads and residents of the “Budyonnyi” collective farm welcome the Kyrgyz newcomers warmly. They provide them with old houses and hire them as herders of sheep, horses and cows of the collective farm. In Uzbekistan, the collective farms were small, each having about 150 to 200 sheep, 30 to 40 horses and 50 to 60 cows. These animals had to be taken to the *jailoo* in summer, and the local Uzbeks, also called Sart, did not live a nomadic life and move from pasture to pasture with the livestock. Thousands of Kyrgyz in Osh and Jalal-Abad regions of neighbouring Kyrgyz SSR voluntarily migrated to the Fergana Valley to herd livestock. They went to three provinces of the Uzbek SSR – Andijan, Namangan and Fergana, and one province of the Tajik SSR, Khujand. Millions of livestock from collective and state farms in the valley were taken by these Kyrgyz migrants to the Alay, Kara-Kulja, Bazar-Korgon, Yspy, Chil-Mayram and Chatkal *jailoo* in present-day Kyrgyzstan. As a result, every collective farm in Uzbekistan had between ten and fifteen Kyrgyz herders living there with their families. Among them were Köchümkul, recently hired as a herder in the “Budyonnyi” collective farm, and Myrzabek, Töröbek, Jumabek, and Erkinbek from the Besh Kaman clan, Dubanakul from the Keldei clan, and Kurmanbek from the Munduz tribe, who migrated with him. They and their families lived and worked in Uzbekistan until the disintegration of the Soviet Union, in 1991.

During World War II, peoples in the Soviet Union experienced many hardships and sad days. There were shortages of food and clothes. Due to the lack of technical equipment, all work was done by hand. Men between the ages of 16 and 50 were mobilised to the front line. Only those who were needed for work behind the front, including herders, were exempt from the War.

On Sundays, there was a big bazaar in Khakul-Abad village, the main centre of Naryn district of Uzbekistan’s Namangan province. Thousands of people from villages near and far came flowing into the bazaar on foot, horses, donkeys, bicycles, or horse and donkey carriages. There were also a

small number of SUV-type cars, which people called “VILiS”.⁴⁵ Even though the impact of Soviet culture was unquestionable, bazaars like the Khakul-Abad bazaar maintained their eastern flavor, and Uzbeks have a long tradition of trading in the bazaar. As in other bazaars over time along the ancient Silk Road, one could see the achievements of human civilisation and buy and sell almost anything. Livestock was a big draw. The cattle bazaar was at its peak of trading. On one side of the bazaar were goats and fat-tailed sheep from the Hisar Mountains. On the other side were horses and cows for sale. In other sections, donkeys and chickens were available. Every Sunday, people would come to buy and sell livestock. You could see people wearing the skull cap (*dopu*) of the Uzbeks, the felt hat (*kalpak*) and the round fur hat (*tebetey*) of the Kyrgyz, the European chapeau (*shlyapa*), as well as people wearing white or blue scarves, who were doing business. Some are selling livestock and others are buying livestock. Others are playing the role of mediator (*daldalchylyk*), making the sellers and buyers shake hands, saying “Be blessed! It is a good deal, sell it at this price!”

One Sunday at the bazaar, Köchümkul hears shouting; “Catch them! Run! Don’t let them go!” Soldiers carrying guns appear from all directions. Loud gun fire is heard as a group of young Uzbek men run past him and jump over a nearby mud wall. Those who do not escape are driven like cattle into a grain storehouse by the soldiers. They are looking for men who have not joined the army and are sending them to the front line on freight trains. Köchümkul is among those locked inside the storehouse. A blond Russian officer approaches him and asks “Who are you? Give me your documents!” Köchümkul gives the soldier his herder’s exemption card, issued by the local military commissariat. After studying the card and seeing the confident look in Köchümkul’s eyes, the officer lets him go. He happily folds the paper, puts it back in his pocket and leaves. Filling the two sides of his saddle bag with goods he bought at the bazaar, Köchümkul returns to his home. Seeing their father from a distance, seven- and nine-year-old Anarbay and Anarkul, who were playing in front of the barn, come running up to him, shouting “Daddy,

⁴⁵ “VILiS” stands for “Vladimir Il’ich Lenin and Stalin”. This model was officially called “UAZ” which stands for Ul’yanovskii avtomobil’nyi zavod (Ul’yanov Automobile Factory).

daddy!” Realising again how lucky he is to be there, Köchümkul places two rooster shaped lollypops and a handful of dried apricots from his saddle bag inside the skull caps of his boys.

The Great Patriotic War

The winter of 1941 was very difficult for those fighting on the front lines and for those who stayed at home. Fascist Germany, led by Adolf Hitler, wanted to conquer Europe and destroy the young Soviet state. The German army was quickly approaching Moscow. The newly created 316th Rifle Division,⁴⁶ made up of soldiers from Kyrgyzstan and Kazakhstan and headed by Major General Ivan Vasilyevich Panfilov, played an important role in protecting Moscow from the enemy. In November 1941, the Division guarded the Volokolamsk highway leading to Moscow from the west. They bravely resisted the continuous attacks of the larger Fascist army, holding the line until the last bullet and missile was shot.

The heroic defense of Moscow by 28 Kyrgyz soldiers from the 316th Division is legendary. Lieutenant Klochkov of the division turned to his soldiers, many of whom were injured and exhausted after resisting attacks for two days, and said, “Comrades! Russia is wide, but there is no land behind us to retreat to! Moscow is behind us!” The soldiers fought until the last drop of their blood spilt at the threshold of Moscow. Major General Panfilov and his soldiers were posthumously awarded the honourable title “Hero of the Soviet Union”. Among them was Düishönkul, a man from Sary-Özön, in the Chüy valley in Kyrgyzstan.

As the enemy attacks intensified, they grew closer to Moscow. When they were just 30 kilometers away, the sounds of their cannons were heard and chaos broke out in the streets of the city. Spies and separatists began provoking people. Some citizens took their belongings and families and escaped to the east. Under the leadership of Iosif Vissarionovich Stalin, General Secretary of the Central Committee of the Communist Party and Premier of the Soviet State, hundreds of important plants and factories were

⁴⁶ This division was formed in August of 1941 in the city of Alma-Ata, Kazakhstan. I. V. Panfilov, who was its commander, served as the military commissar of the Kyrgyz SSR.

transferred east to the Urals, Siberia and Central Asia to avoid occupation by the enemy. Well-known scientists, scholars, performers, artists and millions of women and orphan children were also evacuated. Ministries, administrative entities and organisations, as well as the mummified body of Lenin, were moved to the city of Kuibyshev for security. Playing the major role in Soviet decision-making during World War II, it is widely assumed that Stalin himself made all important decisions in the Kremlin.

Some intellectuals and scholars list Lenin and Stalin among those great historical personalities – along with Alexander the Great, the Prophet Muhammed, Genghis Khan, Timurlane, Napoleon, and Hitler – who greatly affected the world’s development and historical renewal. Without Lenin, would the Great October Revolution have succeeded, and in what kind of condition would the peoples of Central Asia be today? Whatever the answers are to these questions, historical events prove that individual people play an important role in the socio-economic and cultural life of society.

In the Chatkal Jailoo

It was April 1942. The farmers are busy in the fields with hoes in their hands. The Kyrgyz herders of the collective farm prepare their horses and supplies to leave for the remote Chatkal *jailoo*. To reach their destination, they will pass through the farms of Uzbekistan, through the territory of Kyrgyzstan north of the Üch-Korgon bridge, pass through Mailuu-Say, Irinjit, Kerben, and Aktam villages, and from there, the villages of Pacha-Ata⁴⁷ and Ölöng-Bulak, through the gorge of Chanach, and a mountain pass. The journey will take a herder and his *köch* about fifteen days.

Köchümkul, who tends the collective farm’s livestock (horses, sheep, goats and cows) and his family move to the *jailoo*. Their *köch* includes about 200 sheep and lambs and 35 horses. Köchümkul’s 14-year-old son, Kochkorbay, leads the *köch*, riding a brown stallion with a white spot on its forehead and holding an *ukuruk*, a long stick made from the mountain ash tree, in his hand. He is driving the horses and two donkeys loaded with

⁴⁷ The correct pronunciation of the place is Padysha-Ata (Padishah Father), but local people pronounce it as Pacha-Ata.

sacks of flour and coarse salt, to be licked by sheep. The horses walk faster than other livestock; if they are driven without stopping, they can walk over 100 kilometres per day. Often, members of the *köch* drive the horses from early in the morning until noon, find a comfortable place, and then let them rest until the remaining members of the *köch* catch up, and spend the night.

Riding their horses and pulling a camel with the load, Köchümkul and Rapia arrive where the horses are waiting in the evening. They pitch their small temporary tent and begin making the evening meal. Anarbay and Anarkul, who are eleven and nine, had driven a large herd of sheep. They either walked or rode their donkey and sometimes put the weary and weak lambs and kids into the woven saddlebag on the donkey's back. They arrive where the *köch* has stopped. After rounding up the sheep and unloading the donkeys, they eat the meal their mother prepared and fall fast asleep.

The next day, the *köch* starts out again, with the young boys, feeling sleepy and tying bread around their waists, reloading their donkeys and driving the sheep. Anarbay and Anarkul grew up tending livestock and could not attend school. Their older brother Kochkorbay attended primary school from 1939 to 1941, when the family moved to Ketmen-Töbö and he learned how to read and write. Later, as married adults, Anarbay and Anarkul, who by nature were intelligent and resilient, studied in adult *likbez* schools.⁴⁸ They learnt how to read and write within a year.

In mid-May, after 15 days, weak and tired, the *köch* finally arrives at their camping site, Ak-Suu, in the highest part of the Chatkal *jailoo*. They

⁴⁸ *Likbez* stands for “*likvidatsiya bezgramotnosti*”, i.e., elimination of illiteracy. The Soviet government organized a special campaign to eradicate illiteracy among the population of the RSFSR in the 1920s and 1930s. Short term courses were offered to Kyrgyz adult men and women to learn to read and write in Kyrgyz and also in Russian. The *Likbez* campaign was started on December 26, 1919, when Lenin signed the Decree of the Soviet government “On eradication of illiteracy among the population of RSFSR” (“*O likvidatsii bezgramotnosti sredi neseleniia RSFSR*”). According to this decree, all people from 8 to 50 years old were required to become literate in their native language. 40,000 liquidation points (*likpunkty*) were arranged to serve as centres for education, and achieving literacy (Nar, Nina, “The Campaign against Illiteracy and Semiliteracy in the Ukraine, Transcaucasus, and Northern Caucasus, 1922–1941”. In *Soviet Education*. Kline, George Louis. New York: Columbia University Press, 1957.

quickly forget the difficulties of travel and begin tying the foals to the *jele*, on a green field on which all kinds of wild flowers blossomed. Sheep and goats are milked, providing plenty of milk to drink and to make yogurt, butter and cream. Weary, thin children soon develop bellies and red cheeks. Neighbours and relatives, who had arrived earlier, invite the new arrivals to their homes for meals. The egg-like yurts are pitched about a kilometre away from each other, and the triangular storage teepees next to each yurt make the *jailoo* look even more beautiful.

The Kyrgyz who lived in the mountains were resilient and free-spirited. They went about their daily activities despite pouring rain, hail showers and strong snow storms. One day, after several rainy and windy days, the children come to Rapia asking: "Mother, when will the rain stop? We are tired of it". Rapia, who possesses rich knowledge of Kyrgyz customs and traditions and is well versed in proverbs and sayings, says, "Oh, my boys, the weather's wickedness goes away, but the person's wickedness doesn't. Do not wish or do anything bad to anyone. Always be kind. If a person does not return your kindness, God will return it to you one day".

Köchümkul also shares the rich Kyrgyz culture with his children, making his boys sit next to him and telling them interesting stories from the past, histories of the various Kyrgyz tribal groups (*sanjyra*), epic poems about Kyrgyz heroes, and words of wisdom he has heard from elders. He is a skilled and patient storyteller; modulating his voice and making the children feel as if they are participating in the story. When Köchümkul tells them about his difficult childhood, growing up without his father, being scolded by others, feeling hungry and wearing old and patched clothes, his sons feel bad for their father and tears flow from their eyes. There are no books, radio or television, and the words and stories of their father are deeply instilled in the minds and hearts of the children, helping them develop their minds and shaping their worldview.

Although life in the *jailoo* can be joyful, each person works hard to fulfill his or her particular responsibilities. Rapia is responsible for the washing and cooking and for milking the livestock. Köchümkul takes his ax and rides to the mountain foothill to cut dried-up juniper trees, driving a donkey to carry the firewood. Fifteen-year-old Kochkorbay gets up early and drives

the mares to the *jele* for milking. He ties the foals to it and makes *koumiss* all day long. Eleven-year-old Anarbay puts bread and a bottle of *ayran* in his jacket and tends the sheep from early in the morning until late evening.

Even nine-year-old Anarkul is busy. He ties all the kids and lambs of the milking sheep and goats to the *kögön*. When the sheep leave the corral, he tends the lambs and kids separately from their mothers until noon. At noon, in the heat of the day, he helps his mother to milk the sheep and goats by holding them still. It is a hard job because flies and mosquitoes bother the animals. Suddenly, a fly lands on the little boy's eye as he is holding a sheep by her neck. His eye begins to itch and hurt and tears start flowing. The pain is unbearable. He goes into the shade of the tent, rubbing his eye, which is turning red. Rapia quickly puts her bucket on the ground by the tent and approaches him. "Oh, my dear! You should have watched out for the flies. This cursed fly can be very dangerous. Come to me". She scoops up a tablespoon of soft cream cheese, places it on a clean piece of cloth, and ties it to his eye. "Now the worms in your eye will come out by sticking to the *süzmö*" she says and continues her work.

After about an hour and a half, the pain and irritation grow stronger. Anarkul feels the worms moving deeper into the corner of his eye. Unable to bear the pain, he begins crying and scratching at his eye with his hands. "Be patient, my boy. I will now drop medicine into your eye", says his mother calmly. She takes a bottle from the *kongul*,⁴⁹ adds a pinch of the black medicine and five drops of water on to the corner of a handkerchief. Saying "Here, my son. Lie down on your back and open your eye wide", Rapia leans over and squeezes the medicine from the handkerchief into his eye. The boy springs up as if bitten by a bee. Rapia has put naswar juice in his eye. After about ten minutes, Anarkul's eye stops hurting, as the worms die of suffocation in the naswar's bitter juice. The little boy happily runs to the spring on the hill side and washes his eyes and face with the clean water.

Nights in the *jailoo* are beautiful, inspiring emotions and feelings in teenage boys and girls, and young men and women. One evening, after the

⁴⁹ *Kongul* is the storage place under a wooden bench onto which sleeping blankets, pillows, and sit-on mats are stacked. It is located on the far end of the yurt opposite the entrance.

sheep and cows return to the coral, the foals are set free from the *jele*, and the people finish their dinner. A cool breeze blows as the full moon appears from behind the snow-capped mountain peaks, sending its silver light over the *jailoo*, making it bright like milk. The scene reminds someone of the following verse written by Jumakan Tynymseyitova, a well-known Kyrgyz poet:

When I sat by the lake washing my face,
The moon appeared looking beautiful over the mountain.
I saw your image on the lake
As if a white sail boat were floating on it.

On nights like this with a full moon, the youth gather on the green fields and play *ak chölmök*, a game played with a white stick or animal bone, until midnight. Köchümkul's three sons join in. The number of players reached thirty, among them Anarbay, Askarbay, Anarkül, Alymbay, and Myrzabek's daughters Seken, Uulbü and Domon. The children are divided into two groups. The white leg bone of a sheep is thrown in a random direction. The goal of the game is to find the thrown bone and bring it to a designated place. The bone can be seen clearly on the grass under the moonlight. The person who finds the bone tries to bring it to the finish line, without drawing the attention of others. Those who noticed the winner try to get the bone by chasing, catching and wrestling the winner to the ground. The sound of the children's shouts echo through the *jailoo*. "Catch him!", "Block her way!", "Throw it this way!" and "Run! Come on!" are heard as the children pile on top of the person with the stick or chase after them and trip them. The youth are carried away by the game, and sing songs loudly. They do not return home until dawn.

Post-War Life

The war years are remembered as being tough. There was poverty, and black letters sent from the front lines notified people of the deaths of their fathers, sons and brothers. Like all Soviet peoples, Köchümkul and the other Kyrgyz herders in Soviet Uzbekistan welcomed news of the "Great Victory" with joy.

As many as 28 million people from the Soviet Union died in the war. Of the 360,000 men who fought in the war from Kyrgyzstan, only half returned to their homeland. As many as 180,000 died on the battlefield, where their bodies were left. For bravery, 73 people from Kyrgyzstan were awarded the honorary title “Hero of the Soviet Union”, 14 of them ethnic Kyrgyz. Köchümkul’s cousins and younger brothers Raiymbek, Yrysaly and Orunbay return safely from the war, and live a prosperous life with their children until the end of their lives. However, brave young men like Tasmabek, Kochkorbay and Joldubay perished. Rapia’s younger brother, 16-year-old Jusupbek, the stout son of Mamy, from the Munduz tribe, died and remained in the Belarussian forests, along with his fellow soldiers. The family received no notification letter, and Rapia grieved her brother’s death until the end of her life. When she remembers him, she wears a big scarf loosely on her head, sits on the *tör* inside the yurt facing its wall, and sings *koshok* or lamentations. She begins her lamentation song with a sad melodious voice “oo-oo, iiy-iyy, a-aa”. She composes rhyming verses from the bottom of her heart. Her verses break the heart of the listener. Her sad voice travels through the surroundings, calling to all of nature to listen. It is as if nature merges with the sad tunes of a magical voice, submits itself to the secrets of the universe and sinks into the bottom of life and death and light and darkness. In her lamentation, she sings about how her younger brother grew up, how he studied well in school and how he went to the war to protect his people and land. Rapia creates poetry, pausing after each couplet, modulating her voice. She weeps, and then begins a new verse:

May the white falcon not catch
The white dove flying in the sky.
May the bullet of death not hit
My younger brother who has gone to the war.
May the blue sky lark not catch
The blue dove flying in the sky.
May the bullet of the Germans not hit
My brave younger brother.

After singing for almost two hours, Rapia wipes her eyes and face with the tip of her scarf, slowly gets up and washes her face. She then busies herself with work around the house. The Kyrgyz believe that when a person cries, truly pouring tears from their eyes, they feel better and lighter.

The Great Patriotic War, which profoundly affected millions, ended in May 1945 with a victory for the Soviet people and their allies. Following the war, the Soviet nation saw its task as restoring its destroyed economy, showing the advantages of the socialist system to the world community and surpassing capitalist countries headed by the United States in political, economic and cultural spheres. This was not an easy task.

On 5 March, 1946, less than a year after the war ended, former Prime Minister of the United Kingdom, Winston Churchill, gave his famous “Iron Curtain” speech to a crowd of 40,000 at Westminster College, in the small Missouri town of Fulton. He spoke at length about the future development of the world after World War II, and said: “From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic, an iron curtain has descended across the Continent. Behind that line lie all the capitals of the ancient states of Central and Eastern Europe. Warsaw, Berlin, Prague, Vienna, Budapest, Belgrade, Bucharest and Sofia, all these famous cities and the populations around them lie in what I must call the Soviet sphere, and all are subject in one form or another, not only to Soviet influence but to a very high and, in many cases, increasing measure of control from Moscow.⁵⁰ It was the beginning of the “Cold War”, the war between the socialist and capitalist systems.

From 1946 to 1950, the Soviet nation focused on rebuilding its economy. Inspired by their great victory, the Soviet peoples worked hard and made great progress within a short period of time, restoring thousands of cities, villages, collective and state farms, plants and factories in the western part of the country.

The life of the Kyrgyz herders of Soviet Uzbekistan improves as they begin to own livestock and houses. They live alongside their Uzbek brothers, participating in each other’s feasts and celebrations. The name of the Budyonnyi collective farm is changed to Pobeda – Victory – in honour of

⁵⁰ <http://www.churchill-society-london.org.uk/Fulton.html>

the Great Victory. Each year, life improves. The economy grows stronger as agricultural production increases and new technologies are used. People see major changes as they build new houses with asbestos cement and metallic roofing and painted walls. Many schools, culture houses and libraries are opened. Streets are paved with rocks, sand, and asphalt and buses begin to carry commuters.

The advantages of the socialist system become apparent. USSR became one of the world's two superpowers. With the assistance and support of the USSR, one third of the world chooses the path of socialist development in which private property becomes public property within a planned economy. Great achievements and innovations are made in science and major construction projects are underway. By investing heavily in new military technology, the Soviet state joins the great powers of the world.

Fearing that the USSR is getting strong and that socialist-communist ideology is spreading too quickly, capitalist countries headed by the United States begin the "Cold War" by establishing military bases and allies all over the world and use mass media to try to influence the world community. The goals of military alliances and political and economic cooperation groups such as the North Atlantic Treaty Organization (NATO), Central Treaty Organization (CENTO), and Association of South East Asian Nations (ASEAN)⁵¹ and the state-sponsored broadcasting stations "Radio Liberty", "Voice of America", "British Broadcasting Corporation" (BBC), and "Radio Free Europe" stand against and undermine the socialist system headed by the USSR. They spent billions of dollars to achieve this goal during the Cold War.

Kochkorbay's Marriage to Kumu

It is the autumn of 1948. Wearing his black fur hat and a gray camel's wool coat, gently hitting the neck of his Karager horse with a whip and his feet hitting against the horse's belly, Köchümkul rides down from the Chatkal *jailoo* to visit his relatives in Kyzyl-Jar. The goal of his visit is to find

⁵¹ ASEAN was created in 1967.

a suitable wife for his oldest son, twenty-year-old Kochkorbay – to make his head two heads by the time winter arrives. He reaches Kyzyl-Jar at sunset and ties his sweating horse near a small black house in a ravine of Jyl-Kol valley.

Disturbed by the sounds of the dogs' loud barking, Aiymkül goes outside. Seeing Köchümkul, she cries, "Oh, Köchümkul, welcome! What brings you here?" She tells her little boy, who is playing nearby, "Take the horse to the stake". After inquiring about each other's families, Köchümkul expresses his condolences to Aiymkül for her late husband, Düyshöbay, who passed away a year ago. Apologising for not being able to come to Düyshöbay's funeral, Köchümkul recites a prayer from the Qur'an, signifying "Amen" by stroking his face with his two palms. Aiymkül, who has aged from grieving for her husband, tells her old friend about all her problems with tears in her eyes. They eat dinner and drink *bozo*.⁵² Looking at Aiymkül and her sons Abdylda, Asanbek and Törö and her daughter Kumu sitting inside the small room under the weak light of an oil lamp, Köchümkul begins: "I see that you buried the noble man, Düyshöke in the ground. We will all go there when our days end. As people say 'one can live well, but one cannot die well.' No one can be a support pole to the world. People die and leave, but the living remain behind, crying and continuing their lives". They sit for a long time talking about the past, sometimes feeling sad and remembering difficult days, sometimes laughing and recalling happy and joyful days and events. Abdylda, who is now an adult asks Köchümkul about the lives and traditions of people in Uzbekistan.

After a long conversation, Köchümkul tells them why he is visiting, "Alas. It would have been good if my uncle Düyshöke had been alive. His three sons and a daughter remained behind him. May God give you strength, Aiymkül, as you are raising them alone, not letting them feel the absence of their father. To tell you the truth, I came to you to become in-laws with you". When he says this, Aiymkül, who was sitting calmly, looks scared. Kumu, who was sitting by the *dastorkon*⁵³ serving tea, quickly leaves the room.

⁵² A traditional fermented drink made from millet or corn.

⁵³ Tablecloth spread on the floor onto which food and tea are placed.

“What did you say? In-laws? With whom?” Aiymkül says, giving Köchümkul a surprised look. He replies, “Who else would it be? My oldest son Kochkorbay turned twenty. Your daughter turned seventeen. It is our duty as parents to marry our youth”. Aiymkül did not say a word for a few seconds and then gently says, “How will it look if we become in-laws, since we are related (i.e., from the same clan)?” Abdylda, her oldest son, sits quietly listening and then joins the conversation. “My uncle Köchake is right. To whom else would we give our sister if not to Kochkorbay? I know him well, since we are the same age and we studied at the same school in Ketmen-Töbö”. After a long conversation, both sides agree to become in-laws. Köchümkul, father of the groom agrees to pay *kalyng*, or bride price, according to Kyrgyz custom. Aiymkül, the bride’s mother agrees to give the *sep* or dowry, which includes necessary items for starting a new life. They agree to have the wedding feast and fetch the bride from Kyzyl-Jar to Khakul-Abad before the cold of winter.

On the agreed upon day, the groom, his family and his best man arrive at the bride’s house. The bride’s family offers a small feast, slaughtering a sheep and inviting their close relatives and neighbours. When it is time to take the bride, they load her dowry onto two camels and a horse. A party of ten people on horseback escorts the bride and sets off for Uzbekistan. They pass through the Üch-Korgon Bridge on a road slightly covered with snow. Kumu, the new bride, rides a big, reddish horse decorated with silver harnesses, which her father Düishöbay had made when he was alive. She wears a white scarf on her head, a new red silk embroidered coat, leather boots and sparkling silver rings and bracelets made by her father. The Uzbek-Sarts, who have never seen a Kyrgyz *köch* like this one, run out from their houses and watch over the mud walls saying: “Wow, look at them, look at the camel, yes, it is a camel!”

Passing through the fields, fruit tree orchards and crooked streets and villages with mud houses, the *köch* arrives at the sheep barn of Syrmak village of the Pobeda collective farm in the evening. They unload their camels and horses. The sheep barn is about fifty metres long and ten meters wide, and was built with raw bricks with a long thick log at the centre, supported with additional poles that make a triangle shape. The roof is covered with asbestos

cement shingles. A one-bedroom mud house especially built for the herders stands near the barn. The party pitches the yurt that was given to the bride by her family on a flat area near a big walnut tree on the west side of the house. When they spread out the yurt's frames, lifting the central *tündük*⁵⁴ and attaching the *uuks* (long poles), the Uzbek women, who came to see the new bride, smile as they watch the yurt's construction in astonishment and even try to help. After the felt coverings are placed on the yurt and reed mats placed on its sides, the Kyrgyz hang embroidered colourful Kyrgyz *tush kiyiz* (wall hangings) and other decorative items on the walls of the yurt. Applied felt is placed on the floor, and the mattresses, blankets and pillows are folded and stacked on a wooden bench. On the right side of the yurt, they hang an embroidered *köshögö* (curtain) fabricated from red silk textile, and made the new bride sit behind it. The next day, they slaughter a horse and host guests from near and far, serving meat and rice pilaf. The guests finish eating and give their blessings to the host and the newlyweds.

The Uzbek Soviet Socialist Republic became the fourth largest cotton producer in the world. Cotton production was a priority and there was not much development in the livestock sector. However, each collective farm was still obliged to fulfill meat, milk and wool quotas based on its stock of animals. In the early 1950s, the newly married brothers Kochkorbay and Anarbay tend between 40 and 50 horses on the collective farm and Köchümkul tends about 300 sheep with his youngest son, Anarkul. They themselves make the equipment they need, such as harnesses, saddles, ropes and whips, and household items. As the saying goes, "If you have a skill, use it well". Another Kyrgyz saying is "Seventy skills are not enough for a young man". Köchümkul, who mastered carpentry at a young age, makes bowls, spoons and even a *komuz*, the traditional three-stringed lute of the Kyrgyz.

The *komuz* is made from the wood of an apricot tree, and its cover was made from the trunk of a pine tree and glued to the main body with the plant root called *chyrych*. Its strings are made from the dried intestines of a four-year-old sheep. The beautiful sound of the *komuz* mesmerises the

⁵⁴ The round wooden structure at the top of a yurt, where smoke goes out and light enters.

listener. In his free time, Köchümkul throws his coat over his shoulders, sits on the small hill at the edge of the sheep barn, and plays his *komuz*. People, young and old, gather around him to listen to his *komuz* melodies. His skill and natural musical talent are transferred to his three sons, and his grandchildren and great-grandchildren also enjoy *komuz* music and singing.

New bride Kumu quickly adapts to life in Uzbekistan. She easily learns how to make rice pilaf and how to bake bread in the clay *tandoor* oven by heating it up with dried cotton stalks. She also learns how to speak Uzbek. Due to her outgoing, kind and cheerful personality, she quickly becomes friends with the neighbouring Uzbek young women and girls, and they call her Kumuru in Uzbek. Not a year had passed when, in 1950, she gave birth to a baby boy and named him Alymkul. However, the baby died when he was only three months old. Soon after, in mid-summer, she gives birth to her second son, in the Ak-Suu *jailoo* of the Chatkal Mountains. The birth of this baby brings great joy to her in-laws, Köchümkul and Rapia. From the day he was born, they show him deep love, praying for his health and taking good care of him. They offer a *jeentek* feast with relatives and neighbours, and give a name to the baby. In the past, the Kyrgyz gave all kinds of names, such as Baltabay (Wealthy⁵⁵ Ax), Tezekbay (Wealthy Dung), Koybagar (Sheep Herder) and Otunchu (Woodcutter). Although Köchümkul is not a *mullah* or a religious man, he tries to observe the five pillars of Islam and wants to give his grandson a Muslim name. Luckily, that day his close relative, Atakan Mullah, happens to visit. Köchümkul asks him to name his grandson. Atakan Mullah is the grandson of Mingbay's older brother, Kalybek, who is the oldest son of Shelchoro. He is a tall man with fair skin and a big white beard. He speaks fast and has religious knowledge. Drinking *koumiss* and sitting around the *dastorkon*, Atakan Mullah closes his eyes and says, "Dear Köchake, if you agree, may your grandson's name be Mamatkerim". Köchümkul, who sat quietly listening to Atakan Mullah, asks, "Dear respected Mullah, what is the meaning of the name you want to give?"

⁵⁵ Many Kyrgyz personal names have the word *bay* (wealthy, rich) or *bek* (strong, leader) attached at their end.

“It is the Kyrgyz version of our Prophet Muhammad’s name. Our Prophet is the messenger of God on Earth and spread Islam to the world. The Almighty Allah sent the Qur’an to this man, he is the last prophet and no other prophet will arrive after him until the Judgement Day”, the Mullah replies. When he said these words, everyone agrees and blesses the baby by raising their hands and stroking their faces with their palms. They bring the bundled-up baby from the yurt. Atakan Mullah gets up from his place, faces the direction of Mecca, and recites the *azan* (call to prayer), shouting the name Mamatkerim three times into the baby’s ear.

Grandfather and Grandson

Many years pass. After Mamatkerim, Kumu and Kochkorbay bear two sons named Abdykerim, Myrzakerim and a daughter named Syrga. As is Kyrgyz custom, the grandparents adopt their first grandchild, Mamatkerim, before he turns one by weaning him from his breast milk. They spoil him a lot, taking him wherever they go and giving him whatever he wants to wear and eat. Since the Kyrgyz like to express their love to their children by calling them amusing pet names, they begin calling the boy “Mamesh” instead of his full name “Mamatkerim”.

As Mamatkerim begins to speak, his grandfather Köchümkul is always at his side. When they move from one pasture to another in the *köch*, Kochümkul sits the boy in front of his saddle on the horse. If after walking, the boy’s feet get tired, he lets him stand behind the saddle and hold on to his shoulder. As they move around, he tells the child about everything surrounding them, as if he is speaking to an adult. The little boy attentively listens to the wise words, proverbs and sayings of his grandfather and asks him questions. His grandfather satisfies the boy’s curiosity by patiently answering all his questions. After riding for a while, he and Mamatkerim dismount. He gives the child water, scooping it in his palms from a fast-flowing creek. After a short rest, they mount their horse and continue on their way. Following the horse’s pace, Kochümkul hums old songs while his grandson observes his surroundings, looking at the distant snow-capped mountains covered with juniper and pine trees, the white clouds in the sky and all the creatures and scenes that are new to him.

“Grandpa, what is it?”

“It is a crow”.

“How about that one?”

“That is a magpie”.

“How do they fly?”

“They have their wings, my son”.

In this way, they continue on their journey. Behind them, on the curvy, rocky road, Mamatkerim’s grandmother rides a gray mare with a saddlebag and leads a camel with a load. Kumu is behind her, riding a reddish mare with a white spot on her forehead. She has two sons with her, one in front and the other behind her saddle. At the end of the *köch*, Kochkorbay rides a black stallion holding an *ukuruk* and driving a herd of mares.

As always, the *köch* creates a beautiful symphony of sounds made up of animal hooves, flowing water, the neighing of foals and yearlings, and birds calling out after being disturbed by the passing *köch*. The little boy is developing a deep love and admiration for, and interest in, the world that surrounds him. He struggles to find answers to his many questions: “Who created these mountains and the glaciers on them? Why does water flow? How do the forests grow? Where do the animals and birds come from?” With such questions, his grandfather is never bored and he patiently tries to explain all the things he is asked about. When faced with difficult questions, he says, “My son, don’t rush to know that now. You will find out when you grow up”.

After spending six months in the *jailoo*, the herders make the fifteen-day journey back to their winter places in autumn. They load their yurts and other belongings onto the trucks provided by the collective farm and the women and children sit among the loads on the trucks.

Life on the Collective Farm

When the *köch* returns, they find the cotton crop is being harvested, with intensive cotton picking underway. The cotton picking season

lasts from September to December. Every able-bodied person, including schoolchildren, is mobilised and working in the field.

Under the Soviet collective farm system, the state gave quotas to farmers. The collective was expected to yield at least 3.5 to 4 tons of crops from each hectare of land and turn it over to the state. The Soviet planned economy made the state rich by using forced labor and exploiting people by paying them miserable salaries. The reality over time differed from the principles of Soviet policy and life earlier in the postwar period. Despite the long hard work, people were not paid enough and those who did not fulfill their daily quota were punished in different ways, such as making them work extra hours until late evenings or scolding them at official meetings. The state distracted people from these injustices by introducing titles and awards such as “Hero of Socialist Labour” and “Winner of the Socialist Contest”. They praised hard workers at meetings and in the media, and awarded prizes such as cars, motorcycles and carpets. Awards were discussed in the local collective farm’s meeting and approved by the district government committee. Recipients received their award only after making a full payment covering its cost.

The hardship extended to other areas of Soviet life. Certain items necessary for people’s living such as meat, cooking oil and clothes did not reach the common people but were sold secretly for higher prices in Soviet stores. People who worked in stores had a better life relative to people working in other professions. The lives of collective farm workers were difficult.

The City of Khakul-Abad

There is a history behind why this place is called Khakul-Abad. The Kokand Khanate, established in 1709 by Shakhrukh *biy*,⁵⁶ tribal leader of the Uzbek Ming tribe, was destroyed by Russian colonisers in February 1876 during Khudayar khan’s rule. The Kokand khanate occupied many regions of Central Asia including the Fergana Valley, Chüy, Naryn, Issyk-Kul, Talas,

⁵⁶ Kyrgyz term used for a tribal leader or judge.

Osh, Jalal-Abad, Alay, Tashkent, Khujand, Hissar and Kulyab, and rivaled the powerful Emirate of Bukhara. The khans of the Khanate periodically gave rewards to influential people such as viziers, *atalyks* and religious leaders from various regions for their service to the khanate. Areas of the khanate, including villages and their inhabitants were given to these people as property. As owners of these lands, they helped fill the khanate's treasury by collecting taxes from local inhabitants, and became immensely rich in the process. The names of these historical border posts "Khakkulu chek", "Sheraly chek", and "Sharikhan chek" are still used today.

One border post area was given to Khakkulu, a military commander of Khudayar khan. The land under his control was at the very centre of the Fergana Valley. It included a fertile zone with thousands of hectares of agricultural land and many villages between the Naryn and Kara-Darya rivers. Khakkulu turned these villages into beautiful places, digging ditches for irrigation and planting all kinds of fruit trees and flowers. The largest village in this region was named in honour of Khakkulu, Khakul-Abad, which means Beautiful Khakul.

In 1861, Russian colonisers, who came via Western Siberia, approached Kazakhstan and the Chüy Valley in northern Kyrgyzstan. They built the Uzun-Agach fortress, which threatened Kyrgyz territory belonging to the Kokand khanate. In 1862, the Kokand Khanate, fearing Russia's colonisation policy, and aiming to strengthen the Khanate's northeastern border posts – Merke, Pishpek (now Bishkek), Tokmok, Kurtka and others – sent horsemen under the leadership of Khakkulu to Uzun-Agach to block the road. They set out from Kokand, and after a month of traveling over a thousand kilometres through Tashkent, Chimkent, Pishpek and Tokmok, reached their destination. Their mission was to stop the Russian colonisers and if possible, to destroy their first garrison at Uzun-Agach. Another Kokand Khanate army, made up of Kyrgyz horsemen led by Alymbek datka,⁵⁷ was sent to Uzun-Agach to help Khakkulu and his men. To get there, Alymbek Datka and his men traveled through the Kök-Art mountain pass to the east of the Fergana Valley. They traveled through Toguz-Toro, Naryn and Song-Köl, and down the Boom Gorge, planning to join Khakkulu's army near the fortress of Tokmok.

⁵⁷ *Datka* is a title for "general" that was in use during the reign of the Kokand Khanate.

However, Alymbek datka's army did not arrive as scheduled, and Khakkulu decided to attack Uzun-Agach fortress with his own forces. The fortress was surrounded by high walls on all sides armed with cannons. The soldiers of the Kokand khanate were equipped with curved swords and old black guns. Despite that, Khakkulu ordered the Kokand horsemen to attack the garrison, and led the attack. With their swords up, and a great hue and cry, the men charged the fortress. When the horsemen in the front were within 150 metres of the fortress, the Russian soldiers, who had learned about the attack in advance, followed their commander's order of "Fire!" and fired dozens of cannons at the same time. The horsemen fell over their horses' heads like mulberries falling from a tree. The bullets of the Kokand soldiers fell short, not even reaching the fortress. The Kokand soldiers continued to approach the fortress, but the Russians' cannon shots extinguished the zest of the charging army and reduced their number significantly. Khakkulu ordered his soldiers to retreat. He had lost one third of his soldiers to death and injury.

Retreating to a bushy gorge, Khakkulu summoned his assistants, heads of tens (*on bashy*) and hundreds (*jüz bashy*)⁵⁸ for a council meeting. They planned to outsmart the Russians by attacking the fortress on all four sides early the next day. They agreed to gather their full strength to reach the gates of the fortress and open them by any means possible.

They began their attack at dawn after their early morning *namaz* prayer. The soldiers were divided into four groups and simultaeneously began their attacks on all four sides. The Russian soldiers, who had studied warfare at military schools, followed strict military discipline, and, based on experience from past battles, had guessed the plan in advance. They responded to the attacks of the Kokand soldiers with cannons, machine guns and bullet showers from carbine rifles. Bullets flying from different weapons hit the attackers and injured their horses, making them scared so that they ran in different directions. The soldiers on horseback tried to avoid the bullets by leaning forward onto their horses' manes, but the swiftly flying bullets successfully met their targets. Within a short time, half of the soldiers fell

⁵⁸ Local military terms used during the Kokand khanate for commanders of ten and one hundred.

to the ground around the fortress, and the rest had no choice but to retreat. Khakkulu, with a leg injury, retreated with his remaining soldiers. After three days of resting at Tokmok fortress, he and his surviving men left for Kokand. Alymbek *datka*, who had been sent to join Khakkulu and destroy the Russians, was still en route, and after hearing the bad news, turned back before he reached Uzun-Agach.

Since it was mid-summer, most people were in the *jailoo*. Leaders and wise men of the Saiak, Sarybagysh, Cherik, Mongoldor and other Kyrgyz tribes met Alymbek *datka* and his soldiers. They hosted them for several days in a specially erected *ak örgöö* – a big white yurt with twelve collapsible side wings,⁵⁹ slaughtered a gray mare and a yearling and offered him delicious *koumiss*. Alymbek *datka* was highly respected among the Kyrgyz in the north, as they shared descent from Adygine and Tagay, of the *ong kanat* (Right Wing) Kyrgyz tribal group. In honour of the guests, Kyrgyz traditional games such as *at chabysh*, *kök börü*, *kyz kuumay*, *jorgo salysh*, *jamby atmay*, and *balban kürösh* were organised on the open field on the shore of Lake Song-Köl. Grateful for his relatives' respect and hospitality, Alymbek left for the Kokand khanate's capital in the autumn of that year. As fighting for the throne continued, internal problems grew, rumours spread, and the situation in the Kokand khanate worsened day by day. Rumors that Alymbek *datka* did not come to help Khakkulu in his fight against the Russians resulted in the beheading of Alymbek *datka* by Mala khan's soldiers.

The Scene in the Bazaar in the 1950s

The Pobeda collective farm is located four kilometres from the district centre, the city of Khakul-Abad. From the city, it could be reached by foot in about an hour. Every Sunday is a big bazaar day in the city. People go to the bazaar to shop for their necessities, such as food and clothes. Following the flow of the crowd, Kumu goes to the bazaar on Sunday, carrying her handbag. Most people travel on foot, some ride their bicycles, and the well-off ride in horse- and donkey-drawn carts. The bazaar lasts from early

⁵⁹ Yurts have different sizes, the largest is called *ak örgöö* and it has twelve collapsible side wings (*kerege*). The most common yurt has six wings.

morning until early afternoon, and attracts both buyers and sellers. Buyers bring goats and sheep to sell. Some carry hens and ducks with their legs tied up on their shoulders. The bazaar is crowded with men and women, old and young, passing each other, shoulder to shoulder, heading in different directions and busying themselves with their errands.

Most Uzbek men wear an *ala dopu* – skull cap with white and black embroidered ornaments, or tie a scarf around their head. They also wear a *chapan* – a long, thin, collarless black coat made from cotton with two side cuts at the hem. Uzbek women cover their head with large white scarves and wear loose, colourful dresses and *maasy* (leather boots) on their feet. Some women wear black *paranjas* covering their faces and carrying a big bundle on their head. Some men wear European suits and a chapeau on their head. The noise in the bazaar makes one's ears tired: the sounds of metallic tools in the master shops, the sellers' shouts to summon their clients, the cry of men pushing handcarts through the crowd; "Posh, posh! Clear the road!" Teenage boys with buckets of cold *chai*, tea or *chalap*, a cold yoghurt drink run around shouting "Yakhna *chai*": "cold tea and cold *ayran*!"

The bazaar is fenced in with mud walls and has four gates. The inner space is divided into several sections, including the cattle bazaar, the grain bazaar, the textile bazaar, the food bazaar, the fruit bazaar and the dishware bazaar. On one side, there are the small shops of master craftsmen. Blacksmiths make all kinds of agricultural tools in their hot embers such as hoes, shovel, scythes, axes and horseshoes. Potters work the clay like dough and make teacups, soup and serving bowls and water jugs. Jewelers wearing eyeglasses are making rings, bracelets, earrings and hair ornaments from precious metals and stones. Carpenters make all kinds of doors and window frames and display them in a row.

In the special section of the bazaar called *chaikoo*, hundreds of Uzbek women sell handmade items such as skull caps, shirts, coats and sashes. They display them in their hands and make their sales pitch: "Please buy mine, mine is beautiful!" In front of a long building (*bastyrma*), elderly men known as *attar* sell all kinds of small items such as chewing gum, slingshots, bicycle parts, dyes, fishing rods, batteries and rubber balls. In the section

where sweets are sold, people sell big chunks of *nabat kant*⁶⁰ candies, hard sugar cubes (*ak kant*), candies made from flour (*un kant*), popsicles in the shape of a hen or rooster (*koroz kant*) and white chewy candies with funnels that became soft in the mouth.

Around noon, the bazaar reaches its peak hour as buyers and sellers negotiate and settle on prices. It is then time to eat. Those who sell homemade food present covered bowls with steam escaping. They contain different kinds of food, including rice and vegetable soup (*mastava*), beef soup (*shorpo*), rice pilaf (*paloo*), dumplings (*manty*), yellow peas (*nokot*) and samosas (*samsa*). The smell of the spices used to flavour these dishes, such as black and red pepper and cumin, is released into the sky and whets one's appetite. Nimble and lively sellers invite people to eat, shouting, "Please hurry, hurry, and try our hot dumplings! Those who do not try them will regret it and those who try them will become strong!" Their hungry customers sit nearby and eat their food. Other people have brought bread from home and buy a pot of tea for ten cents at the *chaikana*, making their stomach full.

Some people come to the bazaar not to buy things, but for entertainment. These are usually well-off and educated men between the ages of thirty and fifty with good jobs. They call each other *ulfatlar*, or party-lover, and occupied one *sörü*, a square wooden bench in the bazaar's teahouse. They collect money to buy what they need to prepare rice pilaf. They buy one kilo of "devizra" rice (red rice), half a kilo of lamb, and 300 grams of sheep's tail fat. They then cook the pilaf in a cauldron of the teahouse. While the pilaf is cooking, they pass time telling jokes (*askiya*) and laughing loudly to show support for each other. They enjoy eating the small crunchy remains of the sheep's fat tail saying, "Oh, the *jizza* is delicious! I love it, really love it!" and praising the man who cooked the meal. They chase their food with vodka. They pour one mouthful of vodka into tiny tea bowls as big as a camel's eye, each taking a turn to make a toast, and as they finish the rice pilaf, they finish one bottle of vodka.

⁶⁰ A special, crystal-like candy made from boiled sugar. Central Asians, especially the elderly, put it in their tea and drink it.

Kumu's Stories

Kumu returns home from the Khakul-Abad bazaar in the early afternoon, carrying a full bag. She gives rooster candy to her young sons, who run up to her when she walks in. She then busies herself with work around the house. Her children, who were born two years apart, play all day long and sometimes fight with each other. They stay awake for a long time after going to bed inside the yurt and beg their mother to tell them stories. Kumu knows many stories. "Listen attentively and I will tell you the story of Tekebay, the old man", she says. "Yes, please tell that!" and the kids move closer to their mother, tuning their ears. Sitting at the foot of her children's bed, she first clears her throat and then begins her story with the traditional opening lines "Once upon a time, in the ancient times..." The children become quiet and, sitting around their mother, get ready to listen with their eyes wide open.

Once upon a time, there lived an old man named Tekebay. He was a short man with a long, unruly beard. One day Tekebay set out on a long road wearing a coat on his shoulders, leather shoes on his feet, and a round fur hat on his head. As he was walking on the road, making the sound "tek-tek", he saw a club under his feet on the ground. Saying: "It might be useful for me, where can one find such a thing?" he took the club and put it in his coat. He continued on his way, walking slowly, and he found a big crochet needle. Saying "It might be useful for me, where can one find such a thing?" he took it and put it in his coat. As he continued walking, he saw a black-striped snake moving near his feet. He grabbed it by the neck and said "It might be useful for me, where can one find such a thing?" and he put it in his coat. Tekebay continued, looking happy and making the sound "tek-tek". He saw a hen's egg lying on the road. Saying "It might be useful for me, where can one find such a thing?", he put it in his coat. Then he found a turtle and put it in his coat saying "It might be useful for me, where can one find such a thing?"

Tekebay soon became very tired and thirsty from his long walk, and decided to rest. He saw a big, beautifully decorated yurt standing before him. He was curious to see what was inside. He entered the yurt and, looking around, he saw a rug and sitting mats on the floor, folded and stacked blankets, sleeping mats and pillows, and embroidered wall hangings. There was no one inside the yurt, which belonged to a witch (*jelmoguz kempir*).

Tekebay was tired and hungry from walking, and he looked at the kitchen side.⁶¹ There he saw a leather container filled with *koumiss* and a bucket filled with fermented yogurt. On the hearth, thick, delicious bread was being baked on the embers. Tekebay, the old man became happy. He sat near the hearth, ate the bread and buried the egg inside the embers. He placed the big crochet needle pointing upward on his sitting mat. He drank the *koumiss* in the leather container, replacing it with the snake. He drank the yogurt in the bucket and put the turtle in the empty bucket.

Knowing that the witch would return, the old man Tekebay went outside and hid under the felt covering of the door, holding the club. Just before sunset, riding her large mortar and using her pestle as a whip, the old witch noisily returned. She looked around and, combing her messy hair, landed in front of the yurt. As if she felt something, she raised her nose up and said, sniffing, "Hmm, I smell the human smell". Just as she was about to step over the threshold and enter the yurt, Tekebay hit her on the head with the club. The old witch became dizzy and, not knowing who hit her, she looked inside the yurt, sniffing and looking for someone, saying "I smell the human smell, I smell the human smell". When the thirsty old witch opened the leather container to drink *koumiss*, she saw a black-striped snake moving inside. When she opened the lid of the bucket to drink yogurt, she saw a turtle swimming inside. When she dug the embers to eat the bread, the egg burst in her face, blinding her. When she sat down by the hearth, screaming and pressing her eyes with her hands, the big crochet needle poked her bottom. As she rushed outside, Tekebay the old man was waiting, holding his club tightly. He smacked the old witch on her forehead, killing her instantly. Tekebay, the old man also died, as he laughed so hard his liver dissolved and his anus got turned inside out!"

The children, who had quietly listened to the story from beginning to end, ask their mother to tell them more stories, saying "Mother, please tell more, we want more!" Kumu replies, "It is enough for now. It is getting late". The children beg for another story. She agrees and begins the story about "Three Girls".

⁶¹ The kitchen (*chygdan*) is located on the right side of the yurt from the entrance.

Once upon a time, there lived an old couple. They had three daughters. The oldest liked combing her hair, the second liked looking in the mirror and the youngest liked wearing a necklace. One day, their mother passed away and their father took another wife, who brought her own daughter with her. The stepmother ordered the old man to get rid of his three daughters. It was the time when the wild berries were ripe. The poor old man gave his three daughters three buckets with holes in the bottom and another bucket without a hole to his stepdaughter. He took them to the forest, and said, "I will fetch wood with an ax making the sound "tok, tok". After filling your buckets with berries, you should come to me. The stepdaughter filled her bucket and found her stepfather quickly, but the other three girls could not fill their buckets. The man left the forest with his stepdaughter. But before he left, he hung a wooden club to a tree, which made the sound "tok, tok". Hearing the sound, his three daughters thought that their father was still cutting wood and they continued to pick berries to fill their buckets.

After a while, they checked their buckets and realised that they had holes. They somehow managed to fill the holes, filled their buckets and returned home. But they found the place empty. Their father, stepmother and stepsister had moved away. The three girls stood for a while not knowing what to do. Then, the oldest daughter said "If my mother loves me, she will leave my comb", so she looked for her comb under a rock and indeed it was there. The middle daughter said "If my mother loves me, she will leave my mirror", and she also found her mirror under a rock. The youngest said "If my mother loves me, she will leave my necklace", and she also found it. But no one was around. Not knowing where to go, carrying their buckets of berries, the three girls set out for somewhere.

In the distance, they saw a yurt from which smoke was coming out, and they approached it. When they entered, they saw a witch (*jelmoguz*) who was scratching her skin, making the sound "kart, kart". "Greetings, human grandma!" said the girls. "If you had not greeted me, I would have killed you right away!" replied the witch. The witch also had a daughter and giant male dogs called May Döböt and Sary Döböt. She heated her empty iron cauldron over a fire and called her dogs. When they came and shook off their bodies, the cauldron was filled halfway with lice. The girls sat in fear and then pretended to eat the lice popcorn.

It became dark and it was time to go sleep. The witch asked the oldest girl: "Where did you used to sleep at home? "I used to sleep on the *tündük*⁶² and took some clarified butter and a knife with me" she replied. The witch put the girl on the *tündük*. She then asked the middle daughter "Where did you used to sleep?" "I used to sleep in the *japsar bashtyk*⁶³" she replied. So, she put her inside the *japsar bashtyk*. Then she asked the youngest daughter: "How about you, where did you used to sleep?" "I used to sleep with my mother", she replied. The witch became happy, took her into her own bed, and hid a sharp knife with her. Around midnight, the witch tried to kill the girl who was sleeping with her with the knife. The oldest daughter who was up on the *tündük* cut a piece of butter and threw it down into the fire, distracting the witch. The witch waited until she fell asleep. Every time she tried to kill the little girl, the oldest sister on the *tündük* threw a piece of butter on the fire. In this way, she prevented the witch from killing her youngest sister.

In the morning, the witch ordered the girls to decide amongst themselves which one of them they would kill and cook in the cauldron and leave for her to eat. She then left for somewhere. The three sisters killed the witch's daughter, cooked her in the cauldron, and became very full eating her meat, and left some for the witch as well. They made a wooden doll, dressed it in the daughter's clothes and placed it against the stack of blankets and pillows inside the yurt, and ran away. After a while, the witch returned. She opened the lid of the cauldron and said: "Oh, how kind of the girls! I see that they killed one of them and cooked food!" So she ate the food until she was full and, turning to the wooden doll, said: "Hey, my daughter, did they give you some food as well?" She realised that it was not her daughter, it was a piece of wood.

Furious, the witch used her mortar in place of a horse, her pestle in place of a whip, her two cauldrons as stirrups and rode after the girls. When she had almost caught up with them, the oldest daughter threw her comb

⁶² The round wooden opening at the top of the yurt through which sunlight enters and smoke goes out.

⁶³ *Japsar bashtyk* is a type of cloth shelf hung on the side the yurt to store hats, scarves and other light items.

behind her, asking it to turn into a thick forest so that the witch could not go through. Stuck in the forest, the witch cried "Oh, my daughters, how did you go through the forest? They replied "We used one of our teeth as a saw and another as an ax to cut through!" The witch pulled out one of her teeth and used it a saw. She pulled out another one and used it as an ax, and cut through the forest. When she was close to them again, the third daughter threw her necklace behind her and it turned into a high rocky mountain. The witch passed through it as well. As she gained on them again, the second daughter threw her mirror and it turned into a big, bottomless lake. The witch asked the girls "My daughters, my dear daughters! How did you cross this lake?" "Oh, mother. We crossed it by tying two millstones on our two braids" they replied. The witch did the same, and she drowned in the lake.

After escaping from the witch, the girls sat on top of an apple tree, eating apples. A group of young, rich men, who were on a hunting trip with their eagles and hounds, came to rest under the shade of the apple tree. Noticing the shadows of three people on the ground, the men looked up and saw the three girls in the tree. They asked them to get down and began choosing them as wives. They asked the oldest daughter, "What kind of a skill do you have?" She replied: "I'm a tailor. I embroider and make all kinds of ornaments". One man took her as his wife. They asked the second daughter and she said that she cooked well, and another man took her as his wife. When they asked the third daughter, she replied that she would give birth to a baby boy with a golden chest and a silver bottom. They offered her to their king, since his wife could not bear him any child.

After some time, the youngest daughter became pregnant, and when it was time to give birth, her labour was long. Her husband, the king, did not go hunting, but stayed at home waiting for his wife to give birth. Before she gave birth, the first wife of the king told her that the wife of the king should give birth on the chimney, and took her up to the chimney. Later, tired of waiting, the king left to hunt, and that very day his wife gave birth to twins. The king's first wife took the twin babies, which came down the chimney, and replaced them with a puppy and a kitten. She threw the twins into a lake and sent word to her husband that his young wife had given birth to a puppy and a kitten. Hearing this, the king became angry and ordered his soldiers to throw his wife and her "children" into the lake.

With God's mercy, the mother was reunited with her twin babies, who were still alive in the lake. The babies, as well as the puppy and the kitten, grew up. One day, the king happened to go for a walk around the lake and heard the sound of a woman singing a lullaby. Then he heard the sound of a kitten, "miyo-miyo", and the sound of a puppy, "av-av", coming from the bottom of the lake. The king became curious. He didn't water his numerous livestock for a week and then drove them to the lake to drink. They drank heavily, but the lake did not decrease, not even a bit. Then a thirsty camel arrived from somewhere and drank from the lake. After the first gulp, the lake went down by an inch. After the second gulp, it went down by half its size. With the third gulp, the camel drank up the whole lake. The king saw his wife and the twin boys together with the puppy and kitten at the bottom. He went up to them and asked his wife what had happened. She explained how she had given birth to twin boys with golden chests and silver bottoms, but his first wife had thrown them into the lake. Outraged, the king ordered his men to kill his first wife, by tying her hair onto the tails of forty untrained horses. The king lived with his second wife and their children happily ever after".

Stories at the "Gap"

After summering in the *jailoos* of Kyrgyzstan, the Kyrgyz herders return to their winter places in Uzbekistan in late autumn. In the winter, for about three or four months, they keep their livestock inside the barn and feed them hay and fodder. Due to insufficient fodder, the livestock become skinny in winter. In one part of the Pobeda collective farm barn, herders Myrzabek, Dubanakul, Jumabek and Anarkul take care of four corrals of sheep. In another part, Kurmanbek, Erkinbek, and Anarbay look after about 70 cows. Winter is a big challenge for them. Their days pass quickly as they busy themselves giving the animals fodder and water, and cleaning out the barn. Their wives help them and so do their children, after school.

From November until March, the Uzbek farmers do not work the land. Each night during the winter, the residents of Syrmak village, where the herders live, organise a *gap*, or party centred around conversation. The *gap* gives men, in groups of about 30, the opportunity to socialise. Each man

takes a turn hosting guests. He makes rice pilaf, prepares tea, and covers the table with all kinds of food. The Kyrgyz herders join the party.

The *gap* usually begins in the evening and lasts until midnight. Participants enjoy delicious pilaf, drink green tea and engage in interesting discussions about politics, news and current events. They tell funny stories, anecdotes (*askiya*) and jokes. Time passes fast as they listen to skilled storytellers weave their tales. At these parties, the Uzbeks and Kyrgyz tell anecdotes about each other. They do not become angry at each other's jokes; on the contrary, they laugh heartily and go home content.

It is the Uzbek Berdigul's turn. Berdigul has black eyes and eyebrows and a nose shaped like a sickle. He wears his skull cap tilted to one side. Holding his teacup in his hand, he looks around at the men and then begins his story.

There was a Kyrgyz man who lived in the mountains. He had an Uzbek friend. One day, the Kyrgyz man visited his Uzbek friend's house. The next day, he went to the bazaar and saw people buying things resembling small red carrots. The Kyrgyz man, who had not seen such a thing before, bought them and filled his saddlebag and went home. On the way, he became hungry and wanted to eat the things inside the saddlebag. He put one into his mouth, but it was very hot. It was a red chili pepper. The Kyrgyz felt bad for spending his money on it, and continued to chew and eat it. After this incident, the saying "The Kyrgyz who spent his money chewed a red pepper" spread among the people. The men sitting laughed hard at this story.

Next to speak is Kurmanbek, a tall, fair-skinned Kyrgyz herder with big hands, from the Togunay clan of the Munduz tribe. He begins his story, picking up where Berdigul ends.

That Kyrgyz man you mentioned visited his Sart friend again the following year in autumn, when the grapes were ripe. He brought his friend *koumiss* and jerky in his saddlebag. The two friends sat talking for a long time, eating their food on the *dastorkon*. After finishing their meal, they were served grapes in a flat basket. The Sart ate the grapes by pulling them off the stem one by one, but his Kyrgyz friend grabbed six grapes at once and put them in his mouth. His annoyed Sart friend said, "We call these grapes, and we eat them by pulling them one by one" (*Buni uzum deidi, bitta-bittadan*

*uzup eydi*⁶⁴). The Kyrgyz replied, “The Kyrgyz call them *juzum*, and we eat them by taking a hundred pieces at once” (*Kyrgyzdar munu juzum deit, bir jegende juzun jeit*⁶⁵). His Sart friend replied by asking, “Hey, my friend, in your culture, when people die, how many bodies do you bury in the grave at once?” The Kyrgyz replied: “If they are big men like me, we bury them separately one by one in each grave, but if they are little creatures like you, we bury five or six of them together”. Everyone at the *gap* is astonished at the power of the words and laughs heartily. Someone says, “The Kyrgyz duped [the Sart]. Kurvon⁶⁶ is unbeatable”.

The jokes and anecdotes continue. Fair-skinned, big-eyed Mamyt, who has worked as a livestock manager on the collective farm for many years, takes his turn.

You all know that many people come to our neighbouring Uch-Korgon bazaar, where the Kyrgyz and the Uzbeks have been interacting and trading with each other for a long time. The Kyrgyz bring livestock from the mountains. The Uzbeks sell fruits and vegetables that they grow. One day, in midsummer, when the fruits and vegetables have ripened, a Kyrgyz man brought livestock from the mountains to the bazaar. He sold them and then strolled into the fruit bazaar. On one side, he saw watermelons and honeydew melons and on the other he saw apricots, peaches and grapes. The mountain Kyrgyz missed eating fruits and vegetables. He bought as much fruit as he could. He ate everything his eyes saw, even though his stomach was about to explode. He began to panic as he realised he urgently needed a toilet. But looking for a toilet in the big bazaar was like looking for a needle in a haystack. The Kyrgyz had a bad stomach ache and could not wait. He went under a donkey cart and, hiding under his coat, he defecated. The cart owner saw him from a distance and shouted, “Hey, what are you doing there? Get up and get lost!” The Kyrgyz got up in a rush and banged his head hard against the cart. He sat down again quickly holding his head

⁶⁴ The Uzbek version sounds poetic since the words rhyme.

⁶⁵ The Kyrgyz version also rhymes. The word play shows the verbal arts of the two men and their languages and the difference in the mentalities and cultures of nomadic and sedentary peoples.

⁶⁶ The Uzbek pronunciation of the Kyrgyz name is Kurman.

and saying “Oh!”, landing in his own waste. In pain, saying “Iiy!” he grabbed his bottom with his hand, soiling it. In disdain, he shook his hand, hitting it against the cart’s wheel, making the sound “kank!” Unable to withstand the pain, the Kyrgyz put his hand into his mouth, saying “Auch!”

The teahouse is filled with the laughter of both Kyrgyz and Uzbek men, some of whom are rolling on the floor. As the Kyrgyz say, they laugh until their liver becomes hard and their intestines split. After some time, everyone stops laughing, but a giggle can be heard now and again, as people remember the story. Köchümkul’s handsome middle son, Anarbay, who is now in his thirties, begins the next story.

It was in a late autumn. Six Sarts wearing black and white skull caps went to the hills of Kyzyl-Jar for hunting. As you know, the Sarts do not have horses, so some rode donkeys and others went on foot. They went from one hill to another in search of game until their food was finished. Finally, they killed a wood hen, a buzzard, and a white swan. Unable to agree on how to split their spoils, they fought with each other and sat by the main road all day long. As they sat there, unable to make a decision about what to do, they saw a Kyrgyz man riding his horse. He wore a big fur hat and a yellow leather coat with a black fur collar. As the man approached, those six Sart men got up noisily and greeted him, bowing slightly with their hands on their chest. The oldest spoke, “Dear Kyrgyz older brother, please stop for a moment and solve our problem. We will accept whatever decision you will make. Please split our spoils for us”.

The Kyrgyz man studied the Sarts, who were chirping like sparrows and, slowly getting off his horse, he agreed. He calmly sat down on the ground with crossed legs. He then put the dead birds in front of him, and asked, “Will you not be upset at my just division? Will you trust me?” the men replied, “Whatever you say, we will accept”. “Then this is what I say. The wood hen is for the six Sarts, the buzzard and the white swan is my share”.⁶⁷ He put the swan and the bustard in his saddlebag and rode away. The Sart men remained behind, frozen in their places with their mouths wide open, staring at the Kyrgyz from his back”.

⁶⁷ The words “wood hen” and “my share” rhyme in Kyrgyz.

The laughter in the teahouse becomes even louder, and stories are told and repeated through the long nights of winter.

Rivalry between the Soviet Union and the United States

The 1950s and 1960s were a period of acceleration in the development of the Soviet Union, which made significant economic strides in both industry and rural development. Millions of hectares of dry, virgin lands were cultivated. New towns and cities were built, thousands of plants and factories were operationalised, and electrification was brought to the entire country. The Uch-Korgon hydroelectric station, built between 1960 and 1963 in Shamalduu-Say, began producing electricity. Under the leadership of the Communist Party of the Soviet Union, the people of the multi-ethnic Soviet nation were forced to fulfill their assigned quotas and duties without any objections. Every five years, the Communist Party held a convention, where they reviewed the outcomes of the previous five years and developed plans for the next five years. People across the nation felt the impact of economic growth in their lives, since they had more access to new products, consumer goods and household technologies.

On 5 March 1953, the Soviet people experienced a significant loss. Iosif Vissarionovich Stalin-Djugashvili, who had ruled the USSR for thirty-one years and was one of the founders of the Communist Party, passed away. Stalin was considered a revolutionary man who had made his place in world history. His work in establishing the Soviet state, eliminating the wealthy and tribal leaders as a class, creating collective structures, solving national issues, and his leadership during the Great Patriotic War were considered invaluable by many people in the Soviet Union. Many felt that due to his steadfastness and intelligence, the Soviet state achieved a lot during his rule. Stalin was also known for his negative and repressive actions. During the *perestroika* years between 1985 and 1990, the KGB⁶⁸ secret archives revealed that as many as ten million people perished during the mass repression orchestrated by him in 1937 and 1938. Thousands of people, including Kyrgyz leaders, intellectuals and their families became the victims

⁶⁸ KGB stands for *Komitet gosudarstvennoi bezopasnosti* or Committee for State Security.

of Stalin's purges.⁶⁹ Despite this, some argue that without Stalin's totalitarian regime and iron rule, the Soviet system would have collapsed. When Stalin died, many in the Soviet nation grieved. Transport and industry all over the country stopped, and factories, boats and trains sounded their horns for five minutes. Stalin was highly esteemed by Central Asians, including the Kyrgyz. When he died, many Kyrgyz pitched yurts according to Kyrgyz funerary customs, women sang lamentations inside the yurt, while men cried out loudly outside, grieving for several days.

After Stalin's death, a man with a bald head, wide nose, white skin and blue eyes came to power. Nikita Sergeevich Khrushchev was thought to have a kind heart and was admired for his ability to easily socialize with the people. As soon as he came to power, he softened Stalin's regime, and gave the people some freedom to express their views. At the 20th Congress of the Communist Party, held in 1956, Khrushchev went further,⁷⁰ denouncing Stalin and strongly condemning his actions. Stalin's mummified body, which had been placed inside the mausoleum housing Lenin's body, was removed and buried near the walls of the Kremlin. In one night, thousands of volumes of his works were removed from libraries and institutes of higher education and thousands of statues of Stalin in villages and towns across the Soviet Union were destroyed.

Khrushchev's rule lasted from 1953 to 1964, and was full of contradictions. He paid special attention to rural development and agriculture and

⁶⁹ After the Soviet collapse in 1990, an 81-year-old Kyrgyz woman named Bübüra Kydyralieva, who then was a little girl, revealed the secret burial place where 137 intellectuals and government officials from Soviet Kirgizia were shot to death and buried in Chong-Tash village, south of Bishkek. Bübüra's father, who had known the burial place, showed it to her little daughter and asked her to tell the story when the right time came. The documents show that they were shot on 5 and 8 November, 1938. Some Kyrgyz historians say that forty thousand Kyrgyz people perished during the repression, but some believe eighty thousand people died.

⁷⁰ After Stalin's death in 1953, Khrushchev denounced Stalin and introduced de-stalinization policies. The period from the mid-1950s to the early-1960s is known as the period of "Khrushchev's Thaw" (*Khrushchevskaiia ottepel'*) in which repression and censorship in the Soviet Union were reversed. Khrushchev's Thaw gave some freedom of expression and information in Soviet society and mass media. Millions of prisoners in GULAG labour camps were released.

increased corn cultivation across the country. The national rivalry with the United States peaked during Khrushchev's rule, with the rivalry in economic development, scientific and technical progress, exploration of space, and military arms intensifying. As a result, on 12 April 1961, the Soviet cosmonaut Yuri Alekseevich Gagarin flew to space in the ship Vostok-1. It was to date the greatest achievement of Soviet science, technology and economics. Soviet leadership used the motto "Catching up with the USA and surpassing it", and invested a lot in reaching that goal. At that time, the United States was the most developed country in the world, producing half the world's industrial production. Other developed countries, such as England, France, Germany, Japan, Italy and Canada, were allied with the United States and considered the Soviet Union their enemy. The motto of catching up with the USA reached each plant, collective farm and brigade in the Union, and every citizen was tasked with carrying it out. Some people joked about fulfilling such an impossible goal.

Kojobek worked as the head of a cattle farm within Ak-Suu state farm in Jangy-Jol (New Path, now Aksy) district of the Kyrgyz SSR. The man liked joking and was intelligent, knowledgeable and eloquent. His words, deeds and acts are remembered and recounted even today. In those days, cattle herders had to fulfill state quotas for milk production and mare herders had to fulfill them for *koumiss* production. Due to a lack of transportation, milk collected from Cher *jailoo* was transported to the city of Tash-Kömür by horses, donkeys and oxen. On a hot summer day, Kojobek set out on a donkey from Cher *jailoo* to Tash-Kömür, leading a second donkey loaded with two forty-litre aluminum cans full of milk. As he rode down the road sweating, thirsty and tired, a group of district officials led by the first secretary of the district's Communist Party drove by in a car. The first secretary said "Oh, Kojoke, where are you going in such hot weather sweating all over?" Kojobek replied calmly: "Don't you see? I'm going to catch up with America riding on a donkey".

In 1960, Khrushchev paid an official visit to USA at the invitation of the American President Dwight Eisenhower. During the visit, Eisenhower took him to many places, introducing him to scientific and technical achievements, major cities and new developments in military technology. When they visited Detroit, the centre of the American automobile industry,

Eisenhower showed Khrushchev a chimpanzee driving a newly produced Ford, saying, “Here, you see, respected Nikita Sergeevich! In our country, even monkeys drive cars”. Khrushchev replied without showing any sign of surprise, “Respected President. This is nothing. Nowadays, in our country, even the Kyrgyz drive cars”.⁷¹

Socialism. Communism. Capitalism

In human development, socialism has a special place. The 19th-century German thinkers Karl Marx and Friedrich Engels developed theories about society and how to improve it. Their work describes two opposing social classes, exploiters and exploited. The wealthy belong to the exploiting class, and those with no material wealth, such as workers and peasants, belong to the exploited group, resulting in conflict between these two classes. Marx and Engels wrote about the inevitable time when workers and peasants would revolt, take over power and claim private property as common property of the state. According to socialist principals, there will be no opposing classes in society and all people will have equal rights. The state will take care of all people.

Marx and Engels predicted that socialism would develop gradually, leading to the establishment of communism in the entire world. Ideally, communism would bring a bright future to human beings, eliminating money, soldiers and police. All borders will disappear and everything will be free of charge. People will live in peace and friendship without conflict. These ideas were published by Marx and Engels in “The Manifesto of the Communist Party” in 1848. They spread across Europe and Russia.

Lenin and his followers established the Russian Social-Democratic Labour Party to implement the ideas of Marx and Engels, leading to the revolution which, on 25 October 1917, created the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). In 1961, the Communist Party of the Soviet Union held its

⁷¹ This may be viewed as offensive by some Kyrgyz, however, during the Soviet period, such self-diminishing jokes existed among other non-Russian ethnic groups such as Uzbeks, Kazakhs, Georgians, Armenians, etc. where they told such offensive jokes about each other and themselves pointing to their national mentality and cultural peculiarities.

22nd Congress, during which they adopted a 20-year programme to build communism. However, as history demonstrated, communism remained an unattainable utopia. As years passed and the reality moved further away from its principles, people lost their faith in communism completely. This resulted in the complete collapse, in 1991, of the socialist system developed by the USSR, and the emergence of new, independent states that chose a capitalist path of development.

The Yspy *Jailoo*

In 1958, the Kyrgyz herders of Naryn district in Uzbekistan spent their summer in the Chatkal *jailoo* for the last time. Beginning in 1959, according to an agreement between Kyrgyzstan and Uzbekistan, the herders began to use the Yspy *jailoo*, to the east of Kara-Köl city. Known as the Little Suusamyr,⁷² Yspy was different from other *jailoos* because of its size, location, higher elevation, cool weather and lush grass.

Köchümkul's family is growing. Anarbay has two children, Anarkul has one child, and the oldest son, Kochkorbay, has four children. Köchümkul's oldest grandson, Mamatkerim, finishes grade one and is avidly reading books. In 1959, a three-volume trilogy about the Kyrgyz mythical heroes *Manas*, *Semetei* and *Seitek*⁷³ is published in Frunze.⁷⁴ Many people buy the hardcover blue volumes and read them with great interest. Köchümkul wants his grandson to read them to him. He buys the books from Uch-Korgon bazaar and brings them home, making his family members and neighbours very happy.

⁷² Suusamyr is a wide and beautiful *jailoo* in Kyrgyzstan, located in the Suusamyr valley, on the main Osh-Bishkek highway.

⁷³ The epic *Manas* consists of the life histories of the hero Manas, his son Semetei, and Semetei's son Seitek. The epic trilogy is considered by many Kyrgyz as the epitome of Kyrgyz oral creativity and verbal art.

⁷⁴ Frunze is the old name of Bishkek, the capital city of Kyrgyzstan. Mikhail Frunze was the Russian military commander who, in the 1920s, helped to establish Soviet power in the territory that became the Soviet Republic of Kirghizia, and later, the independent nation of Kyrgyzstan. .

Mamatkerim, who is still curious about many things, takes the books in his hands and strokes the covers, which are finely decorated with golden ink. He opens the books and looks at the frightening drawings inside them over and over. He later learns that these drawings were done by the renowned artist Theodore Herzen. At first, Mamatkerim cannot read the letters fast enough, but after about a week, he is reading the *Manas* book quite well, using a rhythmic melody in a recitative style. The characters, stories, pictures and the comparative epithets inspire the little boy, increasing his interest in books and the world surrounding him. Sitting on a felt mat on the grass near the tent, with *koumiss* by his side, the grandfather makes his grandson read *Manas* to him all day long. The stories captivate the minds of both grandfather and grandchild, inspiring images of the ancient Kyrgyz, their lifestyles, deeds, customs and traditions stretched out like clouds moving over the mountaintops. As they read, they hear the hues and cries, the sounds of Akkula's⁷⁵ horseshoes, the clatters of swords and spears, the whistle of flying arrows, and the clap of thunder during rainstorms. Captivated by the stories, the grandfather and the grandchild stay where they are until dusk, when the boy can no longer see the letters. The next day, they return to their spot and continue to read. This goes on for days. They finish the trilogy in one month and grandfather and grandchild share a profound and pleasant feeling they will never forget.

The Yspy *jailoo* is a flat valley in the mountains, about seven kilometres long and one and a half kilometres wide, with a small river flowing through the middle of the pasture. It is located between 3,000 and 3,500 metres above sea level in the northern Fergana mountain range, in the east side of the Ketmen-Töbö region. One reaches Yspy by crossing many small rivers and passing through several mountain passes. After passing Tölgö-Tash, one goes to Örüktüü, to Italbas, then to Dolono, Kuu-Alma, Sary-Özön, and, via Tuura-Kaiyng, to the Töölchü Pass. Passing through the Nichke-Suu and Tegereg-Saz *jailoos*, one reaches the Yspy Valley. In the southwestern part of Yspy is the renowned *jailoo* Kak (dry), so-named due to its lack of water.

From 1959 until the Soviet collapse, the Kyrgyz herders of Naryn and Uch-Korgon districts of Namangan province of Uzbekistan summer in Yspy

⁷⁵ The name of the horse of the hero Manas.

with livestock. The scene in the *jailoo* is breathtaking, with white yurts pitched along the river, foals tied to the *jele*, and herds of sheep grazing on slopes covered with evergreen trees. In the middle part of Yspy, on a grassless hillock with black soil, men from both upper and lower villages gather to play *ordo*⁷⁶ all day. Small children watch the game and collect the bones that fall outside the area the men are playing in. Those men, waiting for a turn, busy themselves with card games, gambling in games called *pyra*, *kirit*, and *gospodin*. The winners feel happy and the losers get upset.

As for the young women and girls,⁷⁷ they are busy with their housework, making felt and appliquéd felt mats, milking their cows, and making cream cheese, dried curds and clarified butter.

Funny Folk Tales

When the Kyrgyz get together, they enjoy talking about their history, their family and tribal genealogies, and tell interesting stories about the nomads and their lives. Anarkul, the youngest son of Köchümkul, gathers about 15 people around him and tells a funny story.

In the past, there were three shepherds in the *jailoo*. They used to drive their sheep to faraway pastures. One day, as the three shepherds were preoccupied playing a game, their sheep went too far in search of grass. Reluctant to move, they kept saying to each other, “You go. No, you go”, and no one went to retrieve the sheep. Finally, one of them proposed playing another game with the loser having to bring back the sheep. The other two agreed. It turned out that each shepherd had a distinct defect. One had a slant eye and could not stand without rubbing his eyes, the second had a bald head and could not stand without scratching his head, and the third had chapped lips and could not stand without licking his lips. According to the rules of the new game, the slant-eyed shepherd was not supposed to rub his eyes, the bald shepherd was not supposed to scratch his head, and

⁷⁶ A traditional men’s game played with sheep and horse knuckle bones.

⁷⁷ In Kyrgyz as well as in other Turkic cultures, people use different words for married and unmarried women. Married women are called *katyn*, whereas the unmarried women are called *kız*, girl. It is very offensive to call a young or unmarried woman *katyn*.

the shepherd with chapped lips was not supposed to lick his lips. Whoever broke the rules within a set time had to retrieve the sheep.

The three men sat down, crossing their legs, and watched each other. After about ten minutes, the slant-eyed one could not stand his itchy eyes. He said, “Hey friends, why are we sitting quietly. Let me tell you an interesting experience that my father had. My father was a very skilled hunter who took care of his village. He did not miss his target and hunted deer on the sunny and shady sides of the mountains. My father wanted to kill a particular mountain goat who lived on a dangerous cliff in the upper part of the *jailoo*. No one had been able to shoot that goat. One day, my father took his gun and set out hunting. He saw the head of that big male mountain goat in the distance and, asking God to grant his wish, he aimed his gun at the animal”. As if he were aiming himself, the slant-eyed shepherd extended his left arm forward and brought his right hand close to his eyes. Continuing his story, he described how “making the sound ‘tars!’, his father’s bullet hit the goat’s forehead, causing the animal to fall from the cliff”. As he did so, he quickly rubbed his itchy eyes. The other two did not notice.

The second shepherd, who was anxious to scratch his head, interrupted, “If your father was a skilled hunter, my father was a famous *ulakchy*, an *ulak* player known among the Ong and Sol Kyrgyz tribes. He participated in various feasts and celebrations and always won the top prizes. Just recently, he went to the feast of a rich man, where an *ulak* game was played with a camel as first prize. My father secured his horse’s waistband, kicked down his stirrups, tucked the two sides of his coat into his sash, and with his fur hat tightly on his head, entered the game by shouting”. When he said “his fur hat tightly on his head”, the shepherd grabbed his own head, and, by rubbing his hat against his head, he was able to scratch his itchy head. Again, the other two did not notice.

Now it was the third shepherd’s turn. He, too, sat down on his knee and began telling a story. “Oh, if you want to know about my father, he was a very talented musician and great entertainer who turned all kinds of feasts into fun, joyful events by playing a *chyl dyrman*, a long-necked stringed lute and a *dobulbas*, a big drum. When he went to feasts and played his *chyl dyrman*, making the sound “vambala-vam, vambala-vam”, all the people watched him

with their mouths wide open". When he showed how his father played the *chyldyrman*, making the sound "vambala-vam, vambala-vam", the shepherd was able to lick his dry lips several times. In this way, none of them lost the game.

Among the four types of livestock, the horse occupied a special place in Kyrgyz nomadic life as an animal that provided transportation, meat and *koumiss*. People say "the Kyrgyz praises his horse, the Sart praises his rice pilaf". In the *jailoo*, the elderly, who have seen much in their life, talk at great length about the qualities of horses, which are believed to have a protective spiritual guardian, called Kambar Ata (Father Kambar). They would talk about famous trotters and racing horses and their owners and trainers, and mention Köchümkul's older brother, Toktobay, and his skills. Toktobay was a fair-skinned man of medium height with a big white beard. People called him Bay (rich man) because he owned a lot of livestock, including mares. He could tell a horse's age and qualities at a glance. Most of his horses had dark red freckles, because when Köchümkul was born, in the Ming Bugu *jailoo*, and Toktobay brought the happy news to his father, Mingbay, Mingbay had given him a big freckled mare with her freckled yearling. That mare's descendants multiplied, preserving their distinct colour.

By training chargers from his own herd of mares, Toktobay won first prize at many feasts and gatherings. He assigned his oldest son, Ongolbek, as his main rider, taught him how to take good care of the horses, and let him participate in big horse races. The horses Toktobay trained had always won first place, leading to the saying, "Even if Toktobay trains a donkey, he will turn him into a charger". Due to their love of horses, there are many Kyrgyz legends, proverbs and sayings about horses, such as "The horse is the wing of a man", "Get to know as many people as possible while your father is still alive; travel to as many new lands as possible while you have your horse", "Without your horse you are immobile", and "One who respects his horse won't travel on foot".

Carrying Out One's Duty as Father and Son

Köchümkul understood his fatherly duty of raising children, giving them a good upbringing and marrying them off when they became adults. In 1954,

he is ready to marry off his two sons, Anarbay and Anarkul, who are growing up one after another. Time has flown like a bird. Just yesterday, they were playful little boys with runny noses, riding sticks like horses. Today, they are handsome young men with mustaches, taking care of their appearance. Köchümkul and Rapia visit his childhood friend Malay, from the Besh Kaman clan, who was the herder in the neighbouring collective farm in Uzbekistan, to ask for his daughter's hand.

According to Kyrgyz custom, Köchümkul negotiates the bride price and agrees to pay as much as he can. He also gives a horse to be slaughtered for the feast offered by the bride's parents, a cow as compensation for the mother's milk (*süt aky*), and covered other expenses of the feast. He marries Anarbay to Malay's sixteen-year-old daughter, Anarkül. The following year, Anarbay and Anarkül have a daughter, whom they name Toydukan, but she dies within a month.

In 1956, Köchümkul marries his youngest son, Anarkul, to Jamila, the daughter of Jumabay, from the Kyrkuul clan, in Kyzyl-Jar. After a year, they have a son, named Abdyrakhman. However, they get divorced, as it was their fate. The one-month-old Abdyrakhman is breastfed by his sister-in-law, Kumu for a week, becoming breast brother to her daughter, Syrga. Jamila and her parents come and take the baby.

In autumn of 1959, Anarkul marries again, this time to Baktykan, the youngest daughter of Myrzabek, a wealthy man from the Agynai clan in Ak-Suu village. They have many children and lead a good life.

By then, as his family grows around him, Köchümkul has earned a good reputation among the Uzbeks, who call him "Köchake⁷⁸". People respected him for his qualities of honesty, fairness, and kindness, and for his strong work ethic. In 1957, he goes to Üychü district on a horse-driven cart he borrows from his Uzbek neighbours in order to visit his mother, Möörkan.

⁷⁸ Kyrgyz add "ake" or "older brother" to the end of a man's name as a sign of respect. People shorten the name by using the first stem or syllable and then adding "ake". For example, Anarbay becomes Anake and Toktogul becomes Toko. When the first syllable ends with a consonant as in the name Toktogul, the first vowel in "ake" is dropped to avoid vowel clusters.

She is under the care of his brothers, Joldoshbai and Orunbai, who were born from his mother's second husband. Mother and son, who have not seen each other for many years, greet each other by hugging and crying. They sit talking until late in the night. The next day, Möörkan, who is over 70, gets into the cart and they return to Pobeda collective farm together. She enjoys being in the company of her grandchildren and receiving energy from the love and care extended by her family. Not much time passes, however, before the old woman leaves this world. Relatives from far and near come to her funeral. After carrying out the Muslim burial rituals and prayers, Köchümkul buries her in the cemetery in Syrmak village.

Games at the Circumcision Feast

Offering a circumcision feast for sons and grandsons was and still is an important Kyrgyz tradition. Köchümkul prepared for a year to offer the circumcision feast for his three grandsons Mamatkerim, Abdykerim and Myrzakerim. It was held in late autumn of 1957, when the herders had returned from the *jailoo* and the farmers had finished harvesting. Many yurts and tents were pitched in a wide field near the mouth of the Ajai ravine, east of Shamalduu-Say. Kyrgyz living in Aksy, Ala-Buka, Nooken, Bazar-Korgon and Maily-Sai in Kyrgyzstan, and in Namangan and Andijan provinces of Uzbekistan were invited. Respected guests from near and far, including in-laws, kinsmen, friends and acquaintances, arrived with their contributions to the feast and were hosted in groups of twelve in separate yurts. Since "Even a bird claps her wings [out of happiness] hearing that there will be a feast", everyone who had heard about the feast came, even if they had not been invited. According to tradition, close relatives from the Ogotur clan contributed livestock or money to the feast. On the first day, three horses were slaughtered and several cauldrons of rice pilaf were cooked.

The next day, traditional games such as *ulak*; *er english*, wrestling on horseback; *balban kürösh*, wrestling between men; *kunan chabysh*, racing of two-year old horses; and *bayge*, a long distance horse race, were organised. Prizes were awarded for the *ulak* game and players from different regions demonstrated their skills. The men of the Ogotur clan, led by Köchümkul, stand in the scoring area. Young horsemen Anarbay, Anarkul and Ongolbek

deliver the ninety-kilogram calf carcass filled with wet salt to the starting point.

The game begins as the brave *ulak* players separate themselves from other horsemen. Each rides fast, grabs at the heavy carcass and tries to carry it to the scoring spot. The spectators, on foot and on horseback, occupy the sides of the surrounding hills like black starlings, admiring the strength and skills of the players. They cheer and shout words of encouragement. Koshbay from Namangan, Joldoshbay from Bürgöndü, Dölön from the Kürküröö tribe, the wrestler Tagay from Izbasken, the wrestler Karim from the Mongol tribe, the wrestler Turgunaly from the Kolpoch tribe, and the wrestler Ümöt from the Chargana tribe all demonstrate their skills.

As the game goes on, the *ulak* players are whipped and injured on the face, many of them bleeding after being hit by a whip or stirrup. They fight over the carcass within the crowd of sweaty horsemen and horses. A lucky player grabs the carcass and places it in front of him on the horse. Holding it in place with his legs, he pulls away from the crowd and rides to the scoring spot. At the peak of the game, around noon, the main prizes are announced. The players continue to play, reaching down to grab the carcass on the ground, whipping and kicking the stirrups of their horses. The steam, mixed with dust and the breathing of players and their horses, seems to evaporate into the sky.

Finally, it is time to award the main *aldy-ketti* prize of the game, a camel covered with a rug. Host Köchümkul, riding his brown stallion, tugs the hem of his coat around his waist and places the carcass in front of him under his legs. He hits his stallion and rides about a kilometre away from the field of the game and drops it there. The final *aldy-ketti* is the culmination of the game and only the strongest of men can succeed.

About 200 horsemen follow Köchümkul. As the carcass is dropped to the ground, they swarm like bees. The ground rumbles from the men's shouts of "Get it!" "Lean down!" and "Pull it!", the rattle of stirrups, the panting of horses, and the sound of whips cracking. After about ten minutes, a tall, young man with dark skin grabs the carcass by the shinbone and rides away from the crowd of horsemen. Many chase him and try to grab the carcass from him, pulling at it from all sides. Those riding near him hit his horse.

The stallion continues to pull ahead and separates itself from the other horses. But soon the other players give up. Riding in a circle around the crowd, the young man drops the carcass in the scoring area. He is Turgunaly, a famous young *ulak* player. Later, his fame grows and in the 1970s, he wins first place in the international *ulak* competition held in Tashkent, the capital of Uzbekistan, and receives the title of *ulak* champion of the USSR.

In the afternoon, the long-distance horse race begins. The ear covers (*kulakchyn*) and saddles of the racing horses are removed for registration. About sixty horses are registered to participate. Twenty-one prizes are announced, mostly livestock, including a camel, sheep and goats. The horses are driven by three men led by Koshaly all the way up to train station No. 12, about 12 kilometres distant.⁷⁹ Only the very best horses and chargers can run such a distance. Thousands of fans and horsemen wait impatiently at the finish line, staring in the direction from which the horses will come.

After about two hours, whirling dust is seen on the far mountain overhang. People spring up and begin shouting. As the horses change direction, the silhouettes of the leading horses can be seen and heard. The riders kick the sides of their horses, shouting the name of their horse or their clan as a battle cry. When the horses are about a kilometre from the finish line, they can be clearly seen. In first place, throwing big steps, with a spread-out tail, and getting stronger after hearing the shouts, the yellow horse of the Jediger clan is coming. He is followed by the elk-like blue horse without a rider belonging to Emilbek, from the Besh Kaman clan. Behind him comes the Molokulak charger of the Jediger clan. In fourth place is a black horse with a white spot on its forehead that belongs to Shaiy, from the Chargana clan. These winners are followed by the reddish-brown horse with a white back belonging to Beshim, the brown horse of Toktobay, the reddish-brown horse with a spot on its forehead belonging to Sölpü, and the yellow horse of Nazake, from the Besh Kaman clan.

The winning horse – the yellow horse that belonged to Kochkorbay, from the Kolpoch clan – won many long-distance races from the 1950s to

⁷⁹ The train station received the name No. 12 from its location at the 12th kilometre mark on the rail line from the town of Üch-Korgon, in Uzbekistan, to the town of Tash-Kömür in Kyrgyzstan. The Üch-Korgon - Tash-Kömür railroad was built in the 1930s.

the 1970s. According to people, when the old yellow horse was slaughtered at the funeral of his owner, Kochkorbay, his lungs were the size of a fist.⁸⁰

When the race is over, the prizes are distributed to winners. The owner of the horse that came in 17th goes to receive his prize. According to the list of contributors' names on record, Munduzbay, who had contributed a fox to the feast, was supposed to give the man a fox fur. When the horse-owner asked Munduzbay for his prize, Munduzbay, who was riding his horse with his eagle on his arm and leading his greyhounds, replied, "What kind of a man are you? Why such a rush? I need to catch the fox first in the wilderness and then I will give it to you!" Stunned at his answer, the horse trainer did not know what to say and rode away. After that, the saying "The Saruu man who announced the yet to be caught fox from the wilderness as a prize for the game" was coined and spread among the Jediger people.⁸¹

"Who has been to the mighty mountain and heard the singing of a wild turkey?"

(A Kyrgyz saying)

Years pass and Köchümkul's grandson, Mamesh, whom he loves dearly, turns twelve. He studies well in school and begins to understand what is good and what is bad. Köchümkul takes Mamesh with him everywhere. He gives him his own share of *jilik*, meat on a bone, and saves the candies and dried fruits he gets from friends or at the bazaar for Mamesh. During his leisure time, he makes his grandson sit next to him and read epic poems such as *Manas*, *Er Tabyldy*, *Kurmanbek* and *Janysh-Baiysh*. He talks to him as if he is speaking with an adult and tells him about the events and stories he has experienced in his life. All his wise words, tribal and clan history, folk stories and legends are instilled in the pure mind of the young boy.

In summer, when they are in the Yspy *jailoo*, Köchümkul places Mamesh on his horse, behind his saddle bag. They take a donkey, an ax and a rope

⁸⁰ It was a tradition among the nomadic Kyrgyz to slaughter a horse at the funeral of its owner. This tradition is still practiced in some rural areas of Kyrgyzstan.

⁸¹ Saruu is one of the major Kyrgyz tribal names.

and ride to Töö *jailoo* (Camel *jailoo*) to fetch firewood. Due to the high elevation of the Yspy *jailoo*, no trees grow, leaving only animal dung for fuel. On the shady sides of Töö *jailoo*, there are many flat juniper trees. Together, they cut down dry branches and twigs. Tying their horse and the donkey to a tree, grandfather and grandson collect firewood, and when they have enough firewood to be loaded onto the horse and donkey, Köchümkul says, "It is enough my son. Let's rest". He takes his leather flask, which is tied to the *kanjyga*,⁸² and pours the *koumiss*. They share the meat and bread they bought, wrapped in a scarf, and look around.

Since Töö *jailoo* is at a higher elevation than other *jailoos*, the view of its surroundings is as clear as if it were in one's palm. To the east lie the snow-capped mountains of Kyzyl-Ünkür and Muz-Tör, to the north are the mountains of Toguz-Toro, and to the south is the Fergana mountain range, resembling the humps of a camel that continues into the Fergana Valley. To the west are the Ming-Bugu, Ökün, Kara-Kyr, Bordu and Kum-Bel *jailoos* used by the Saruu tribes. The playful boy chases after a butterfly that landed on a flower. When he returns, he sees his grandfather standing still, looking to the west with tears in his eyes. Noticing the boy at his side, Köchümkul takes a deep breath and begins his story with a sigh.

"Oh, my son. One sees and experiences all kinds of things in this life. I spent my childhood among those high mountains behind which the sun is setting. Every rock, tree and blade of grass of those places is precious to me. I spent my childhood and youth there and suffered as an orphan hearing the scolding of my older brothers, and worked hard to please my sisters-in-law". He talks about how he longed for his homeland where he was born and grew up. Remembering his sad days as an orphan makes him feel like crying. "You should not see those days that I saw nor experience the suffering that I experienced in my childhood".

As he says these words, Köchümkul's voice trembles as tears pour down his beard. He had indeed had a miserable childhood without enough to eat, proper clothes to wear, and without feeling his parents' compassion.

⁸² *Kanjyga* is the special leather string attached to the front of a horse saddle for tying things while riding horseback, such as *koumiss*, leather containers and bundles of food.

He points out landmarks to his grandson. “The big, wide meadow ahead is the Ketmen-Töbö region. The river flowing from the mountains on the other side is the Uzun-Akmat River, and the river flowing from the gorge is called the Chychkan River. The big river in the middle is the Naryn River. We lived there for two years before the war, when we were moved. While children worked in the cotton fields, the men cut trees in the upper end of the Chychkan gorge. They say that after about two or three years, this valley will be flooded with water and a big lake will appear there. These days, a hydroelectric station is being built in Kara-Köl to accumulate water”. The boy listens attentively to his grandfather, and then asks what will happen to the houses and people living there.

“Oh, my son, the Soviet government is powerful. As they say, a Russian does what comes to his mind. New villages and cities will be built and people will move to them. You will see all of these changes.”

“Grandpa, why is this place called Ketmen-Töbö?” Mamesh asks.

“Oh my son, it also has a story behind it. According to a folk legend, in ancient times, a big strong man lived there with his wife. One day, they argued and the husband boasted to his wife: ‘I will block the road of this river and divert it to the direction of Talas’. When his wife said that he could not block the river, the man grabbed his big hoe, dug out a big lump of soil from the mountainside, and threw it into the river bed. When he tried to dig a second time, the handle of the hoe broke. He could not continue, since he could not find a suitable handle for the hoe. That round hillock standing on the river bank is that lump of soil and is called Ketmen-Töbö (Hoe Hill).

“It is enough for now, my son. It is getting late. Bring the donkey”, he said.

The boy unties the grazing donkey and leads it by its rope to his grandfather, who loads the firewood onto the horse and the donkey. When all the firewood is loaded and tied, he presses one side down to prevent it from tipping over. They head home on the trail down the mountainside, the grandfather leading the horse, the grandson leading the donkey. The boy is still thinking about that strong man and the story Ketmen-Töbö, and the tears flowing down his grandfather’s beard as he remembered his childhood.

In the 1950s and 1960s, the Yspy *jailoo* had rich flora and fauna. Wild green onions grew in wetlands as high as a man's waist. Wild white, yellow, blue and purple flowers grew among the thick grass, looking dazzling and spreading their fragrance in the surroundings. As years passed, and more livestock grazed there, the pastures began losing their lushness. Herders arrived too early, and animals trampled the grass with their hooves before it could ripen. The number of wild animals also decreased as men hunted deer, elk, martins and wild turkeys.

One morning in the early 1960s, before the sheep leave for the pasture and after he finishes his *bagymdat namaz* prayer, Köchümkul goes to check on the sheep in the corral. He cannot believe his eyes when he sees a large male deer with huge antlers slowly licking the salt in the trough. He rushes to his tent and wakes up his son, Anarbay. Anarbay jumps out of bed quickly and springs outside, holding his Monte Cristo gun. Startled by the human voice, the deer runs towards the village. When the dogs bark loudly, the villagers run out and block the deer's escape. When Anarbay's bullet hits the deer's hip, it limps off and then stops in the middle of a small river in Yspy. A man named Erkinbek runs and jumps on the deer's back, shouting to others to bring a knife. In this way, the people caught the big deer alive.

Even the wild turkey, a sacred bird which lived in the high mountains, flew through the villages, and after drinking too much water, could not fly. The story goes that after landing on a flat area, they turned themselves into children. The singing of a wild turkey, especially the pleasant whistling of a male wild turkey, is unique and marvelous. The saying "Who has been to the mighty mountain and heard the singing of a wild turkey?" might not have been said in vain.

The Fergana Valley

The northern Kyrgyz call the Kyrgyz living in the Fergana Valley *andijandyktar* or "people from Andijan". Andijan was the largest and most populated city in the region, and also the centre for trade and cultural exchange. The Kyrgyz of the Ichkilik tribe settled in the Andijan region in the 10th century before Chingiz Khan's conquest. They adopted the lifestyle,

culture and language of local populations and engaged in farming. The Kyrgyz Ong (Right) and Sol (Left)⁸³ tribal groups migrated to the region much later, in the 17th and 18th centuries. This period in Kyrgyz history is known as the time of the Kalmyk invasion. Kalmyk khans, who suffered under Chinese rulers, escaped to Kazakh and Kyrgyz lands in search of new places to live and pastures for their livestock. After many years of conflict with the Kalmyks, the Kyrgyz tribes living in Naryn, Issyk-Kul and Talas escaped to the Fergana Valley and further, to Alay in present-day Kyrgyzstan and Hissar, in present-day Tajikistan. They named their new homes after their tribes or clans and their leaders. The proof of this is in present-day villages called Kushchu, Boston, Kök-Oy, Jeti-Kashka, and Nayman. After the October Revolution of 1917, when the territory of Russian Turkestan was broken up into different administrative regions, these Kyrgyz villages were assigned to the area that later became Uzbekistan.

Yuldash Akhunbabaev of Margelan⁸⁴ was the First Chairman of the Central Executive Committee of the Uzbek Soviet Socialist Republic and the Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR and played a key role in naming Uzbekistan. When the Soviet Republics of the USSR were created, with the permission of the Communist Party in Moscow, a newly created state was given the name “Uzbekistan”. Before that, the current territory of Uzbekistan was called the Turkistan Autonomous Republic and was occupied by 92 tribal groups. Samarkand was its first capital city, and then Tashkent. The ethnic name “Özbek” goes back to

⁸³ According to the Kyrgyz tribal genealogy (*sanjyra*), the Kyrgyz people belong to three different tribal groups called *Ong* (Right), *Sol* (Left), and *Ichkilik* (Insider). The *Ichkilik* tribes mainly inhabit the Alay, Chong Alay, and Batken regions of southern Kyrgyzstan. The Ong and Sol tribal groups inhabit the northern and southern regions of the country. There are different legends about the history of these tribal names. One of the hypotheses is based on a legend which connects these names to the military tactic of the nomadic Kyrgyz. It is said that when the ancient Kyrgyz attacked their enemies, they attacked them from three sides, right, left, and middle. Later, this division was applied to the name of Kyrgyz tribes. According to another popular legend, the name right and left was due to the position of two twin babies in their mother’s womb. The descendants of the baby who lay in the right side of his mother’s womb were called *ong* and the descendants of the baby who lay in the left side were called *sol*.

⁸⁴ A city in the Fergana valley of Uzbekistan.

the time of Chingiz Khan, in the Middle Ages. In the beginning of the 15th century, Özbek khan, the grandson of Batu (also known as Batyi) khan, founder of the Golden Horde, united many nomadic tribes and conquered the present-day territory of Uzbekistan. In his honour, people representing various tribal groups and clans said, “We are the people of Özbek khan, we are Özbeks⁸⁵”. Those peoples, who were city-dwellers and originally came from India and Persia and did not have tribal affiliations but spoke a Turkic language, were called “Sart”.

Some of those Kyrgyz tribal groups that migrated to the Ferghana region in the 17th century returned to their homelands in northern Kyrgyzstan at the end of the 18th century, when the Kalmyk khanate had weakened. The Great Chinese Empire had driven the Kalmyks to the banks of the Volga River, where they established the city of Elista as their capital. Some of the remaining Kalmyks were also driven out from Kyrgyz lands by Kyrgyz leaders. People still talk about how Atake and Berdike killed the Kalmyk leader named Boom in the narrow gorge located between Chüy Valley and Issyk-Kul. The Kalmyk period lasted for two hundred years, and the historical events that took place during this period are very well remembered and narrated in Kyrgyz oral epics, including the epic tales of *Er Tabyldy*, *Kurmanbek* and *Er Targyn*.⁸⁶

The Andijan Uprising

The Kyrgyz people played an important role in the Andijan Uprising of May 1898. Many historical sources confirm that the main organisers of the uprising were Kyrgyz.

The second half of the 19th century was a period of colonial expansion and conquest of regions in Asia, Africa, Latin America and Oceania by developed, capitalist states. Countries such as Great Britain, Spain, Portugal, the Netherlands, France and Russia sent their soldiers and military powers to take over new territories. Great Britain, due to its colonial strategy, became

⁸⁵ The ethnonym “Özbek” consists of two Turkic words: “öz” means “self” and “bek” means “leader”, “strong”.

⁸⁶ These epics are named after heroes representing different Kyrgyz tribal groups.

known as the “Lion of the Sea”. By the end of 19th century, it occupied almost a quarter of the Earth’s total land area. The Russian Empire focused on East Asia, the Caucasus and Central Asia. Britain was also interested in these regions. It had colonized South Asia and Afghanistan and was approaching Central Asia, a region rich in natural resources, fruits and vegetables and cotton. Knowing England’s colonial goals, Russian rulers quickly organised military expeditions to Central Asia, including the Fergana Valley, and by 1876, the whole region was turned into a Russian colony. The Russians built a railroad connecting the cities of Tashkent, Khujand, Kokand, Fergana, Namangan, Andijan and Osh. Russian rulers were sent to densely populated cities and towns in the Fergana Valley, including Andijan, and military garrisons were built. The people were ruled by Russian administrators who spoke a different language and had a different faith. They were obliged to pay taxes. Russian and Ukrainian settlers were brought in large numbers to these beautiful, arable lands where they built settlements, or *khutors*.⁸⁷

Under these conditions, local populations rose against their new masters, organising uprisings and protests. In Ming-Döbö village, not far from Andijan, *eshen* or religious leader Muhammad Ali (also known as Madali eshen), attracted *murids*⁸⁸ (followers) from near and far with his spiritual charisma and extraordinary magic. Many Kyrgyz came to see him from the mountains of Kök-Art, Bazar-Korgon and Ketmen-Töbö. Childless couples, sick and unfortunate people came, hoping to get help from his magical qualities. The *eshen* had ways of luring people. Of course, these people did not come with empty hands. They brought cattle, money and other gifts to the *eshen*. The *eshen* built houses, guest houses and caravan sarays with the wealth that came flowing to him like water. They say that five hundred horses would fit in the caravan saray which he built, and hundreds of handymen, servants, horse caretakers, and many poor people worked for him. With his wealth, he built a religious school for children in Ming-Döbö and hired *mullahs* to teach them. He also taught there.

⁸⁷ *Khutor* is a single-homestead settlement found in Eastern Europe, including Ukraine. In Central Asia, the word described new settlements established by Russian and Ukrainian settlers.

⁸⁸ In a Sufi term, “murid” means “committed one” and it refers to a person who is committed to a “murshid”, teacher.

At the time, natural gas existed in Ming-Döbö. Ordinary people had no understanding about gas. With the help of close friends, the *eshen* would transport gas through ceramic tubes into his fireplace. When *murids* visited, he would surprise them by making flames without any firewood. When he sat next to the fireplace and recited *ayats* from the Qur'an, he would blow out his breath, saying "*suf, suf*", and the gas would burn. The *eshen* then would boil tea and cook food on it. People would stand there with their mouths wide open and believe in his powers even more.

Another trick he used was to find out in advance what kind of gift was being brought to him by talking with his close servants. Seeing which servant accompanied the visitor into his room, the *eshen* would say: "Oh, good for you! I see you brought me a horse", or "Oh, you brought a calf with you". The visitors would grab their collars in astonishment asking for God's forgiveness, bow to *eshen* and kiss the hem of his coat. Madali *eshen's* popularity grew daily and word of his fame reached faraway places. As he became wealthier, he began engaging in politics and actively agitating people against the Russian administrators and settlers. He called for his *murids* to mobilise people and drive the infidels out of Central Asia.

Many people believed the *eshen* was like a god, especially Kyrgyz who lived in rural areas. One day, many *murids*, including Chyibyl, the head of a district in Kök-Art region, gathered in Ming-Döbö village. From there, in the night of May 18, 1898, about 500 people on horses, donkeys, on foot and in carts set out towards the city of Andijan carrying pitchforks, axes, knives, sticks and wooden clubs. They cried out "Gazavat!⁸⁹ Allah is great!" all the way, arriving in Andijan city late in the evening. The protesters thought that the local population would join them and together they would defeat the Russians. However, the city-dwelling Sarts, unable to understand what was going on, chose not to join them. They closed their house doors and gates, turned off their lamps and hid quietly inside their houses. The protesters went to the military garrison in the city centre and began slaughtering the Russian soldiers in their sleep. The soldiers put on their uniforms, grabbed their guns and began firing at the protesters. The city became chaotic.

⁸⁹ An Arabic term referring to religious warfare or *jihad*, military expeditions or raiding.

People did not sleep all night due to the gun shots and noise and the shouts of people. More than 20 Russian soldiers died and more were injured.

At dawn, the surviving protesters escaped in different directions. The bodies of those who had died remained in the city. When the infuriated Russian administrative leaders sent telegrams to Tashkent and Fergana explaining the situation, additional Russian troops were sent to the city to punish the people. They arrived quickly, and went through the streets capturing participants in the uprising. Armed troops were sent to villages where Kyrgyz lived, and hundreds of people were captured from Bazar-Korgon, Ketmen-Töbö and Kök-Art. They were put in jail and interrogated by military tribunals.

The Russians offered a monetary reward to anyone who found Madali *eshen*, who had escaped in the direction of Ketmen-Töbö. Fearing the wrath of the Russians, the Kyrgyz Kadyrkul *mingbasy*,⁹⁰ who was an influential man in Bazar-Korgon, captured Madali *eshen* and turned him over to the Russians. Chaining his hands and feet, they put him in a cart and drove him through the city of Andijan. When the Russian rulers asked the people standing with their hands and heads down, “Is this man the *eshen*? Who knows him?” the frightened people did not raise their heads and their hearts trembled as they tried to hide behind each other. Several Kyrgyz men, including *volost*⁹¹ head Chyibyl, were captured and brought from Kök-Art. They underwent a harsh interrogation and were beaten until they admitted their guilt. Seven men received the death penalty and five hundred were sentenced to long-term imprisonment in remote and harsh regions, most of them in Siberia.

Those who received the death penalty were brought to a hill on the east side of Andijan and hanged before a large crowd of people, including school children, whom the Russians had forced to gather and watch. The Russians said, “You will be punished in this way if you protest”. The women and children who were watching were frightened and began fainting, unable to

⁹⁰ *Mingbasy* – “commander of a thousand” was the term used in the Kokand Khanate for the commander of a thousand soldiers.

⁹¹ The Russian name for “district” in the Russian Empire.

withstand the cruelty. The hanging bodies of seven men, including Madali eshen and Chyibyl bolush, twitched a few times and then became still.

The Russians continued their search for people they suspected of participating in the uprising. Many were sent into exile. Among them was the famous Kyrgyz oral poet and *komuz* player, Toktogul Satylganov (1864-1933), who became known as a democratic poet during the Soviet period. The Russians destroyed Ming-Döbö village, leveling it to the ground, and built a new town for Russian settlers named Markhamat, or “Welcome”, in Uzbek.

Köchümkul, the *Ulak* Player

Among the nomadic Kyrgyz, each tribe treasured a good hunting bird, a fast-running horse and a beautiful girl, which could make their people famous. *Ulak*, also known as *kök börü*, is one of the main traditional games of the Kyrgyz and has been played since ancient times. Traditional memorial feasts and other life cycle celebrations did not take place without an *ulak* game. Young skilled *ulak* players took care of their horses all year long, training and riding them at night.

Köchümkul, who grew up resilient and strong, experiencing the joys and hardships of life, became interested in playing *ulak*. He trained himself independently and became known as a skilled *ulak* player in the region. At the age of 25, he weighed 90 kilogrammes, had strong muscles and could easily lift the heavy weight of the calf’s carcass used for *ulak*. He used to say “An *ulak* player has no soul; a fearful man cannot play *ulak*. After placing the *ulak* on the horse’s mane, one should press it tightly with two legs and let the rein loose; the horse will take you to the finish line by itself”. When he played *ulak*, other famous *ulak* players admired his horsemanship and strength. From the age of 14 to the age of 60, Köchümkul spent most of his time on horseback. Today, people still talk about the *ulak* awards that he won at various feasts and celebrations.

In the autumn of 1960, the herders and their families came down from the Yspy *jailoo* to Kök-Bel and settled on the bank of the Kara-Suu River. A well-

known and respected man named Maatkazy⁹² in Sary-Bulak village, located at the mouth of a gorge near Kara-Köl city, offered a big wedding feast for his son. Among those invited were the Kyrgyz herders of Uzbekistan. The area where the feast was held was uneven, and the *ulak* game was to be played on a rocky mountainside.

Köchümkul, now 54, with a beard turning gray, enters the *ulak* game riding his four-year-old dark red horse. With his strong and swift horse, he breaks through the horsemen, places the carcass in front of him on the horse's mane and throws it on the scoring spot six times in a row. The local *ulak* players complain, "How come we can't compete with this old man from Andijan?" They assist each other, blocking Köchümkul's way and pushing his horse to the side. When the final prize is announced, Köchümkul again pulls the carcass up from the crowd of horsemen. His opponents pull at the carcass, block his way, and pull the reins of his horse away from the scoring place. Knowing their intentions, Köchümkul leans forward and removes his horse's bridle. The horse, feeling free, gallops towards the scoring area. A group of six horsemen block the way again. Not knowing where to go, the bridleless horse does not lose his speed. He gallops through the big rocks up the hill and stops on top of a high rocky cliff.

Seeing that his opponents are blocking the only way down, Köchümkul hits his horse with the whip and directs him towards a long steep area in the middle of the cliff. As the fierce horse gallops down, the crowd watches, covering their eyes, afraid to see him fall and die. Köchümkul places his two legs over the goat's carcass and leans back in the saddle as his horse's hooves slide against the small rocks, many of which fall over the twenty-metre-high cliff. The horsemen grab their collars in disbelief; they have never seen such a thing and are impressed with Köchümkul's skill and bravery.

Köchümkul was not only a good horse trainer and a master carpenter. Despite the fact that he was illiterate, he was very interested in Kyrgyz tribal genealogy and history. Every year in autumn, the herders pitch their yurts along the bank of the big river under the foothill of the Kök-Bel mountain

⁹² Maatkazy's memorial monument still stands in Sary-Bulak village on the side of the Osh-Bishkek highway.

pass. Nearby is a small village of fifteen households belonging to the Sary bagysh tribe, from the Ketmen-Töbö region. Among them were wise elderly men, such as Babakan bakshy,⁹³ Ibiraim, Chylpak and Kuu mergen who had seen a lot in their life. Köchümkul invites them to his home and slaughters a sheep in their honour. It is pleasant and interesting to listen to the wise words and stories of these elderly men. Sometimes, when his children and grandchildren gather, Köchümkul shares his wisdom; “Don’t steal, don’t tell lies, don’t take another person’s share, and don’t abuse the thing that is given to you temporarily with trust by someone”. When he recites a Qur’anic prayer, he says the following words, “Oh Allah! Protect us from a sudden death; protect us from an accident or misfortune; protect us from an incurable illness; and protect us from lies and litigations!”

Returning to Kyzyl-Jar

In 1966, Köchümkul turns 60 and retires. One day, he calls his three sons, asks them to sit in front of him and begins to speak, “My sons, time flew like a bird and I have reached the age of the Prophet.⁹⁴ It has been 25 years since we came to Uzbekistan. We were treated well by the people here. We worked hard like everyone else and earned livestock for ourselves. All three of you got married and have children. I’m grateful to God a thousand times over. My oldest grandchildren will soon graduate from high school. We have made many good friends among the Uzbeks. As the people say, ‘One should say “welcome” to a guest and not say “go home”’. I have decided to return to my homeland and my relatives. They say that pieces of land are being allocated in Kyzyl-Jar for people to build houses. As they say, ‘the soil of one’s birthland is like gold’, and ‘one can live well, but can’t die well’, and ‘when a human being runs out of drinking water and the days he will see will end, he will leave for the other world’. Therefore, your mother and I will go to Kyzyl-Jar and build a house”.

⁹³ A Kyrgyz term used for a traditional healer or fortuneteller.

⁹⁴ The age of 63 is the age at which Prophet Muhammad died. In Central Asia, this age is considered sacred and referred to as the age of the Prophet (*paygambar jashy*).

When he says these words, his sons nod in agreement. Köchümkul and his wife return to Kyrgyzstan. All summer long, they built a house in Jyl-Kol village, near Kyzyl-Jar. Builders from Uzbekistan, including Moldobay, come to help and built the foundation, raising its walls with logs (*synch*), covering the roof with cement shingles, and finishing the five-room house in late autumn. At the end of November, the family offers a farewell feast for their Uzbek neighbours. They slaughter a sheep and cook rice pilaf. Upon receiving the people's blessings, the old couple join their relatives in Kyzyl-Jar, where they live until the end of their lives. Their close relatives there, including Toktobay, Toktomush, Yrsaly, Eshenkul, Raiymbek, Abdylda and Madalbek, and others welcome them with open arms. Their children return to Uzbekistan, where they live and work for another 30 years, returning to Kyzyl-Jar at the end of the 1990s.

Kochkorbay, Anarbay and Anarkul

Köchümkul's oldest son, Kochkorbay, was born in 1928 and died in 2003, at the age of 75. He was a short man with a fair complexion. He had a calm personality and did not hurt anyone's feelings. He had no wicked intentions, spoke the truth and acted justly. He was a generous, but at the same time a very modest, man.

From the age of 14 until he retired, Kochkorbay took care of the collective farm's horses and helped the farm fulfill state plans, receiving many awards. In the *jailoo*, he milks mares and makes *koumiss* to satisfy people's craving for it. At that time, no one sold *koumiss*, milk and *ayran*. Any visitor is invited into the yurt to eat food and drink as much as *koumiss* as they like. Kochkorbay follows the traditional techniques of making *koumiss*: smearing the *chanach* (leather container) with fat, digging the ground to make an *yshtyk* (fire of juniper wood), and smoking it dry. He leaves about six litres of starter in the bottom of the *chanach*, pours fresh mare's milk into it and ferments it by stirring it with a *byshkek*, a stick made from a juniper branch. He adds fresh milk every half hour. Every week, he puts two kilos of black raisins into a gauze bag and adds it to the *koumiss* in the *chanach*. The raisins turn the *koumiss* red and add a strong but pleasant flavour that makes one

want to drink even more. Since nights in the *jailoo* are cold, he wraps the *chanach* tightly with felt and ties it with a cord.

After dinner, Kochkorbay sits in a circle with his children and plays *kan talamay* with sheep knuckle bones under the lamplight. Those who lose get up and stir the *koumiss* in the *chanach* a hundred times. The children have a lot of fun when the game gets interesting. The losers – Abdykerim, Myrzakerim, Syrga, Shatman, Topchu and Oroz – quarrel over the game and take turns stirring the *koumiss*. No one notices how the time passes.

In the morning, young Abdykerim and Myrzakerim get up early, drink a bowl of *koumiss*, bring the grazing mares back from the pasture and tie their foals to the *jele*. The younger boys at home pick rhubarb and bistorts from the lush ravines and make bouquets from flowers with different colours and fragrances. They never tire of playing and return home only when they feel hungry, saying, “Mother, we want bread”, and surrounding Kumu like chicks. Toddlers Topchubek and Orozaly stumble upon the wild green onions and dried up stalks, and cry when they cannot catch up with their older siblings. They would wipe their tears and snot on the sleeve of the coats that their mother made, and their sleeves were dirty and shiny.

Kumu agrees with the saying, “A house with children is like a *bazaar*, a house without children is like a cemetery”. Later, she gives birth to Turdaly, Arzykan and Nuraly and receives the Soviet golden star medal for “Mother Hero”. The family is not rich, but they are satisfied with their life. The younger siblings wear the clothes of their older siblings, they are not picky about food, eating whatever their mother puts on the table, and they grow up obeying their parents. Of course, it is a big responsibility and task for Kochkorbay and Kumu to raise so many children, but they do not frown or complain and they carry out their parental duties and pull their cart of life together until the end of their lives. Kumu’s wise words, interesting folk stories and legends no doubt have a positive impact on her children, helping them develop into capable, responsible, and intelligent people.

Anarbay, the second son of Köchümkul was born in 1932 and died in 2010, at the age of 78. A man of a medium height with a fair complexion, a straight nose, big, round eyes, a black mustache and black eyebrows, like his father, he spoke loudly and was considerate of others. He knew how to

engage in good conversations with others, possessed a rich knowledge of Kyrgyz traditions, customs and tribal histories, and was a good storyteller and skilled *ulak* player. His father Köchümkul would say, “My Anarbay looks like me”. Anarbay was nine years old when they came to Uzbekistan. Due to family circumstances, he could not attend school, but he learned to read and write on his own by reading literary works. He grew up tending sheep and cows with his father. From the age of 35 until he retired, Anarbay served as the head of a livestock farm in Uzbekistan. During his service, the number of livestock increased – the number of sheep reached three thousand; cows, five hundred, and horses, one hundred. He surpassed the annual state plan for meat, milk and wool production and was awarded medals and certificates of achievement.

Anarbay and his wife Anarkül had nine children. They helped them to receive a good education, get married and build houses for their families. Through his hard work, Anarbay earns the respect of his community, relatives and people near and far. He tells vivid stories eloquently and lures his listeners. If he had gone to school at an early age and received a good education, no doubt, he would have become a well-known state figure. When he meets friends like Ümet, Askarbay, Turgunaly, Kurmanbek, Erkinbek and Anarbay (Malayev), he makes them laugh with funny stories. His repertoire is rich in stories taken from real life experiences that have deep moral value and are told with precision.

“Once upon a time, people of a nearby kingdom became demoralised. They drank too much alcohol and the condition of the kingdom worsened. The helpless king invited his viziers and wise men for a council. He talked about the situation in the kingdom and asked the wise men why his people were drinking and how to stop them. His head vizier said, “Your Majesty, I will answer your question. Bring me a very poor man who has nothing, a man who is naturally blind and a disabled man without two legs. The king ordered his soldiers to look for such men in the kingdom, and they brought him the poorest man, a blind man and a man with no legs. These men, who had never seen the palace before, were scared and trembled, not knowing what would happen to them next. Following the vizier’s instructions, the king prepared a specially decorated room in which he set a table with all kinds of food and many alcoholic drinks.

“The soldiers brought the poor, blind and disabled men into the room and made them sit around the table. They told them that the king had invited them as respected guests and that they should enjoy the food and drink and not be shy. They then left the room. The king and his vizier were in a room next door, and secretly watched the three men from a small hole in the wall. The guests, who had never seen so much and so many different kinds of food and drink in their life were at first surprised, but then happily began eating. After about an hour of eating and drinking alcohol, the guests became cheerful and told jokes, speaking loudly. At some point, it was the blind man’s turn to make a toast. He filled a big glass with wine and began, ‘Dear friends! I would like to drink this glass of wine to the health of His Majesty our king for showing us great respect by feeding us with all kinds of horse sausages and red wines...’ Before he finished his words, the disabled man, who was drunk, became angry and said, ‘Hey, you, blind man! How can you tell the colour of the wine if you were born blind? I will kick you now and you will die!’ The poor man interjected, ‘Yes, kick him! If he dies, I will pay his blood price’. The vizier, who was watching the guests with the king, turned to him and said, ‘Now you see, my king, why people drink alcohol. Alcohol can make a blind man see things, a disabled man have legs, and a poor man rich’.

Anarkul, Köchümkul’s youngest son was born in 1934. He came to Uzbekistan at the age of seven with his father and returned to Kyrgyzstan in 1994. Until his retirement, he worked as a herder tending the collective farm’s sheep and raising his three sons and four daughters. He is a man of medium height with a dark complexion, a straight nose and deep-set eyes. He became known as Anarkul bay – Anarkul the rich man, because he possessed a lot of livestock, which he earned due to his hard work, patience, deep wisdom, critical thinking and kind treatment of people. As a result of his hard and honest work, in 1973, at a time when no one owned a car, he was awarded a “Zhiguli”⁹⁵ car by the Uzbek state in recognition of his achievements. Although he never attended school, he taught himself how to read and write by reading Kyrgyz epic poems, one syllable at a time.

⁹⁵ *Zhiguli* is a car named after the Zhiguli mountains located on the right bank of the Volga River. The model of the car is VAZ (*Volzhskii avtomobil'nyi zavod*).

Grandma Kumu and Traditional Pedagogy

Kumu, the oldest daughter-in-law of Köchümkul, was born in 1931 and died in 2011. She raised ten children, giving them a good upbringing and marrying them off. With the qualities characteristic of most Kyrgyz women – honour, determination, perseverance, and a good work ethic – she endured the difficulties she encountered in life and lived her life without complaining. In addition to the responsibilities of raising ten children, she cherished each of them individually, saying “Even if there are ten children, each child has their special place in the family, and if there are 40 children, each one has a different personality”. She treated each of her children specially, calling them by their nicknames. For example, she called Mamatkerim “Mamesh”, Abdykerim “Apte”, Myrza “Chakan”, and Nuraly “Lala”.

Ten children were not enough for Kumu and, following Kyrgyz tradition, she raised her oldest grandchild, Elmira, from the age of one until the age of seven. She treated Elmira in the same way that she treated her own children, and loved her very much, calling her “Eli küchük” or “Eli, the puppy”. She also cared for her other grandchildren, including Daniyar, the second son of her second son Abdykerim; Mirlan, the son of her daughter Syrga; and Zamir, Aynur and Aysalkyn, the children of her son Orozaly, over different periods of time. Kumu would gather her children and grandchildren around her in a row like sparrows and begin telling stories. Her stories and legends were quite different from those told by others, and were always thought-provoking and amusing.

“Once upon a time, there lived three friends. One had the name Tabarsyk bash (bladder head), the second had the name Kyl kekirtek (hair strand-like trachea), and the third was called Kuuray san (yarrow thigh). Tabarsyk had no hair on his head, which looked like an inflated bladder. Kyl kekirtek had a neck as thin as a hair strand. Kuuray san had a leg that was as fragile as the yarrow plant. One day, the three friends agreed to sow wheat in their garden together. The harvest was rich and plentiful. After piling the wheat up in the barnyard, separating it from the skin and cleaning it by holding it in the wind, they had lunch, feeling satisfied. A fly came flying by, buzzing and landing on Tabarsyk’s bald head. Seeing it, Kyl kekirtek told him not to move, and hit him hard on his head. Tabarsyk died on the spot as his head

burst, scattering his brain all over the place. Seeing this, Kyl kekirtek felt very sad. Sobbing and breathing heavily, he broke his thin neck and died. Witnessing the death of his two friends, Kuuray san slapped his thin thigh, lamenting “Oh, no! What will I do now?” His leg broke and he, too, went to the other world after his two friends”.

Listening to this story, the children giggle and imitate the characters in the story, calling each other the names of the characters and having fun. Kumu’s younger grandchildren, who are one and two years old, do not quite understand the story, but they watch the reactions of the older kids, laughing along with them and expressing their innocent feelings.

Life in Kyzyl-Jar

In 1967, after exactly twenty-five years in Uzbekistan, Köchümkul and his wife Rapia return to his birthplace, the village of Kyzyl-Jar in Aksy district and, with the help of his children and Uzbek friends, builds a house. At this time, the Soviet Union is flourishing. From October 1964 to November 1982, Leonid Il’ich Brezhnev served as the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the USSR. This period of Soviet history was characterised by improvements in people’s socio-economic status, achievements in science and technology, and the construction of many modern plants and factories. There are major changes in agriculture, with new technology to take care of previously heavy manual work, and new agricultural, technical and veterinary rules introduced in farming and animal husbandry, which helped people over-fulfill state quotas.

Kyzyl-Jar state farm was established in February 1962. The Uch-Korgon hydroelectric station, which was completed in 1960, provided water to more than 3,000 hectares of desert in Kyzyl-Jar. A dam that raised the level of the Naryn River and a large canal were built, which created favourable farming conditions in the previously arid area. Kyzyl-Jar became one of the leading state farms in the Soviet Union, fulfilling, and then surpassing, the production goals of state annual plans. The farm produced 3.5-4 tons of cotton per hectare, 170-180 lambs from 100 sheep, and more meat, milk, wool and fruits and vegetables than the state required.

A young Russian man named N. I. Meshkov, who had excellent management skills and spoke Kyrgyz well, served as director of Kyzyl-Jar farm from 1962 to 1990. Under his leadership, houses and field houses (*shyipang*) were built for farmers, canals were dug and asphalt roads were constructed. Many different peoples contributed to the development of Kyzyl-Jar farm within a short period of time, including Kyrgyz, Uzbeks, Tatars, Russians, and others. Kyrgyz herders named Jorobekov Kerimbek, Momunov Kaky, Shadybekov Januzak and Ozokeyev Oogan were awarded medals for continuously over-fulfilling the state livestock plan. Some of them were elected as deputies in the Supreme Council of the Kyrgyz SSR.

Under the Soviet political system, whoever worked well and brought benefits to the state would be praised by the mass media, nominated for awards and for deputy positions, and accepted for membership in the Communist Party. For over-fulfilling the production requirements of state plans each year, Meshkov was awarded the Golden Medal of the VDNH (Exhibition of All-Union Agricultural Achievements) and the Red Flag medal at the republican and all-Union level. The farm also produced two winners of the honourable title “Hero of Socialist Labour” for extraordinary service to the Soviet Union: in 1973, Joro Sherliyev, the head of the cotton brigade received the award, and in 1989, Meshkov received it. The state also awarded prizes of scarce consumer goods, such as carpets, motorcycles and cars. However, recipients actually had to buy these.

At Kyzyl-Jar state farm, there were 31 field brigades working on 3,000 hectares planted in cotton. Picking cotton required significant manual labour. From early spring in March to late autumn in November, schoolchildren would take school breaks to work in the fields. Employees of other organisations and even retired people would also be mobilised to work during the rigorous cotton picking season. Helpers (*jardamchylar*) from other regions would be brought in, living in poor conditions in the *shyipangs* in the fields for three months. The pickers tried to fulfill the daily quota of 60-70 kilogrammes, picking the “white gold” from early in the morning until late evening. Their hands would bleed from the cotton stalks. During the picking season, colourful red banners with “The state plan is the law. Fulfilling it is a duty, over-fulfilling it is an honour!” printed on them would

be hung in the main streets. The traditionally nomadic Kyrgyz, who had been moved to Kyzyl-Jar from the mountains to become sedentary when the farm was established, had to adjust to the challenges of farming, including being bitten by mosquitoes in the fields and working in the intense summer heat.

One day during cotton picking season, recently returned Köchümkul goes outside and looks at his surroundings. He sees the cotton fields, with the houses where the workers and farmers eat, rest and sleep. There is even daycare for families with young children. Everyone is busy; young and old, no one has stayed home. Everyone is picking cotton. Even the school children of the district are picking cotton under the supervision of their teachers. Köchümkul remembers how yesterday, the leaders of the farm, headed by Meshkov, came to Ongolbek's house and held a community meeting. As usual, Meshkov spoke loudly, making the farmers laugh and praising those who worked hard. He let them know which brigade is pulling ahead and which one is lagging behind.

At the end of his speech, Meshkov turned to the elderly men, including Köchümkul, and said, "Now is the height of the cotton picking season. Starting tomorrow, we will need the help of retired elderly men. Please help to pick cotton for ten to fifteen days. There is no daily quota for you, so you will pick as much as you can. It is a feast offered to the people". Keldeybay replied, "If you insist, what can we say? We lived for so many years in Uzbekistan, but had not picked cotton there. OK, we will pick cotton here". The others agreed with him, nodding their heads. Meshkov laughed and, patting the old men on the back, he thanked them. The next day, these old men, wearing a cloth around their waist, joined the school children to pick cotton.

Köchümkul thinks about how the Soviet system provides everyone with jobs, but does not pay enough, and forces retired veterans, who worked hard all their life for the state and contributed to building communism, to work. He feels dissatisfied with such politics and has questions about the consequences of the Soviet system and people's hard labour. Why are humans born in this world? Only to work? In his life, Köchümkul has seen a lot and has been around many wise men with rich life experiences. He has listened to their stories and has different ideas about life.

Humanity has continued to live from the time of Adam and Eve. Many prophets and holy men have come and gone; many kings and rulers have ruled, and many cities and villages have been built. Scientific discoveries, inventions and technologies have changed the lives of human beings. However, humankind has not yet fully answered the important questions about creation. What does the other world look like? Holy men, smart scientists, and wise men have explained the world's secrets in different ways, but do not give a common answer that is accepted by all people. Thinking about the creation of the world and the meaning of life, Köchümkul finds himself thinking about the poetry and verse of the Persian poet Umar Khayyam.

Why, all the Saints and Sages who discussed
Of the Two Worlds so learnedly, are thrust
Like foolish Prophets forth; their Words to Scorn
Are scattered, and their Mouths are stopped with Dust.⁹⁶

Köchümkul believes that man does not possess enough intelligence to explain the secrets of the world because he is not a creator; he was created. It is some kind of high spirit, God, or nature itself that created him. The abilities of his brain, a key part of his body, are limited. Moreover, his life is also limited. The world-renowned ancient Greek philosopher Socrates said: "Knowledge is like an ocean and I am a little boy playing sand on its shore". Also, as he said correctly, many world-famous philosophers passed away saying, "I only know that I know nothing".⁹⁷

Cotton-picking combines, known as "blue boats", float on the vast cotton fields, unloading cotton onto trailers, one after another. Chains of tractors pull their loads of cotton piles towards the receiving station in Shamalduu-Say. Köchümkul, sitting and watching, is unable to reach the bottom of his thoughts. He stands and ties a cloth bag around his waist, takes out his snuff

⁹⁶ http://www.poetsgraves.co.uk/Classic%20Poems/FitzGerald/rubaiyat_of_omar_khayyam.htm

⁹⁷ Socrates. BrainyQuote.com, Xplore Inc, 2014. <http://www.brainyquote.com/quotes/quotes/s/socrates383380.html>, accessed September 23, 2014.

from his pocket and puts it under his lips. With a sigh, he joins a group of old men heading to the cotton field.

After returning to Kyzyl-Jar as a respected elder, Köchümkul shares his wise words with the young, oversees feasts and funerals, and lives a decent life. He grows a nice garden and cultivates a vineyard in the courtyard of his newly built house. The grapes of his vineyard, unlike others, taste delicious and look flawless. He and Rapia are never bored, as their sons, daughters-in-law and grandchildren visit them regularly. In summertime, they get *koumiss*, clarified butter and meat on a regular basis. Some summers, they go to the *jailoo* for two weeks, where they go horseback riding and have a wonderful time seeing the places where they lived when they were young.

Time flies like a bird, and after many years, Köchümkul becomes old and sick. Nothing can help to cure his illness, and neither doctors nor *mullahs* and *khojas* can save him. On 10 January 1986 he passed away, at the age of 80. His wife Rapia dies seven years later, on 1 April 1993, also at the age of 80.

Life in the *Jailoo*

From the end of the 1960s to the mid-1980s, there were noticeable changes in the lives of Kyrgyz herders living in Soviet Uzbekistan as the number of their private livestock increased and some families bought cars. However, the government did not allow imported cars and goods. The cars produced in Soviet factories such as the Volga, Moskvich, Zhiguli and Zaporozhets were of much lower quality, but with a monopoly on the market, their number grew year by year. Each house began to have goods such as a television, tape recorder, refrigerator and washing machine.

In 1966, Kochkorbay and Kumu bought a house for 5,000 rubles (USD 8,150) in Syrmak village at the Pobeda collective farm. Instead of living in other people's small houses, they could now live in their own house. They enjoyed eating the cherries, apricots, apples and grapes that grew in their courtyard. When they leave for their six-month trip to the *jailoo*, they lock their belongings in one of the rooms of their house and ask their Uzbek neighbours to watch them while they were gone. Their older children, who

attend high school, stay in the village until the end of the school year, living at their uncle Osmon's house. They join their parents in the *jailoo* during their summer vacation.

At that time, the Tash-Kömür-Kara-Köl highway is being built and the road is in bad condition; it took a day for cars to reach Kara-Köl. In Kara-Köl, they turn east, driving to Tölgö-Tash where they unload their belongings. From there, they go on to Yspy *jailoo*, stopping to camp three or four times in the sites at lower elevations. They load their belongings onto the horses and donkeys, put their small kids on the front, and the older ones on the back of the horse. The teenagers go on foot, driving the sheep, cows and horses higher and higher through narrow, rocky roads, crossing small rivers. On the way to Örüktüü, they pass through forests with meadowsweets, wild cherries, pistachios, junipers and honeyberry trees. At It-Albas hill, they travel through wild apple trees and hawthorns to the camp in Dolono where the grass grows thick and high. From there, they camp in the narrow gorges called Sary-Özön and Kuu-Alma, through which a fast river flowed. After about a month in this place, they move higher, passing high cliffs and juniper forests, on their way to Töölchü and Ichke-Suu camp sites, which have an abundance of bistort, rhubarb, wild flowers and thick grass. After about two weeks, they move to their next camp site in Tegerek-Saz, a pasture with feather grass, wild green onions and *kara kyiak*.⁹⁸ They stay for about two weeks, making *koumiss*, and then head on to their destination.

Yspy is a wide valley surrounded by the high mountains. It is full of pure springs originating from the glaciers that flow down narrow ravines and pour into the river running through the middle of the valley. The people who pitch their yurts along this river live here for two months, or until it becomes cold and their livestock are fattened. The *jailoo's* cool and fragrant air, blue and clean water, wide and lush fields, frequent rain and hail could lure any person. The *jailoo* was a wonderland, especially for children, who ran around barefoot without hats, who had chapped faces and cracked feet from the cold, and who played all day along the river, picking wild green onions and flowers. As for the adults, they sit outside on felt mats, enjoy

⁹⁸ A type of feather grass that grows in the wetlands of high mountain pastures. Sheep like to eat them.

food on their *dastorkon*, drink *koumiss* from their *chanachs*, listen to music on a transistor radio and enjoy the natural surroundings. They talk about the past as the radio plays a song:

How beautiful it is
To rest in the *jailoo*
Near fast-flowing water,
And to lie on one's side on a hill top
Watching the sheep grazing in the meadow.

Looking from the outside, life in the *jailoo* may seem easy, but it has its own challenges, especially for women who busy themselves all day long with work around the house. Kumu's day begins early when she milks the cows and drives them out to the meadow. She lights a fire using dry animal dung. She then heats up the milk, pours it into the separator machine, winding it by hand, separating the cream from the milk. She then makes *ayran* from the boiled milk, pouring it into a cotton cloth bag to drain it, and makes *kurut* (dried curds) from the cream cheese. She takes the fresh cream collected over three or four days and boils it to make clarified butter. She gives breakfast to her children, who wake up with the sun, seating them around the *dastorkon*. Since candies and sugar cubes were scarce in the *jailoo*, she gives just one candy to each of her children, who fight over them, especially, when the older ones take the candies away from the younger ones. When little Nuraly and Elmira complain to their mother with tears in their eyes, Kumu gives them more candy from a saddlebag without showing the others. After eating their candy, the children drink *koumiss* and homemade yogurt and then run towards the green meadow to play.

Kumu cleans the tablecloth and the inside of the yurt. She then makes dough for bread. As it rises, she washes her children's dirty clothes. She makes a fire in the hearth using dry juniper wood to get dark red embers, which make the bread she bakes soft, red and tasty. In the evening, she gets ready to cook dinner. In this way, Kumu does not notice how fast her day passes. Whether she is sitting or walking, she always thinks about her children's well-being and hopes that they find their own place in life. For her children's sake, she does not complain about the difficulties in her life.

Despite the fact that they led a semi-nomadic life, all ten of Kochkorbay and Kumu's children receive a good secondary education from an Uzbek language school. Four of them go on to higher education, two graduate from a two-year college, and four graduate from secondary school and find their own place in life.

The weather in the *jailoo* is unpredictable, and sometimes there is freezing rain. Sometimes, a strong wind and storm tears the yurts apart and their firewood becomes wet and does not burn. They cannot cook or bake, and for several days, they eat leftover food and hard bread. However, as they say, everything has its pleasures and difficulties, and most Kyrgyz who led a nomadic way of life never complained about their life and their fate. On the contrary, they took pride in their *jailoos* and pitied those who could not go there saying, "Oh, poor so and so, he remainedg in the valley this summer, what a pity".

The Collapse of the USSR

By 1985, the Soviet economy became stagnant. State plans were not fulfilled, productivity decreased, and the agricultural sector stagnated. The level of corruption grew in all levels of government, with state assets being abused, bribery, and false accounting. The people began to lose their trust in socialism and communism and in the leadership and principles of the Communist Party. Moreover, at that time, the economies of the leading capitalist countries of the world, such as the United States, England, Germany and Japan, were flourishing economically and politically on the world stage. People in the USSR, especially youth who were against the Soviet lifestyle, began creating opposition groups and organising protests. In response, the leaders of the Central Committee of the Communist Party tried to change their public policy.

Mikhail Sergeevich Gorbachev, a young, ambitious man with democratic views, came to power in 1984. In order to save the country, which was in severe economic, social, and political crisis, he introduced new ideas, such as *glasnost* (openness) and *perestroika* that were foreign to the Soviet system but characteristic of capitalist countries. He held state meetings and dialogues with Ronald Reagan, then President of the United States, and

Margaret Thatcher, then Prime Minister of Great Britain, and was swayed by their guidance. These changes led to opportunities to hold public meetings and protests all across the empire. Protests took place in the Baltic republics of Latvia, Lithuania and Estonia, and in the Caucasus. The multinational Soviet nation, which, for 70 years, according to its leaders, lived like one family,⁹⁹ experienced ethnic conflicts that caused the death of thousands of people. These include the war between Armenia and Azerbaijan in 1988, the 1989 ethnic conflict between the Uzbeks and Turks in Fergana, the 1990 conflict between the Kyrgyz and Uzbeks in Osh, and attempts by the Baltic States to separate from the Union. These events all speeded up the collapse of the Soviet Union. It was impossible to stop the masses of people who desired democracy and freedom. It was like releasing a djinni from a pitcher or opening the lid of a boiling cauldron and not being able to keep the hot steam inside. Nothing could stop the collapse of the USSR.

In December 1991, Gorbachev, the USSR's first¹⁰⁰ and last president, spoke on All-Union television, announcing the collapse of the USSR and the end of his rule. The empire that had shaken the world was ruined from within. Other countries that had adopted socialism, such as Poland, Hungary, the German Democratic Republic, Yugoslavia, Albania, Romania, Czechoslovakia, Mongolia and Vietnam also experienced political turmoil, resulting in new government structures and a move towards capitalism.

The collapse of the USSR was the main event in the second half of the 20th-century history. It was as if the wheel of world history turned back to the year 1917. Seventeen million former members of the Communist Party of USSR rushed to join newly established liberal, bourgeois and conservative parties. They derided communist ideas as they tried to return to power. Fifteen union republics declared their sovereignty one after another and organised quick elections. Former communists moved into positions as district and provincial governors and country presidents. Kyrgyzstan joined the newly independent states on 31 August 1991, and Uzbekistan followed on September 1.

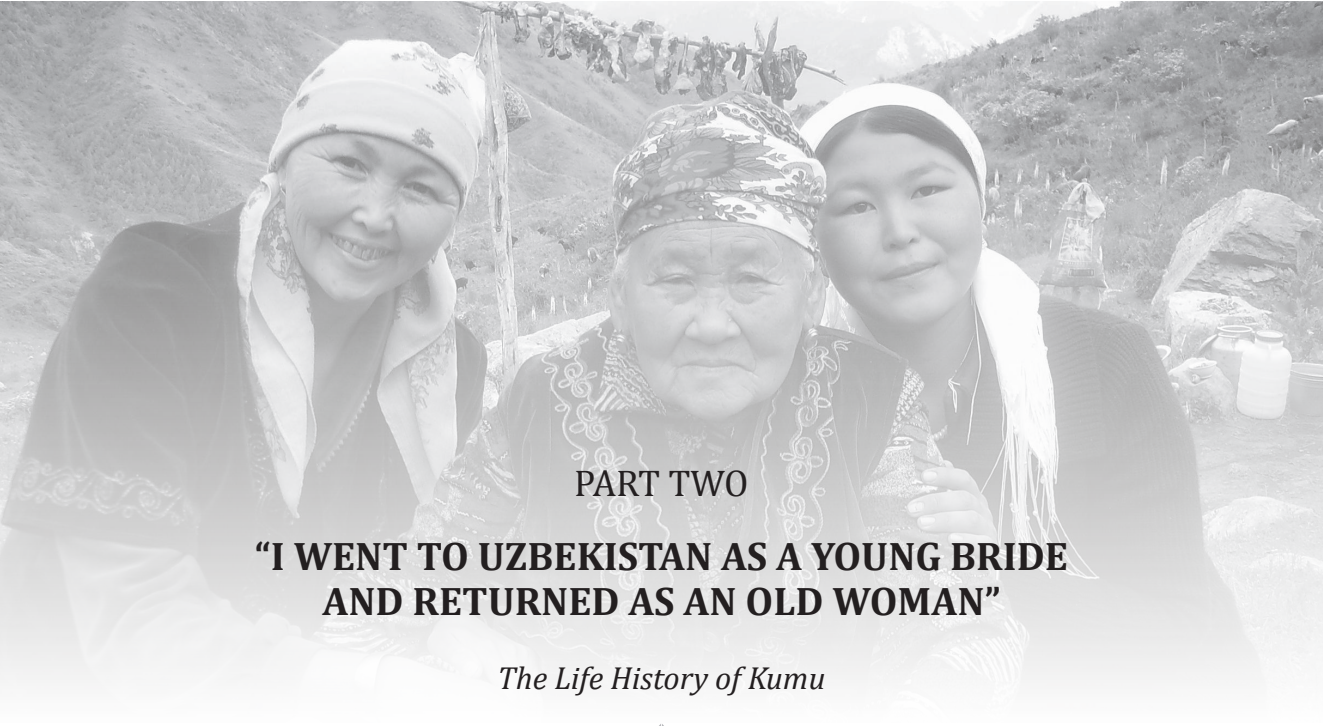
⁹⁹ This was a popular Soviet ideology in the 1970s, when Soviet leaders announced publicly that they had created a Soviet nation with a common Soviet historical experience.

¹⁰⁰ Gorbachev (b. 1931) was elected president of the USSR in 1990, but the Soviet Union disintegrated in 1991 before democratic elections were held.

In the first years of independence, old economic ties broke, collective and state farms were eliminated and state assets, which were gathered with a tablespoon, were distributed with a ladle. The quality of life declined significantly due to a food deficit. If in the past, “the shadow of Communism” was cast over Europe, now, “the shadow of starvation” was cast over Eurasia. The socialist economy, based on a centralised planned economy and state ownership of property, was replaced by capitalism based on a market economy and private property.

These radical changes had a significant impact on the Kyrgyz herders who had lived in peace in Soviet Uzbekistan for over fifty years. After the elimination of state and collective farms, Uzbeks, who had been farming for centuries, no longer had any reason to keep large numbers of livestock. The number of livestock farms was reduced. Inter-ethnic conflicts and socio-political instability compounded the situation. The Kyrgyz herders had no choice but to return to Kyrgyzstan. So, over the next few years, the descendants of Köchümkul all returned to Kyzyl-Jar; Anarkul in 1994, Kochkorbay in 1996 and Anarbay in 1999. The family of Kochkorbay’s second son, Abdykerim, returned last. As a successful graduate of the Tashkent Agricultural Institute, between 1974 and 2002, Abdykerim had served as the director of the collective farm (until it closed), as district secretary of state and as the head of the provincial committee of Namangan province. When he died from a heart attack, in 2002, Uzbek government officials and neighbours accompanied his body to Kyzyl-Jar. He was buried in the cemetery in Jyl-Kol, where they showed him great respect by holding a formal funeral ceremony. His remaining family returned to Kyzyl-Jar in 2005. The fates of the remaining descendants of Köchümkul were tied to their homeland in Kyrgyzstan where their children and grandchildren grew up and got married and have been contributing to the development of their country.

In his well-known novel *The Count of Monte Cristo*, the French writer, Alexandre Dumas leaves his reader with a final thought: “All human wisdom is contained in these two words, ‘Wait and Hope’”. Dumas was right. Human beings live with the hope that good things will happen in their future; as for our past, lived days, they disappear, sinking to the bottom of history.

PART TWO

“I WENT TO UZBEKISTAN AS A YOUNG BRIDE AND RETURNED AS AN OLD WOMAN”

The Life History of Kumu

Interview on Horseback: “Greetings, my old *jurt*, camp site!”

In June 2009, we drive to Örüktüü, a small pasture in the foothills near the bank of a big river on the east side of Kara-Köl city. The car is full with my 78-year-old grandmother Kumu; my sons, seven-year-old Erbol and three-year-old Baitur; my husband Sovetaly, my cousins Aisalkyn and Elaman, and me. The road ends in Örüktüü, and we prepare to continue on horseback to the *jailoo*. My 19-year-old, newly married cousin Zamir, informed of our visit, comes down from Töölchü *jailoo* and meets us with horses and donkeys to transport us and our goods back to the *jailoo*, where he is staying with his young wife and his parents. We load the donkeys and the adults all mount horses. We put the boys on the donkeys carrying loads, and head towards our *konush*, our ancestral camp site in Töölchü.

We plan to stay there for a week and then move on to Yspy *jailoo*. The last time my grandmother was in Yspy was 20 years ago. My goal is to take her back to the *jailoos* of her youth to enjoy the cool *jailoo* weather. We will stay in Töölchü in Zamir’s *chatyr*. During our trip to Töölchü and, joined by Zamir’s family, onward to Ypsy, I interview her about her experiences living

a semi-nomadic life and record her now 78-year-old life history. I also film and take photos in preparation for an ethnographic film that I plan to make about the trip. In the following edited transcript, my questions are set in italics, and Kumu's responses follow in roman font.

Mother, how are you feeling seeing these old camp sites of yours? What do they remind you of?

Oh, my dear daughter! These places remind me of many things. I feel attached to these places; the mountains, forests, rivers and springs, as I spent more than half of my life in these *jailoos*. Before coming here, we summered in the Chatkal *jailoos* for 17 years. Since 1959, we have come to Yspy *jailoo* with our livestock. Now, one of my grandsons, Zamir, and his wife are continuing our family tradition. I stopped going to these *jailoos* 20 years ago because I became old. Thanks to you, I am going to the *jailoo* this summer. May you have a prosperous life! I cannot believe my eyes! I used to take you on horseback through these places when you were a one-year-old toddler. Now you have grown up and you are taking me in my old age back to those *jailoos*. I am a thousand times grateful to God! I had passed through these places so many times and I remember every turn, mountain pass, hill, spring and creek like my five fingers.

Have the jailoos changed much?

The landscape looks the same. Many people used these pastures before us, then we used them, and many more people will use them in the future. The mountains, cliffs and land look the same. As they say, 'people are renewed every fifty years'. People of our age stopped coming here, and many of them passed away. The old generation has been replaced by a young generation; as you can see mostly young herders are coming now. We used to move higher and higher by crossing these brooks, traveling on these narrow roads, loading the horses and donkeys and changing camping site several times.

According to Kyrgyz tradition, when people who move to their camping sites earlier than others see the *köch* of newcomers, they come out from their yurts to greet them and offer *koumiss*, yogurt, bread and fresh cream or clarified butter. We would taste the food they gave us without getting off our horses and, after resting for a short time, we would resume our trip.

When drinking *koumiss* on horseback, one should hold the bowl with two hands, offer it symbolically to the horse first by touching the bowl to the horse's mane, and then drink it. It is an old ritual.

These big juniper trees on the left side of the road already existed during our time. Juniper trees live long. I bet our ancestors rested under their shade as they passed by them.

Are these 'wolf berries'?

Yes, people call them 'wolf berries'. They grow close to creeks and rivers. There are two kinds of berries: one is red and the other is black. Its fruit look like grapes and has therapeutic benefits for a number of illnesses. They ripen when people return from the *jailoos*. We used to pick them and our hands would be poked by their thorns.

We are almost in Töölchü. Why is this place called Töölchü (Camel's Death)?

In the past, when moving from one pasture to another, the nomadic Kyrgyz loaded their yurts and belongings onto camelbacks. Now, they no longer use camels. Once, after passing through a long, steep mountain pass, one of the camels became tired and died. After that incident, people began calling this place 'Camel's Death'.

What is the significance of a 'jurt' for the nomadic Kyrgyz?"

Oh, my child, the *jurt* is the nomadic camping site where they pitch their yurt. It is a sacred place for us. One lives in each *jurt* for about ten to fifteen days, and when the availability of grass decreases, one moves to another *jurt*. That flat area at the head of the spring was and still is our ancestral *jurt*. We used to weave carpets, make felt and dry *kurut* (curds) in the sun. The *jurt* is a mini-homeland, and those who use it consider it sacred, since they spend some parts of their life in that place. The word *ata jurat* (fatherland) is derived from this term.

Mother, we are almost at your jurat in Yspy.

Yspy is the highest of all the *jailoos* around here. Traveling on this road, I raised my two grandchildren, you and Dani,¹⁰¹ holding you in front of me

¹⁰¹ Daniyar was my paternal cousin whom my grandmother raised until he went to school.

on horseback. I could not take my other grandchildren to the *jailoos* as I became old, but we came to Örüktüü, which had forests at a lower elevation, and spent our summers living in yurts for about three months.

How did you transport your small children and grandchildren on horseback when passing through these rivers, slippery slopes and narrow rocky roads?

Oh, my daughter, as Kyrgyz, we grew up on horseback raising livestock. Kyrgyz women can wrestle on horseback and play *kyz kuumay*.¹⁰² I would place a *böktörünchök*,¹⁰³ on the back of my saddle and have one of my children sit on it. I would tie my baby inside the cradle, and place it in front of me. I would hold the cradle with one hand and the reins with the other. My father-in-law made the cradle from a juniper tree. He was a handy man. When my first-born, Mamesh, was born in the Chatkal *jailoo*, in 1951, he made a cradle from a juniper tree. It still exists.

Did men play horse games on these wide, flat lands in Yspy?

We offered two circumcision feasts for our two boys in this area. At both feasts, we organized an *ulak* game and a long-distance horse race (*bayge*). Horsemen from the Keng-Kol *jailoo* and from the mountain villages of Üch-Terek, Kök-Bel and Kara-Köl city would come to play *ulak*. At that time, there were many racing horses that participated in the *bayge*. People would give a suitcase, soldier boots, and all kinds of dishes as prizes for the *ulak* game. The women and children would sit in an elevated area to watch the game. When the horsemen would ride up with the goat's carcass and throw it in front of us, we would give them new embroidered handkerchiefs and scarves as prizes. We would host the guests for two days, slaughtering a horse and serving its meat with rice pilaf.

What kind of games did the youth play?

Many different games can be played in the *jailoo*. During the day, they would play *ordo*, *arkan tartmay*, *it tartysh* and games played with sheep

¹⁰² *Kyz kuumay* is a traditional game which involves a young girl and young man on horseback. The girl rides off first and the man must chase after her. If he catches up with her, he gets to kiss her.

¹⁰³ A rolled seat made from a mat.

knuckle bones. At night, they would have fun playing *ak chömök* (white stick), and *bekinmechek* (hide-and-seek).

Mother, do those glaciers on the mountains look the same to you? What was the condition of these glaciers and pastures during your time?

In our time, the glaciers were thick. According to the observations of herders today, the glaciers are getting smaller and smaller every year and their number is also decreasing. Moreover, today, by the time people leave the *jailoos* for the valley, all the glaciers melt down, leaving the springs dry and empty. In the past, new snow would fall on top of the old glaciers, making them available for the next year.

I have lived in the *jailoos* since the age of 15. From 1942 to 1959, we lived in the *jailoos* of the Chatkal mountains, and since 1959, we have been living in Yspy. During our time, the condition of the *jailoos* was good. There was plenty of grass. Wild green onions would grow so thick and high that the heads of my newly walking toddlers could not be seen among them. I see that now the amount of grass is not the same as in the past and it is because the herders move to the pastures before the grass is ripe. In the past, we would arrive in Örüktüü, in the foothills, and camp there for about ten to fifteen days. We would then move to higher places like Sary-Özön and Kuu-Alma, and from there move up again to Töölchü. After spending ten to fifteen days in Töölchü, our older boys would go to Yspy to see if the grass had grown and the glaciers were gone on the main pasture. If they returned saying that the grass had not come out and the glaciers had not melted, we would wait. Then, when the weather became hot in the lower places, we would move up to our camping site in Tegerek-Saz and spend about a month there. Only after the grass was ripe in the main pasture, and was enough to feed the livestock, would we move there. We would come like a caravan, one family after another, and settle along the bank of the river, which had water to turn a mill, and pitch our yurts. I can visualise now how in the past I would cross the river, go to the mountains and walk through the juniper and pine trees.

I notice that graves here are located in an elevated area. Why is that?

There is a reason for having the graves in high places. When travelers reach a mountain pass, they stop there to rest their horses and allow them

to graze. While they rest, they recite Qur'anic prayers in honour of the spirits of the deceased. Around Yspy *jailoo*, there are only three cemeteries: one is located in the mountain pass between Tegerek-Saz and Yspy, the second is in the pass between Yspy and Abay, and the third is in the pass between Yspy and Shyldyrak. As you know, we buried your uncle Myrza in the mountain pass in Abay. In times of warfare, people buried warriors who died in battles, placed rocks on their graves and fenced them in with wood from juniper trees. Most of these graves belong to the period of the Kalmyks (17th and 18th centuries).

Tell me about yourself, your ancestors, and your tribal and clan identities.

OK, my daughter, I will tell you. You told me that you want to write a book about me. If you do so, people will know that there was a woman named Kumu and my name will be recorded in history. I will tell you about everything in my life as it happened, but you will need to select those interesting parts for your book.

I belong to the Ogotur clan of the Saruu tribal group. My father, Düyshobay, was a skilled jeweler and ironsmith. My mother, Aiymkül, was a good singer and *koshokchu* (lamerter), and she also played the *ooz komuz* (mouth harp) well. She was from the Machak clan. We were five siblings; my older brother Abdylida, my older sister Maanaiym, myself, and my younger brothers Asanbek and Töröbek. When I was a little girl, my father and older sister both passed away on the same day. I remember burying them in two separate compartments of the same grave. As I later learned, my older sister had died from jaundice. Uncle Berkberdi used to have a sheep barn in Jyl-Kol and we used to live there. My older sister fell sick at night and died. I was young at that time. My mother hung a curtain on one side of the yurt and placed my dead sister behind it. My father was a religious man who did not drink any alcohol and who prayed five times a day. That evening, he fell down while reciting his prayer. When my mother said to him "Is it so important for you to do your prayer until you fall down?" He replied simply "Yes, woman, it is very important". That day, my father's *baja*,¹⁰⁴ Anake, visited us from the *Kyrk uul* clan. My father passed away while sitting and

¹⁰⁴ *Baja* is the term used for brother-in-law or husbands of women from the same tribe.

talking with him inside the yurt. We called our neighbours. There were only four or five households in our vicinity.

How many of your siblings are still alive now?

Two of us remain now, me and my younger brother Töröbek.

Can you tell more about your parents?

My father was a skilled craftsman. He made women's rings, bracelets, hair decorations, horse harnessing, wooden bowls, spoons, ladles and also knew how to make a *komuz*, the three-stringed lute. In the past, when people were poor, they used thin black cauldrons and wooden dishes. And when they would break, my father would fix them. People would bring fried bread such as *kattama* and *oymo* as payments for his work. I would sit next to my father and press his bellows. My mother would test the jaw harps that my father made by playing them. Hearing the sound of the music echoing in the cliffs, people would come and gather around our house. My mother was an eloquent person and a very good storyteller who knew many folktales and legends. She had a dark complexion and a round, stout figure. She would say that our protective master spirit is Oysul-Ata camel (Father Oysul camel), that he protects us all the time, and that she would not be able to fall asleep until she saw camels at night when they put their heads through the window.

Resettling to Ketmen-Töbö: The World War II Years

I know that your family lived in Ketmen-Töbö for a short period of time. What year did you move there, and why?

I was eight years old at that time. In 1939, the Kyrgyz government moved the population of Kyzyl-Jar to the Ketmen-Töbö region. Everyone in our collective farm went there. We used to have yellow-speckled mares, sheep and cows. We travelled on horseback and on foot, loading our belongings onto camels, and we reached the place after several days. People were moved there to work in the cotton fields. My uncle Munduzbay, my father's younger brother adopted me for some time as a playmate for his only daughter. My uncle's sons died as babies and he had only his daughter, who was younger

than me. I attended a primary school for a year in Ketmen-Töbö. My *kuda*,¹⁰⁵ Rasul, was my classmate at that time.

What were the schools like at that time?

There were many children at our school. Children of mixed ages, young and older kids, studied in one group. We used to have a teacher who walked with a limp, named Toktogul, who was a middle-aged man with a quick temper and an intimidating look. He taught the subjects well and I learned to read and write quickly.

Like all the other people, your family must have had a hard life during World War II.

As soon as the war broke out, the Soviet government came and took all the men who were capable of fighting on the front lines. They did not take my father, since they needed his skills on the collective farm. My father used to brand horses and put horseshoes on good horses that were sent to the front lines. We used to have a big yellow mare. Fearing that they might send her to the front lines as well, we slaughtered her and divided the meat among our neighbours. We had severe hardships during the war years, with no food to eat. Starvation began. We had nothing left except our cow and donkey.

One night, we loaded our belongings on the donkey, and with Ozoke's family, we escaped on foot back to the Aksy region, from where we came. My father was a calm person. Since the road went through the centre of the district, if someone asked us where we were going, our father told us to say that these were the families of those men who went to the front lines and we were taking them back to their home region. On the way, the two families milked the only cow we had, mixed the milk with corn powder and drank it. At one place on the road we were caught by soldiers. We all stood there trembling and after we said the words which our father had taught us, they let us go by turning to my father and saying, "Carpenter, take them to their destination and return quickly". Tired and hungry, we arrived in Ak-Suu village after days of walking and nights sleeping near the road.

¹⁰⁵ *Kuda* is the term of address used towards the father in-law of one's married children.

We ended up living at the house of my maternal aunt. My father worked as a carpenter and blacksmith in the collective farm there. My older brother harvested wheat and my younger brothers and I collected wheat ears. When the walnuts ripened, we went to Cher *jailoo* to collect walnuts and brought them back home in bags.

There used to be a man named Orozbay, the collective farm's director, who everyone was afraid of. My older brother Abdylda was about 16 years old when he was sent to Kazakhstan for factory and plant training.¹⁰⁶ After living in Ak-Suu for a year, our family borrowed a mare, loaded our belongings onto it and moved to Tileke.¹⁰⁷ We lived in a small, two-room mud house with no windows. It was a time when there were many thieves, and we avoided them by keeping our only cow in the entrance room of the house. If we had not done so, they would have stolen her. When the cow pooped or peed, we would quickly place a bucket under her. We wore ragged clothes with many patches. Our dresses and pants were filled with lice and when we sat near the fire and shook off our clothes, we would hear the sound of lice burning. My younger brother Törö's shirt would always be torn, showing his stomach. With such difficulties, we survived that year's winter.

Kumu's First Years in Uzbekistan as a New Bride

Mother, please describe how you came to Uzbekistan as a young bride.

We moved from Tileke to Kyzyl-Jar when spring arrived. We lived in the old winter house of Uncle Bekberdi. We grew wheat there, gathered walnuts in autumn and had five or six goats. That year, my father and my older sister passed away on the same day. My older brother Abdylda married the adopted daughter of my maternal uncle in Ak-Suu. We were very poor and would not have been able to pay the bride price if he had married a girl from a different village. That same year, in autumn, suitors came asking for my hand. Among them was Köchümkul, our distant relative who lived and worked in Uzbekistan. I was engaged to Köchümkul's oldest

¹⁰⁶ This was a Soviet requirement.

¹⁰⁷ A wintering place of herders in the Aksy region of southern Kyrgyzstan.

son Kochkorbay, when they put earrings on my ears.¹⁰⁸ I later learned that my uncle Toktobay had been observing me and, liking me, he recommended me to Köchümkul. At the time, there was starvation and shortages of food and goods. My late mother bought a piece of thick silk textile and sewed a coat with pearl buttons for me. She put a white silk scarf on my head, and had a black silk vest and a silk dress tailored for me. For my dowry, she gave two or three blankets, a pair of pillows, felt and a hand-woven rug. My dowry consisted of these things only.

Two or three women and three or four men came to fetch me with the groom and his best man. I was 16 when I got married. Your grandfather was three years older than me and we married without seeing each other. I had horse harnessing that my father had made when he was alive. They put it on my horse, covered my head and face with a big scarf and brought me to my in-laws' house. According to tradition, when I arrived, my husband's cousin Shokon, who was a young boy at that time, uncovered my face by removing my head cover with the tip of a stick. After I got off my horse, another young boy named Ongolbek took my horse and rode it off to the neighbours to tell them the good news. I entered the house by bowing three times at the threshold. One woman threw a piece of butter into the hearth and wished me a happy and prosperous life. They offered a modest feast, and after three or four days, they took me to Uzbekistan. I avoided being near my father-in-law for a year as a sign of respect and modesty. I fully integrated into the family after a year, but I still did not look directly into my father-in-law's eyes when I spoke to him.

How were the first years in Uzbekistan? How did you like Uzbekistan?

My father-in-law looked after the livestock on the collective farm. In summer, they went to the Chatkal *jailoo*, and one autumn, they camped for a week in Kyzyl-Jar to marry off their son. After they brought me to their temporary camp, we loaded our belongings onto the camels, put the saddlebags on our horses, and crossed the big bridge of Üch-Korgon. We travelled all day long over dirt roads until we reached their wintering village

¹⁰⁸ The traditional Kyrgyz and Central Asian engagement involves putting gold earrings on a girl's ears. It is usually the groom's mother who puts the earrings on her.

in Uzbekistan. It was my first time seeing the Sarts. At that time, the Kyrgyz herders there did not have permanent houses. We used to live in yurts. We would hang a curtain in the middle of the yurt to make two rooms. My in-laws and my husband's two younger brothers would sleep on one side, and my husband and I would sleep on the other side in an old bed. When we had guests, we would put our bed inside the sheep barn and slept among the sheep. When the sheep sneezed, their snot would stick to our blanket. We were poor. We drank mostly milk and yogurt from the sheep. We baked bread from barley and wheat. The dough made from barley flour would rise too quickly, making the bread taste bitter. We did not have our own *tandoor* or clay oven. We would take the dough and firewood to our Uzbek neighbour's house and bake bread in their *tandoor*. My father-in-law's cousin, named Sharapat, used to live with us. She would take the dough and walk in front of me, humming. Feeling shy, I would follow her carrying a bundle of cotton stalks. She would keep telling me to make the inside of the *tandoor* white, but I, who had never seen a *tandoor* in my life, would wonder about how the interior wall of the *tandoor* could get white. I would burn a small amount of firewood and she would tell me to burn more cotton stalks to make big flames and turn the *tandoor* white.¹⁰⁹ When the inside of the *tandoor* would turn white, she would stick the round dough to the inner walls of the *tandoor*. The bread made from barley would not stick well and fell into the ash. She would eat that burned bread herself and would not share it with me. I would stand there feeling hungry with my mouth watering. As a young bride, I felt too shy to eat even a bread crumb in front of her. She would not offer any to me. She would eat and become full and make me carry the basket of bread. I would follow her back to our house feeling weak.

How was your relationship with Uzbeks?

From the first days, we had good relationships with the Uzbeks. My mother in-law would take me to Uzbek feasts and celebrations. I had never seen such feasts before, so I would watch them with my mouth wide open. At Uzbek feasts, musicians would play a frame drum, long wind instruments, called *kerney* and *surnay*, and a bowed lute, called *kyiak*. Talented spectators

¹⁰⁹ The inside of the clay *tandoor* will first turn black from the fire and, if one keeps burning, after a while, it turns white again.

would join the performers and dance. People would show their support for the dancers by clapping and placing money under their skull caps. Their men would wear skull caps with black and white embroidered patterns and long collarless coats, while their women would wear big scarves and long, loose dresses. Their girls would wear caps embroidered with beads and long multiple braids. I had very thick and strong hair and young Uzbek women would come and style my hair into multiple braids as well. However, as a Kyrgyz married woman, I could not wear multiple braids. I would undo the braids and follow Kyrgyz tradition, wearing just two braids and *chachbak*, hair decoration.¹¹⁰

“She washed her cauldron clean and made her in-laws happy”

My late father-in-law, may God have mercy on him, lost his first wife at a young age and was widowed with three young children. His wife died during child birth and her body was buried in in the Cher *jailoo*. He married his second wife, my mother-in-law, Rapia. She was 26 when she married him. I had a good relationship with my in-laws till the end of their life and they liked me a lot. When my mother in-law married my father-in-law, the three boys were young, the youngest being only five years old. She would pray for their health and well-being since she herself could not get pregnant. She was a kind-hearted and neat woman who did not use curse words in her speech.

When I joined their family as a young bride, my husband’s younger brothers Anarbay and Anarkul were 16 and 14. I would tend lambs in the field and pick cotton on my way home. In the evening, under lamp light, I would separate cotton seeds from the fibre, spindle it and sew cotton pants for my *kaynis* – my husband’s younger brothers. I would also give spindles to my mother, who lived in Kyzyl-Jar. According to Kyrgyz tradition, I would not call my *kaynis* by their names, but called one of them “Janagy bala” (that boy) and “Kichine bala” (little boy). “Kichine bala” was tough and neat from

¹¹⁰ In Kyrgyz tradition, unmarried girls wear multiple braids. After marriage, they wear two braids.

the beginning. My mother-in-law, Rapia, liked me a lot, since I obeyed her, doing everything that she told me to do. My mother-in-law was 35 years old when I joined their family. When we went to the *jailoo* and milked cows, my hands would crack and bleed from the cold. I would cry without showing it to anyone. There were no milk processing machines at that time and we would pour milk into a leather container and make *bel ayran*, a kind of yogurt.

Once every two or three months, my older brother Abdylda would visit to see how I was doing. My poor mother would send him to me to see whether I was eating enough food. My brother and I would go into the sheep barn and talk for a long time. I never told him that I ate bread made from barley and that I starved some days.

We used to have big dogs that barked loudly. Every day my mother-in-law would cook them *atala*, soup made from boiling wheat flour in water. When it was ready, I would scoop it out with a ladle and pour it into the dogs' bowl. Sometimes, and on the way, I would secretly take several gulps of the *atala*. Later, when I told your grandfather, he laughed saying: "Now you should give the dogs more food than they usually get, since you ate up their share before".

Please tell about your older kayni's marriage.

My oldest son Mamesh was five months old when, in the autumn of 1951, my older *kayni*, "Janagy bala", married Anarkül, the daughter of Malay, my father-in-law's friend. At that time, girls got married through arranged marriages. In the summer, we used to live in the same *jailoo* with them. She was only 14 years old when she got married. Her biological mother had passed away a year before she was given into marriage. Her stepmother was a wise woman who knew tradition well, so she saw her off by giving her a dowry. Since my *abysyn*¹¹¹ Anarkül was very young, she could not adapt to her new, married life for about a year. Since her parents' house was close to ours, whether it was a daytime or nighttime, she would run away to her home after tricking us. Her parents were good people. They would bring her back every time she ran away, speaking nicely to her like a child. One night, when we were all sleeping in the house, Anarkül took the house key, locked

¹¹¹ *Abysyn* is the term referring to sister-in-law, or wives of men from the same tribe or clan.

us in and ran away to her parent's home. She was afraid to walk alone at night, so she stayed overnight at our Uzbek neighbour Akhmatkul's house. She got up very early in the morning, at prayer time, and left wearing the new galoshes of the house's owner. My father-in-law, may God have mercy on him, got up early, caught up with her on horseback, and brought her back before she even reached her house. Eventually, she got used to married life and stopped running away. Her father, may God have mercy on him, gave her his advice and we gave her our own advice and wise words. We lived together in the *jailoo* and she learned how to do housework and began to manage her own life.

An old woman lived near us. I made a deal with her and asked her to be a fake fortune-teller for Anarkül. Since there were no professional doctors at that time, traditional healers, fortune-tellers and sorcerers were quite popular. My *abysyn* would pay regular visits to fortune-tellers because she could not get pregnant. One day, I told Anarkül about this old woman and praised her skill as a fortune-teller. Anarkül believed me and visited the old woman quite often. The old woman also did not reveal our secret and kept telling her what I had asked her to say; "You will give birth to a baby boy, have many children, and live a happy life". As she said, Anarkül bore many children and raised all of them well. Later, when I told her that I had coached that old woman, she laughed.

In the Chatkal *jailoo*, many people would come to our yurt to drink *koumiss*. Among them was a blue-eyed man named Jorobek, who was in his fifties. All of us were afraid of that man because he was said to have an evil eye. We had heard that when such people stared at you, you would get sick, and that even the cattle could die from his look. They said that if one took his clothes and sniffed them, his evil eyes would not harm you. Those who knew about the spiritual power of the man would show him great respect. When he came to our yurt, we showed him our hospitality as much as we could by serving him meat and *koumiss*. Before leaving our yurt, as a sign of his appreciation, he left his *takyia* (skull cap), saying that I should always place it under my pillow, and that it would protect my baby from other evil eyes and spirits.

How about your second abysyn, Baktykan?

We fetched my second *abysyn* Baktykan in the winter of 1960 from Ak-Suu village. At that time, there were no small cars, and we, the future in-laws, got into the back of a big truck and covered ourselves with blankets and felts, since it was very cold. Baktykan was a tall, skinny girl with blue eyes and a fair complexion. She was studying in Grade 8. She had already been engaged to Anarkul through an arranged marriage. Her father Myrzabek and my father-in-law were old time friends who played *ulak* together. They used to summer in the Kum-Bel *jailoo*. My *kayni*, “Kichine bala”, went to his fiancée’s house to get to know her and lived with her family for about 10 days. At that time, your maternal uncles¹¹² Askar and Tatan were seven and nine years old, and my *kayni* jokingly tied them up to the *kögön* where they tied lambs and kids.

Baktykan arrived in the winter. We folded up and stacked her dowry inside the yurt and brought her into the yurt, throwing a piece of fat into the fire and making her bow three times. Since she was young, she did not know how to bake bread and did not understand Uzbek. In the year in which she came, I gave birth to my third son, Myrzakal, and Anarkül gave birth to her second child, Beyshen.

What kind of things did Baktykan’s dowry include?

Her parents gave her very a good dowry. It included sitting mats, large sleeping mats and blankets made from expensive textiles, and black and white felts, appliquéd felts and embroidered wall hangings for the yurt. In Kyrgyz tradition, the number nine is considered sacred. People gave nine types of domesticated animals as prizes in horse games and the items in dowries were also given in sets of nine. So, Baktykan’s dowry had nine sets of everything. It was your maternal grandmother, Uluk, may God have mercy on her, who prepared Baktykan’s dowry. When a bride arrives at her in-law’s house with her dowry, it is her *kaiyn singdi* or *kaiyn eje* – her husband’s younger or older sister – who stacks up the dowry. If the husband does not have sisters, his *jenge* (sister-in-law) steps in. So, I stacked the dowries of my two *abysyns*. Any bride’s dowry includes an extra set of queen-size sleep-on

¹¹² Baktykan was my maternal grandfather’s younger sister.

mats and a pair of pillows to be given to the woman who does stacking, so I received those sets. I had good relationships with my *abysyns*. Three of us bore many children and raised them while moving from pasture to pasture. The place where our heads got together was always filled with laughter and joy.

Later, when I die, you will sing lamentations at my funeral praising my good qualities and relationship with my in-laws and *abysyns* in the following way:

My dear mother
Washed her caldron clean and
Pleased the hearts of her in-laws.
My dear mother
Washed her big ball clean and
Pleased the hearts of her *abysyns*...

After fetching two daughters-in-law, did your in-laws give you a separate house or yurt?

Yes, of course. According to Kyrgyz tradition, they separated us by giving us a separate yurt to live in. My father-in-law, may God have mercy on him, made all the wooden structures of the yurt. As for the felt coverings and reed mats, my mother-in-law made them.

How big was your yurt?

Our yurt had six collapsible wings, each seven metres in diameter. We made all the necessary household items ourselves. After we were given a separate yurt, we stayed in Kyzyl-Jar for about ten or fifteen days and then moved to our wintering village in Uzbekistan. We used black tar paper to cover the yurt's walls to insulate the yurt from cold in winter. We did not build a stove to warm the yurt.

What did your Uzbek neighbours say about the yurt and how did they treat you?

The Uzbeks were surprised to see the yurt. We lived as neighbours with them for more fifty years. When we first arrived, there were very few Kyrgyz

families. Then their number increased to about twenty. Uzbek children became like our own children – they would come to us and help us work around the house and give us fodder for the sheep. Our Uzbek neighbour had a son named Mamyt. Every day, he would come to our house and deliver bread to our sons who were tending sheep in the field. One day he felt hungry on the way, and ate up the bread himself. When I asked him “Where is the bread?” he replied, “Oh, sister-in-law, I felt hungry and ate it up on the road”, and bursted out crying.

You lived in Uzbekistan for over 50 years, how is it that your Kyrgyz language was not influenced by Uzbek?

Yes, our language did not change, since we spoke Kyrgyz to the Uzbeks. They would understand us fully, and we understood their words well, too. All our children attended the local Uzbek secondary school. Since we spoke Kyrgyz at home, their language did not change at all. We lived there a long time, but none of us wore Uzbek clothes. Our men always wore their Kyrgyz *kalpak* (hat made from felt) and their *tebetey* (round fur hat).

Are there differences between Uzbek and Kyrgyz traditions?

There are many differences. At a funeral, Uzbek men cry standing outside their house. They hold a stick in their hand, tie a sash around their waist, and cry loudly, mentioning the deceased’s deeds. Unlike Kyrgyz, they do not keep the deceased’s body overnight, but bury it on the same day. If it gets dark, they bury it with lamp light. When they marry their son, they do not pay bride price to the bride’s parents. The two sides share the wedding costs. In the past, they would bring the bride in a horse-drawn cart and the groom would carry her down. They would make a big fire, burning cotton stalks and make the bride circle it three times. Women would play a frame drum, sing “*yor-yor*” wedding songs, and dance. They do not have the traditions of paying bride price in the form of livestock, and of serving *jilik* – chunks of cooked meat on bones.

How is it that you did not become in-laws with the Uzbeks?

No, we did not become in-laws with them. We spoke our own language and observed our traditions and customs. Our in-laws are all Kyrgyz, most

of them from our own Saruu tribe.¹¹³ If we had married our sons to Uzbek women, our grandchildren would become Uzbek. In their culture, maternal relatives are more important than paternal ones and that is why they say “Motherland” (“Ona Vatan” in Uzbek) instead of what we say, “Fatherland” (“Ata Jurt” in Kyrgyz).

The *Jailoo* has both Pleasures and Hardships”

How did you move from Uzbekistan to the jailoo in Kyrgyzstan?

We had many difficulties until the 1970s. Technology was not developed, and there were no cars, so we would drive the livestock on foot with our belongings loaded on donkeys. Later, as our life improved, the Uzbek collective farm helped us by transporting our sheep by trailer truck. At the end of April, when it was time to move to the *jailoo*, we would prepare our food and warm clothes and travel to Örüktüü on the trucks. From there, we would transfer our goods onto horses, donkeys and camels. We would travel to Töölchü and then move higher to Tegerek-Saz, and finally arrive at our destination, Yspy *jailoo*. In the beginning, we lived in *alachyk*, or triangular canvas tents. After the 1970s, we began living in yurt-shaped tents with a round opening at the top supported by a *türdük* beam. Unlike the *alachyk*, the round tents were spacious, like a regular yurt with felt coverings, and you could make a fire in the centre. We enjoyed living in it.

Prior to Yspy, we summered in the Chatkal mountains. The Chatkal mountain pass is high and difficult to cross through. In order to reach the main *jailoo* in Chatkal, we would cross the river 41 times. There was only one river, the Chanach River, and it flowed in the ravine only. We would cross it to go to one side and then cross it again to go to the other side. If we did not move early in the morning before the snow melted, we would not have been able to cross the river. By the afternoon, the glaciers would melt and the river’s water level would rise. In the morning, the horses would be brought from the pasture and we would saddle them and place our toddlers

¹¹³ *Saruu* is one of the main tribal groups within the Sol division of Kyrgyz genealogy. The nomadic Kyrgyz traditionally did not marry within their own clan until seven generations passed.

in front of us and set out. After traveling for a day, crossing the river multiple times, we would camp overnight and resume our journey the next morning. At dawn, before the glacier melted on the pass, we would bring the horses from the pasture, saddle them up and ride up to the top of the pass. When we reached the top of the pass, the glacier would begin melting from the sunlight. We would manage to reach the top of the pass, but the other side would be covered with thick snow and drift. We would get off our horses and lead them by pulling on the reins. The horses' feet would sink into the drift and they would jump and pull them out. Since the other side of the pass was shady and very steep, the snow would not melt, making the glacier icy and shiny. At the top of the pass, we would unload our horses and camels, build a sleigh using our tent's long poles, tie all our belongings onto it, and push it down the pass, over the surface of the icy glacier. We would follow, leading the horses and donkeys without their loads. Since the camels had flat soles, they could not walk on the snow because they would slip. We would make the camels get on their knees, tie their feet together with a rope, and push them down the pass. They would slide down roaring and spitting white foam from their mouth until they reached the flat area at the bottom. We would then reload our belongings back on the camels and horses and resume our *köch*. One year, we moved two or three times until we reached the Kök-Jaiyk *jailoo*. Three days after we arrived in this *jailoo*, I gave birth to my oldest son, your father, Mamatkerim.

Mother, those who have not lived in a jailoo think that people have a fun life there. What would you say to them?

The life in the *jailoo* is completely different from city life. In the *jailoo*, the air is clean and cool. You drink *koumiss*, *ayran*, fresh home-made yogurt, milk, and eat meat and clarified butter, which are all good for your health. All my daughters-in-law visited us in the *jailoo* with my grandchildren, some of whom grew up there. It is true that at a glance, *jailoo* life looks like fun, but it also has many hardships and challenges. One must get up early in the morning to milk cows, bake bread in the cauldron, handwash the laundry in cold weather and, most difficult, fetch firewood. Trees do not grow at high altitudes, so we had to go to distant forests and bushes growing at lower altitudes, cut down dried-up wood and load it onto camels and donkeys.

People mostly use dried animal dung. When it rained for weeks, mixed with snow and hail, it became difficult for people, since they could not light cooking fires and wash clothes, and laundry did not dry. Women's work was hard: we processed milk manually with a separator machine, made yogurt, salty cream and dried curds. We made clarified butter by boiling fresh cream. We also made felt by softening the sheep's wool.

Can you describe how you made felt in the jailoo?

August was the usual time when we sheared the wool of lambs. We would first hand over to the farm representative the sheared wool to fulfill the collective farm's wool quota. We would take the surplus wool and the wool of our own lambs and make black and white felts,¹¹⁴ *taldyrma* felts,¹¹⁵ appliquéd felts and saddle pads. We would put a woven carpet on a hard surface, place the wool on it, and five or six of us would soften the wool by hitting it with long sticks from a juneberry tree. Wool softening is hard work. Since our men had less of a workload than the women in the *jailoo*, they would join us, sitting in a circle and helping to soften the wool with the sticks all day long. Wrapping and hardening the felt by rolling it on the ground and kicking it were also men's tasks. One large piece of felt requires ten kilograms of wool. We first prepare a layer of felt, creating patterns from various colours of wool, and then wrap it in a reed mat. After rolling it tight by pulling by a rope and kicking, we unwrap it from the reed mat and press it hard with our wrists. When we returned to our wintering place in autumn, we would sell our felts in the bazaar for 100 rubles (USD 60.00). Since there were no synthetic rugs and carpets at that time, our felts were in high demand.

Did you have any free time?

Yes, we would have free time as well. Five or six women would get together, set a table in one of the yurts and enjoy each other's company, gossiping about the things that happened in the past. We would mount the horses

¹¹⁴ *Ala kiyiz* is a felt made of black and white wool. The white wool is used for making ornaments and the black wool is used for making the felt's base.

¹¹⁵ *Taldyrma* is made from a combination of black- and white-colour felts. Ornaments cut out from white felt are placed on black felt, and they are rolled and pressed together.

and visit other women living in neighbouring camping sites. I remember we went to visit Moldaly's yurt in Toguz-Bulak. When we returned in the evening, the cattle had torn our tents apart trying to escape from ox flies.

Did you use medicinal plants?

There were many different kinds of therapeutic plants in the *jailoos*. One should be able to recognise them and know which one is used for which illness. Rhubarb, bistort, and wild green onions have been used widely since ancient times as food. There are many other plants, such as *erbasyn*, deer grass, straw flower, arnebia,¹¹⁶ wild monkshood and henna. Traditional healers collect and use them for various illnesses.

Can you describe my grandfather's koumiss?

Oh, my daughter, your grandfather and I spent most of our lives in the *jailoo* watching after mares and making *koumiss*. *Koumiss* has many health benefits. Every summer from May until September, we would milk 10 to 12 mares, pour their milk into the *chanach*, and stir it well with the *byshkek* (stirring stick). We would make *koumiss* not for sale, but for ourselves and our neighbours. You grandfather, may God have mercy on him, would make very good *koumiss*. He would milk the mares and ferment the milk, stirring it himself and inviting people to taste it. They would praise his *koumiss* and drink it all day long. People would come from the Ketmen-Töbö region especially to drink his *koumiss* and have long conversations, sharing their wise words with each other. Among these men were Booday, Jeti eshik, Salpak, Beshkempir, Ibraim, Babakan and Tuibay. These eloquent and experienced men mesmerised their listeners with wise words and stories. I remember some of the words Ibraim would say: "At age 20, a man is like an ox that chisels the ground with his horns; at age 30, he is like a playful horse; at age 40, he becomes a full-fledged man; at age 50, he is like a striving stallion; at age 60, he is like a horse tied to a stake; at 70, he is like a camel led by a rope; at 80, he disappears under the ground". He would have many proverbs and sayings based on life, such as "If your wife is bad, your guest will leave your house; if your daughter is bad, she will destroy your ancestral reputation up to seven forefathers; if you son is bad, you will lose your wealth".

¹¹⁶ This plant, called *endik* in Kyrgyz, is used to make blush for women's cheeks.

How is the chanach, the leather bag for koumiss, made?

Chanach is made from the hide of a male or female goat or deer. When a goat is slaughtered, one should separate the hide by cutting it away from the stomach and remove it from the back to get the whole hide in one piece, including the neck. When you soak the hide in cold water for two or three days, the wool becomes loose and easy to remove. The remaining short hair can be removed with a sharp razor. After the hide is half dry, one should press it with bare feet and soften it with the hands. When the hide becomes soft, all the fat and flesh should be removed. After softening it with the hands for about five or six days, the hide turns white and is as soft as cotton. Then one smears it with fresh cream or clarified butter and smokes it in the *yshtyk*. After smoking it for five or six days, the colour of the hide changes to reddish brown. One then secures its legs by sewing it.

What is yshtyk?

Yshtyk is a special structure for smoking a *chanach*. To make it, you dig a narrow, underground channel about 10 to 15 metres long and cover it with rocks and turf. On one end, you dig a hearth and burn animal dung in it. The smoke travels through the channel to the other end where you put three sticks connected at the top, like a teepee. You put the *chanach* on top of these sticks and cover it tightly with thick canvas. The smoke comes out after traveling through the *chanach*. After a week of smoking, the *chanach* will be ready to use. If the channel is dug too short, the heat of the fire will burn the *chanach*, making it too hard and dry. The *koumiss* stored in a good smoked *chanach* tastes delicious.

How did my grandfather die?

A year after my second son, Abdykerim, died, on 19 March 2003, your grandfather passed away. He was 75 years old. At that time, you had returned from America to do your research, but on that day you had left our home for Jalal-Abad city. Madali kuda, my youngest son's father in-law had come to visit us at home. Your grandfather and he had a long conversation. After Madali kuda left, I went to my fourth son Myrzakal's house. Nuraly, our youngest, and his wife Kalys had remained at home. Your grandfather asked Kalys to bring him tea, but he died before Kalys returned with the

tea. Mamesh and Syrğa came and massaged his body, but he did not come back. When the ambulance arrived, he was dead already. Sapash, my son-in-law, came and picked me up from Myrzakal's house. I came rushing and saw everyone crying out loud. My poor old man with whom I shared a pillow for 55 years lay there on his back in the back of the room with his jaw tied with a white scarf.¹¹⁷

Poor man, he was a calm person who did not have any wicked thoughts and intentions and would not raise his voice. However, he had a bit of a rude character. He would always speak the truth and hated those who lied, betrayed and did not keep their promise. He did not keep anything from anyone. He played the *komuz* well. In his leisure time, he would lie down on his side and enjoy the melodies he played. Sometimes, we would fight and then forgive each other. We lived together for 55 years, being grateful to each other. Until the end of his life, he did not hurt anyone's feelings, did not take from others, and earned his living with his hard work. He loved horses and dedicated his life to herding them. After being left in a field tending horses one winter, he became sick and had difficulty breathing, and in the last 30 years of his life, he lived with asthma.

Did you fast during the month of Ramadan in the jailoo?

In our time, it was mostly middle-aged and elderly people who fasted. As for me, I have been fasting since my youth.

I remember that during Ramadan, young men would come riding on horses to our yurt and sing jaramazan¹¹⁸ songs.

Yes, you are right. At night, young men from neighbouring camping sites would come to us riding their horses and sing *jaramazan* songs,

¹¹⁷ In Kyrgyz Muslim tradition, people tie the deceased's jaw with a white scarf to keep the mouth shut.

¹¹⁸ Kyrgyz *jaramazan* comes from "Ya, Ramadan". During the month of Ramadan, a group of young men visit people's houses at night and sing traditional *jaramazan* songs. Upon listening to their songs, people thank them and give them bread and sweets, and also new clothes, such as *kalpak*, the men's traditional hat made from wool and tie-around sashes. The tradition continues until today, mainly in the countryside, and mostly practiced by children, who sing a few lines of *jaramazan* songs, like "trick or treat", to get money or sweets.

accompanying themselves on the *komuz*. Our sons would also go to their village to sing *jaramazan* songs. It is usually boys, not girls and women who sing these songs. I used to know all the words, now I have forgotten most of them. Let me tell you what I remember:

We came to your yurt singing *jaramazan*,
May God give you a baby boy like a white ram to put in your cradle.
May my white cow, my white cow travel on the road,
May your sons in your house become a *mullah*.
Where will your children be beneficial to you?
They will be beneficial in Mecca and Medina.
A loud rooster, a loud rooster scatters the grain on a barn floor,
You are wealthy, as your coins run away by jumping out from your pockets.
Young men riding on gallopers kidnap young girls.
Traces of horse hooves are left after he jumps over six streams,
The daughter of a rich man says that she will give us six sashes.
Traces of horse hooves are left after he jumps over seven streams,
The daughter of a rich man says that she will give us seven sashes.
If you give us six sashes to tie around our waist,
We will sing about you when we go to our village.
A rich man says that he will give us a sheep from his corral,
His wife says she will give us a coat from her chest.
If you give us a sheep, we will take it by loading it in front of our saddle.
If you give us a coat, we will fold it and tie it to our saddle's side.

Traditionally, people give money, new clothes, clarified butter, dried salty curds, dried apricots, and raisins to young men who come singing *jaramazan* songs. In return, they give their blessings to the owner of the yurt.

“Children are never too many. Each child is special for parents”

How did you manage to give birth to so many children and raise them while moving from pasture to pasture in the mountains?

In total, I gave birth to ten boys and two girls. My first and last sons died before they were 40 days old.¹¹⁹ Two of my sons died as adults after they married and had children. Now I have six sons and two daughters and they are all married with children. My oldest son, Mamesh (Mamatkerim), is 60 and my youngest son, Nuraly, is 40. I am grateful to God. My parents-in-law adopted my oldest son Mamesh when he was only one month old, and he grew up with them. I raised the others myself.

I endured many difficulties. There were days when we did not have any food to eat. I still remember, especially at the beginning of the 1960s, when there was poverty. I would go and get some bread and corn flour and feed my children without eating myself. My second son, Abdykerim, was born in 1953. At that time, we had come down from Chatkal *jailoo* with our livestock and stayed near the sacred site of Safed Bulan in the Ala-Buka region. He was born there. It is said that in the past, Arab Muslims and local inhabitants fought, and that a girl named Bulan washed the bodies of the massacred men and buried them there. Abdykerim was born there. My father-in-law named the baby Abdykerim, which sounded like the name of his older brother, Mamatkerim. Before we moved on to our wintering place in Uzbekistan, we offered a *jeentek*¹²⁰ feast in Safed Bulan and slaughtered a goat. My father-in-law took the wrapped baby on his horse and made me ride on a separate trotter. I dismounted each time my baby cried and breastfed him. After travelling all day long, we reached our destination.

¹¹⁹ The number 40 is a special number in Central Asian Muslim culture. People mark the 40th-day memorial feast for a deceased and also for a newborn baby by offering a feast and performing rituals.

¹²⁰ *Jeentek* is a traditional feast offered for a newborn baby. Neighbours and close relatives are invited, including the baby's maternal grandparents, who, according to Kyrgyz tradition bring a new cradle to the baby as a gift.

Where did you give birth to the rest of your children?

I gave birth to my third son, Myrzakerim, in the *kyshtak*¹²¹ in Uzbekistan, in the winter of 1955. My mother-in-law, Möörkan, cut his umbilical cord. We chose the name Myrzakerim because it too sounded similar to his older brothers' names. Then in 1957, I gave birth to my daughter Syrga in a place called Zang. I was very happy to have a baby girl after three sons. Since she was tiny, we named her Syrga (earrings). Apiza, the wife of our maternal uncle Kurmanbek and the daughter of Anarbek *kalpa*, cut her umbilical cord. In the past, people would burn a piece of blue cloth, take its ash and press it on the place where the umbilical cord was cut. Within two or three days of giving birth to Syrga, we moved to our *kyshtak* in Uzbekistan.

I gave birth to my son Myrzakal in winter of 1960, within a week after my Baktykan *abysyn* joined our family as a new bride. It was my father-in-law who named him Myrzakal, which is similar to his older brother's name, Myrzakerim. However, all of us called him by his nicknames, Shatman and Shutun.¹²² When he first went to primary school, he came home crying, saying, "My teacher said that my name was Myrzakal not Shutun".

I gave birth to my son Topchu in 1962 at home in the village. After I gave birth to him, doctors came to our house and wanted to take us to the hospital, but I refused, since there was no one to watch my other children at home. We named him Topchubek (strong button); he had a small round mark on his left ear, so he brought his name with him.

In Ramadan 1964, my son Orozaly¹²³ was born. He, too, was born at home. In our village, there was a nimble man named Orozaly who was a haircutter. Everyone liked and respected him. So, we wanted our son to be like that man, and since he was born in the month of Ramadan, it was a good name.

¹²¹ The Kyrgyz herders called the village where they winter *kyshtak* or *kyshtoo*.

¹²² These names have no meaning.

¹²³ His name combines two names: "Orozo", Ramadan in Kyrgyz, and Aly, the name of the fourth caliph and son-in-law of Prophet Muhammad.

I gave birth to Turdaly¹²⁴ in the spring of 1967 at the hospital in Akyl-Abad, the centre of our district. We named him after a man, Turdaly, a good and strong man who lived in the same *jailoo*. We wanted our son to be like him. Later my grandson Daniyar married his granddaughter.

After two years, on 29 March 1969, I gave birth to my second daughter, Arzykan. My other daughter, Syrga, was 12 at the time, and helped me to deliver the baby. I cut her umbilical cord myself. I named her Arzykan (Desire)¹²⁵ because I strongly desired another daughter.

On 18 March 1971, I gave birth to Nuraly at the hospital. His father named him Nuraly, which combines the words 'light' and Aly, and is similar to the name of his older brother, Turdaly. Your maternal uncle Askarbek took me to the hospital in his car. I remember falling asleep after being in labour for some time. In my sleep, I saw my father, who had died a long time ago, wearing a coat made from camel's wool. I woke up to his voice saying to me: "Get up! What are you doing here?" His spirit helped me to have a smooth delivery.

My last baby son was born in 1973. Soon after he was born, my mother died. I think the baby caught a cold when I went to her funeral in Kyzyl-Jar and he died when he was not even a month old. We had named him Begaly.¹²⁶ I was 42 years old when I gave birth to my last baby son.

In this way, I gave birth to 12 children. We, the Kyrgyz, like having many children. As they say, "A house with children is like a bazaar, a house without children is like a cemetery". I enjoyed my life with my children. We also say,

¹²⁴ Many Kyrgyz male names have the word "Aly" (from Ali, the name of the fourth caliph after Prophet Muhammad) at the end or at the beginning. Those Kyrgyz male and female names which have the stem word *tur* (stand, stay) or *turdu* (another version for "stand" and "stay alive") are given with a reason. Usually, when the babies preceding the child with this name die from various reasons, parents give names such as Tursun (May he/she stay alive) or Turgun (Stay well or alive), and attach endings, depending on the baby's gender.

¹²⁵ *Arzy* means "to desire" and "Arzuu" means "disire" in Kyrgyz. *Kan* is a Turkic word for *khan*, or king. Many old Kyrgyz female names have the suffix *kan*. In my view, it is a shortened version of *kanysha*, or "queen" for example, Anarkan, Baktykan, Baarkan, Möörkan, Shaarkan and Kanaiym.

¹²⁶ *Bek* is a Turkic/Kyrgyz title given to tribal leaders and strong men. Many Kyrgyz male names have the prefix or suffix 'bek'. For example, Bektemir, Bekten, Aibek, Nurbek and Alibek.

“Even if you have 10 children, each of them has a special place; even if you have 40 children, they will have 40 demeanors”. Thanks to God, all of them found a respectable place in their lives.

What kind of personalities did your children have?

Mamesh, Syrğa, Shutun and Orozaly cried a lot when they were babies. The rest of my children were calm. Those who were close in age grew up quarrelling and fighting with each other. Every morning I would invite them for *chay katar* and *kant katar* (sitting in a circle for tea and candy). I would spread a tablecloth on the ground and give each of them a piece of bread and a sugar cube to keep them quiet. At that time, we did not have plenty of food on the table, like today.

Did you offer circumcision feasts for your sons?

Before offering the first circumcision feast for our sons, we offered the *ash*, or final memorial feast, for our mother-in-law, who died 20 years ago.¹²⁷ We offered three major feasts for our sons. The first was for Mamesh, Abdykerim, and Myrza, and it took place in 1957 in the hills of Shamaldy-Say. The second was for Myrzakal and Topchu, in 1965, in Uzbekistan. The third was in 1970, in Yspy *jailoo*, for Orozaly and Turdaly. At each feast, we slaughtered a horse and organised horse games and races, like *ulak* and *bayge*. Our relatives and friends came with large contributions of livestock (*koshumcha*) and clothes for us (*kiyit*), and enjoyed our hospitality and entertainment.

Can you tell the story how you accidentally dropped your baby Turdaly from your horse?

¹²⁷ In Kyrgyz nomadic culture, it is mandatory to offer an *ash*, or final memorial feast, for a deceased person, especially your parents. One cannot offer other major feasts such as weddings, circumcision feasts, and housewarming feasts until that obligation is fulfilled. It is usually the duty of the youngest son in the family to offer a parent's *ash*, as he inherits his parents' house and other property. Traditionally, the deceased's memorial feast is offered one year after a person dies. However, there is no strict deadline for it. It can wait for five, ten or twenty years, until the deceased's family is ready, since it involves large number of people and expenses.

Yes. In 1967, Turdaly was four months old at the time and we were moving from Yspy *jailoo* to Abay *jailoo*. Your grandfather placed a saddlebag on a big mare for me. I was also leading another mare, which carried loads and Syrğa. I held Turdaly in front of me, and three-year-old Orozaly sat on the back of my saddle. We were riding among the herds of mares on a mountain slope. At one point, the mares got frightened and began running forward, creating turmoil. When the mare that I was leading also began running, its long rope got stuck under the harness of the mare I was riding. My mare got frightened and my baby flew out of my hands. Since we were riding downhill, the baby kept rolling down towards the ravine. I was in shock and do not remember how quickly I got off my horse. I ran down after the rolling baby and threw myself over him and caught him. Thanks to God, he was okay. Picking him up and standing, I saw Syrğa and Orozaly being carried away by their horses, which were running with the frightened mares. They were screaming and holding their saddles tight. Your grandfather rode to the front of the herd and managed to stop the mares.

What did you do when your children felt sick in the jailoo?

When my kids felt sick, I would ask for God's forgiveness and try to cure them myself using traditional healing practices such as purification from the evil eye or evil spirits. In a tea bowl, I would put ash, salt and a pinch of dirt taken from the cross of two roads. Covering the bowl with a scarf and holding it tight with my hand, I would press it several times against my sick child's body saying things like, "Come out, come out evil spirit. What do you need from my child? Go to arrogant people who walk raising their chest up to the sky; go to stingy people who press their bottom against the ground; go to fair-skinned, blue-eyed Russians..."

How did my uncle Myrzakerim die?

He died in 1979, in the Yspy *jailoo*, at the age of 24. His three-month-old daughter lost her father. He had a psychological illness. One day, he left home carrying his Monte Cristo¹²⁸ gun on his shoulder, saying that he was going

¹²⁸ Monte Cristo is the name of a firearm invented in 1842 by the French gunsmith Louis Flobert, which does not make a loud noise when it fires. Kyrgyz herders used it for hunting small wild animals such as rabbits and marmots.

hunting. He did not return that evening. Our maternal cousin Ömürbay was walking home after shearing sheep. He saw Myrzakerim lying on the ground on his side and went to check on him, but he was already gone. His gun lay on the ground next to him. Apparently, he shot himself. It was not clear whether it was an accident or if he committed suicide. His body was buried on the mountain pass between Yspy and Abay *jailoos*. Mamesh etched the image of a horse and wrote his name, “Myrza”, on his gravestone.

“I fetched one daughter-in-law after another”

Please tell about how you received each of your daughters-in-law.

Oh, my daughter. As you know, it is the duty of the parents to marry their children off. Your grandfather and I fetched many daughters-in-law while watching after the farm’s livestock. We paid the *kalyng* (bride price) of seven daughters-in-law. My oldest son Mamesh [Mamatkerim] finished university in 1974 and got married that year, on 16 June. He and your mother Suusarkan had been dating for about a year, exchanging love letters. She was the only daughter of Süyünaly, from the Agynai clan, in Ak-Suu village. According to tradition, we paid the bride price to her parents. It included nine domesticated animals (horses, cows, sheep and goats), another horse, called *kazykka baylar*, to tie to a stake at her parent’s house; another cow (*süt aky*) as compensation for her mother’s breast milk, and an additional mare to be slaughtered for the feast offered at the bride’s house before she leaves home. We agreed to bring these the year after they got married. Her parents offered the feast on 25 May 1975 at their house, but your mother could not join us since she was in the hospital in Khakul-Abad, in Uzbekistan, giving birth to you! Since the date of the feast was designated in advance and invitations were sent out, we went ahead without your mother and brought her dowry with us on a truck.

After their marriage, Mamesh suffered from headaches and could not work for about two years. He received treatment three or four times at a hospital, and from traditional healers. Finally, with God’s help, he was cured. You were only two weeks old when your parents came to visit us in the *jailoo*. They came on horseback and Mamesh held you under his coat. The children thought he had a quail under his coat. You were a very stubborn,

colicky baby and you would cry non-stop for about two hours. It was the sign that you wanted to become a singer.¹²⁹ Suusarkan, my new daughter-in-law, turned out to be a good woman with good housekeeping and conversation skills. I believed in the saying that advises people to see the mother first and then marry her. Her mother, Uluk, may God have mercy on her, was a very good woman. Suusarkan did not live long with us, as Mamesh lived with his grandparents and was raised by them. He does not call me “mother”, he calls me Kumu.¹³⁰

As for Abdykerim, he graduated from the Agricultural Institute in Tashkent and worked at communist youth organisations and local Communist Party services. He served as the head of the organisational committee of the Namangan provincial committee. He was among the most compassionate of my sons, and was an outgoing and open person. When it was time for him to get married, we began looking for a suitable girl. He would say to us half jokingly and half seriously, “I want to marry an Uzbek girl. I have an Uzbek girlfriend”. We were against it because we did not want to have Sart in-laws.

My youngest *kayni*, Anarkul, used to be our wise man, and we all accepted his ideas and suggestions. One day, he came to our house and said to us, “I found a daughter-in-law for you; you will take her. She is the stepdaughter of our close relative, Malabek. When he married his second wife, she brought her own daughter, named Kadicha. She finished high school and stays at home”. We sent Abdykerim to see the girl, and he liked her. I put sets of new clothes in a bundle (*kiyit*) and 12 people from our side went to the girl’s house in Shamaldy-Say, which is 20 kilometres from Kyzyl-Jar, in Kyrgyzstan, for the engagement ceremony, which involved putting golden earrings on her ears.¹³¹ They hosted us well, but my *kydagyi*, my daughter-in-law’s mother,

¹²⁹ According to my parents and grandparents, I liked singing as a child. Later, I learned to play the *komuz* and began singing Kyrgyz songs. I also composed 20 melodies to texts by Kyrgyz poets.

¹³⁰ It is uncommon among the Kyrgyz to call their mother by her first name. However, some children raised by their grandparents become spoiled, and their grandparents feel happy when their grandchild calls their parents by their first names.

¹³¹ The Kyrgyz engagement ceremony takes place without the groom. The groom’s parents and close relatives go to the bride’s house and the groom’s mother puts golden earrings on the bride’s ears.

was not satisfied with the *kiyit*; she thought they were not enough. The men from both sides sat and agreed on the bride price. Later, when we went to fetch the bride, we brought a mare with a cotton cloth tied on her forelock¹³² and gave eighteen domesticated animals led by a calf, sheep, lamb and goat, plus 40,000 rubles. In turn, her parents gave her a very good dowry. On 6 December 1976, we brought the bride to our village in Uzbekistan and carried out all the marriage customs and rituals. Eighteen women from their side accompanied the bride and her dowry. We hosted them all night long and gave *kiyit* to all of them. However, my daughter-in-law and I did not have a good relationship. I raised her second son, Daniyar, from the age of one to ten. It was difficult for Abdykerim; he suffered from our hostile relationship and lived with anxiety until the end of his life, keeping his regret inside.

How did uncle Abdykerim die?

He had been serving as director of our collective farm in Uzbekistan. Most of us moved back to Kyzyl-Jar. He and his family, along with his cousin Beyshen and his family, remained in Uzbekistan due to their work. When Uzbekistan became independent, in 1991, and all collective and state farms were abolished, the quality of people's life deteriorated significantly. On 3 March 2002, Abdykerim felt sick. They called a doctor who came and gave him an injection. His wife called Beyshen and they took him to the hospital, but it did not help. He had a heart problem. My poor son left this world at the age of 49, his *müchöl* age¹³³. We brought his body from Uzbekistan and buried him in the ancestral cemetery on the hill in Jyl-Kol village. His government work was recognised in Uzbekistan and many officials and people from Uzbekistan came to his funeral, including officials from Naryn district and the Namangan provincial government, who gave speeches at

¹³² This is related to one of the main Kyrgyz marriage customs, called "*kulduk urdu*", which means "being a slave" or showing deep respect. The groom's parents bring a horse to the bride's parents by tying a white scarf around the horse's neck or on his or her forelock as a sign of their good intentions and respect for their in-laws.

¹³³ In Kyrgyz tradition, a person's life is divided into phases of 12 years. Each unit of 12 years makes one *müchöl*. It is believed that people's lives will be fragile when they reach their *müchöl* age at 12-13, 24-25, 36-37 and 48-49. They might become sick, die or get into an accident. It is true in some cases, and was true in my own case. My family (including me) survived a bad car accident just a week before I turned 36.

the graveside. Asyrankul, my younger brother, said to me “Aunty Kumu, you should not cry much for Abdykerim. His work and service are highly recognised and valued in Uzbekistan, since Uzbek big shots said nice words about him at his graveside and made everyone there cry”.

Did he intend to return to Kyrgyzstan?

Abdykerim would say that he would continue working in Uzbekistan and only move to Kyrgyzstan after retirement. He had many Uzbek friends and acquaintances who held important government positions there. In 1992, Mamesh had helped him to buy an unfinished house in Kyzyl-Jar. Now Abdykerim’s wife lives there with her children.

I am curious about how you received your next daughter-in-law, Anarkan.

We went to many places and families in and around Kyzyl-Jar in search of a suitable wife for my fourth son, Myrzakal. We had a hard time finding one. In 1983, my oldest son, Mamesh, moved into his newly built house in Kyzyl-Jar. When we visited them, I saw there a young, energetic girl with a fair skin helping with work around the house. “Who is she?” I asked my daughter-in-law Suusarkan. She said that she was our distant relative, Moldaly’s daughter, born from his *tokol*¹³⁴ (second wife). Her father was an eloquent man who knew Kyrgyz traditions and customs well. After I returned home to Uzbekistan, I sent Myrzakal to see her. Not long after that, he brought her home by kidnapping.¹³⁵

Did you pay a bride price to her family?

Of course, we did. We paid 30,000 *soms* (about USD 3,500), five or six domesticated animals and *kazykka baylar*, a separate horse to be tied to a

¹³⁴ In the past, Kyrgyz men, mainly wealthy men, took a second wife if the senior wife could not give birth.

¹³⁵ Many people incorrectly believe that bride-kidnapping is an old Kyrgyz custom. It was not widely practiced until the 1980s. A Kyrgyz traditional marriage did not take place without the permission and blessing of the parents on both sides. There are two kinds of bride-kidnapping: consensual and non-consensual. Most bride-kidnappings in Kyrgyzstan occur with the girl’s consent. There have been some studies by Western anthropologists and human rights organisations of bride-kidnapping in post-Soviet Kyrgyzstan, and public protests to stop this practice. However, the “tradition” is still widely practiced.

stake at her father's house. I would say jokingly that I will sell my daughter Syrga to her husband and buy a wife for Myrzakal with Syrga's bride price. It turned out to be exactly like that. We took the bride price money which we received for Syrga when she got married and gave it fully to our new in-laws. After Anarkan joined our family as a new bride, we took her with us to Yspy *jailoo* in the first two years. Then the newlyweds took over the herding from us.

How did you receive my sister-in-law, Jamal?

My son Orozaly had completed his service in the Soviet Army and we wanted him to get married. Again, it was Suusarkan who found a wife for him. She said that a man named Jolbors, from the Ogotur clan, in Kyzyl-Jar, had a grown-up daughter, named Jamal. Her sisters-in-law praised her a lot. So we agreed to go and see her. She was kidnapped by a different man without her consent. Since she did not date with that man, she left. It was her fate to marry our son, as she agreed to meet with Orozaly two or three times. They liked each other and he kidnapped her with her consent.

How was the bride price negotiated?

Of course, we had to negotiate the bride price. Every autumn, when the sheep fattened, we would save some money after selling livestock at the bazaar. We would buy *kiyit* for the bride, and her parents and relatives. We went to fetch the bride, bringing nine *kiyit*, including nine dresses and nine scarves, and a *küyöö kurjun* (groom's saddle bag) filled with small gifts for the women and children. We also brought with us 30,000 *som* (about USD 3,500), eight domesticated animals, and a young cow as *kazykka baylar*. Our Jolbors kuda was a generous man. He returned half of the money to make it easier for us. Jamal turned out to be a nice bride. She quickly adapted to *jailoo* life. She gave birth to some of her children there and raised them all without burdening her mother-in-law.

How was the marriage of your next son?

Topchubek studied at the university in Kara-Köl and in Bishkek, and thus he got married late, after his younger brother Orozaly. He had a girlfriend in Kara-Köl, but we prevented him from marrying her since we thought

the place was too far from us.¹³⁶ Our daughter Syrga recommended her *kayin singdi*,¹³⁷ named Asylkan, a young woman who had graduated from a pedagogical institute in Frunze (now Bishkek). Her father, Batyrbek, was a respected man who had held important government positions in the past, including as director of the collective farm in the Ketmen-Töbö region. Suusarkan mediated between Topchu and Asylkan and took part in her kidnapping.¹³⁸ When Asylkan was brought to our house, she gave us a hard time and refused to stay. We had a young neighbour named Aynash, and Asylkan gave her a big punch as she tried to persuade her to stay and marry Topchubek. After refusing for some time, she then agreed to stay.

We had married all our sons off, but had not offered a *vecher toy*¹³⁹ for any of them. Since both Orozaly and Topchubek had received a higher education, we decided to throw them a modern wedding party at our house in Uzbekistan. We hosted many guests in our courtyard. More than 20 of Asylkan's classmates from Kyzyl-Jar and about 20 of Topchu's Uzbek classmates came. At that time, Uzbeks and Kyrgyz lived in harmony, as it was still the Soviet period. The wedding party was very interesting. The guests divided into two groups, one group siding with the bride and the other with the groom, and they played all kinds of games. While the Uzbek guests sang their songs and told funny anecdotes, the Kyrgyz guests sang their Kyrgyz songs. When they played tug of war, the Kyrgyz men's team won. Asylkan had a very nice older brother named Toktomat. We agreed with him that we would not pay the bride price and they would not give her the dowry. We did not have much difficulty when we fetched Jamal and Asylkan. Their parents were kind enough to understand our situation. Asylkan and Topchu

¹³⁶ It is about 200 kilometres from where they live.

¹³⁷ The younger sister of one's husband.

¹³⁸ This was a consensual kidnapping, since Asylkan wanted to marry him a few months later. It is important to note that even a girl kidnapped with her own consent will make a point of showing objections when brought to the man's house, and refuse to stay there. Otherwise, women will say that she came by herself.

¹³⁹ The combination of the Russian word *vecher* (party) and the Kyrgyz word *toy* (feast). Modern Soviet weddings were like those held in the West, with the bride wearing a white gown and the groom wearing a black suit and tie. In the 1980s, it was common to offer both *vecher toy* and traditional wedding feasts.

had a happy marriage. They lived with us until they had their first daughter. Since Asylkan got a teaching position at the primary school in Kyzyl-Jar, we bought them a separate house there where they still live today.

Next, it was Turdaly's turn to get married. He married Cholpon, the daughter of Teltay, in 1987. The girl did not want to marry him, but she had agreed to do so in order not to hurt her parent's feelings. However, she left Turdaly after three months. He married a second time, a girl named Zubayra, the daughter of Mamadali, who lived in the neighbouring Uzbek collective farm. They had one daughter and then got divorced, as they did not like each other.

Now, your youngest son is left. How did he get married?

Upon completing his military service in the Soviet Army, Nuraly graduated from the technical college in Namangan. There were no suitable girls for us in Uzbekistan. I went to Suusarkan again in Kyzyl-Jar and asked her to find us a suitable girl from Kyzyl-Jar and organise a date for Nuraly. Since Suusarkan and Mamesh were both teachers at the local secondary school, I trusted them to find a good girl there. Suusarkan recommended a girl named Kalys, the daughter of Mamadali, who was originally from Talas, in northern Kyrgyzstan, and organized a date for them. They liked each other and got married. Kalys also turned out to be a nice daughter-in-law. She respects us, does good work around the house, and does not talk back.

Since you fetched brides every two years, did you have anything left to pay for Kalys's bride price?

Yes, we still had some savings left. You find anything for your child. We paid her bride price and received her dowry.

Did your daughters-in-law from Kyzyl-Jar easily adapt to the life in Uzbekistan?

Yes, they did. They had to adapt. They lived without complaining. We moved back to Kyzyl-Jar in 1997.

It must have been difficult for you to manage these many daughters-in-law.

I think I managed them well. Since they were young, I taught them how to cook and use the kitchen and dishware. By the way, there are also wise

words and traditional wedding songs for a bride that help teach them. For example:

Do not be stingy my daughter,
Walk slowly and watch your step.
Show respect to your in-laws
By opening the door for them.¹⁴⁰

When washing dishes, the new bride must not clatter them. I taught them how to bake bread in the *tandoor* and cook food in the cauldron my way. I told them not to waste groceries and taught them how to cook delicious food in small quantities.

Did your daughters-in-law avoid their father-in-law in the days after they joined the family?

Yes, a new bride must avoid her father-in-law and the older brothers of her husband for about two months. If she sees them coming, she must wear her scarf differently by tying the ends under her neck. When she is formally introduced to all male members of the family, she places a piece of fat on the hearth and bows to them three times. Each time she bows, her father-in-law says “May God bless you!” A new bride must not drink tea or eat food with her father-in-law and must not cross his way. She must not pronounce the names of her husband’s male relatives, but must make up nicknames for them. That is how she shows them respect. A daughter-in-law does not pronounce her in-laws’ names until they die. They say that she can pronounce their names after they die, as it will be a good merit. One of our ancestors had the name Toktobolot. Since he was a skilled hunter, his sisters-in-law called him “Okatar bala” – hunter boy. Over time, the name came to be pronounced “Ogotur”, and his descendants received the name “Ogotur” as their clan and tribal identity.

¹⁴⁰ These lines are from Kyrgyz traditional wedding songs, or *koshok*, sung to a bride who is about to leave her parent’s house. It is usually the bride’s mother, grandmother or sister-in-law who sings *koshok* in which they praise the bride to her husband and in-laws, who come to fetch her and give her advice on how to be a good bride.

Since my Anarkül *abysyn* grew up among Uzbeks, she uses the Uzbek respectful version of “you”, or “siz”. All daughters-in-law of Anarkül, except one, refer to their husbands with the formal “siz”. I felt awkward referring to my husband with “siz”, so I used “sen”, or informal “you”.¹⁴¹

What kind of relationship should there be between a husband and wife in order to have a happy life?

To lead a happy life, there should be coherence and harmony in their relationship. When one gets angry, the other must keep quiet. The wife must not use her tongue and the husband must not use his fist. If both compete and feel that one is tougher than the other, they will end up divorcing. If they fight in the presence of their children, it will have a negative impact on their upbringing. I gave a lot of advice to my sons and daughters-in-law. Your grandfather and I lived together for many years, but we did not fight at all. We experienced many events and overcame hardships, including poverty, together. We endured all the obstacles with patience, without complaining and fighting. My father passed away when I was young and my mother was a widow. My family suffered a lot from poverty and life’s challenges. A hard life made me tough and resilient. Now I live with my youngest son and daughter-in-law and I give them advice. Thanks to God, they listen to my words. As we say, life repeats itself. If you treat your parents kindly, your children will treat you in the same way when they grow up. If you sow wheat, you will harvest wheat, if you sow barley, you will harvest barley. I try not to get angry at my sons and daughters-in-law, but explain things softly using wise words. I try to explain the meanings of proverbs and sayings, such as “In a house where a fight occurs for one day, forty days of blessing will leave”, and “Harmony bestows blessing”. I also tell them, “If a person is patient and does not brag about their wealth or complain that they are poor, God will bestow on them what they need”, and “Patience pays off. If you are patient, you will have everything; your children will grow up and get married when the right time comes”.

¹⁴¹ Traditionally, Kyrgyz women used the respected or formal form of “you” in addressing their husband, especially if they were several years younger than their husband. As time passed, that changed. Today, most Kyrgyz women address their husband with the informal “you” even if they are younger than them.

The saying “Behind a good man stands a good woman” has truth in it. A mother plays an important role in housekeeping and bringing up children. When a guest comes to her house and there is nothing to put on the table, a good woman goes and borrows bread from the neighbour and serves tea. “It is the wife who turns a bad man into a good man and it is also the wife who turns a good man into a bad man”. A good wife makes her husband famous, establishes a harmonious relationship with her husband and respects her in-laws and their kinsmen. Also, the wife must not take things, such as food and money, from her husband’s house and give them to her *törkün*.¹⁴² If she does that, luck leaves her house. A woman who brings things from her parents’ house will become rich; a woman who brings things from her in-law’s house will become poor. In Kyrgyz culture, a married woman is treated respectfully by her *törkün* when she visits them. She is invited to sit on the *tör*, the seat of honour, and they give her *tösh*, the chest meat of a cooked sheep or goat to take home when she leaves. Even when an old woman comes to her *törkün*, they treat her with great respect, and say that the “girl” has come.

Is there truth in the saying “My son will be my son until he gets married, my daughter will be my daughter until she dies”?

Yes. As they say, “A stick near the fire burns and a daughter near the mother burns for her”. Daughters are indeed close and compassionate toward their mother. Sons mostly listen to their wives, and clashes between some mothers-in-law and daughters-in-law stem from this relationship.

“I may be full with food, but I’m not full with children”

You gave birth to 12 children and raised them. How did you also manage to raise me as well?

I like children. Yes, I gave birth to 12 children and raised and cherished 10 of them. When Orozaly was born, you grandfather became sick and I

¹⁴² In Kyrgyz culture, a married woman has two distinct groups of people with whom she interacts closely. One is made up of the relatives of her husband (*kaiyn yurt*) and the other includes her own relatives (*törkün*). These two groups are usually from two different clans or tribal groups.

swore to myself that I would raise him without scolding and spanking. I kept my promise and never spanked Orozaly. With God's help, your grandfather's illness went away and he was cured. Then, when you were born, I was happy that I had my first granddaughter. Moreover, everyone said that you looked like me. In June 1976, your maternal great-grandfather Myrzabek passed away. All of us came down from Yspy *jailoo* and went to Ak-Suu for his funeral. Your mother, Suusarkan was there as well and you were a newly walking one-year-old toddler. Your mother got a teaching position at the primary school in Kyzyl-Jar and decided to leave you with your maternal grandmother. Hearing your mother's plan, your great-grandfather Köchümkul called me and said: "Kumu, I have no granddaughter that I can spare and give to the Agynay clan.¹⁴³ I may be satiated with food, but I'm not satiated with children yet. Your two daughters will be three. If she dies, we won't blame anyone!"¹⁴⁴

My father-in-law, may God have mercy on him, was a sharp man who spoke straight at people's faces and did not take back his words. So at his request, I took you from there to the *jailoo* on horseback, holding you in front of my saddle. You did not cry at all on the way. At night time, I would take you into my bed, pour milk into a bottle, and place it inside my clothes to keep it warm. When you woke up hungry, I would give you the bottle. Then, I began giving you *koumiss* instead of milk. You quickly got used to our family and my children and began calling me "mother" as you began to talk. My youngest son, Nuraly, was four years old when you joined us. He was jealous of you and would sometimes fight with you. I loved you dearly and would let you suckle my breasts even if I had no milk in them. After I brought you to the *jailoo*, you quickly learned to walk and you would sing whether you were walking or sitting.

That autumn, when we moved to the lowland in Kök-Bel, your parents Mamesh and Suusarkan came to see you. However, you did not recognise them and kept running to me. When you were about three years old, Mamesh

¹⁴³ My mother's clan.

¹⁴⁴ My mother remembers this story very well. She said that she could not object to her father-in-law's decision and sent me off with my grandmother to the *jailoo* after letting me suckle her breasts.

came to see you in the village in Uzbekistan. You were happy to see him and ran back and forth. You tried to put him to sleep by tapping him on his back and said “Papesh¹⁴⁵ sleep, a bogeyman is coming”. All of us laughed. It seemed to me that you missed him a lot and did not want him to go.

I raised you until you turned seven. When you turned seven, I called your parents and said: “You are both teachers and you should take Elmira back and send her to a primary school in Kyrgyzstan”. They took you back to Kyzyl-Jar and registered you at the primary school there. I felt sad and bitter when you left, and we missed each other. However, you visited us quite often in Uzbekistan. When you visited us, our house would be filled with joy and we would all be happy to see you. I would dress you in a new *atlas* silk dress and take you to Khakul-Abad city with my children to play.

One year, you stayed with us for about two months¹⁴⁶ and attended the Uzbek primary school. You would come home from school with your face and hands messy with ink.¹⁴⁷ When your uncle Myrzakal would come from the *jailoo* and visit you in Kyzyl-Jar, you would beg him, “Please take me with you to the *jailoo*, to my own mother”. Hearing these words from Myrzakal, I would cry. I would cherish you, saying “Eli¹⁴⁸ kÜchük” (Eli the puppy). Following my children, you ended up calling your grandfather “ake”, or older brother/father.

Sometimes, I wondered about your future. At that time, both your parents worked at school. If you had been raised by your maternal grandmother, they probably would have given you in marriage upon your high school graduation... If that had happened, you definitely would not have gone to America to study. I made the right decision by taking you with me and raising you. When you grew up and began singing and accompanying yourself on

¹⁴⁵ As a child, I pronounced my father’s name, Mamesh, “Papesh”.

¹⁴⁶ My mother was hospitalised with my younger brother in Khakul-Abad when I was in second grade. There was no one to watch me in Kyzyl-Jar, and I lived with my grandparents for about two months and attended the Uzbek school.

¹⁴⁷ In Uzbekistan, all school children used ink pens in school. In Kyrgyzstan, children used ordinary pens.

¹⁴⁸ Eli is the shortened version of my name, Elmira, and is what my relatives call me.

the *komuz*, my neighbours would say to me: “No wonder Elmira cried a lot as a baby”. I believe that was the sign of your singing talent.

Can you describe the story about me and Bolot?

We had a neighbour, a man named Naryn, in Yspy *jailoo*. He had a little son named Bolot. You were both about four years old and would play together all day long by the small river. We would jokingly call you Ak Mõör and Bolot.¹⁴⁹ You would often bring Bolot home, leading him by his hand, and say to me, “Mommy, give Bolot *koumiss*”. Your father would make a long braid from horse tail and attach it to your hair.

Before you returned to your parents, my son Abdykerim sent his second son, Daniyar, to me in the *jailoo* and I took care of him as well. He had suffered from the summer heat of the lowland. They sent him to the *jailoo* with your grandfather on horseback. I cured him by giving him *koumiss*, homemade yogurt, and milk. He began talking, and his first word was “apa” (mother). He began looking healthy as he developed red cheeks and his body filled out. I raised him from age one until he finished third grade. I returned him to his parents, but he would often run away from them and come to our house. I would walk him to his school and stay behind when he got close, but he would keep looking back to check that I was still watching him from a distance. Only after he had entered the school yard would I turn around and go home. After school, I would wait for him again on the road.

After you and Daniyar, I also helped to raise the older children of Syrga, Myrzakal and Topchubek. However, I did not take them to the *jailoo*. I raised them after we became fully sedentary, living in regular houses and not going to the *jailoo*. I did not spend as much energy raising them as I did when I raised you and Daniyar, and thus I did not become as attached to them as I did to the two of you.

As for Orozaly’s children, his wife Jamal raised them by herself. Among my daughters-in-law, Jamal turned out to be the hardest working, the strongest

¹⁴⁹ Ak Mõör and Bolot are the equivalent of Romeo and Juliet in Kyrgyz culture. They lived in the 19th century and they loved each other, but could not marry, since Ak Mõör was forced to marry an old rich man, named Jantay.

and the most resilient. She gave birth to four children one after the other and managed to raise them all by herself. So, I did not have that burden on me. Now, since I live with my youngest son, Nuraly, and his family, I spend time with his children every day. I am very attached to my grandchildren Myskal, Alymkan, Elaman and Aliya. When I die, only God knows which of my grandchildren will grieve and cry for me.

“The food that one desires tastes bitter”

Mother, your life was like a long and arduous journey. You spent most of your life in the jailoos. When you look back, what kind of a life do you think you lived? Do you have any regrets?

Thanks to God, I have lived a good life. I was not rich and did not boast about my wealth. I lived a modest life and I am grateful to God a thousand times for this life he gave me. My only regret was that my daughter Arzykan had a psychological issue. I had prayed to God to give me a daughter. I desired a second daughter so that my older daughter, Syrga, would not be alone. When she came, I named her Arzykan (“desire”, “wish”). She graduated from 10th grade with excellent marks and won in the school academic olympics in various subjects, and received certificates of achievement.

As the saying goes, “The food that one desires tastes bitter”. Arzykan became sick right after she graduated from high school and wanted to apply to a university. Her problem was a psychological and spiritual one related to her nervous system. I took her everywhere for treatment. She received several treatments at the hospital and was also seen by *mullahs*, *khojas*, traditional healers, sorcerers and fortune-tellers. I accompanied her wherever she went. There were days when I cried, asking God what I did wrong. God gave me a long life and many children, of whom two died as innocent infants. They say that when I go to the other world, my innocent infants will serve me food, spreading a tablecloth in front of me, and if I am thrown into hell for having committed sins, my babies will cry out, “That is our mother!”, and save me with their innocent lives. Two of my sons left this world as adults after getting married and having children. They will be responsible for their sins, they say. I am still grateful and pray for the

well-being of my remaining children. All of them are living their lives under their own roofs. I stay with my youngest son and his family. Everything that I bought and collected in my life will be left to my youngest son.

How did my aunt Arzykan develop her illness? What kind of a girl was she before she got sick?

If Arzykan had not become sick, I would not have aged yet. She was a neat girl, wearing her older sister's china crepe skirts and multiple braids. "Kichine bala"[Anarkul] would say to us, "Even if all you women in the *jailoo* work together, you would still not be able to do all the work that Arzykan does". She was good at everything she did and was smart, outgoing and tough. As a little girl, she did all the work around the house except milking the cow.

When she was about twelve or thirteen years old, we offered a circumcision feast in Kök-Bel for our three grandsons, the sons of Abdykerim. Our relatives and in-laws came from near and far to the feast. Your grandfather, may God have mercy on him, bought a horse to be slaughtered and tended him in the *jailoo*. When we slaughtered it for the feast, its intestines were not enough to make sausages¹⁵⁰ because the horse was too fat. A large bowl of extra *kazy* was left. The men played *ulak* and the feast went well. We, the women made the *nan* bread and *boorsok* (small pieces of fried bread). A man named Turdaly (who later became a grandfather-in-law to one of my sons) saw Arzykan, and asked me several times, "Is she your daughter? Is she truly your daughter?" "Yes, she is my daughter, indeed! Why don't you ask other people about it?" I said. He did not seem to believe me and asked me again several times. After the feast was over Arzykan and I quarrelled about something. We had a small tent away from our yurt in which we stored meat and bread that had been prepared for the feast. There were also leftover bones of cooked horse meat and the saddles of horses and donkeys. We had pitched two yurt-shaped tents, one for ourselves and the other for our children to sleep in. After our quarrel, Arzykan was angry and stepped outside. I thought that she had gone to the other tent to sleep

¹⁵⁰ The nomadic Kyrgyz and Kazakhs make sausages called *chuchuk* by filling horse intestines with the fat stored under the horse's mane, known as *kazy*.

with her brothers. I was too tired from the feast preparations and did not go after her. The next day in the morning, I went to the children's tent, but Arzykan was not there. I went looking for her in the storage tent and saw her sleeping among the bones, meat and bread crumbs, using the donkey saddle as a pillow. I believe that she was captured by some kind of evil spirit sleeping in that storage tent. I woke her up. Soon after that, for no reason, she would cry and feel anxious.

What did she say when you asked her why she was crying?

She said that she felt like crying and she kept crying from anxiety. After the feast was over, we moved to our wintering house in Uzbekistan. I took Arzykan to see a traditional healer and fortune-teller, an old Uzbek woman named Iman bakshy, to find out what was going on. She told me to bring her a hen as soon as possible and that she would smear its blood on Arzykan's body. Other healers later told me that that was a bad thing to do. But I brought her a hen and the healer snapped the hen's head off and smeared its blood on different parts of Arzykan's body. She did not get better. On the contrary, she felt worse after the blood smearing. She kept crying and feeling anxious. We tried everything, taking her to every healer we heard about. None of them was able to help. In the end, I did not know what to do.

We took Arzykan to see an old woman healer in Kara-Köl. In the Toktogul region, there was a sacred site called Shamshykal-Ata, which housed the cemetery of Janysh-Baiysh.¹⁵¹ That old woman brought us to that sacred site and said that we would spend a night there. My son Topchubek drove us all there in his red car. The ground on which we slept was sloped downwards and the place where the cars parked was near the cemetery. I had nice and warm dresses and your grandfather, may God have mercy of him, had packed them together with sitting mats to use as blankets at night. The three of us – that old woman, Arzykan, and I – spent a night at the cemetery. There was a small house near the cemetery. Whatever the pilgrims brought to this sacred

¹⁵¹ Janysh and Baiysh are the names of twin brothers in the Kyrgyz epic of the same name. The epic narrates the story of these two brothers and their fighting with the Kalmyks, a Mongol tribal group in the 17th century.

site, they left there. They were not to take the food, clothes and money back with them, but leave them there. I cooked rice pilaf there. We ate the rice pilaf and then recited a Qur'anic prayer asking God to help Arzykan. Then we went to sleep, feeling scared. Arzykan was between us. You think I slept that night? I could not sleep at all.

*Arzykan:*¹⁵² At night, I was half asleep and half awake, and I saw a white chick in my dream. Then I heard a cat saying “miyo-miyo”. She must have come to eat the leftover rice pilaf. In the morning, the old woman asked me what I had seen in my dream. I said that I saw a white chick.

Kumu: The old woman told us, “You must find a white hen and sacrifice it in God’s name. Also, have Arzykan hold the foot of a white kid and worship it to transfer her illness to it. It is even better if that kid gets lost”. So we did what she told us to us to do. Orozaly drove the animals out of the barn and Arzykan waited for them at the head of the street. Orozaly caught a white goat for her and she held its foot believing that her illness would be transferred to the animal. However, that did not work either. Arzykan kept crying and things got even worse. We did not know what to do and took her to the mental hospital in Mayli-Say. We went to see her every week and the doctors helped her. We did not know how to make that white kid get lost, so we sold her and used the money for Arzykan’s medicine. At that time, my son Topchubek had been studying in Namangan, and when he came with his car on the weekend, we would visit her and take her food and other necessities.

How did the doctors help her?

Arzykan: They would give me injections. At that time they had good medicine. They would not allow me to eat anything until 11.00 am, when they gave me the injection. I would also take a tablet and syrup.

What kind of diagnosis did they give?

¹⁵² The story of my aunt Arzykan was not recorded in the Yspy *jailoo*. Since Arzykan was not able to go to the *jailoo* with us, I interviewed her and my grandmother together in Kyzyl-Jar before we left for the *jailoo*. She listened quietly to her mother’s descriptions of her story and told some parts herself.

Arzykan: They said that I heard all kinds of voices.¹⁵³

Was it true?

Arzykan: No, I would not hear anything, but that is what they thought.

Was there an improvement?

Arzykan: Yes, I stopped crying and feeling anxious. I felt happier. Before, when I felt sick, I could not sleep. The day looked like evening, which made me cry and feel anxious. Everything looked gray to me. I did not want to see anyone or get out of bed. The medication helped.

Arzykan: I finished Grades 9 and 10 and received my school certificate with good marks.

Kumu: Her Uzbek teachers would tell me in regret: “How can such a smart girl become sick?” She used to study well and participate in school competitions. Her teachers wanted to help her since she was Syrga’s younger sister. After she began feeling better, I took her to the *jailoo*. Later, when she grew older, she became sick again, in Örüktüü.

Arzykan: At that time, my older brother Myrzakal’s first baby daughter had died. I learned later that I was not supposed to see the dead, but I saw her and got scared. Uncle Anarkul brought the body of the baby from the *jailoo* on horseback holding it in his hands. All of us cried. Not believing that she was dead, I quickly opened the wrapping and saw her face. I had never seen a dead person before and I got very scared and became sick again after that.

Kumu: I took her to a well-known *mullah* in the village where one of my in-laws lived. We visited that *mullah* many times. He would blow his breath into Arzykan. I would bring clarified butter and meat to the *mullah* as payments and we would sleep at my in-law’s house. Then I heard about a *mullah* named Törö ata who had cured many patients. I took her to him several times. Oh, I struggled a lot. He did not help much. Then people recommended going to a woman healer named Aynash in Tash-Kömür city

¹⁵³ It was a type of depression, which sometimes made her feel sad and sometimes very anxious.

who had many patients. So, we commuted from Uzbekistan. She checked Arzykan, recited Qur'anic prayers and blew her breath into her. All of us stayed at her house. Every time we would come, she would recite prayers and send us back to our home.

We visited Aynash *bakshy* for about a year, but there was no long-term improvement. Then I heard about another Uzbek *mullah* in Kyzyl-Tuu, and we visited him for about year as well. He, too, blew his breath into her and recited Qur'anic prayers. We would bring a sheep to each *bakshy* and *mullah*, since they told us that they would transfer Arzykan's illness to a sheep by reciting prayers. Then our neighbour Rayim *buva*¹⁵⁴ told me that there was a very sharp *mullah* in the city of Kogoy, in Uzbekistan, and that we needed to bring a turkey, not a sheep. So, your grandfather Arzykan and I went to him. He said to us, "Your daughter's illness is very strong. Bring a three-year-old sheep". We brought him a ram with a big fat tail. The *mullah* ordered him to slaughter the sheep, and he did.

Arzykan: The *mullah* had the sheep slaughtered, poured its blood into a big wash basin and had me step into it. When I did, I felt like throwing up and became even sicker, and was hospitalised.

Kumu: Later, I found out from others that this *mullah* was a liar. I asked Rayim *buva* to go with me to see him and get our money back". Arzykan had already been hospitalised. So, we went to that *mullah* and I said, "My son works in the Naryn district administration. We will call the police now. You told me to bring a sheep and that you would cure my daughter. My daughter did not get better! My daughter is in the hospital right now. Pay me back the cost of the sheep!" He checked his pockets and pulled out 100 *som* [1 ruble], saying, "This is all that I have". I took the money and gave ten *som* [1 ruble] to Rayim *buva*.

Was 100 som enough to buy a sheep at that time?

Grandmother Kumu: Not at all. It barely covered the half of the cost of the sheep.

¹⁵⁴ "Grandfather" in Uzbek.

How long would you stay in the hospital for each treatment?

Arzykan: Three or four months, the longest being eight months. The last time I stayed was for one month. Thanks to God, for the last five years, I have been feeling well

Do you think it helped to visit all those sacred sites?

Kumu: Arzykan visited various sacred sites with traditional healers. There was a sacred site with a cemetery called Jiyde-Mazar near the town of Mayli-Say after passing Kosh-Töbö village. Cars cannot go there, so we went on foot. We carried out the necessary rituals, including cooking and eating food there. We went to another sacred site, called Safed-Bulan¹⁵⁵ on the way to Chatkal *jailoo*. I had never been there, even though I had summered in the Chatkal *jailoo* for many years. However, due to Arzykan's illness, I visited the site. As usual, poor me, I cooked rice pilaf and made fried bread to feed the healer and Arzykan.

Arzykan: The Safed-Bulan sacred site was built from bricks. Men recited verses from the Qur'an in the *ayban*¹⁵⁶ and women were not allowed to enter the interior room. There was a big flat rock inside, and if a person rolled on it, it was said that their illness would be left there. There were also big black rocks with old inscriptions in Arabic and a cradle next to a hanging curtain. Women made ablutions before entering that room. We made our pilgrimage by kissing and smelling those rocks. There was a rock with a hole on it and we were told to recite a Qur'anic prayer and leave money in the hole. All kinds of amulets and other small sacred items were sold at the entrance of the sacred site, so we bought some as well.

¹⁵⁵ Safed-Bulan is a popular sacred site in the Ala-Buka region of southern Kyrgyzstan. According to a local legend, the place houses the bodies of 2,772 Arab Muslim soldiers who came to spread Islam in the region in the 7th and 8th centuries. The local people, who were not Muslim, massacred these Muslim soldiers while they were reciting a *namaz* prayer by beheading them with swords. The name of the place is related to the story of a black slave woman who had come together with these Arab soldiers. She wanted to find the body of her brother among these men and took their heads and washed them one by one. They say that her face became white by washing the heads of all the massacred men and burying their bodies.

¹⁵⁶ The entry room of an Uzbek house.

Arzykan became a bakshy (healer) despite her illness. How did that happen?

Kumu: A woman healer in Kyzyl-Jar initiated her as a healer. The initiation ceremony was simple. They slaughtered a sheep in the name of God and taught her the prayers and how to blow breath into a patient.

Arzykan: They taught me how to lift people's hearts¹⁵⁷ and make tiny cuts on certain parts of a baby's body.¹⁵⁸ I felt fine when I carried out these rituals, but I did not do them on a regular basis.

Why not?

Arzykan: I liked them, but sometimes, when people called me a *bakshy*, I would feel embarrassed, and stopped.

Do you still treat patients?

Arzykan: Yes, I still see some. Now I know everything about my illness, including when and how I get sick. I can take care of myself now.

Mother, among all these healers, which one of them was most helpful and effective?

Grandmother Kumu: None of them gave positive results. Only God cured her, and the hospital treatment was effective.

“I went to Uzbekistan as a young bride and returned as an old woman”

When you lived in Uzbekistan, did you ever think you would move back to Kyrgyzstan?

We never thought or dreamed about it. Our families grew up in Uzbekistan; we prospered, raised our children and built new houses. Later,

¹⁵⁷ When a person is frightened, Kyrgyz believe that their heart is moved. They go to a healer who will lift their heart by placing a heartshaped rock over the heart and pushing it upwards three times.

¹⁵⁸ Traditional healers make tiny cuts on the back of a baby using a new, sharp razor and let what they call 'unclean blood' out. Babies who cry a lot and cannot sleep are believed to have 'unclean blood' which needs to be removed.

times changed. People became hostile to each other when the two countries [Kyrgyzstan and Uzbekistan] became independent and closed their borders. We were no longer able to cross the border and visit our relatives in Kyrgyzstan. A fight broke out in Osh between Uzbeks and Kyrgyz in 1990. Finally, we bought a house in Kyzyl-Jar and moved here. Our neighbor's son, Egemberdi, brought us and our belongings in his truck and dropped us on the Uzbek side of the Üch-Korgon bridge. From there, we transported the loads by a cart to our house. For two days we cleaned the house that we bought.. Then, we invited close relatives to a housewarming party. We were very happy and slaughtered a yearling for the feast.

Did you have any regrets when you left Uzbekistan?

No, I did not regret leaving. On the contrary, I felt happy that we returned to our own people. I would pray to God that we would not die in Uzbekistan, as I was afraid that our bodies would remain there. I was afraid when your grandfather was sick. I prayed that we would leave for Kyrgyzstan safe and sound. We lived in Uzbekistan for about 50 years. The bodies of one of my babies and one of the babies of my *abysyns* Anarkül and Baktykan remain there. We had many friends in Uzbekistan and were treated well by the Uzbeks. When we moved to Kyrgyzstan, our neighbours came to say goodbye, some with tears in their eyes. Thus, I went to Uzbekistan as a young bride and returned as an old woman. I was happy to live close to my daughter and my sons in Kyzyl-Jar. Your grandfather also stopped feeling sick. Perhaps it is true when they say that “the soil of one’s birthplace is gold”.

Our pension is enough for us to live on. Our bazaar is close by. Our children and grandchildren visit us often. Orozaly and Myrzakal moved to Kyzyl-Jar a year after we moved. We bought them their houses. When we came from Uzbekistan, we brought around 30 sheep, 6 cows and 5 horses.

Since Orozaly liked taking care of livestock, we bought him a house in Jyl-Kol village.¹⁵⁹ Unfortunately, that year, Orazaly’s wife Jamal became sick. We took her to various doctors and hospitals, including the hospital in Osh city, but there was no improvement. She could not walk. I watched her

¹⁵⁹ Jyl-Kol is a small village about ten kilometres from Kyzyl-Jar. The majority of people who live there are from our Ogotur clan and they are engaged in animal husbandry and farming.

children, who were still young. Our livestock died one after another for an unknown reason and we were short of money. Thanks to God, later Jamal's health improved and she was able to take care of her children. My daughter Arzykan also recovered from her illness and got married.

“This World is a False World”

Mother, since when have you been praying namaz?

I began praying when I turned sixty. I learned it from the old Uzbek women and would join them during prayer times and do what they did, even if I did not know how to pray. Your grandfather was like me. He did not pray five times a day, but he never skipped the morning prayer. Sometimes, he would do his prayer even if he had drunk some vodka. (laughs)

How about your father-in-law, did he also pray namaz?

Yes, he was a pious Muslim who used to pray five times a day and observe fasting during Ramadan. He quit drinking when he was a young man. My mother-in-law prayed five times a day until the end of her life.

Who taught you how to pray namaz?

My son Myrzakal wrote down the words for me and I memorised them. He said that I can express my wishes and intentions in Kyrgyz. I could not memorize the *ayats* in Arabic because my tongue could not pronounce them. Myrzakal said, “Recite the *namaz* prayer as much as you can; no one can say that he recites the prayer fully”. This made me happy.

How did uncle Myrzakal become so religious?

Oh, Myrzakal was the most *momun*¹⁶⁰ among my sons. He became too religious and would not give up Islam. He tells me many things about the other world. According to him, this world is a temporary, false world. The real world begins after a person's death. This world is a test for people. God tests one person by making him rich and another by making him sick to check if they can withstand it. People will suffer in the other world in

¹⁶⁰ *Mumin* is an Arabic religious term referring to a person who has complete submission to God. In Kyrgyz the word also implies a person who is calm, soft-spoken and kindhearted.

accordance with their sins. If people fulfill their Muslim duties and behave well, they will go to Paradise. He says that in Paradise, milk flows in one stream and honey flows in another. If you want to eat meat, birds will come flying to you and you can select any of them as food, yet they do not die, but fly away again. You will enjoy your life there, he says. If a Muslim steals, kills, and does not pray and fast, after he dies, he will be reborn in the other world, be forced to walk barefoot on red embers, boiling water will be poured into his mouth, and he will be tortured with blood and pests flowing from his mouth. One must be patient in everything, one should not boast about the things one has, and should not complain about what one does not have. He believes that there is no use in crying out loud for men and singing laments for women except by reciting from the Qur'an.

He also believes that there is no benefit in offering our traditional memorial feasts, such as *beyshembilik*, *kyrky* and *ash* in honor of the deceased. If you do not commit any sin, you will enjoy your life with your deceased relatives in the other world. We will be together with our late older brothers Abdykerim and Myrzakerim. We are not afraid of death. If you want to give something to your parents, give it when they are alive, since they will receive it anyway when they go to the other world. Memorial feasts offered after they die will not bring any merit to them. No matter how much you do for your parents, it is still not enough. As the saying goes, "Paradise is located under a mother's feet". Even though Myrzakal is poor, he always brings us everything that he has, such as rice and green lentils that he grows himself.

When he lived in Uzbekistan, Myrzakal spent time with knowledgeable *mullahs* and learned Muslim rules and ways of conduct. After he moved to Kyzyl-Jar, he attended the local mosque and regularly prayed five times a day. He put his sons, daughters and wife on the religious path. I think due to the religious revival in Kyrgyzstan, Wahabists and Hizbuts¹⁶¹ have lured and brainwashed him. He was sentenced to jail for distributing religious pamphlets.

¹⁶¹ "Hizbut" is the Kyrgyz term referring to followers of the Hizb-ut Tahrir religious organization, which is officially banned in Central Asia, including in Kyrgyzstan.

**“I’ll leave this world satisfied
if my children show deep respect to me”**

Kumu: Sometimes, when I feel happy and have no worries, songs come to my mind by themselves. If you do not have other questions, I want to sing a song:

I stand on the mountainside under the moonlight,
Wearing a golden ring on my finger.
I want to sing a song
During the lifetime of Elmira.

I stand on the mountainside under the sunlight,
Wearing a silver ring on my finger.
I want to sing a song
During the lifetime of Elmira.

I sprinkled water on wet ground,
So that it becomes nice and cool.
I gave alms to the needy,
So that my sons would be safe and healthy.

I sprinkled water on sandy ground,
So that the foals feel good and cool.
I offered feasts in God’s name
So that my daughters would be safe and healthy.

There is a green lake in the high *jailoo*,
I want my sons to come and see it.
When I become old,
May my sons be virtuous.

There is a red lake in the wintering place,
I want my daughters to come and see it.
When I become old,
May my daughters be virtuous.

One of my sons lives in the *jailoo*,
And another one drives a Volga,
I will leave this world feeling content
If my children respect me, saying “my dear mother”.

**“See a new bride when she comes;
see an old woman when she dies”**

When I die, you should distribute all the new clothes, that I have collected, to people and send me to the other world by singing *koshok*. Where there are people, there will also be words. If you do not sing lamentations, people who come to my funeral will leave saying: “Oh, poor Kumu! She gave birth to and raised so many children, but her sons did not grieve hard enough, crying out loud, and her daughters did not sing lamentations”.

As they say, “See a new bride when she comes; see an old woman when she dies”. When a person approaches their death, they prepare nine sets of new clothes for their funeral, including several dozen hand soaps, hand towels and potholders. It is considered a shame not to prepare these things. In-laws of the deceased’s married children also bring new sets of clothes. All these are hung in a row inside the yurt’s frames. In the last five or six years, I have been preparing these sets of clothes for my own funeral and keep them in a big bundle. These clothes will be given to those who prepare my body. One set will be given to a person washing my body, another set to the person who will pour water, one to the one who rolls the curtain up and holds it, and one to the person who will support my head. All other women attending the funeral will receive new soap, hand towels and *tutkuch*. My kinsmen will bring my shroud, which should be about 20 metres of new, white cotton cloth. I have also prepared a new mat to be placed under me, an appliquéd felt to be placed under the mat, a new sheet and pillow and a new white felt to wrap my body in. If the deceased has a brother, he will carry his siblings’s body into the grave. If the deceased is a woman, her own kinsmen (*törkün*) will carry her body and place it inside the grave.

You had once told me that the children of the deceased throw coins. When and how do they do it?

In the past, before the body of the deceased was taken to the grave, their children threw coins on the wrapped body before it is taken to the grave. Today, that tradition has been forgotten.

Do you want me to throw coins?

Yes. If you throw coins, they will know that I had raised you well. So start collecting coins now. A funeral lasts for one day only and many people gather. On that day, children and relatives must honour the deceased by grieving and crying as required by tradition. As I said, where there are people, there will also be words. If you do not cry hard enough and sing lamentations well, people will speak badly about you saying that the sons and daughters are just staring at people instead of crying. It is true that no matter how hard you will cry, I will not revive.

What do you want me to say about you in my lamentation?

Do you want me to teach you lamentations? I have forgotten many of them. Well, for example, my daughters-in-law can say the following things in in their lamentations:

A sleeping mat made of *bashaiy* silk is the beauty of the *jük*,¹⁶²
My respected mother-in-law is the beauty of the yurt.
Now, the sleeping mat made of *bashaiy* silk is no longer on the *jük*,
My respected mother-in-law is no longer at home.

A sleeping mat made of *kyjym* silk is the beauty of the *jük*,
My precious mother-in-law is the beauty of the yurt.
Now, the sleeping mat made of *kyjym* silk is no longer on the *jük*,
My precious mother-in-law is no longer at home.

¹⁶² *Jük* are folded-up blankets, sleeping mats and pillows located behind the seat of honour (*tör*) inside the yurt, which is opposite to the entrance.

My dear mother, calmed me down when I cried,
And woke me up when I overslept.

You were the legs of a white chest,¹⁶³
You were the fortune of your white yurt.
Now, the legs of the white chest broke,
The fortune left your white yurt.

You were the legs of a blue chest,
You were the fortune of your blue yurt.
Now, the legs of the blue chest broke,
The fortune left your blue yurt.

Daughters can also say the following:

I could find my needle which I had hung,
I could find my mother when I came home looking for her.
I could find my needle which I had pinned,
I could find my mother when I came home missing her.

She was the one who would hang a fox fur on the *kerege*,¹⁶⁴
My dear mother
Was the one who noticed when I felt sad.
She was the one who would hang a fox fur on the *kapshyt*,¹⁶⁵
My dear mother
Was the one who noticed when I grieved.

My dear mother,
You are the otter fur on my coat collars.
You are the abundance spread in my front.
My dear mother,

¹⁶³ Traditionally, every Kyrgyz woman had a wooden chest to store valuable items.

¹⁶⁴ The collapsible wooden side frames of the yurt.

¹⁶⁵ The place where two felt coverings of the yurt meet.

You are the otter fur on my hat.
You are the abundance poured from above.

One should also mention the deceased's good deeds, including her skills:

My dear mother,
Evenly folded the appliquéd felt
Which she made from black wool.
When people moved to the *jailoo*,
My dear mother
Loaded the felt on a black camel.

My dear mother,
Evenly folded the appliquéd felt,
Which she made from red wool.
When travelling on roads on the mountain slopes,
My dear mother loaded it on a red camel.

She made appliquéd felt from green wool
And spread it on the ground and folded it.
When moving to the *jailoo*,
She loaded it on a swift camel.

When I visited her in spring,
She shone like the moon on me.
When I visited her in autumn,
She shone like the sun on me.

Postscript

My grandmother Kumu, daughter of Düyshöbay passed away on 14 June 2011, at the age of 80. We fulfilled her testament and sent her to the other world by carrying out all the customs and rituals, including singing lamentations, at her funeral. In the last days of her life, as my grandmother lay sick in bed, I commissioned a poem from a well-known Kyrgyz female poet, Urnisa Mamatova, in memory of my grandmother, and composed a melody for it. I went to my grandmother's house in Kyzyl-Jar and sang the song, accompanying myself on the *komuz*. She listened to the song with tears running down her cheeks. This song was my special *koshok*, funeral lamentation, which I sang to my grandmother before she died.¹⁶⁶

My Storyteller

Text by Urnisa Mamatova

Music by Elmira Köchümkulova

My storyteller, my singer, my cheerful one,
My famous one known by all.
You bathed me in your songs,
You rinsed me with your stories.

You are the one who planted the seed of a song in me.
You rocked my cradle by singing songs.
You taught me to make my first baby steps singing a song.
You are my sacred one who cheers me up like a song.

Old age could not bend your back.
My dear mother, you demolished
The tower of eighty.
You are my song that never ends.

¹⁶⁶ *Koshok* is exclusively sung after a person died, but never before they die. However, the words and the melody of my song did not reflect the style and content of traditional funeral lamentations. I wanted to express my deep love and gratitude to my grandmother through my song and she was very touched by it and asked me to sing it twice.

You are my bright sky in the *jailoo*.
You are my long poem that I will never forget.
You raised me, cherishing me like a flower,
You showered your compassion on me like sunlight.

You hung an amulet on my hair.
You nurtured me by giving me *koumiss*.
You opened the road for my bright future,
And gave me a unique childhood.

I glimmer wearing your
Silver bracelet, ring and earrings.¹⁶⁷
But I have not measured up to
All your hard work you put into raising me.

When I visited her in spring,¹⁶⁸
She shone like the moon on me.
When I visited her in autumn,
She shone like the sun on me.

¹⁶⁷ A few days before she died, my grandmother removed the two silver bracelets which she always wore and gave one to me and the other to my aunt Arzykan, saying, "Keep my memory alive by wearing these bracelets".

¹⁶⁸ These four verse lines are taken from the pool of Kyrgyz traditional lamentations that are sung in the Aksy region, where I come from.

APPENDIX 1

“WE WERE TREATED WELL BY THE UZBEKS”

THE REMINISCENCES OF KYRGYZ HERDERS

This chapter presents short interviews and discussions with elderly Kyrgyz men and women who lived and worked as herders of collective farms in the Naryn, Uch-Korgon and Üychu districts of Namangan Province of Uzbekistan in the Fergana Valley from 1939 to the 1990s. The interviewees were between 60 and 90 years old. Since they experienced many historic events, tasted the sweet and the bitter of life and worked during the Soviet period, they are grateful to have lived their lives. They especially valued the modesty, politeness and hospitality of the Uzbek people with whom they interacted while living in Uzbekistan. They proudly describe how they lived with Uzbeks for over 50 years, like siblings, without any problems and conflicts. They express regret when they discussed how, following the Soviet collapse, interethnic relations weakened as the two peoples developed hostility towards each other. Almost all the Kyrgyz herders of Soviet Uzbekistan returned to their fatherland, the Aksy region across the border in Kyrgyzstan, between 1990 and 2000, and continue to lead a happy life.

Over 30 Kyrgyz herders and their family members were interviewed, of whom 10 were women. Since they all had similar life and work experiences as herders, we did not include repetitious information. We edited the transcripts of the interviews. All the respondents spoke pure and clear

Kyrgyz, but we could detect a slight influence of the Uzbek language and accent in their speech. Unlike Kyrgyz families living in other parts of Uzbekistan and in Tajikistan, this particular group of Kyrgyz families feels proud of the fact that, despite the fact that they lived with Uzbeks for more than half a century and their children were born, raised and educated in Uzbekistan, they were able to preserve their mother tongue.

There's a Kyrgyz saying, "A Kyrgyz praises his horse, a Sart praises his rice pilaf", which exemplifies the many stereotypes concerning differences between the nomadic Kyrgyz and the sedentary Uzbeks in matters of cultural, economic, and social relationships, traditions and customs, clothes, personality and mentality. However, those differences did not serve as a barrier to the peaceful co-existence of the two peoples for many years. Rather than hatred and prejudice towards one another, these differences enriched the lives and cultures of both.

The Kyrgyz families who lived in Naryn, Üch-Korgon, and Üychü districts of Uzbekistan did not intermarry with Uzbeks. However, the Kyrgyz in other districts such as Chartak, Namangan, and Andijan ended up living there and marrying Uzbeks. Their younger generations became Uzbek or Sart; they forgot their language, adopted Uzbek traditions and attended Uzbek schools.

The texts of poetry recorded from these Kyrgyz herders highlight the strength and poetic and spiritual inspiration they derived from the fresh air, pure spring water, beautiful green pastures and gorgeous scenes of nature in the high, snow-capped mountains where they summered every year for many years. Some Kyrgyz herders lamented the fact that they took care of "Sart's sheep" and expressed their longing for their homeland in Kyrgyzstan through poetry.

Köchümkulov Anarkul¹⁶⁹

(born in 1934)

I was seven years old when we moved to Uzbekistan. I grew up there. Since adolescence, I have looked after the sheep. My entire life was spent herding and in animal husbandry. I got married and had three sons and four daughters. I lived among the Uzbeks for 53 years, and we moved back to Kyzyl-Jar, in Kyrgyzstan, in 1993.

During the time of the Soviet Union, we lived well. We did not have any problems with Uzbeks. I worked hard and honestly, and was the first herder among the Kyrgyz herders in Uzbekistan to be awarded a Zhiguli automobile.

From 1942 to 1959, we summered in Chatkal *jailoo*. After World War II, we experienced many hardships, as we had very little to eat and our clothes were old and torn. I still remember those days when I drove the sheep from Khakul-Abad in Uzbekistan to Chatkal in Kyrgyzstan barefoot. In winter, we lived in a yurt, since we had no house in our village in Uzbekistan. The winter created a big challenge for the herders. Since there was no pasture for herding large numbers of livestock, we had to feed them fodder manually from November until April. It was not easy work to give hay and fodder to 400 to 500 sheep three times a day. Every other day, we would go the storehouse, get the hay and fodder for the sheep, have the hay cut and weighed, bundle and bag the fodder and load it on to tractors. The work began early in the morning and ended at around midnight. In wintertime, the barn would get muddy, with mud reaching up to our waists. Sheep would give birth on the muddy ground and the lambs would die from the cold. We would not sleep much during this time, making sure that the sheep could deliver on dry surfaces, and their newborn lambs could suckle their mothers. My hard work was recognised and my photo was in the newspaper. I participated in official meetings of the collective farm, and at the district and provincial levels, and received all kinds of certificates of achievement.

We made many friends among the Uzbeks, and my godfather and godson were Uzbek. Despite the fact that ethnic Uzbeks lived in the villages where

¹⁶⁹ Köchümkul's third son.

we lived, these villages were called Boston, Kushchu, and Syrmak – names of Kyrgyz tribal groups who came and settled in these places 200 years ago. Later, all of these Kyrgyz became Uzbek, speaking the Uzbek language and attending Uzbek schools.

My father, Köchümkul, may God have mercy on him, was a resilient, hard working man. He was known and respected for his hard work, kindness, honesty, fairness and *ulak* playing. According to him, I was born in 1934, in Kyzyl-Jar, when the wheat harvest was plentiful. I remember that we went to Ketmen-Töbö in 1939 and then returned back to Kyzyl-Jar in 1941. I still vividly remember our trip back to Kyzyl-Jar travelling through *jailoos*. I ran barefoot in front of the *köch*. I did not attend school at all, since I had to look after the sheep. As an adolescent, I learned the letters by asking others and reading epic poems such as “Kurmanbek” and “Er Tabyldy”. If my fate had not turned out like this and I had received a good education in Kyrgyzstan, I think I would have become a well-known person.

As they say, wealth and power are like the dirt on one’s hand. I am happy about the fact that I raised my sons and daughters, married them off, and have grandchildren and great-grandchildren. I offered two big circumcision feasts to my sons, inviting large numbers of people. I have a herd of sheep (400-500), a herd of mares (10-12), and about 20 cows and calves. I have two sedan cars and a truck. I am grateful to God that I am not short of anything. I pray for the well-being of my children, grandchildren and great-grandchildren, and to enjoy my old age. I reached the age of 80. May you all stay well and healthy and may the spirits of our ancestors protect you!

Malaeva Anarkül¹⁷⁰
(born in 1937)

When I was two years old, my father, Malay, moved to Uzbekistan and became a herder in a collective farm. We lived in Uzbekistan for about 60 years, returning to Kyrgyzstan in 1997. I got married at the age of seventeen and gave birth to six sons and four daughters. I was still a child when I

¹⁷⁰ The wife of Anarbay, Köchümkul’s second son.

got married and I would run away to my parents' house at night after my husband fell asleep. Sometimes my father or my father-in-law would bring me back on horseback. I stopped running away after my oldest daughter, Turdukan, was born. I did not attend any school. In 1950s and 1960s, people were poor. They had no electricity or technology, and their houses were built from mud.

I would go to the feasts of Sarts and watch their entertainment, and I learnt to dance from them. When Uzbeks had feasts, such as wedding celebrations, they would make a big fire in the middle and burn bundles of dry cotton stalks. Musicians would sit on a square-shaped wooden bench and play music on their instruments, including *kerney* and *surnay* (long, straight trumpets), fiddles, flutes and frame drums. The men and women would dance for a long time. The crowd would cheer for the dancers and musicians, shouting and placing money under their hats and scarves. Clown with painted faces would make people laugh. People would especially enjoy the depiction of an *ulak* game, with men 'riding' wooden horses covered with colourful fabrics. Some Uzbek women did not show their faces and hands and wore a *paranji*. Later, such clothes disappeared.

When we moved from one *jailoo* to another, I would put one of the children in front of my saddle, another in the back, and we travelled on narrow and slippery roads.

In the autumn of 1962, in the foothill of Kök-Bel mountain pass, we offered a circumcision feast to my sons Beyshen and Juma. Kyrgyz herders from Uzbekistan and people from Kök-Bel, Kara-Köl and Ketmen-Töbö all came. Well-known musicians of Ketmen-Töbö, such as Altymysh, Kadyrkul, Seydana and Kulmat the fiddle player, served as entertainers and masters of ceremonies. Men played *ulak* for two days on the bank of the Kara-Suu River. They also played *english* – wrestling on horseback. Later, we offered two more big circumcision feasts in Uzbekistan for my remaining sons.

It has been fifteen years since we left Uzbekistan. We bought a house in Kyzyl-Jar, by the Naryn River. All my sons and daughters are married, with children. Unfortunately, my husband Anarbay passed away in 2010, at the age of 78. We sent him to the other world following all the Kyrgyz funeral customs and traditions. Now I am approaching 80, and I pray for the well-

being of my sons and daughters, who show their deep respect to me. As they say, “a person who has survived hardships drinks water from a golden bowl”. I am content with my life in old age.

Malayev Alymbay
(born in 1943)

I was born and raised in Uzbekistan. My father, Malay, came to Uzbekistan in 1939 and worked as a collective farm herder until 1967, and then moved back to Kyzyl-Jar. I moved back to Kyzyl-Jar in 1990. I attended an Uzbek school up to sixth grade, after which I had to look after the sheep. We had a very good relationship with the Uzbeks. We lived like brothers and attended each other’s sad and happy events. I have no complaints about them. I looked after sheep my entire life and have three sons and two daughters. I married all my children off and helped them build their houses.

I played *ulak* from the age of 17 to the age of 50 and became known among people in near and far places. I participated in the republican *ulak* competition in Tashkent six times. In 1980, we were playing *ulak* in K k-Bel and correspondents from the most popular Russian magazine, *Vokrug Sveta* (Around the World), came and photographed us. A photo of me carrying the *ulak* on my horse was featured on the cover of the magazine. I still have the photo today.

In my youth, I was an ardent boy who liked to dream a lot. I would gather the younger herders around me and tell them interesting and scary folktales and stories. They liked listening to my stories.

We used to take the sheep to a hill on the western part of T o *jailoo*. The cool weather, the thousands of flowers in the lush grass, the juniper trees, and the springs from the glaciers would lift one’s mood up and mesmerise one’s heart. A wild turkey would whistle in the distance, creating a pleasant and melodic sound. At midday, she would lead her chicks, which spread like sheep. Yellow and red marmots would graze calmly on the shady, green mountain slopes. When they heard a human voice or a rolling rock, they would stand straight on their back legs, raising their black noses up, looking around in fear, and then go into their lair, making a “chirk-chirk” sound.

After about five minutes, they would come out and begin to graze again. I would lie down on my back in the pasture, admiring the beauty of the high mountains, enjoying the cool air and thousands of colourful flowers, looking at the white clouds floating slowly in the sky. Using a traditional melody, I would sing the songs that I had composed in my youth. My melodious voice would travel through the mountains and the echo in the cliffs doubled my voice. Let me tell you some of those verse lines that I remember.

I start my letter with a song,
I become happy when I sing.
When will the sufferings
Of my heart stop?

Be strong to protect
The future of love.
Do not slash my heart with pure blood
With a knife.

Love gives much suffering,
Do not make a light decision.
Do not wash and crush the secret in my heart
With your tears.

Jangy-Jol and Tegene,¹⁷¹
You put fire in my body.
What kind of a thing is youth,
Which makes one's soul suffer?

Apple and blackberry,
There is no one who has not enjoyed their youth.
It is indeed exciting
When two people fall in love with each other.

¹⁷¹ These are the names of mountain regions in the Aksy district of southern Kyrgyzstan.

There is a wild tukey in the mighty mountain.
There is passion in the sleepy eyes.
If you leave me like this,
God will be the witness of it.

I could not be in your embrace,
Placing my wrists around your neck.
If you leave me in this condition,
God will be the witness of it.

Who knows who loves whom?
Only a weight can measure its weight.
If our youth passes by quickly,
Do not remain in regret.

The horse I ride is a black horse,
Black sweat comes out when riding it fast.
Enjoy your life while you are young,
As the black earth will swallow you one day.

People move vertically,
Passing through the thorny mountain pass.
Can the lovers express their love to each other
By going away from the people?

Like a yellow, ripe leaf,
I miss you and become weak.
My dear, do not be sad,
As if you have a secret to hide from me.

Dawn breaks, turning white,
Sunsets, turning red.
It is difficult indeed
For a young man to sleep alone.

When you fetch water from the ravine,
I go up to look at you from the hill.
Tell me your secret,
Do not make my soul suffer.

Kyzyl-Jar and Alakan,¹⁷²
A red baby eagle sheds its feathers.
My dear, when I think of you a lot,
Red tea does not pass through my throat.

Sary-Kamysh and Alakan,
A yellow baby eagle sheds its feathers.
My beloved, when I think of you,
Yellow tea does not pass through my throat.

When I think of you, my mind breaks down.
I see your image.
When I think of your image,
Tear drops fall from my eyes.

Your eyebrows are black and curvy,
You reproach me with your words.
When will you marry me and
Calm my suffering soul?

I smoked a cigar with a pipe.
I walked through the narrow ravine.
I wish that I would walk side by side
With a wife like you, with a thin waist.

The Chatkal River flows fast.
Your eyes are shiny like black currants.
Play, have fun and be merry,
Since youthful life is passing quickly.

¹⁷² Names of villages in Aksy region of southern Kyrgyzstan.

I write a love letter to you,
My words on the lines of the page.
When I fell asleep,
I saw myself looking for you, my beloved.

You are like ripe barley.
You put your arms around my neck.
You attract a person who stands still,
Like a magnet.

Your teeth are like white rice
And silver that is finely molded.
Tell me your true feelings.
Do not make my heart burn.

You are a ripe wild cherry.
I see you in my dream when I sleep.
My heart melts from anxiety,
When will I marry you?

You are ripe honeydew.
Everyone needs a beloved wife.
My cheerful and delicate one,
What kind of a man can partner with you?

You are a ripe mulberry.
You sleep as long as you want.
Whether I walk or stay standing
You do not leave my thoughts.

A lonely juniper grows in Üch-Küngöy.
Your face is clear as a mirror.
When I think of my beloved,
I cannot sleep without sighing.

Human life is limited.
The lived years will not return.
After your youth passes,
No one will loan it back to you.

Human life is limited.
Youth will not come back.
After energetic youth passes,
No one will give it back to you, even if you beg.

You walk gracefully,
Like the thread of a sewing machine,
Your glance from a distance
Is like a red flower on a hillside.

When gray dawn breaks in the mountains,
It causes the stars to fade away.
My liver aches longingly
For a baby camel-eyed girl like you.

When white dawn breaks in the mountains,
It causes the stars to fade away.
I cannot find a way to reach,
A moon-faced girl like you.

Omokov Ömürbay

(born in 1948)

We moved to Uzbekistan during World War II and returned to Kyzyl-Jar in 1990. Since childhood, I looked after livestock on an Uzbek collective farm and I grew up among the Uzbeks. However, we did not forget our language and customs and become Uzbek. On the contrary, I grew up wearing Kyrgyz clothes, following Kyrgyz traditions and playing Kyrgyz horse games. In the *jailoo*, I played *ordo* and sheep's knuckle bones. For some reason, today, boys do not play games with sheep's knuckle bones. In the 1960s and 1970s,

we would put about ten or fifteen sheep's knuckle bones in special leather bags that our mothers made, and play games with them all day. Each of us had between 200 and 500 bones. We would colour them by putting them in the same cauldron in which wool was dyed. We would use the bones of big sheep, rams and deer called *saka* and make one side hollow and pour lead into it so when it was thrown, it always landed on one side. From a distance, we would easily knock down other bones with heavy *sakas*. We would call the bones of lambs and kids *chyibyt*. There were different types of games played with the bones called "Khan talamay", "Üchüm", "Kyiy", "Ay kür", "Jedirmey", and "Üch taman". We traded, and one *saka* from a deer or elk was worth 15 from a sheep. When the hunters returned from their hunting trips with deer or elk, we would rush to their house to get their bones.

In this way, we spent our childhood in the high mountain peaks reaching to the sky, on the banks of gushing rivers, in the juniper and pine tree forests, among the fragrant grass and wild flowers, eating rhubarb, wild green onions and bistort, and riding horses and playing games with bones. I wish to go back to those times.

Turdaliyev Mambetaly

(born in 1927)

I worked as a herder in the collective farms of Chartak and Üychü districts of Namangan province, in Uzbekistan. I belong to the Machak tribal group. My parents died when I was young and I was raised by my maternal uncles. We first lived in Chartak, and then at the Akhunbabayev collective farm, in Üychü district. I left for Uzbekistan before World War II, when I was sixteen years old, to escape the Soviet Army. The Uzbeks saved us from the Army by hiding us in their houses before we were hired by the collective farm. I married a Kyrgyz woman there and we had five daughters and two sons. It has been four years since I returned to Kyrgyzstan, after working and living in Uzbekistan for over 60 years.

We were treated well by the Uzbeks. They did not hate us or ask us to leave. On the contrary, they protected us and saved us from the Army. We had a good life there, and many Uzbek friends. However, we did not intermarry

with them nor did we adopt their culture and religion¹⁷³. We intended to return to Kyrgyzstan. If there had not been conflict between the Uzbeks and Kyrgyz in 2010, we would still be living in Uzbekistan.¹⁷⁴ My youngest son still lives in Uzbekistan, as we still own and rent land there. He will come to Kyrgyzstan after selling these lands. The Uzbeks are asking for a cheap price, knowing that he will leave Uzbekistan sooner or later.

His daughter-in-law: I joined the family as a new bride from Kyrgyzstan. I was surprised to see all the men in our collective farm's brigade come to our house. I was surprised to see how they hosted that many people and slaughtered a sheep. They would hold all their unofficial meetings in our house. The Uzbek men would enter the courtyard asking, "Can we have some tea?" They would come every few days. We would host them and share everything we had, including clarified butter from the *jailoo*. I come from Kum, near Kyzyl-Jar, and am the daughter of Kerimkul, from the Barky clan. I worked as a nurse in Uzbekistan. Uzbeks are very polite people. Doctors and nurses in the hospitals of Uzbekistan treat you well and provide good service and care, asking politely "How can I help you?" I became used to their polite manner, and when I first came to Kyrgyzstan, the Kyrgyz here sounded very rude. Now, I am used to them. Even during the 1990 conflict between the Uzbeks and Kyrgyz in Osh and Özgön cities, they did not ask us to leave Uzbekistan. There were many Kyrgyz families living in our village, and a Kyrgyz language school. The two peoples lived in peace with each other. We enjoyed the Nooruz celebrations, when the Kyrgyz would pitch their yurts, cook traditional foods, and women would come riding their horses. We would celebrate it with the Uzbeks and compete with other neighbouring villages.

¹⁷³ The sedentary Uzbeks have traditionally been more religious than the nomadic Kyrgyz as Islam did not reach to the far away and high mountain areas of Central Asia where the majority of Kyrgyz tribes lived. Moreover, the older generation of Central Asian Muslims, including Kyrgyz and Uzbeks cannot make a clear distinction between their ethnic and religious identities. Here, the respondent means the Kyrgyz did not adopt the Uzbek way of being Muslim, which was stricter than Kyrgyz way of being Muslim.

¹⁷⁴ The family moved to Kyrgyzstan in the late 1990s.

In Uzbek culture, men and women do not mix much. Their women avoid men. If a strange man comes to their house, the wife does not allow him to enter the courtyard, saying, “Sorry, my master (husband) is not at home”. They do not shake hands with men and do not eat at the same table as them. As for us Kyrgyz, we observed our own traditions and customs.

His son: The head of our brigade was an Uzbek man and he would say jokingly, “A crow has pecked out the language of the Kyrgyz”, because our language sounded rude to them. They would also say, “The daughter-in-law of the Kyrgyz eats at the threshold”,¹⁷⁵ because our daughters-in-law would not sit together with their fathers-in-law, but would eat and drink while they cooked.

Mambetaly: There were four or five Kyrgyz herders and their families living in yurts in Chatkal. We would summer in the Kara-Suu, Ak-Suu and Arpa-Töktü *jailoos*. We endured all the challenges of *jailoo* life and livestock raising. While tending sheep, I would improvise songs. In my youth, I used to entertain myself singing these songs. Now, I became old and my lungs swell when I sing. But I can sing one for you.

A skylark that flies high in the sky
 Cannot find his prey from the sky.
 Much of life is passing by,
 Like the wind that blows on the Kök-Bel pass.

A skylark that flies circling in the sky,
 Cannot find his prey in the sky.
 A short life is passing by,
 Like the wind that blows on the Ak-Bel pass.

Your black eyes have a beautiful look,
 As if they have been hand painted.
 Why did you put this problem in my head,
 Waking me up from my night’s sleep?

¹⁷⁵ Traditionally, Kyrgyz daughters-in-law, when they join their husband’s family, do not eat together with their father-in-law and husband’s older brothers for several months.

Your black eyes have a beautiful look,
As if they are molded by hand.
Why did you put suffering in my head,
Waking me up from my deep sleep?

Kara-Suu and Tash-Kömür,¹⁷⁶
My young heart became sad.
Will my strong and young life
Pass away in suffering?

Frunze¹⁷⁷ and Tash-Kömür,
My young heart became sad.
Will my graceful and young life
Pass away feeling sad?

The mountain by the riverside looks dark.
Will I ever go back to my own people?
Or will I become Uzbek,
Not able to go back to my people?

The mountain of Kashkar looks dark,
Will I go back to my own people?
Or will I die suddenly,
Not able to go back to my own people?

I rode my black yearling
Through a ravine at night.
I became a singer because of
A black-eyed girl like you.

I rode my red yearling,
Through the ravine in Tor-Kamysh.

¹⁷⁶ City names in southern Kyrgyzstan.

¹⁷⁷ The former name of Bishkek.

I sing passionately because of
A girl as beautiful as a parrot.

My land is called Malkaldy,
I have no strength to reach you.
Among my sisters-in-law,
How is the young woman with a beautiful neck doing?

My river is called Malkaldy,
I have no strength left from adoring you.
Among the beautiful women,
How is the young woman with eyelid creases doing?

Atabekov Mazel
(born in 1934)

I am 78 years old. I was born in Uzbekistan. We moved to Kyzyl-Jar in 2002 from Kyzyl-Rabat, in Namangan province of Uzbekistan. I come from the Kürküröö tribe. Since my father, Atabek, worked as the head of the livestock farm, I could not attend school.

I would spend most of my time playing *ulak*, and later, I looked after the sheep and mares of the farm and retired in Uzbekistan. My seven forefathers lived in Uzbekistan. The descendants of Aiylychy live in the Kyrgyz neighbourhood in Kyzyl-Rabat village. Among them are those who intermarried with the Uzbeks. My wife is Kyrgyz from the Byshkender tribe. We have four sons and three daughters. I live in this house with my youngest son, who has five children. We left Uzbekistan because of the border issue. We had difficulty visiting our relatives and married daughters in Kyrgyzstan and participating in their feasts and funerals. If the border had been the same as it was in the Soviet period, we would not have moved, since we had settled there with our children. I was the oldest respected man among the Kyrgyz in Kyzyl-Rabat. We took the livestock to the Chatkal *jailoo* for 40 years. When the collective farm was newly established, my father was in charge of about fifteen sheep, two or three cows and, later, horses. My

father took good care of the livestock. He increased the number of sheep to over 2,000 and the number of horses to over 200. Two years ago, our agreement came to an end. The collective farm gave us a tractor in the first year and tar paper the next year, and in the third year, the livestock farming was eliminated.

It has been 15 years since my father passed away. He, too, was a skilled *ulak* player. I followed my father's path and became a leading *ulak* player in the region. While playing *ulak*, I received people's blessing twice. In Jar-Bashy village, on the bank of Naryn River, a Kyrgyz man named Özbek, from the Barky tribe, offered a feast and organised an *ulak* game. As you know, according to the game's rules, one person should throw the goat's carcass on a particular place to start the game. Interestingly, the person responsible for that task threw the carcass into the river instead of in front of a yurt. The carcass was heavy, filled with wet salt. It was carried away by the water and no one dared catch it. I rode my horse into the river. The water came up to my horse's armpit and my horse tried to pull himself out of the water. I held him still and waited for the carcass to come floating toward me. When it came, I grabbed it and pulled it up and rode out of the river, pressing the carcass under my feet on the horse's mane. The crowd was impressed with what I did and blessed me loudly: "Your heart is brave, Atabek's son!"

The second time, it was at a feast offered by a rich man named Orunbay, who organised an *ulak* game on a field called Ysyryk, near Mayli-Say town. Shadybek, the father of Januzak, from the Kyrk uul tribe, had a big, brown and freckled horse that was not good at running long distances. He gave the horse to other *ulak* players, but they could not manage him. The horse would refuse to enter the *ulak*, and fearing the calf's carcass, would run away. I scored two or three times by throwing a male goat's carcass on the scoring spot. A group of elderly men said to Shadybek, "You should give your horse to this son of Atabek. He can handle him". So, they called me and my father over, and he agreed. I tightened its saddle and mounted it. It was a big, camel-like horse with a robust, round body. Seeing the carcass, he kept biting his riding bit and running away. I could not bring him near the carcass. I shook his head by pulling the reins, but he still did not obey me. At one point, two horsemen rode away with the carcass held between

them. Since my horse's head was down he did not see the carcass, so I forced him to cut through the two horsemen. He cut through them forcefully and I grabbed the carcass. When I placed the carcass on his mane, he got scared and tried to throw me. I kept riding. When we reached a small mountain cliff which was as tall as a house, he threw himself off it. Amazingly, he did not fall down, but landed straight on his four feet, and I did not fall off! He was a strong horse, indeed. Seeing the dust in the air from a distance, the crowd panicked, saying, "Oh, the horse fell on top of the young man and injured him". I still had the goat's carcass on the horse's mane. The poor horse was weak after throwing himself off the cliff, so he did not resist. He surrendered to my command and ran. By coming around the end of the cliff, I scored. The respected elders gave their blessings in astonishment. I scored three or four times after that. In this way, I was able to handle a difficult horse and received the people's blessing for a second time. After me, there was no other *ulak* player as strong as me except for Turgunaly the wrestler, who lived on the other side of the river. There were some strong *ulak* players among the Uzbeks, such as Brave Akmat, Brave Osmon and Brave Kakhar.

I liked the politeness of the Uzbeks. When they see you, they greet you politely, bowing with two hands on their chest, and say "Assalomualeykum!"¹⁷⁸ and refer to you by the term "ata" (father). When you go to the mosque to pray, they let you sit in the front row. We were treated well by the Uzbeks. Uzbeks are good to those who are good to them. Of course, they have bad manners as well, but they did not use them towards us. They are a little bit dishonest. I did not marry my children to Uzbeks because we are pure Kyrgyz, and therefore, we must preserve that purity. Our father was very firm in that regard. Uzbeks observe religion strongly. I continue going to Friday prayers. I used to pray five times a day, but due to a health issue, I now pray once in the morning. However, my old wife prays five times a day. We did not have any difficulties living in Uzbekistan. The Uzbeks all respected my father and me as skilled *ulak* players. I do not regret that I lived there. I did not want to come here to Kyrgyzstan at all. We had no choice but to move here because we were unable to cross the border freely. If one day, I pass away suddenly, since I am a well-known man in the region, it would be

¹⁷⁸ A traditional Muslim greeting which means "Peace be upon you".

a big shame if people could not attend my funeral just because they cannot cross through the border.

We were treated well by the Uzbeks. Even now, when we visit, they show me great respect. Since we receive our pension in Uzbekistan, we go there every month to get it. As I said, we have some relatives who took Uzbek wives. When they marry Uzbek women, they mostly observe Uzbek traditions. The Kyrgyz mostly take brides from them; very few Kyrgyz families give their daughters to them. Children of mixed families are registered as Uzbeks on their birth certificates. Despite the fact that we did not integrate into Uzbek culture, we lived in peace with them. Uzbeks are not bad people. I was surprised at the way Kyrgyz men greet people here. They do not greet elders properly. According to our tradition, a younger man must greet an older man first. Uzbeks begin greeting an elderly man even from a distance, even if he does not know him. Here, young men pass by you without looking at you. Also, some young Kyrgyz girls in the bazaar bump into you as they pass by you. We are “raw” Kyrgyz, indeed (laughs). It is this particular behaviour which I dislike in Kyrgyz here. The rest is all good.

Since you ask me to share my songs with you, I will sing you a few couplets of love songs which I sang in my youth.

A big mountain ash tree grows in Karakol,
My hatchet's blade broke [when I wanted to cut it].
I want to come close to you and
Kiss your Venus-like white cheek.

A mountain ash tree grows in Keng Karakol,
My axe's edge broke [when I wanted to cut it].
I want to come close to you and
Kiss your cotton-white face.

This is an example of a Kazakh *ölöng* song:¹⁷⁹

¹⁷⁹ In some regions of southern Kyrgyzstan, such as Ala-Buka, Kyrgyz people sing different type of love songs, called *ölöng* (*öleng* in Kazakh), which are popular among the neighbouring Kazakhs, who share a similar nomadic life and culture. Unlike traditional Kyrgyz poems, which have 7 or 8 syllables in each verse line, the Kazakh *öleng* songs have 11 or 12 syllables. Mazel Atabekov must have heard the song from his friends from Ala-Buka region.

I ride a two-year-old brown horse from one feast to another.
 My two-year-old brown horse got injured on its knee.
 My young maiden, with whom I grew up,
 Please let me kiss you on your pomegranate cheek.

I rode my two-year-old gray horse from one feast to another.
 I shook hands at the corner of the *kögön*,¹⁸⁰
 My young maiden with whom I grew up,
 Please let me kiss you on your pomegranate cheek.

Jumasheva Güzarkan

(born in 1934)

My husband and I worked as herders in the “October” collective farm, in Üychü district of Namangan province in Uzbekistan. We have seven children, and this year one of our daughters passed away. I went to Uzbekistan in 1950 as a young bride. Before that, I lived in Kara-Suu village in Aksy, Kyrgyzstan. My older sister had married a Kyrgyz man in Uzbekistan. Our parents died when we were young and my older sister took us to Uzbekistan with her. My husband had also been living with a family in Uzbekistan. When we got married, I went to his house on horseback, covering my head with a large scarf. I did not see my husband before I married him. We got married after World War II. I was 15 years old and my husband was 24 years old. He served in the Soviet Army and then ran away after having been injured. I had no choice but to live with him after I was brought to him.

In the beginning, we lived on the “Tel’man” collective farm in Üychü district. My husband and I lived in the room used for drying cotton. We were both orphans, so who would give us a house? We improved our life by buying a cow and a few sheep. Then we were sent to “October” collective farm to take care of the sheep. In the first years, it was difficult for me to get used to life in Uzbekistan, and I did not understand the Sarts’ expressions, such as “*anaka, bunaka*” (like that, like this). However, they treated us well. They

¹⁸⁰ A long rope stretched and secured to the ground to tie lambs to when their mothers are milked.

would say to me, “Oh, you are very young, please come, come!” We stayed in the house of an old Uzbek woman and adopted her as our “grandmother”. She would cook rice pilaf for us and I would do her work around the house. I saw a *tandoor* for the first time at her house. I struggled a lot, learning how to bake bread in the *tandoor*. I would put my head in it in and my face, head, and arms would get black from the soot and my wrists would get burned. At that time, Uzbek women used to wear *paranji*, but we, the Kyrgyz women, would go around with open faces, wearing our scarves in a traditional style. They did not say anything to us, since we were Kyrgyz. They told us to speak in Uzbek, but our tongues could not pronounce Uzbek words. One day I said, “I cannot pronounce Uzbek words correctly. I will continue speaking Kyrgyz. It is your problem if you do not understand my language”. Later, we got used to the Uzbek language and even began speaking like them, saying “*anaka, bunaka*” (“*andai, myndai*” in Kyrgyz).

All my children were born in Uzbekistan. When my first daughter was born, in 1953, we took the livestock to Chatkal *jailoo*. Before I got married, I had not been to such big *jailoos*. We travelled for five days from Üychü to Chatkal *jailoo*, camping at different places along the way. We would struggle crossing the Chanach River, where our sheep could be carried away. The labour of the first wife of your great uncle Anarkul (the youngest son of Köchümkul) began as we were passing the Chatkal Pass. We had reached the top of the pass, with our caravan of camels and horses and had no way back. The snow was up to our waists and we barely managed to get through the pass on wooden sleighs. She delivered her baby after coming down the other side of the pass.

Five or six families would live in their yurts at the camping sites of Oroz and Ayu-Shashyr. Our men would enjoy life drinking vodka. We would slaughter a sheep, organise parties and sing songs.

We returned to Kyrgyzstan in 1995. If the 1990 conflict between the Kyrgyz and Uzbeks had not occurred, we would have continued living in Uzbekistan. The collective farm had given us a plot of land and we wanted to build a house there. No one there would point us out as Kyrgyz. After the conflict, we felt insecure and began to think about leaving for Kyrgyzstan. In other villages, there were cases where young Uzbek rascals beat the Kyrgyz

up. In 1990, right after the Osh events took place, our husbands left for the *jailoo* with the livestock. There used to be a gas station near our house. One night, a group of Uzbek young men arrived in a car and shouted curses at us. We were scared to death. I said to my neighbour, "Uulkan, take this stick and I will take this stick. If they come, we will each hit one of them to the ground with these sticks". We hid under the big willow tree in front of our house, thinking whatever happens will happen; if they kill us, we will die. The director of our farm assigned a man to guard us at night, saying that he would not allow anyone to hurt us. The group of young men began approaching our house shouting "You Kyrgyz, we will show you!" I said to Uulkan "We will die now. They will slaughter us!" She replied, trembling, "I hope they will spare one of us. I doubt that they will kill all of us". "Don't be scared", I said. Then one of the men called my husband's name, shouting "Moldaly *ake*¹⁸¹! Moldaly *ake*!" Our Uzbek guard, who was near us, heard them and came out. He told them shouting, "Hey, go back, go back! I will call the militia man!" Thanks to God, they left. When my husband returned from the *jailoo*, I told him, "Let's leave this place and move to Kyrgyzstan! They came in the night. What would you have done if they had slaughtered us? Sell the land. We do not need it!" We went back to the *jailoo*. There were only three Kyrgyz families on that collective farm. Before the Osh event, we had lived there without any fear.

The Uzbeks were polite and courteous. The night the young men came to kill us, our Uzbek neighbours came out and protected us, saying, "You are not going anywhere. Moldaly *ake*, if you die at an old age, we will bury you here". They would help us at our feasts. The farm's administration would assign a militia man to make sure that there was no fighting during the *ulak* game. Our Uzbek neighbours would help us host our guests and we would give each house a sheep, bread, candies and cookies to serve to the guests. They would extend good hospitality to them. In 1959, due to a pasture shortage in the Chatkal Mountains, we were told to use the Yspy *jailoo*. Yspy was used by Kyrgyz herders of Üch-Korgon and Naryn districts. In 1990, when the Uzbek and Kyrgyz conflict occurred in Osh, the Kyrgyz living in K k-Bel came to us

¹⁸¹ *Ake* in Kyrgyz, *aka* in Uzbek is a term of respect used by a younger person towards an older man.

carrying their sticks and wanted to beat us up, saying that we were Sarts. They threatened us, saying that we were the Sarts from Andijan.¹⁸²

We did not have any difficulties living in Uzbekistan. In autumn, after returning from the mountains, we lived in our houses, put the livestock in the barn, and our husbands tended the sheep grazing in the cotton field.¹⁸³ We would sell the larger sheep and buy lambs to replace them; only head count mattered. We made a deal with our veterinarian. He would document that 10 sheep died, when in reality, 20 sheep died. No one really checked it.

We lived in Uzbekistan for over 40 years, but we did not intermarry with Uzbeks. When an Uzbek family asked for my daughter Satkynay's hand in marriage, I categorically refused. They were quite serious about it and insisted, "You *will* give us your daughter. You can't say no". I replied, "No, my dear, you should marry your son to a woman from your own nationality". If our daughter had married an Uzbek man, her children would have become Sart and would not be close to us. I know some Kyrgyz who married Uzbeks, and they stopped interacting with their Kyrgyz relatives. There are many mixed families who cannot cross the border to go to Kyrgyzstan. When I would say to the Uzbeks, "It is better to give my daughter to a Kyrgyz slave than to a Sart tribal leader", they laughed, saying, "What did you say? We did not understand you". I would curse them half jokingly, "Damn you, you filthy-nose Sart!" They would reply, "You Kyrgyz are rude people, indeed!"

When we moved to Kyzyl-Jar, some Kyrgyz who did not like us would say, "The Sarts who came from Uzbekistan became big-headed". I would silence them, saying "Yes, it is true that we are newcomers, but we came to our birthland. My husband was born here. You, too, came to Kyzyl-Jar from other regions originally".

After the Soviet collapse, we brought the farm's livestock to the slaughter house and they were eliminated. We had left our own livestock in Kyzyl-Jar on our way back from the *jailoo*. There was no strict control over livestock. Uzbekistan was required to fulfill the state cotton plan and primarily Uzbeks

¹⁸² A city in the Uzbek part of the Fergana Valley.

¹⁸³ The sheep were allowed to graze in the field after the cotton was fully harvested.

worked in the cotton fields. With regard to livestock, the sheep were raised for meat only. The government did not care about wool or milk. They simply needed their head count. The Kyrgyz herders were required to get 150 lambs from 100 sheep.

Since we spent half the year in the *jailoo*, we were able to preserve our native language and traditions. Non-herder Kyrgyz families had adopted the sedentary lifestyle a long time ago and became Uzbek.

Kulmyrzayev Tashen (born in 1928)

I worked as a herder in the “Leningrad” collective farm in Üychü district of Namangan province of Uzbekistan. I belong to the Machak tribe. In 1928, my father was convicted to serve in the GULAG,¹⁸⁴ and he fled to the Bozpiek mountains. His relatives helped him move to Saz in the Deyrez area, where our mother, and then my father, passed away. We had an uncle named Turdaly in Uzbekistan, and he came to live with his family. I looked after the sheep of the “Leningrad” collective farm. Later, the farm was renamed “Kayrat” (Strength). I married my wife, who is from the Kyrgyz Kyrk uul tribe there.

Thousands of Kyrgyz fled to Uzbekistan during World War II. The Uzbeks sheltered them and helped them avoid going to the front. I will not criticise the Uzbeks. The Uzbek government took care of the herders and gave us food and clothes. We would take a herd of between 400 and 500 sheep to the Chatkal mountains. However, we did not intermarry with Uzbeks. We fetched our daughters-in-law from Kyrgyzstan since we knew that in the end we would return to Kyrgyzstan. In 2010, a conflict broke out between Uzbeks and Kyrgyz, but no one asked us to leave. But we could no longer cross the border freely to visit our relatives in Abletim and Itagar in Kyrgyzstan. We returned the livestock to the state in 1989 and transferred our monthly pension to Kyrgyzstan. We are glad that we returned to Kyrgyzstan just in time.

¹⁸⁴ GULAG is a Russian acronym that stands for “*Glavnoye upravleniye lagerey i koloniy*” (Main Camp Administration). It was a Soviet agency that administered the main Soviet forced labour camps, from the 1930s until the 1950s during the Stalin era.

Kulmyrzayeva Kurmanjan

(born in 1936)

I come from the Kyrk uul tribe in the mountainous Chary-Chelek region of Kyrgyzstan. I came to Uzbekistan in 1948 when I was eleven or twelve years old. My two older brothers had fled to Uzbekistan during a difficult time (World War II). In 1953, I married my husband, who lived in Besh-Tam. We did not see each other before our marriage, as we were betrothed by our parents. My father died in 1945. During the winter, we lived in Besh-Tam and in summer, we went to the Koo-Tal *jailoo*, in the Chatkal mountains. About ten families from the “Leningrad” collective farm would camp in their yurts there. In summer, we spent time with other Kyrgyz herders, and in autumn and winter we lived among Uzbeks. Our livestock would stay in the barn and we would live in regular houses. After the farm’s livestock were eliminated, we became fully sedentary. We have four sons and three daughters. My children attended an Uzbek school and my sons served in the Uzbek and Soviet Army and got married in Uzbekistan. We did not try to marry our sons and daughters to Uzbeks but fetched our daughters-in-law from the Kyrgyz and gave our daughters to marriage to Kyrgyz in Kyrgyzstan. Such is life; all my children grew up and scattered, like chicks. It has been thirteen years since we moved here.

When we left Uzbekistan, all our neighbours cried, saying, “Oh, auntie Kurman, why are you leaving?” My two daughters in Kyrgyzstan kept complaining because it was becoming too difficult for them to cross the border. They convinced us to move to Kyrgyzstan. We first moved one of my sons to Kyrgyzstan. After two years, my husband and I sold our house and moved here. After we moved here, the idea of “bahabi” (Wahabi) emerged.

Before the 1990 Osh events, we had no problem with the Uzbeks. No one had told us to leave. The Kyrgyz living in Kyzyl-Ravat village all moved to Kyrgyzstan after the 2010 conflict. We moved to Kyzyl-Jar in the year 1999, when you (Elmira Köchümkulova) got married. We could not attend your wedding because the older brother of my oldest daughter-in-law passed away and we went to attend his funeral. So, we could not see the wedding feast that your parents offered or see you leave, with your dowry loaded onto a camel.

We lived well with the Uzbeks. They all knew me. People who worked in the collective farm's administrative building respected me and always received me well, saying, "Auntie Kurman, please come, what can we do for you?" I would attend their feasts and funerals. Unlike us, they bury their dead and slaughter one sheep after three days. They do not cook anything at the house where the death has occurred. Their neighbours bring them food. They do not sing funeral lamentations like us. They simply cry and shout, "Oh, my liver,¹⁸⁵ my auntie, my daddy!" They do not sit next to the deceased's body, but stand outside in the courtyard. However, they serve plenty of food for happy events and celebrations. Even the poor families prepare a very good table for guests. When you go to their feast, they bring you a teapot and say, "Drink as much as you can". They serve soup, called *mastava*, in a bowl in small quantities, and keep saying "Auntie Kurman, please eat, please drink!" Then you have to say "Oh, yes, I'm eating, I'm drinking!" As we say, "If the person with whom you live is a wolf, act like a wolf, if they are a fox, act like a fox". We would do what they would do (laughs).

When we would return from the *jailoo* to corral the animals in the barn in autumn, the old Uzbek men and women would bring us big quinces, pomegranates, grapes and *samosas*, saying, "Oh, Kurmanjan returned from the *jailoo*!" I did not send them back with empty hands. In return, I gave them clarified butter and dried curd. We did not sell dried curd. They would take them and leave feeling happy, saying "Oh, Kurmanjan, clarified butter from the mountain tastes delicious, indeed!" I would also give clarified butter and dried curd to my children's schoolteachers. I would prepare New Year presents for the teachers and give them rice pilaf with big chunks of meat, and vodka and wine. They would gratefully say, "Oh, auntie Kurmanjan, no one except you brings us such things".

In the *jailoo*, all the herders' families would get together, slaughter a cow or horse and divide the meat equally among ourselves. We would slaughter a big horse and replace it in the headcount with a yearling. In other words, we lived well and ate well. No one asked us to leave. The Kyrgyz began moving out of Uzbekistan only after border control became strict. We had difficulties

¹⁸⁵ The word "liver", *boor* in Kyrgyz and *jigar* in Uzbek, is used towards one's siblings, meaning that they share the same liver, i.e., mother.

emigrating to Kyrgyzstan. Some moved secretly via the hills, paying bribes to Uzbek border guards. I moved legally, going through the check posts. I prepared all the documents and asked the local administration to provide us a truck to load our belongings. People recommended that I move on a Monday because, according to popular Uzbek belief, that was the day the Creator completed the world. When you pass through customs, you must declare all the items with you. Not even my son with five years of higher education could help me to move. If I had received a higher education, I would have achieved a lot in my life. I handled all the emigration issues myself. As our truck crossed the border, a young Uzbek soldier carrying a gun at the post asked, "Auntie, what do you have under the loads in the truck?" "Nothing" I replied. "Is there a bomb?" he asked. "*I am the bomb!*" I said. He laughed hard and said "After you go to Kyrgyzstan, stop by and see us when you have a chance".

Everyone would laugh when I imitated Uzbek jokesters and singers, saying "I think of my Dilbar, she looks like an ear of corn". Since you asked me to sing a song, here are a few couplets.

Your eyes are as black as black ink,
I cannot say no to your request.
I feel embarrassed to sing
Among the young people like you.

Your eyebrows are as black as black ink,
I cannot say no out of respect for you.
I feel embarrassed to sing,
Sitting here with you.

The Moon is in the sky, the earth is flat,
Sheep grazing on the hill are fat.
Enjoy your life, play while you are young,
Since you will never be eighteen again.

The Sun is in the sky, the earth is flat,
 Sheep that drink water from the glade are fat.
 Enjoy your life while you are young,
 Since you will never be eighteen again.

You come walking on a mountain slope
 And give me a red flower.
 You enter my dream when I sleep
 To make sure that I do not forget you.

Ozokeyev Oogan

(1934-1991)¹⁸⁶

My father lived and worked as a herder in the Üychü district of Namangan province of Uzbekistan between 1950 and 1966. He could not attend school since he looked after the livestock. He tended sheep all year long, experiencing many hardships, and composed the following poem describing his hard life in his youth.

Jangy-Aryk is our district centre,
 My mind is overflowing with thoughts.
 I have no choice but to look after
 The sheep of filthy-nosed Sarts.

Ala-Jygach is our district centre,
 My thoughts travel far away.
 I have no choice but to look after
 The sheep of filthy-nosed Sarts.

My winter place, my house,
 My poor soul suffered much.
 I have no choice but to look after
 The sheep of filthy-nosed Sarts.

¹⁸⁶ This is based on an interview with his son, Ozokeyev Jakyp.

I travelled through the mountain ranges
And the high cliffs on which no deer can walk.
While tending sheep, I saw the ravines
Through which no rabbits can walk.

Let me tell you
How I travelled towards Besh-Kol.
Let me tell you how I suffered
Driving the sheep barefoot.

I suffered much
In Chong-Chanak.
I have regret inside me
For having tended sheep as a little boy.

At the source of the Kara-Suu River,
I suffered again.
Will my noble life pass
Tending sheep at an early age?

I passed a mountain pass in summer,
In the hot month of June.
My soles cracked
From walking on the rocky gorge of Chatkal.

When I think of the Chatkal,
I see the mares on the pasture
Playing on a feather grass field.
No other place except the wide Chatkal
Has big rocks which came rolling from the mountains.

Like the sound of a bell [tied to a bird's foot],
A wild turkey sings in the mountains.

Spring water is babbling
 From the steep ravines.
 Goats and their kids
 Are spread out on the shady side of a mountain.
 The ears of a deer are seen
 On top of a high cliff.
 This scene in the mountain
 Looks gorgeous, indeed!

Malayev Askarbay

(born in 1934)

My parents came to Uzbekistan in 1936 when I was two years old. We had a maternal relative named Ymanaly *zakonchu*,¹⁸⁷ who helped my parents move to the Menzhinskii¹⁸⁸ collective farm in Naryn district of Namangan province. Later the farm was renamed “Engels”.¹⁸⁹ About fifteen Avat Kyrgyz families from the Ichkilik tribe of Kyrgyz lived with the Uzbeks there. The farm had three camels, four donkeys, eight sheep and eight horses. My father, Malay, looked after them and increased the number of sheep from eight to three hundred, and the number of horses from eight to fifty-two.

The war years were very difficult. There were shortages of food and clothes. Since we left for the Chatkal *jailoos* in the spring, we could not attend school. We were five siblings, three boys and two girls. We had good relationships with our Uzbek brothers. They respected us, as we lived with them for forty years and became friends with them. They did not think of us separately as Kyrgyz. We had no intention of returning to Kyrgyzstan before

¹⁸⁷ *Zakonchu*: a person who knows the law well. It is derived from the Russian term *zakon* meaning law or rule.

¹⁸⁸ Menzhinskii (1874-1934) was a Polish-Russian revolutionary and a Soviet statesman and Party official who served as chairman of the All-Union State Political Administration (OGPU) from 1926 to 1934. (Source: <http://spartacus-educational.com/RUS-menzhinsky.htm>)

¹⁸⁹ After the German social scientist Friedrich Engels (1820-1895), father of Marxist theory, along with Karl Marx.

the fall of the USSR. However, we did not marry our sons and daughters to them, because we looked down at them as Sarts.¹⁹⁰

This is a song that I sang in my youth when we played games at night in the *jailoo*.

Thinking of my past life,
I took a piece of paper.
I wrote on it about the old
Ak-Kyia and Chanach.¹⁹¹

When one looks at it,
One feels like playing there.
The beautiful *jailoo*, like Ürgö
Lifts one's mood.

Its juniper trees have big branches,
It is the best place for mountain sheep.
Livestock became too fat
In the beautiful *jailoo* Korgon-Say.

Ajykeyev Abdes

(born in 1929)

We came to the “Baynal-Minal” collective farm in Üychü district of Namangan province of Uzbekistan in 1945.

During the war years, there was poverty and starvation. When we first came, the collective farm had thirty-five heads of livestock: twelve cows, fifteen horses and eight sheep. We took the livestock to the Avletim, Kashka-Suu, and Chatkal *jailoos*. About 10 herders and their families from the Kyrk

¹⁹⁰ Despite the fact that both Uzbeks and Kyrgyz had some prejudices against each other's cultures, they were able to live peacefully, respecting each other's differences. They knew that their two different lifestyles would not be suitable for mixed marriages.

¹⁹¹ Names of *jailoos* in the Chatkal Mountains of Kyrgyzstan.

uul tribe in Kyzyl-Jar came and shared the pastures with us. All Kyrgyz herders in our collective farm moved to Kyrgyzstan between 1993 and 1995. We lived and worked well among the Uzbeks. We did not experience any hostility from them. I communicated with Uzbeks in Kyrgyz and I sent my sons and daughters to a Kyrgyz-language school in Kyzyl-Jar.

I participated in various community events with Uzbeks such as feasts, weddings, and funerals. I had many Uzbek friends. Unfortunately, we no longer keep in touch with each other, and many of them have passed away. I had no intention of staying in Uzbekistan for good. I bought a house in Kyzyl-Jar and helped my adult sons and daughters settle there. I do not regret that I lived in Uzbekistan. If the USSR had not dissolved and the collective farm's livestock had not been eliminated, my children would have continued to live there.

Malayev Erkinbek

(born in 1936)

In 1939, when the Kyrgyz were moved to Ketmen-Töbö, we were not able to move there due to the distance. We went all the way to their *jailoos*, but then returned, unable to reach the region itself. Prior to 1948, my mother, Sheker, my older brother, Mazalbek, and I used to live in a wintering place called Tileke in the Aksy region in southern Kyrgyzstan. The postwar years were very difficult. We did not have a house or an animal barn in the area where we spent the winter. We used to live in an old *alachyk* (teepee). Driving our fifteen goats barefoot, we came to the "Pakhtachy" collective farm in Naryn district of Namangan province in Uzbekistan. At that time, Uzbeks were also poor. They lived in mud houses and wore old patched clothes. However, they farmed and had plenty of grain, fruit and vegetables.

After we came to Uzbekistan, my older brother, Mazalbek, got sick and passed away, in 1955. He was newly married and did not have any children. As a youth, I looked after my uncle Myrzabek's sheep. I got married in 1958, and in 1959, I began looking after the collective farm's livestock. Since I went to Uzbekistan at an early age, I learned Uzbek language and culture quickly and was treated equally by them. During my many years with them, I

participated in various community events. No one singled me out as Kyrgyz. I retired in Uzbekistan.

In 1997, I moved to Kyzyl-Jar with my family. I have five daughters and three sons. All my children are married with children. I did not marry my children to Uzbeks since it was not customary among the Kyrgyz to intermarry with Uzbeks. Their mentality does not fit ours.

During the 1960s and 1970s, we had many difficulties in our life. Despite all of them, we endured. Times changed and people became rich. Our lives improved due to livestock herding. In the 1980s, I was awarded a "Moskvich" automobile from the collective farm.

Prior to 1959, we took the livestock to the Chatkal mountains, and then we switched to Yspy. My father was a skilled man, and he taught me to make horse harnesses and whips. In 1961, I began hunting. I trekked across challenging places in mountains and caught three marmots using a steel trap and a wire snare. I killed many elk and deer. Once, I shot a deer, knocking it onto its head. It is true when the Kyrgyz say, "When a hunter kills a thousand deer, the last one stands on his head before falling to the ground". One day, out hunting by myself, I spotted a lone deer on top of a mountain cliff. I shot it from a distance. It ran for about thirty metres and then halted, standing still on a rock. After about two minutes, the deer stood on his head before falling to the ground. I shot two more mountain goats to death. I saw a big mountain goat standing inside a cave. I took off my boots and, walking barefoot so the goat would not hear me, I shot it straight in the lung. He fell on the spot. When I reached the body, I saw another mountain goat lying dead on the ground. It turned out that they were standing in one line and the bullet went through both of their lungs. At that time, we used big bullets with a five-star sign on them in Monte Cristo guns. I hunted for over 30 years and there was no place on which my feet did not walk. I travelled through every ravine, cave and forest. When I count the number of deer and elks that I killed in one year, I counted 38. If you multiply that by thirty years, the total number will exceed a thousand.

Babanazarov Sulayman

(born in 1946)

My father Babanazar came to the Stalin collective farm in Üychü district of Namangan province of Uzbekistan in 1939; when the people of Kyzyl-Jar were moved to Ketmen-Töbö, my family escaped to Uzbekistan instead. I was born in Uzbekistan. Unfortunately, I could not attend any school due to herding. I looked after the farm's sheep and in the end, I became the head of the sheep farm. We used the Kanysh-Kyia and Kara-Terek *jailoos* in the Chatkal mountains. I was a skilled *ulak* player. I participated in *ulak* and *english* at many traditional and memorial feasts and won big prizes. I participated twice in the annual horse games in Tashkent.

We had good relationships with the Uzbeks. They highly respected us. After the 1990 Osh events and the collapse of the USSR the following year, our relationships began to deteriorate. After the livestock became privatised, there was no work left for the Kyrgyz, so we began looking for ways to leave for our own people in Kyzyl-Jar. I have five sons and two daughters. We did not marry our sons and daughter to Uzbeks, but in 1974, Ysmayil, the son of my uncle Korgool, married an Uzbek girl of his choice. Despite many objections from our side, they got married and moved to Kyzyl-Jar with us, together with their children. He keeps in touch with his in-laws.

In May 1986, when I was traveling on horseback on a glacier in the *jailoo*, the glacier slid and I fell to the ground with my horse. When the horse got back on its feet, my foot got stuck in the stirrup and he dragged me on rocks. I broke five ribs and my hip. The herders brought me down from the *jailoo* on horseback and I stayed in the hospital for two years. Now, I limp on one foot.

Today, no Kyrgyz are left on the collective farm where I worked. All of them moved to Kyrgyzstan. After living in Uzbekistan for 47 years, in 1993, after the Soviet collapse, I returned with my family to my own people in Kyzyl-Jar, where we built a new house.

Sölpüev Üsön (born in 1936)

In 1939, when the majority of people in Kyzyl-Jar were moved to Ketmen-Töbö region, my father and I moved there with our livestock. The newcomers established a separate collective farm called “Molotov”.¹⁹² Our farm was the most well-off of the collective farms in the region. We had many horses and racing horses, named Jibek Jal (Silky Mane) and Aygyr Jal (Stallion Mane). When the Great Patriotic War broke out and the government began mobilising men, we fled to our home region, leaving our livestock and house behind. Most of the families who fled escaped to Uzbekistan and ended up working as herders in Uzbek collective farms. My father, Sölpü, may God have mercy on him, and his uncle, Köchümkul, would buy livestock from Chatkal and Talas regions in Kyrgyzstan and sell them in the Üch-Korgon bazaar.

Mamyrallyev Kochkorbay (1928-2013¹⁹³)

I went to Uzbekistan in 1952. At first, I looked after goats and sheep, and then I looked after cows. I lived there for 10 years and returned to Kyzyl-Jar in 1962. Uzbeks were good people, however, a man named Joldoshmyrza, who was the head of the farm, cheated me and took the cows away from me. I returned to Kyzyl-Jar poor. In Kyzyl-Jar, I farmed and then was hired as a herder. I became rich after the Soviet collapse. Today, I have about 500 sheep, about 30-35 cows, and a herd of 15 mares. I am grateful to God, because I was able to build big new houses and own five different cars.

Tashybekov Turgunbek (born in 1924)

I went to Uzbekistan in 1951 and returned in 1963. I looked after the cows at the Il'ich¹⁹⁴ collective farm.

¹⁹² Vyacheslav Mikhailovich Molotov (1890-1986) was a well-known Soviet government official, a Communist Party member and Hero of Soviet Socialist Labour.

¹⁹³ He passed away two years after this interview was recorded.

¹⁹⁴ Lenin's middle name.

The Uzbeks are good people. They saved many Kyrgyz from going to the Soviet Army during World War II. They fed us and treated us well. I spoke Kyrgyz to them. One day, when I was visiting an Uzbek family, they put a traditional skull cap (*ala dopu*) on my head. I liked it and wore it for about a year. Later, when I visited my younger brother at his house wearing this hat, his wife, who, according to the Kyrgyz tradition, had been avoiding me before that, did not avoid me! I felt hurt by her disrespectful behaviour and threw the hat from my head.

Kulubayev Jorobek

(born in 1946)

I became an orphan at an early age. In 1960, my distant relative, named Niyazaliyev Anarbek, who is now 85 years old and lives in Kyzyl-Jar, brought me to the Leninchi collective farm in Üch-Korgon district of Uzbekistan. I looked after the farm's sheep. I returned to Kyzyl-Jar in 1973 and tended cows of the state farm there. While tending sheep and struggling in my life, I would hum songs that I had learned from others. I forgot most of them, but remember this:

Üch-Jygach is the district centre.
I drove the Sart's sheep to pastures.
Having suffered much in my childhood,
I struggled to survive.

Babayev Öskön

(born in 1930)

I am 84 years old. I was born in the Kojo-Ata village of Aksy district in Jalal-Abad province, southern Kyrgyzstan. I belong to the Kürküröö tribe. I was 14 when I came to the Voroshilov¹⁹⁵ collective farm in Üychü district, where I looked after the sheep, goats, cows, donkeys and camels for most

¹⁹⁵ Kliment Yefremovich Voroshilov (1881-1969) was a well-known Soviet revolutionary, government official, and Communist Party member. He had the highest state titles, such as Marshal of the USSR, Hero of the USSR and Hero of Socialist Labour.

of my life. I retired in 1990 and left Uzbekistan after 70 years. Many of my relatives came and settled here. My father died young, in 1944. In 1949, I married the daughter of my maternal aunt. She bore me six daughters and four sons and, sadly, died in 2014. I married my daughters and sons to Kyrgyz in neighbouring Kyrgyzstan. My youngest son still lives in Uzbekistan. We have 1.5 hectares of land, on which we planted trees and built a house. My son will return to Kyrgyzstan after selling these properties. In 2002, I made the *hajj* – the pilgrimage to Mecca.

Living for 70 years among the Uzbeks, I did not experience any hostility from them. I had bad and good days. I was awarded a Moskvich car and many medals for my good work as a herder. No matter where you live, if you work hard and honestly, your work will pay off. If there had not been those conflicts and the border closure after independence, we would have continued living in Uzbekistan and our bodies would have remained there after we died. I came alone from Uzbekistan with nothing but my clothes and joined my married children in Kyrgyzstan. Our house is not selling for the price we want. Two or three days before my departure, I slaughtered a sheep for a farewell party and invited my Uzbek neighbours to say good-bye to them and receive their blessings.

Today, the border is closed. No one can cross from either side. The Uzbek border guards let you cross only if you show them a telegram invitation from Kyrgyzstan. My children sent me a fake telegram writing that our close relative passed away. My younger brother accompanied me to the Uzbek border post. I had two bags filled with my clothes. When we arrived at the post, the guards said “Wait, old man”, and made me wait for a long time in the heat of the day. They checked my documents and bags over and over again, and let me go, laughing at me and ridiculing me. When I asked them to allow my younger brother to help me carry my bags until the border post of Kyrgyzstan, they refused. The distance to the Kyrgyz border post was about a kilometre. I had no choice and set off down the road carrying 20 kilos of luggage. I was sweating and my blood pressure went up. After taking a few steps, I heard the border guards insulting me, “Look at you, old man! You look so wretched that even monkeys will cry when they look at your current

condition! Where is your Nexia?¹⁹⁶ Where are your *hajji* buddies?" I felt very humiliated and almost fell to the ground as my eyes filled with tears. I put my bags on the ground and took off my coat. At that moment, I heard angels saying to me, "Control yourself, Öskön. Walk straight, be strong, and don't demean yourself in front of them!" I gained strength from above. I opened my eyes wide and walked fast and without feeling the weight of the bags in my hands. I thought to myself, "Are these the last words that I deserve to hear in the country where I spent 70 years of my life? This is unfair!" However, the fact that I was going to my homeland and that the snow-capped mountains of Ala-Too were waiting for me doubled my strength and energy.

When I was about twenty metres away from the Kyrgyz border post, my daughters and sons-in-law who were waiting impatiently, came running towards me. After greeting and hugging them, I looked back and sighed. We got into the car and set out for Kyzyl-Jar.

¹⁹⁶ Nexia is a Korean car made in Uzbekistan.

GLOSSARY

<i>abysyn</i>	wives of brothers or men from the same tribe or clan.
<i>ak chölmök</i>	game played at night on a meadow, using a white stick or animal bone.
<i>ak örgöö</i>	big yurt with twelve collapsible side wings owned by khans, tribal leaders and the wealthy.
<i>ake</i>	older brother; <i>aka</i> in Uzbek.
<i>Akkula</i>	name of the hero Manas' horse in the epic <i>Manas</i> .
<i>ala kiyiz</i>	felt made of black and white wool.
<i>alachyk</i>	small tipi.
<i>alchy</i>	twisted or ear-shaped side of a sheep's knucklebone.
<i>aldy-ketti</i>	main award of the <i>ulak</i> game.
<i>andijandyktar</i>	people from the city of Andijan including the ethnic Kyrgyz.
<i>arka</i>	upper part of the spinal bone.
<i>arkalyk</i>	Kyrgyz living in the northern part of Kyrgyzstan.
<i>arkan tartmay</i>	rope-pulling game or tug-of-war competition.
<i>ash</i> person's death.	final memorial feast offered on the first anniversary of a
<i>askiya</i>	funny joke.
<i>asyi</i>	male or female horse at least four years old.
<i>at chabysh/bayge</i>	a long-distance horse race.
<i>Ata Jurt</i>	Fatherland.
<i>ata konush</i>	ancestral camping site of the nomadic Kyrgyz.
<i>atlas</i>	silk textile.
<i>attar</i>	essential oil obtained from flowers. In Soviet Uzbekistan, the person who sold, from a donkey-driven cart, all kinds of small items such as chewing gum, candies, soap, and perfume, was called <i>attarchi</i> .

<i>ayban</i>	Uzbek term for the entry room of a traditional house.
<i>ayran</i>	thick homemade yogurt from sheep's milk.
<i>azan</i>	call to prayer from the minaret.
<i>bagymdat namaz</i>	morning prayer.
<i>baja</i>	brothers-in-law or husbands of women from the same tribe.
<i>bakshy</i>	traditional healer; fortune teller.
<i>balban kürösh</i>	wrestling of two strong men.
<i>bash</i>	head.
<i>basmachy</i>	member of the <i>Basmachy</i> movement who fought against the establishment of Soviet power in the late 1920s.
<i>bay</i>	respectful term of address used by a wife for her husband. The word also means "rich" and "rich man."
<i>baybiche</i>	senior wife.
<i>baytal</i>	two-year-old mare.
<i>beyshembilik</i>	memorial feast for a deceased on the first Thursday after his/her death.
<i>biy</i>	tribal leader.
<i>bök</i>	convex side a sheep's knuckle bone.
<i>bolush</i>	Kyrgyz pronunciation of the Russian term "volost" referring to a district/county leader who served under Tsarist Russia.
<i>boorsok</i>	small pieces of fried bread.
<i>bozo</i>	traditional fermented drink made from millet or corn.
<i>bron'</i>	exemptions from active duty in the army given to Kyrgyz herders during WWII.
<i>buva</i>	Uzbek term for grandfather.
<i>byshty</i>	three-year-old male or female horse.
<i>chaban</i>	sheep herder; shepherd.
<i>chachbak</i>	silver hair ornament worn by married women.

<i>chaikhana</i>	teahouse.
<i>chaikoo bazar</i>	bazaar where people sell their own hand-made clothes and objects.
<i>chalap</i>	cold drink made of yogurt, water and salt.
<i>chanach</i>	leather container for fermenting and storing <i>koumiss</i> , fermented mare's milk.
<i>chapan</i>	long, thin, collarless black coat made of cotton, worn by Uzbek men.
<i>char</i>	sheep at least four years old.
<i>charyk</i>	leather shoes worn by poor people.
<i>chik</i>	concave side a sheep's knucklebone.
<i>chuchuk</i>	sausage made from horse's meat and fat.
<i>chükö</i>	small knucklebones of sheep and goats.
<i>chükölüü jilik</i>	leg bone of a sheep (tibia).
<i>chylдырман</i>	Uzbek frame drum.
<i>daldalchylyk</i>	playing the role of mediator or dealer.
<i>daly</i>	shoulder bone of a sheep (scapula).
<i>dastorkon</i>	cloth spread on the floor, onto which food and tea are placed.
<i>datka</i>	title for "general" during the Kokand khanate in the 19 th century.
<i>dobulbas</i>	large drum used during military campaigns.
<i>dompoy</i>	knucklebones of cows.
<i>dönön</i>	four-year-old sheep.
<i>dopu</i>	Uzbek men's traditional hat.
<i>eki tishti</i>	two-year-old sheep.
<i>enchi</i>	share of family's livestock.
<i>er english</i>	wrestling game played by two men on horseback.

<i>Er Targyn</i>	Kyrgyz epic poem and the name of the main hero in the epic.
<i>eshen</i>	Muslim religious leader.
<i>gap</i>	Uzbek men's party centred around conversation.
<i>gazavat</i>	Arabic term referring to religious warfare or <i>jihad</i> , military expeditions or raiding.
<i>glasnost'</i>	Russian "openness" referring to the Soviet government policy of open discussion of political and social issues in mid 1980s.
GULAG	Russian acronym for Stalinist agency "Glavnoye upravleniye lagerey i kolonii" or Main Camp Administration, which ran forced labour camps from the 1930s until the 1950s.
<i>ichkilik</i>	Middle, one of the names of the three Kyrgyz tribal divisions.
<i>it tartysh</i>	dog rope-pull over shoulders around neck.
<i>jaak</i>	jaw.
<i>jambash</i>	pelvis or hip of a sheep.
<i>jamby atmay</i>	game of shooting a small bag of coins from a distance while galloping on a horse.
<i>Janysh-Baiysh</i>	the name of a Kyrgyz epic poem and its two main heroes.
<i>japsar bashtyk</i>	cloth shelf hung on the side of the yurt to store hats, scarves and other light items.
<i>jaramazan</i>	song sung by young men and boys during the holy month of Ramadan.
<i>jardamchylar</i>	school children and students who come from other regions to help collective farms harvest cotton during the Soviet period.
<i>jarma</i>	drink made from corn flour mixed with thick and soft sour cream.
<i>jayloo</i>	summer pastures.

<i>jeentek</i>	traditional feast which parents offer to celebrate the birth a baby.
<i>jele</i>	long rope stretched on the ground and secured by the ends to stakes. Foals are tied to this rope while their mothers are milked.
<i>jelmoguz kempir</i>	witch in Kyrgyz folk tales.
<i>jenge</i>	wife of one's older brother, sister-in-law.
<i>Jiguli</i>	car named after the Jiguli Mountains located in the right bank of the Volga River. The model of the car is VAZ (Voljskii avtomobil'nyi zavod).
<i>jilik</i>	chunks of (cooked) meat on bones.
<i>jizza</i>	small crunchy remains of the sheep's fat tail.
<i>jorgo salysh</i>	horse race.
<i>jörgöm</i>	boiled sheep's meat made from the long intestines, the thin fat that covers the intestines, the stomach, and the lung.
<i>jük</i>	folded up blankets, sleeping mats and pillows placed behind the seat of honour (tör) inside the yurt or house, opposite to the entrance.
<i>jurt</i>	the traditional nomadic camping site where a yurt is pitched.
<i>jut</i>	winter frost on the ground which kills livestock in summer pastures.
<i>jüz bashy</i>	local military term used during the Kokand khanate to denote the commander of one hundred soldiers.
<i>kabyrga</i>	rib.
<i>kagan/khan</i>	title of a ruler among the nomadic Turks of Central Asia.
<i>kaiyn eje</i>	older sister of one's husband.
<i>kaiyn jur</i>	parents and relatives of one's husband or wife.
<i>kaiyn singdi</i>	younger sister of one's husband.
<i>kalpak</i>	Kyrgyz men's traditional hat made from felt.

<i>kan talamay</i>	game played with sheep's knucklebones.
<i>kanjyga</i>	special leather string attached to the front of a horse saddle for securing items such as a <i>koumiss</i> leather container and bundles of food.
<i>kar jilik</i>	fore arm bone of a sheep (radius).
<i>karchyga</i>	lower part of the sheep's spinal bone.
<i>kashka jilik</i>	thigh bone of a cooked sheep (femur).
<i>katyn</i>	wife, married woman.
<i>katyni</i>	traditional term used by a woman to address her husband's younger brother(s).
<i>kazykka baylar</i>	horse brought by the groom's parents to the bride's parents before the marriage takes place as part of a bride price.
<i>kerege</i>	collapsible side frames of a yurt.
<i>kerney</i>	long wind instrument used at feasts and celebrations in Central Asia.
<i>khoja</i>	Muslim men who claim descendance from Prophet Muhammad.
<i>khutor</i>	new settlements established by Russian and Ukrainian settlers in Central Asia in the 19 th century.
<i>kiyit</i>	set of new clothes presented to the host of a feast or funeral.
<i>köch</i>	seasonal movement of nomadic Kyrgyz from one pasture to another in search of new grazing land for their livestock. The word also refers to the migrating caravan itself, made up of nomadic families, loaded camels and horses, and other livestock.
<i>kögön</i>	long rope to which lambs and kids are tied while their mothers are milked.
<i>kök börü</i>	vigorous game similar to polo, in which the 'ball' is a heavy goat's carcass filled with salt. Players individually earn points by fighting over the carcass and bringing it to the scoring area.

<i>kolkhoz</i>	collective farm.
<i>komuz</i>	three-stringed long-necked fretless lute.
<i>kongul</i>	storage place under a wooden bench onto which sleeping blankets, pillows, and mats are stacked. It is located on the far end of the yurt opposite to the entrance.
<i>korto jilik</i>	foreshank of a cooked sheep.
<i>köründük</i>	gift or money given to the mother or grandparents or sibling before seeing a newborn baby.
<i>köshögö</i>	curtain of red or white silk behind which the new bride sits.
<i>koshok</i>	funeral lamentation sung by women.
<i>koshokchu</i>	professional female lamenter.
<i>koshumcha</i>	contribution livestock or money to the feast of a relative.
<i>koumiss</i>	fermented mare's milk.
<i>kozu</i>	one-year-old lamb.
<i>kuda</i>	term of address used for the father in-law of one's married children.
<i>kulakchyn</i>	horse's ear covers.
<i>kulun</i>	foal.
<i>kunan</i>	two-year-old male horse or sheep.
<i>kunan chabysh</i>	racing of two-year-old horses.
<i>Kurmanbek</i>	Kyrgyz epic poem and its main hero.
<i>kurut</i>	sun-dried salty curd.
<i>kuymulchak</i>	cooked sheep's tail served to an elderly woman.
<i>küyöö kurjun</i>	groom's saddle bag filled with small gifts for the women and children at the bride's house.
<i>kydagyi</i>	mother in-law of one's married children.
<i>kyiak/kyl kyiak</i>	Kyrgyz bowed lute.
<i>kyrky</i>	fortieth-day memorial feast for a deceased.

<i>kyshtak/kyshtoo</i>	wintering place of nomadic Kyrgyz.
<i>kyz kuumay</i>	traditional game involving a young girl and young man on horseback. The girl rides off first and the man must chase after her. If he catches up with her, he is permitted to kiss her.
<i>likbez</i>	Russian term for “likvidatsiya bezgramotnosti” or elimination of illiteracy during the early years of Soviet establishment in Central Asia.
<i>maasy</i>	soft leather boots.
<i>Manas</i>	most celebrated and longest Kyrgyz epic poem and its main hero.
<i>Manas trilogy</i>	Kyrgyz national epic <i>Manas</i> consists of three parts: <i>Manas</i> , <i>Semetei</i> and <i>Seitek</i> .
<i>manty</i>	steamed dumplings.
<i>mastava</i>	rice and vegetable soup.
<i>mazar</i>	sacred site.
<i>mekhmonkona</i>	Uzbek term for guest room.
<i>mingbashy</i>	military title used during the Kokand khanate for the commander of a thousand soldiers.
<i>moyun</i>	neck.
<i>müchöl</i>	unit of 12 years in a person’s life.
<i>murid</i>	Sufi term for one who is committed to his teacher.
<i>nabat kant</i>	special, crystal-like candy made from boiled sugar.
<i>tebetey</i>	round fur hat worn by Kyrgyz men.
<i>nokot</i>	yellow pea.
<i>ölöng</i>	song consisting of 11-12 syllables in each verse line.
<i>omurtka</i>	spinal bone, lumbar vertebrae of a sheep.
<i>Ona Vatan</i>	Uzbek term for “Motherland”.
<i>Ong</i>	Right, one of the names of the three Kyrgyz tribal divisions.

<i>onko</i>	upright position a sheep's knucklebone.
<i>ooz komuz</i>	Kyrgyz mouth harp.
<i>ordo</i>	traditional men's game played with sheep and horse knucklebones.
<i>palban</i>	(from Persian <i>pahlavan</i>) hero, strong man.
<i>paloo</i>	rice pilaf.
<i>paranji</i>	Central Asian term for a Muslim women's veil or <i>burka</i> .
<i>perestroika</i>	"restructuring" of Soviet political and economic policy introduced by Mikhail Gorbachev in the mid-1980s.
<i>pristav</i>	Russian term for district head during Tsarist Russia.
<i>samsa</i>	<i>samosa</i> , pastry filled with finely chopped beef and onions.
<i>sanjyra</i>	Kyrgyz tribal genealogy and history.
<i>Saruu</i>	one of the main tribal groups belonging to the Sol (Left) group in Kyrgyz tribal genealogy.
<i>shlyapa</i>	European hat.
<i>shorpo</i>	beef soup.
<i>shyipang</i>	field house built for farmers of Soviet collective farms.
<i>shyirak</i>	cannon bone of a sheep.
<i>shyrdaq</i>	colorful appliqued felt.
<i>Sol</i>	Left, one of the names of the three Kyrgyz tribal divisions.
<i>som</i>	Kyrgyz currency.
<i>starchin</i>	district head during Tsarist Central Asia.
<i>surnay</i>	long wind instrument used among the Uzbeks at feasts and weddings.
<i>süt aky</i>	cow given by the groom's parents to the bride's mother as compensation for feeding her daughter with her breast milk.
<i>süzmö</i>	soft sour cream.
<i>taa</i>	flat side a sheep's knuckle bone.

<i>takbir</i>	Arabic term for the praise “Allahu Akbar” (“God is Great”).
<i>takya</i>	skull cap worn by Central Asian men.
<i>taldyrma</i>	felt made from a combination of black and white color felts.
<i>tandoor</i>	clay oven.
<i>tay</i>	yearling.
<i>tokol</i>	second wife.
<i>toktu</i>	two-year-old lamb.
<i>törkün</i>	parents and relatives of a married woman.
<i>tösh</i>	chest or foreflank of an animal.
<i>tumshuk</i>	nose.
<i>tündük</i>	round wooden opening at the top of a yurt, through which smoke goes out and light enters.
<i>türdük</i>	wooden beam supporting the top round disk of a yurt-shaped tent.
<i>tuurduk</i>	felt covers of a yurt.
“UAZ”	“Ul’yanovskii avtomobil’nyi zavod (Ul’yanov Automobile Factory).”
<i>ukuruk</i>	long stick made from the mountain ash tree to drive or catch a horse.
<i>ulak</i>	vigorous game similar to polo, in which the ‘ball’ is a heavy goat’s carcass filled with salt. Players individually earn points by fighting over the carcass and bringing it to the scoring area.
<i>ulakchy</i>	<i>ulak</i> player.
<i>ulfatlar</i>	Uzbek term for group of young men fond of parties.
<i>uuk</i>	long poles of a yurt.
<i>uyezd</i>	administrative and territorial division of land in Central Asia during Tsarist Russia.
<i>vecher toy</i>	wedding party.

“VILiS”	car model which stands for “Vladimir Il’ich Lenin and Stalin.”
<i>volost</i>	Russian term for district in Central Asia during Tsarist Russia.
<i>Wahabi</i>	religious movement named after an 18 th century preacher and scholar Muhammad ibn Abd-al Wahhab (1703-1792).
<i>yshtyk</i>	long underground channel in which juniper tree wood is burned for smoking leather <i>koumiss</i> containers.
<i>zakonchu</i>	one who knows the law well. It is derived from the Russian term <i>zakon</i> meaning law or rule.

LITERATURE

1. Abulgazyi. *Shanjarai turk* (Genealogy of the Turks), Tashkent: "Chulpan," 1992.
2. Aitymbet Orozbekov. *Kara Kyrgyz* (The Kara Kyrgyz), Vols. 1-2, Bishkek, 1995.
3. Aldash Moldo. *Bugu menen sarybagyshtyn urushu* (The Fight between the Bugu and Sarybagysh [Tribes]), Biskek, 1992.
4. Alexandr Duma, *Graf Monte Kristo*. Tashkent: "Chulpan," 1990.
5. Anvar Baitur. *Kyrgyz tarykhynyn leksiyalary* (Lectures on Kyrgyz History), Vol. 1-2, Bishkek: 1992.
6. Asan Kaybylda uulu. *Kyrgyz küülörü. Iliktöölör, oylor, pikirler* (Kyrgyz Küüs. Analysis, Thoughts and Opinions), Book 1-2, Ed. by Elmira Köchümkulova, Bishkek: University of Central Asia, 2011.
7. *Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopedia* (Big Soviet Encyclopedia) Vol. 3, Moscow: "BCE", 1973.
8. Ernis Tursunov. *Balbay jana anyn dooru* (Balbay and His Period), Bishkek, "Kyrgyzstan," 1992.
9. Fazilbek Otabek ugli. *Dukchi Eshon vokeasi* (The Story of Dukchi Eshon), Tashkent, "Chulpon," 1992.
10. G. B. Aydarbekova, A. Sh. Turdumambetov. *Istoriko-filosovskoe nasledie kyrgyzov* (Historical and philosophical Heritage of the Kyrgyz), Bishkek, 2009.
11. H. Yu. Bekhmuhamedov. *Tarikh terminlari ipokhli lughati* (Comprehensive Dictionary of Historical Terms), Tashkent: "Ukituvchi," 1978.
12. I. V. Kozlov. *Petr Petrovich Semyonov-Tian Shanskii*, Moscow, "Prosveshenie," 1983.
13. Ivan Stadnyuk. *Voina* (The War), Moscow: "Patriot," 1991.
14. K. I. Klimovich, *Islam* (Islam), Moscow, 1962.
15. Kalen Sydykova. *Kyrgyz tarykhy* (Kyrgyz History), Bishkek, "Biyiktik," 2003.
16. Kenchiev Japar. *Sanjyra* (Genealogy), Vol. 1, Bishkek, 1991.
17. Kenesh Jusupov. *Kyrgyzdar. sanjyra, tarykh, muras, salt* (The Kyrgyz. Genealogy, History, Heritage, and Traditions), Bishkek: Kyrgyzstan, 1993.
18. Kulumbetov, A. A. *Nooken rayonun tarykhy* (History of Nooken district), Jalal-Abad, 1998.
19. Kurmanaly Matykeev. *Borborduk Aziya Manas doorunda* (Central Asia during the Period of Manas), Osh, 1995.
20. *Kyrgyzstandyn tarykhy* (History of Kyrgyzstan), Bishkek, 1993.

21. M. A. Usmanov. *Islam. Spravochnik* (Islam. A Reference Book). Tashkent, USE, 1989.
22. Mamatkerim Kochumkulov. "Kirgizskie lichnye imena" ("Kyrgyz Personal Names"). In *Materialy Vsesoyuznoi etnographicheskoi konferentsii* (Papers of the All Union Ethnographic Conference), Leningrad, 4-7 May, 1972.
23. Mamatkerim Köchümkulov. *Kyrgyz sanjyrasy* (Kyrgyz Genealogy), Seattle, USA, 1996.
24. Nazarbek Tuntuev. *Krasnye kavaleristy Kyrgyzstana* (The Red Cavaliers of Kyrgyzstan), Bishkek, 1994.
25. Osmonov, Ö. J., Asankanov A. A. *Kyrgyz tarykhy* (The Kyrgyz History), Bishkek, 2008.
26. Saporbek Zakirov. *Kyrgyz sanjyrasy* (Kyrgyz Genealogy), Bishkek, 1994.
27. *Sayfid-din Ibn dalulla Shah Abbas Aksykenti jana anyn uulu Nurmammed. Majmua at-tavarikh* (Sayfid-din Ibn dalulla Shah Abbas Aksykenti and his son Nurmammed. Majmua at-tavarikh), Bishkek "AkyL," 1996.
28. Tabyshaliev Salmoorbek. *Kyrgyz elinin tegi* (The Origins of Kyrgyz People), Bishkek: "Kyrgyzstan," 1993.
29. Umar Khayom. *Ruboilar* (Rubayats). Compiled and translated by Sh. Shamukhamedov, Russian translation by V. Derzhavin. Tashkent, 1970.
30. *Uzbekiston khalklari tarikhi* (History of Peoples of Uzbekistan), Tashkent: "Fan," 1992.
31. V. V. Barthold. *Kyrgyzdar. Tarykhyi ocherk* (The Kyrgyz. A Historical Essay), Bishkek, 1997.

INDEX

PERSONAL NAMES

A

- Abdykerim: 61, 88, 104, 107, 117, 139, 142, 145, 148-150, 159, 161, 170.
Abdylda: 43, 57, 58, 103, 123, 126, 130.
Abdyrakhman: 87.
Adolf Hitler: 48.
Aisalkyn: 118.
Aiymkül: 43, 57, 58, 123.
Ajykeyev Abdes: 208.
Ak Möör: 159.
Akhmatkul: 131.
Alexander Macedonian: 28, 49.
Alexandre Duma: 117.
Aliya: 160.
Altymysh: 182.
Alymbay: 53, 183.
Alymbek *datka*: 64, 66.
Alymkan: 26, 160.
Aman: 40.
Amir Timur (Amir Temur): 28.
Anarbay: 22, 41, 43, 47, 50, 52, 53, 59, 74, 77, 82, 87, 88, 94, 103-105, 117, 129, 181, 182.
Anarbek *kalpa*: 143.
Anarkan: 144, 150.
Anarkul: 22, 41, 47, 50, 52, 59, 74, 82, 84, 87, 88, 103, 106, 117, 129, 132, 148, 161, 164, 180, 181, 198.
Anarkül: 53, 87, 105, 130-132, 155, 168.
Andabek: 26, 34, 38, 41.
Andeley: 26, 42.
Apiza: 143.
Arzykan: 20, 104, 144, 160, 161-167, 169, 177.
Asanbek: 43, 57, 123.
Askar: 132.
Askarbay: 53, 105, 207.
Asylkan: 152, 153.
Asyrankul: 150.
Atabek: 193, 194, 196.
Atabekov Mazel: 14, 193, 196.
Atakan *mulla*: 60, 61.
Atake *baatyr*: 96.

B

- Babakan *bakshy*: 102, 138.
Babanazarov Sulayman: 211.
Baitur: 118.
Baktykan: 87, 132, 143, 144, 168.
Barchaiym: 41, 42.
Barpy: 26.
Batu (also known as Batyi): 96.
Batyrbek: 43, 152.
Begaly: 144.
Bekberdi: 126.
Bektemir: 144.
Berdigul: 75.
Berdike: 96.
Beshim: 90.
Beshkempir: 138.
Beyshen: 132, 149, 182.
Bolot: 159.
Booday: 138.
Boston: 45, 95, 181.
Brave Akmat: 195.
Brave Kakhar: 195.
Brave Osmon: 195.

Brezhnev L. I.: 108.

Bübüra Kydyralieva: 79.

C

Chingiz Khan: 28, 45, 94, 96.

Cholpon: 153.

Churchill U.: 55.

D

Daniyar: 107, 120, 144, 149, 159.

Dölön: 89.

Dubanakul: 46, 74.

E

Eisenhower, D.: 80.

Elaman: 118, 160.

Elmira: 10, 11, 13-16, 21-24, 107, 114, 158, 159, 171, 176, 202.

Emilbek: 90.

F

Feliks Edmunovich Dzherzhinskii: 23.

G

Gagarin Y. A.: 80.

Gorbachev M. S.: 115, 116.

I

Ibraim: 138.

J

Jamal: 151, 152, 160, 168.

Jamila: 87.

Januzak: 109, 194.

Jengijok-Ötö Kökö uulu: 32.

Jeti eshik: 138.

Jeti-Kashka: 95.

Jolbors: 151.

Joldoshbay: 33, 89.

Budyonnyi Semyon Mikhailovich: 45.

Burulkan: 26.

Chyibyl: 98-100.

Chylpak: 102.

Düishöbay: 58.

Düishönkul Shopkov: 48.

Engels F.: 81, 207.

Erbol: 118.

Erkinbek: 46, 74, 94, 105, 209.

Eshenkul: 103.

Graph Monte Cristo: 146.

Joldubay: 33, 54.

Jorobek: 131.

Jorobekov Kerimbek: 109.

Jumabay: 87.

Jumabek: 46, 74.

Jumakan Tynymseyitova: 53.

Jumasheva Güzarkan: 197.

Jusupbek: 54.

K

Kachkyn: 26.
 Kadicha: 148.
 Kadyrkul: 99, 182.
 Kalkojo: 40.
 Kalybek: 26, 60.
 Kalys: 139, 153.
 Kanaiym: 144.
 Kara: 26.
 Karim: 89.
 Karl Marx: 81, 207.
 Keldeybay: 110.
 Khakkulu: 64-66.
 Kudayar khan: 28.
 Khrushchev N. S.: 79, 80.
 Klochkov V.: 48.
 Kochkorbay: 22, 33, 41, 43, 49-51, 54, 56-59, 61, 62, 82, 90, 103, 104, 112, 115, 117, 127, 212.
 Köchümkul: 10, 11, 13, 14, 16, 17, 20, 22, 23, 25, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 41-51, 53, 54, 56-61, 63, 77, 82, 84, 86-89, 91, 92, 94, 100-104, 106-108, 110-112, 117, 126, 127, 157, 181, 198, 212.

L

Lenin: 39, 40, 43, 49, 50, 79, 81, 212.

M

Maanaiym: 123.
 Maatkazy: 101.
 Madalbek: 103.
 Madali *eshen*: 97-100.
 Madaminbek: 40.
 Mala khan: 66.
 Malay: 44, 87, 105, 130, 181, 183, 207.
 Malayev Anarbay: 105.
 Mamadali: 153.
 Mamatkerim (Mamesh): 10, 16, 22, 23, 60-62, 82, 83, 88, 107, 136, 142, 147.
 Kojobek: 80.
 Kör Shermat: 40.
 Koshbay: 89.
 Kozubek: 26.
 Kulmat: 182.
 Kulmyrzayeva Kurmanjan: 202.
 Kulmyrzayev Tashen: 201.
 Kumu (Kumuru): 14-17, 20, 22, 43, 56-58, 60-62, 66, 69, 70, 87, 104, 108, 112, 114, 118, 119, 121, 123, 126, 148, 150, 157, 163-167, 171, 172, 175.
 Kurmanbek: 46, 74, 75, 91, 96, 105, 143, 181, 222.
 Kurmanjan: 202, 203.
 Kuuray san: 107, 108.
 Kushchu: 45, 95.
 Kyias Moldokasymov: 15.
 Kyl kekirtek: 107, 108.

Louis Flobert: 146.

Mamy: 42, 54.
 Mamyt: 76, 134.
 Meshkov N. I.: 109, 110.
 Mikhail Skobelev: 28.
 Mingbay: 16, 25-31, 33, 60, 86.
 Mirlan: 107.
 Moldaly: 138, 150, 199.
 Moldobay: 103.
 Momunov Kaky: 109.
 Möndölöy: 26.
 Möörkan: 26, 29, 33, 87, 88, 143, 144.

Muhammad Ali (Madali, Madali Eshen): 97-100.
Muhammed (Prophet): 49, 102, 143, 144.
Mullah Iskhak- son of Asan (Pulat Khan): 28.
Munduzbay: 91, 124.
Myrza: 107, 123, 145, 147.
Myrzabek: 46, 53, 74, 87, 132, 157, 209.
Myrzakerim: 61, 88, 104, 143, 146, 147, 170.
Myskal: 160.

N

Napoleon: 49.
Narkozu: 26, 33, 34.
Nayman: 95.
Nikolai: 39.
Niyazaliyev Anarbek: 213.
Nuraly: 104, 107, 114, 139, 142, 144, 153, 157, 160.
Nurbek: 144.

O

Ongolbek: 86, 88, 110, 127.
Oroz: 104, 198.
Orozaly: 104, 107, 143, 145, 146, 151, 152, 157, 160, 163, 168.
Orunbay: 33, 54, 194.
Osmon: 195.
Osmonbek *bolush*: 33.
Ozokeyev Oogan: 109, 205.
Ömürbay: 147.
Öskön: 215.
Özbek khan: 96.

P

Panfilov I. V.: 48.

Pulat Khan (Mullah Iskhak, the son of Asan): 28, 48.

R

Raiymbek: 54, 103.
Rapia: 87, 108, 112, 129, 130.
Rayim *buva*: 165.
Ronald Reagan: 115.

S

Salpak: 138.
Satkynay: 200.
Sazykbai: 44.
Seken: 53.
Seydana: 182.
Shadybek: 194,
Shadybekov Januzak: 109.
Shaiy: 90.
Shaiymkul: 26, 90.
Shakhrukh *biy*: 63.
Shatman: 104, 143.
Sheker: 209.
Shelchoro: 33, 60.
Shybyraly: 43.
Sia Nowrojee: 6.
Socrate: 111.
Sölpü: 90, 212.
Sovetaly: 118.

Stalin I.V.: 48, 49, 78, 79.
 Sulaymankul: 33.
 Suusarkan: 147, 148, 150-153, 157, 158.
 Süyünyaly: 147.

T

Tabarsyk bash: 107.
 Tagay: 89.
 Tajikan: 26.
 Tashbay: 26.
 Tashkara: 33.
 Tashkul: 28.
 Tashtanbek: 41.
 Tasmabek: 54.
 Tatan: 132.
 Tekebay: 69, 70.
 Teltay: 153.
 Theodore Herzen: 83.
 Theodore Levin: 6, 11.

Toktobay: 26, 29, 33, 86, 90, 103.
 Toktobolot (Okatar bala): 154.
 Toktogul Satylganov: 43, 100.
 Toktomush: 33, 103.
 Topchu: 104, 143, 145, 151-153, 159,
 162, 163.
 Törö: 43, 57, 126, 164.
 Töröbek: 46, 123, 124.
 Tuibay: 138.
 Turdaliyev Mambetaly: 189.
 Turdaly: 104, 144-146, 153, 161, 201.
 Turgunaly: 14, 89, 90, 105, 195.
 Turgunbek: 212.

U

Uluk: 132, 148.
 Umar Khayyam: 111.
 Ümet: 105.
 Ümöt: 89.

Urnisa Mamatova: 175, 176.
 Uulbü: 53.
 Uulkan: 199.

V

Voroshilov Kliment Yefremovich: 213.

Y

Yrysaly: 54.

Yuldash Akhunbabaev: 95.

Z

Zamir: 107, 118, 119.

Zubayra: 153.

PLACE NAMES

A

- Abay: 123, 146, 147.
Abletim: 201.
Adriatic Sea: 55.
Afghanistan: 97.
Africa: 96.
Ak-Suu *jailoo*: 50, 60, 157, 191.
Ak-Suu state farm: 80.
Ak-Suu village: 41-44, 87, 125, 132, 147.
Aksy district: 80, 108, 184, 213.
Aksykent: 27.
Aksy region: 22, 28, 32, 33, 125, 126, 177, 178, 186, 209.
Aktam: 49.
Ala-Buka: 17, 88, 142, 166, 196.

B

- Balkan: 28.
Baltic Sea: 40.
Baltic States: 116.
Baykal (Bay Köl): 37.
Baynal-Minal collective farm: 208.
Bazar-Korgon: 17, 88, 97, 99,
Bazar-Korgon *jailoo*: 46.
Belgrade: 55.
Berlin: 55.

C

- Canada: 6, 80.
Caucasus: 50, 97, 116.
Central Asia: 6, 10, 16, 18, 20, 22, 23, 27, 28, 30, 37, 40, 49, 63, 68, 79, 97, 98, 102, 127, 142, 170, 190.
Chanach gorge: 49.
Chanach River: 135, 198.
Chartak: 179, 189.
Chatkal *jailoo*: 46, 49, 50, 56, 82, 119, 121, 127, 131, 142, 166, 180, 193, 198, 207, 208.
Alay *jailoo*: 46.
Alay mountains
Albania: 116.
Alma-Ata: 48.
Akhunbabaev collective farm: 189.
Andijan: 45, 46, 88, 94, 97-99, 101, 179, 200.
Arabia: 27.
Arkyt: 25.
Armenia: 81, 116.
Arpa-Töktü *jailo*: 191.
Asia: 11, 96.
Ayu-Shashyr: 198.
Azerbaijan: 116.
Besh-Tam: 202.
Bishkek fortress: 64.
Boom gorge: 64.
Bordu *jailoo*: 92.
Boston village: 45.
Bozpiek: 201.
Bucharest: 55.
Budapest: 55.
Budyonnyi collective farm: 45, 46, 55.
Bürgöndü: 89.
Chatkal mountain pass: 135.
Chatkal mountain range: 6, 16.
Cher *jailoo*: 41, 80, 126, 129.
Chil-Mayram *jailoo*: 46.
Chimkent: 64
China: 27.
Chüy: 63.
Chüy Valley: 48, 64, 96.
Chychkan gorge: 43, 93.
Chychkan River: 43, 93.
Czechoslovakia: 116.

D

Davan state: 27.
Deyrez: 201.

Dolono: 83, 113.

E

Eastern Europe: 55, 97.
Emirate of Bukhara: 64.
England: 80, 97, 115.

Ershi: 27.
Estonia: 116.
Europe: 48, 81, 117.

F

Fergana mountain range: 18, 27, 83, 92.
Fergana region: 18, 40.
Fergana Valley: 11, 16, 18, 25, 27, 28,
44-46, 63, 64, 92, 94, 95, 97, 178, 200.

France: 80, 96.
Frunze: 22, 23, 82, 152, 192.
Fulton: 55.

G

Gate of Khujand: 27.
German Democratic Republic GDR: 116.
Germany: 80, 115.

Great Britain: 96, 116.
Great Kyrgyz State: 41.
Great Chinese Empire: 96.

H

Hissar: 64, 95.
Holland

Hungary: 116.

I

Ichke-Suu: 83, 113.
India: 27, 96.
Irinjit: 49.
Issyk-Kul: 63, 95, 96.

Itagar: 201.
Italbas: 83.
Italy: 80.

J

Jalal-Abad: 22, 46.
Japan: 80, 115.

Jar-Bashy: 194.
Jyl-Kol: 57, 103, 117, 123, 149, 168.

K

Kanysh-Kyia: 211.
Kara-Dariya Kara-Darya: 64.
Karakol: 196.
Kara-Köl city: 82, 101, 118, 121.
Kara Kyrgyz Autonomous Oblast: 41.

Kara-Köl hydroelectric station: 93.
Kara-Kulja *jailoo*: 46.
Kara-Kyr *jailoo*: 92.
Kara-Suu *jailoo*: 191.
Kara-Suu River: 100, 182, 206.

Kara-Terek *jailoo*: 211.
Kazakhstan: 48, 64, 126.
Keng-Kol *jailoo*: 121.
Kerben: 31, 49.
Ketmen-Töbö valley: 27.
Khakkuluchek: 64.
Khakul-Abad: 18, 46, 47, 58, 63, 64, 66, 69, 147, 158, 180.
Kogoy: 165.
Kojo-Ata village: 213.
Kokand khanate: 28, 63-66, 99.
Koo-Tal *jailoo*: 202.
Kök-Art: 64, 97-99.
Kök-Art mountain pass: 64.
Kök-Bel: 100, 102, 121, 158, 161, 182, 183, 191, 199.
Kök-Döbö: 32.
Kök-Jaiyk *jailoo*: 136.
Krasnoyarsk (Kyzyl-Jar): 37.
Kreml-Kremlin: 49, 79.
Kuibyshev: 49.
Kulyab: 64.

L

Latin America: 96.
Latvia: 116.

M

Maily-Sai (Mailuu-Say): 88.
Malkaldy: 193.
Markhamat town: 100.
Menzhinskii collective farm: 207.
Merke fortress: 64.
Ming Bugu *jailoo*: 25, 30, 86, 92.

N

Namangan city: 29, 89, 97, 153, 163.
Namangan province: 18, 46, 83, 88, 117, 178, 189, 193, 197, 201, 205, 207-209, 211.
Namangan uyezd: 28.

Kum-Bel *jailoo*: 92, 132.
Kurtka fortress: 64.
Kuu-Alma: 83, 113, 122.
Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic (Kyrgyz ASSR): 42.
Kyrgyz Soviet Socialist Republic (Kyrgyz SSR): 42.
Kyrgyzstan: 12, 15-17, 21, 22, 27, 32, 33, 43, 44, 46, 48, 49, 54, 64, 74, 82, 88, 91, 95, 96, 103, 106, 116, 117, 126, 135, 148, 150, 153, 158, 166-168, 170, 178-181, 189, 190, 193, 195-202, 204, 207-209, 211-214.
Kyzyl-Jar village: 22, 37, 42, 56-58, 77, 87, 102, 103, 108, 110, 112, 117, 124, 126, 127, 129, 133, 144, 148-153, 157, 158, 163, 167, 168, 170, 175, 180-183, 186, 188, 190, 193, 200, 202, 209-213, 215.
Kyzyl-Jar *volost*: 28.
Kyzyl-Rabat: 193.
Kyzyl-Ünkür mountains: 92.

Leningrad collective farm: 201, 202.
Lithuania: 116.

Ming-Döbö village: 97, 98, 100.
Molotov collective farm: 212.
Mongolia: 116.
Moscow: 48, 55, 95.
Muz-Tör mountains: 92.

Naryn: 18, 63, 64, 95, 178.
Naryn district: 44-46, 82, 83, 149, 165, 179, 199, 207, 209.
Naryn River: 93, 108, 182, 194.
Nooken: 17, 88.

O

Oceania: 96.

October collective farm: 197.

Osh: 12, 27, 46, 64, 97, 116, 168, 190, 199.

Osh-Bishkek highway: 82, 101.

Ö

Ökün jailoo: 92.

Ölög-Bulak: 49.

Örüktüü: 83, 113, 118, 121, 122, 135.

Özgön: 12, 27, 190.

P

Pacha-Ata: 49.

Pacific Ocean: 40.

Persia: 96, 111.

Pobeda (Victory) collective farm: 55, 58, 66, 74, 88, 112.

Poland: 116.

Portugal: 96.

Prague: 55.

R

Romania: 116.

Russia: 18, 28, 29, 39, 47, 48, 63-66, 81, 93, 95-100, 146, 183.

S

Safed-Bulan: 166.

Samarkand: 95.

Saratov (Sary Too): 37.

Sary-Bulak village: 101.

Sary-Chelek Lake: 25, 32.

Sary-Özön: 48, 83, 113, 122.

Seattle: 23.

Shamalduu-Say: 78, 88, 111.

Sharikhan chek: 64.

Sheraly chek: 64.

Shyldyrak: 123.

Siberia: 40, 49, 64, 99.

Sofia: 55.

Song-Köl *jailoo*: 64.

Spain: 96.

St. Petersburg: 39.

Stettin: 55.

Suusamyr: 82.

Syr Darya River: 27.

Syrmak village: 58, 74, 88, 112.

T

Talas: 32, 33, 63, 93, 95, 153, 212.

Tashkent: 12, 64, 90, 95, 97, 99, 117, 148, 183, 211.

Tash-Kömür city: 164.

Tegereg-Saz *jailoo*: 83.

Tel'man collective farm: 197.

Tian-Shan: 27.

Tileke: 126, 209.

Toguz-Bulak: 138.

Toguz-Toro mountains: 92.

Tokmok fortress: 64, 66.

Topurak-Bel: 31.

Tölgö-Tash: 83, 113.

Töö *jailoo*: 92, 183.Töölchü Pass and *jailoo*: 83, 118.

Turkistan Autonomous Republic: 95.

Turkistan General Governorship: 28.

Trieste: 55.

Turkmenistan: 40.

Tuura-Kaiyng: 83.

U

Ukraine: 40, 50, 97.

USA: 80.

USSR: 56, 78, 81, 82, 90, 95, 108, 115, 116, 208, 209, 211.

Uzbek SSR: 46, 95.

Uzbekistan: 12-18, 20-22, 44, 46, 49, 53, 55, 57, 58, 60, 74, 82, 83, 87, 88, 90, 95, 96, 101-103, 105, 106, 108, 110, 112, 116, 117, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 142, 143, 145, 147, 149, 150, 152, 153, 158, 162, 165, 167, 168, 170, 178-183, 188-190, 193, 195-203, 205, 207-214.

Uzun-Agach fortress: 64-66.

Uzun-Akmat River: 93.

Ü

Üch-Korgon bazaar: 44, 212.

Üch-Korgon bridge: 49, 58, 168.

Üch-Korgon hydroelectric station: 78, 108.

Üch-Terek: 121.

Üychü district: 18, 87, 178, 179, 189, 197, 201, 205, 208, 211, 213.

V

Vienna: 55.

Vietnam: 116.

Volga River: 96, 106.

Voroshilov state farm: 213.

W

Warsaw: 55.

Western Siberia: 64.

White Sea: 40.

Y

Yenisey: 41.

Yspy *jailoo*: 6, 16, 18, 21, 23, 82, 83, 91, 92, 94, 100, 113, 118, 119, 123, 135, 145, 146, 151, 157, 159, 163, 199.

Issyk-Kul: 63, 95, 96.

Ysyryk: 194.

Yugoslavia: 116.

Z

Zang: 143.

NAMES, TERMS AND CONCEPTS

A

Adam: 111.
 Agricultural Institute in Tashkent: 148.
 Agynai: 87, 147.
 ak chölmök: 53, 216.
 ak örgöö: 66, 216.
 Aksy Kyrgyz: 28.
 ala kiyiz: 25, 137, 216.
 aldy-ketti: 89, 216.
 ancestral camping site: 30.
 Andijan Uprising: 96.
 Arabs: 45.
 Arkalyk Kyrgyz: 45, 216.
 ASEAN: 56.
 at chabysh: 17, 66.
 ata konush: 30, 216.
 Avat: 45, 207.
 azan: 31, 61, 217.
 Azeri language: 46.

B

bagymdat namaz: 94, 217.
 Bagysh: 45, 102.
 baja: 123, 217.
 bakshy: 20, 102, 162, 165-167, 217.
 Barky: 28, 190, 194.
 Basmachy movement: 40.
 battle between the Russians and Turks: 28.
 bayge: 17, 30, 88, 121, 145, 216.
 BBC: 56.
 besh Kaman: 28, 42-46, 87, 90.
 Bishkek fortress: 64.
 blue boats: 111.
 Bolshevik Communist Party: 39.
 Bolshevik Party: 40.
 bolush: 33, 217.
 bourgeois nationalist: 40.
 bride price: 17, 58, 87, 126, 134, 147, 149-153.
 bron': 44, 217.
 Byshkender: 193.

C

capitalism: 81, 116, 117.
 capitalist countries: 55, 56, 115.
 cattle bazaar: 47, 67.
 CENTO: 56.
 Chagatay language: 45.
 chaikoo bazaar: 67.
 chanach: 103, 104, 114, 138, 139, 218.
 Chargana: 28, 89, 90.
 chaykhana: 44.
 Cherik: 66.
 Chygysh bazary (vostochnyi bazaar): 18.
 chyldyrman: 85, 218.
 circumcision feast: 88, 121, 145, 161, 181, 182.
 civil war: 40.
 Cold War: 55, 56.
 collective farm (kolkhoz): 11, 12, 17, 22, 40, 41, 44, 49, 59, 62, 63, 76, 80, 87, 103, 106, 117, 124-127, 135, 137, 149, 152, 153, 178, 180, 181, 183, 190, 193, 198, 199, 203, 208-211.
 communism: 81, 82, 110, 115.
 communist ideology: 40, 56.
 Communist Party: 48, 78-81, 95, 109, 115, 116, 148.
 22nd Congress of Communist Party of the Soviet Union: 82.
 cotton picking season: 62, 109, 110.
 Count of Monte Cristo: 117.

D

daldalchylyk: 47, 218.
dastorkhon
datka; 64, 218.
democracy: 116.
descendants of Adygine and Tagay: 66.
district governors: 116.

E

Er Tabyldy epic: 91, 96, 181.
Er Targyn epic: 96, 218.
Eve: 111.

F

factory and plant training: 126.
Fascist: 48.
fatherly duty: 14, 86.
FED: 23.
felt: 25, 35, 36, 59, 70, 84, 120, 127,
132, 133, 135, 137.

G

gap: 74-76, 219.
Golden Horde: 96.
Golden Medal of VDNH (Exhibition of
All Union Agricultural Achievements):
109.
Golden Valley: 27.

H

hajj: 214, 215.
hell: 160,
Hero of the Sociality Labour: 63, 109.

I

Ichkilik: 95, 219.
Ichkilik tribes of the Kyrgyz: 45, 94, 207.
independence: 13, 21, 117, 214.

district government committee: 63.
dobulbas: 85, 218.
dobulgu: 26.
dompoy: 37, 218.
dopu: 45, 47, 67, 213.
downfall of the USSR: 116.

exploited class: 81.
exploiting class: 81.

five pillars of Islam: 60.
five year plans: 78.
Ford automobile: 81.
frontline: 44.
funeral lamentation (koshok): 54, 176,
203, 222.

Great Chinese Empire: 96.
Great Kyrgyz State: 41.
Great October Revolution: 49.
Great Patriotic War (WWII): 16, 44, 48,
55, 78, 212.
GULAG: 201.

Hero of the Soviet Union: 48, 54.
horse race: 30, 31, 34, 86, 88, 90, 121.

iron curtain: 55.
Islam: 45, 61, 166, 169.

J

jailoo life: 136, 151, 191.
 jamby atmay: 66, 219.
 Janysh-Baiysh epic poem: 91.
 japsar bashtyk: 72.
 Jaramazan songs: 140, 141.
 Jediger: 90, 91.
 jeentek: 30, 60, 142, 219.
 jele: 30, 51-53, 84, 104.

K

kaiyn jurt: 156, 220.
 Kalmyk invasion: 95.
 Kalmyks: 95, 96, 123, 162.
 kalpa; 143.
 kalyng: 58, 147.
 Kambar-Ata: 38, 86.
 kan talamay game: 104, 220.
 kanjyga: 92, 221.
 kapshyt: 174.
 Karluk: 28.
 Kayrat (Strength) farm: 201.
 Kazakh: 81, 95, 161, 196.
 Kazakh language: 46.
 kazy: 161.
 Keldey: 28, 41-43.
 KGB: 78.
 Khrushchev's rule: 79, 80.
 khutors: 97.
 kiyit: 145, 148, 149, 151, 221.
 köch: 13, 15, 24-27, 29-31, 49, 50, 58, 61, 62, 119, 136, 181, 221.
 kögön: 34, 52, 132, 197, 221.
 kök börü: 17, 30, 66, 100, 221.
 Kokand Khanate: 28, 63-66, 99.
 Kolpoch: 89, 90.
 komuz: 23, 32, 43, 59, 60, 100, 123, 124, 140, 141, 148, 159, 176, 222.

Jiguli- Zhiguli: 106, 112, 180.
 Jilik: 35, 37, 91, 134.
 jorgo salysh: 66, 220.
 jörgöm: 35, 220.
 jurt: 21, 118, 120.
 jut: 36, 38.
 jüz bashy: 65, 220.

komuz music: 23, 60.
 koshek: 54, 154, 172, 176, 222.
 koumiss: 23, 26, 30, 36, 45, 52, 60, 66, 70, 75, 80, 83, 86, 92, 103, 104, 112-114, 119, 131, 136, 138, 139, 157, 159, 176, 222.
 Kremlin: 49, 79.
 kulduk urdu: 149.
 Kürküröö: 89, 193, 213.
 Kurmanbek epic poem: 91, 96, 181, 222.
 Kushchu: 45, 95, 181.
 küyöö kurjun: 151, 222.
 kyiak: 113, 128, 222.
 Kypchak: 27.
 Kyrgyz: 10-15, 17-28, 30-33, 35-38, 40-55, 58-64, 66, 74-79, 81-88, 91, 94-102, 105-107, 109, 110, 112, 115-117, 119-122, 124, 128, 129, 132-135, 138, 140, 142-144, 146, 148-150, 152, 154-156, 159, 161, 162, 167-170, 174, 175, 177-182, 188-191, 193-203, 207-211, 213-215.
 Kyrgyz language: 134, 190, 209.
 Kyrgyz names: 31, 36, 60, 76, 144.
 Kyrgyz National University: 12, 13, 22, 23.
 Kyrgyz soldiers: 48.
 Kyrgyz Soviet Socialist Republic (Kyrgyz SSR): 42.

Kyrgyz traditional games: 66.
Kyrk uul: 28, 31, 123, 194, 201, 202.
kyshtak (kyshtoo): 45, 143.

L

land and water reforms: 40.
Lenin's mausoleum: 79.

M

maasy: 67, 223.
Machak: 28, 123, 189, 201.
Manas epic: 82, 91.
Manifesto of the Communist Party: 81.
market economy: 117.
316th Machine Gun Division: 48.
mass mobilisation of men: 44.
mazar: 20, 223.
memorial feast (ash): 31, 35, 100, 142, 145, 170, 211.
Menzhinskii collective farm: 207.
Merke fortress: 64.
military commissariat: 44, 47.

N

nabat kant: 68.
Naiman: 45.
national working class: 41.
NATO: 56.

O

Ogotur: 23, 25, 28, 33, 42, 88, 123,
ölümtük
on bashy: 65.
Ona Vatan: 135, 223.
ong: 37, 45, 66, 85, 95, 223.

P

palban: 40, 224.
paradise: 169, 170.

Kytai: 45.
kyz kuumay: 66, 121, 223.

Likbez (likvidatsiya bezgramotnosti, i.e., elimination of illiteracy): 50, 223.

Ming tribe: 63.
ming bashy: 99, 223.
Mingbay's memorial feast (*ash*): 31.
Molotov collective farm: 212.
Mongol peoples (Mongoldor): 45, 66.
Mongol tribe: 89.
Monte Cristo gun: 94, 210.
Moskvich car: 214.
Mother Hero: 104.
müchöl age: 149.
mullah: 31, 60, 61, 97, 112, 141, 160, 164, 165, 170,
Munduz: 42, 46, 54, 75.
murids: 97, 98.

negotiation of bride price: 17, 58, 87, 126, 134, 147, 149-153.
Nexia: 215.
Nooruz celebrations: 190.

ordo: 84, 121, 188, 224.
Orozo: 143.
Osh events: 199, 202, 211.
Oysul-Ata: 124.
Özbek: 96.

paranja: 67.
perestroika: 78, 115, 224.

Kalmyk period: 96.
Persians: 27.

R

Radio Free Europe: 56.
Ramadan: 140, 143, 169.
rebuilding economy: 55.
Red Flag: 109.
Reds: 40.

S

Saiak: 66.
saka: 189.
Saks: 28.
sanjyra: 21, 51, 95, 224.
Sart: 46, 75, 76, 77, 86, 96, 98, 128, 148, 179, 182, 197, 200, 205, 208, 213.
Saruu: 23, 25, 28, 43, 45, 91, 92, 123, 135, 224.
Sary bagysh: 102.
sedentarisation: 16, 41, 42.
Seitek epic: 82.
Semetei epic: 82.
Ship Vostok-1: 80.
Socialism: 81, 115, 116.

T

Tajik: 27, 46.
takbir: 31, 225.
takyia: 131, 225.
taldyrma felt: 137.
tandoor: 60, 128, 154, 198.
Tash-Kömür-Kara-Köl highway: 113.
Tatar language: 46.
Töböi: 45.
Togunay: 42, 75.
Tokmok fortress: 64.
tokol: 150, 225.
törkün: 156, 172, 225.

planned economy: 56, 63, 117.
private property: 39, 56, 81, 117.

representatives of bourgeois nationalists: 40.
resettling to Ketmen-Töbö: 124.
Revolution (October): 49, 95.
Russian colonizers: 28.

sol: 37, 45, 85, 95, 135, 224.
Soviet collapse: 18, 79, 83, 178, 200, 211, 212.
Soviet government: 18, 23, 50, 93, 125, 212.
Soviet Red Army: 40.
Soviet Republics: 95.
Soviet rule: 39, 40, 41.
Stalin's purges: 79.
State of Davan: 27.
state plans: 103, 109, 115.
surnay: 128, 182, 224.
süt aky: 87, 147, 224.

totalitarian regime: 79.
traditional beliefs: 20, 21.
traditional healers (bakshy): 20, 131, 138, 147, 160, 166, 167.
traditional pedagogy: 14, 107.
tribal groups: 16, 27, 28, 45, 51, 95, 96, 135, 156, 181.
Tsarist power: 40.
Türgösh: 28.
Türk: 28.
Turkic peoples: 45.
Turkish language: 46.

Turkistan Autonomous Republic: 95.
Turkistan General Governorship: 28.

U

UAZ: 47, 225.
ukuruk: 49, 62, 225.
ulak (kök böri): 13, 17, 30, 41, 66, 85,
88-90, 100, 101, 105, 121, 132, 145,
161, 181-183, 193-195, 199, 211.
ulfatlar: 68.
University of Central Asia: 6, 23.
University of Washington: 13, 23.

V

VAZ: 106.
vecher toy: 152.
VILiS: 47.
Voice of America: 56.
Vokrug Sveta journal: 183.

W

western democracy: 116.
Westminster College: 55.
white gold: 109.
white guardian: 40.
Whites: 40.
Winner of Socialist Contest: 63.

Y

yshtyk: 103, 139, 226.

Z

Zaporozhets: 112.

Turkmen language: 46.
tush kiyiz: 59.

Usuns: 28.
uyezd: 28, 29, 225.
Uyghur language: 46.
Uzbek language: 46.
Uzbeks: 46, 47, 75, 76, 81, 87, 102, 109,
116, 117, 128, 133, 134, 152, 155, 168,
178-180, 182, 183, 188-190, 193, 195,
196, 198-203, 207-214.

Volga: 112.
Volokolamsk highway: 48.
volost: 28, 99.
Voroshilov collective farm: 213.

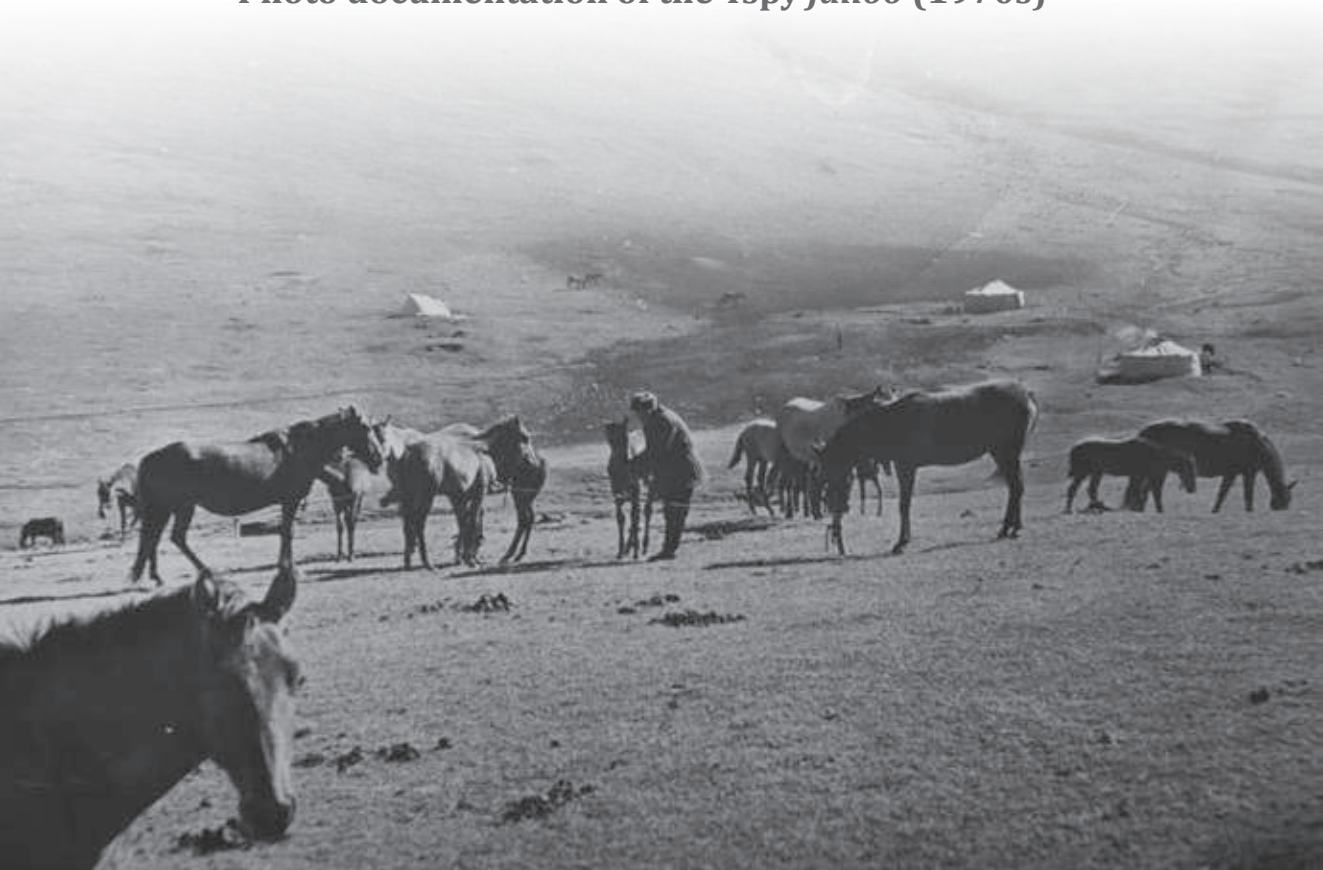
witch: 69-73.
World War II (Great Patriotic War): 16,
17, 41, 44, 46, 49, 55, 124, 125, 180,
188, 189, 197, 201, 202, 213.
wrestling: 53, 88, 182.

yurt-shaped tents: 135, 161.

ЖАЙЛОО ЭТНОГРАФИЯСЫ
“JAILOO ETHNOGRAPHY”

Ыспы жайлоосунан фото-баян (1970-жылдар)

Photo documentation of the Yspy *jailoo* (1970s)

Чабандардын чатырлары.
Yurt shaped tents of herders.

Жайлоодо жайында жааган кар.
Summer snow in the *jailoo*.

Чабандар кой кыркым учурунда.
Herders are shearing sheep's wool.

Чабандар кой кыркым учурунда.
Herders are shearing sheep's wool.

Жылкычы Кочкорбай бээ саап жаткан учуру.
Kochkorbay, the herder of horses, is milking a mare.

Кочкорбайдын уулдары – Абдыкерим жана Мырзакал.
Kochkorbay's sons – Abdykerim and Myrzakal.

Тоо томкоргон кыргыз аялдары: *солдон оңго* –
Сырга, Куму, Касиет, Бактыкан.

Strong Kyrgyz women of the mountains: *from left to right* –
Syrgha, Kumu, Kasiet, and Baktykan.

Айры чатыр алдында отурган кыз-келиндер: *солдон оңго* –
Суусаркан, Зулайка, Арзыкан, Куму, Бактыкан.

Women sitting in front of their small tent: *from left to right* –
Suusarkan, Zulayka, Arzykan, Kumu, and Baktykan.

Дасторконго бата кылуу.

Making the 'Amen gesture' after finishing the food
on the cloth spread on the ground.

Оңдон солго – Абысындар Куму менен Бактыкан үй-бүлөсү менен.
From right to left – Kumu and her abysyn, Baktykan, with their families.

Кийиз басууга күчтүү билектер керек.
Pressing the felt requires strong wrists.

Кийизди бышыруу үчүн тегиз жерге алып чыгып тоголотуп тебүү керек.
The final stage of making felt involves rolling and kicking it on an even ground.

Китептин соавтору Маматкерим Көчүмкуллов үч кыл комузу менен.
Mamaterim Köchümkulov, co-author of the book playing
a three-stringed lute, or *komuz*.

Маматкерим иниси Турдалы менен.
Mamatkerim with his younger brother Turdaly.

Маматкерим досу Нарынбек менен эр эңишке түшүүдө.
Mamatkerim is wrestling on horseback with his friend Narynbek.

Маматкеримдин иниси Мырзакерим.
Myrzakerim, Mamatkerim's younger brother.

Маматкерим өзбек досу Камбар менен улуттук баш кийимдерин алмашып кийип алган.
Mamatkerim with his Uzbek friend, Kambar, posed for a photo by switching their Kyrgyz and Uzbek traditional hats.

Көчүмкул ата.
Grandfather Köchümkul.

Көчүмкул атанын байбичеси Рапия эне.
Rapia, Köchümkul's wife.

Маматкерим.
Mamatkerim.

Маматкеримдин келинчеги Суусаркан.
Suusarkan, Mamatkerim's wife.

Жаш балдар таңылчак жүктөрүн артып көчүүгө камданууда.
Boys ready to move to another pasture with their loaded horses.

Көчүмкулдун кичүү уулу Анаркул эшек эрмектеген балдар-кыздары менен.
Anarkul, the youngest son of Köchümkul with his children on a donkey.

Суусаркан тун кызы Элмира менен.
Suusarkan with her oldest child Elmira.

Кичинекей Элмира.
Little Elmira.

Тоо гүлүн кучактаган Элмира
менен Сурмакан.
Elmira and her cousin Surmakan
with wild flowers.

Элмира менен Сурмакан.
Elmira and Surmakan.

Куму эненин кызы Сырга эң кичүү иниси Нуралы менен.
Syrğa, Kumu's oldest daughter with her youngest brother Nuraly.

Куму эненин экинчи кызы Арзыккан.
Arzykan, Kumu's second daughter.

Арзыккан иниси Нуралы менен.
Arzykan with her younger
brother Nuraly.

Арзыккан, Элмира жана
Сурмакан менен.
Arzykan with Elmira and
Surmakan.

Куму эненин кызы Сырга улуттук кийимде.
Syrge, Kumu's daughter in her Kyrgyz traditional costume.

Балдар аркан жайып көз таңмай ойноодо.
Children playing the game, 'blind man's buff'.

Балдар чүкө ойноодо.
Boys playing a game with sheep's knuckle bones.

Жаш балдар жана кыздар бөбөгү менен.
Children and a real baby in the bundle.

Анаркулдун балдары: Зейнеп, Зулайка жана Кожомкул.
Anarkul's children: Zeynep, Zulayka, and Kojomkul.

Бактылуу балдар: *солдон оңго* – Райымкул, Топчубек жана Орозалы.
Happy children: *from left to right* – Raiymkul, Topchubek, and Orozaly.

Куму эненин балдары Турдалы иниси Нуралы менен.
Grandma Kumu's children, Turdaly and Nuraly.

Куму эненин балдары Орозалы иниси Турдалы менен.
Granma Kumu's children, Orozaly and Turdaly.

Тоо койнунда өткөн балалык.
Childhood spent in the mountains.

Тентек бөбөгү Нуралыны ойноткон кыздар Арзыкан жана Зулайка.
Arzykan and Zulayka looking after their naughty little brother Nuraly.

Кар күрөгөн балдар.
Children shoveling the snow.

“Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт”
Small children grow up imitating their older siblings.

Эже-сиңдилер – Зейнепкан мене Арзыккан.
Sisters – Zeynepkan and Arzykan.

Эртеден кечке эшек эрмектеген балдар.
Children enjoy riding a donkey all day long.

Боюна карап тизилген балдар.
Children line up according their height.

Торпок караган эже-сиңдилер Зейнеп менен Зулайка.
Sisters, Zeynep and Zulayka, looking after the calf.

Беш көкүл кыздар.
Little girls with multiple braids.

Сууга келген кыздар жана чыбыкты ат кылып ойногон балдар.
Little girls come to fetch water and boys ride stick horses.

Тоонун томпойгон балдары.
Chubby kids of the mountains.

Орозалы карындаштары Элмира менен Сурмаканды көтөрүп алган.
Orozaly carrying his cousins, Elmira and Surmakan.

Мырзакерим инилери Жума, Райымкул жана Топчубектерди көтөрүп алган.

Myrzakerim carrying his younger brothers – Juma, Raiymkul, and Topchubek.

Куму эненин балдары – Арзыккан, Турдалы, Нуралы жана Элмира.
Granma Kumu's children – Arzykan, Turdaly, Nuraly, and Elmira.

Куму эненин уулу Топчубек.
Grandma Kumu's son, Topchubek.

Солдо – Анаркүл эне балдары жана коңшусу Инаят менен.
Left – Anarkül with her children and neighbor Inayat.

Анаркүл эне уул-кыздары менен.
Anarkül with her children.

Бир туугандар – Турдукан,
Токтосун, Өскөн.
Siblings – Turdukan, Toktosun,
and Öskön.

Ага-инилер Бейшен жана
Ыманалы.
Brothers – Beyshen and
Ymanaly.

Карда ойногон балдар – Мырзыкал, Топчубек, Орозалы жана Райымкул.
Children playing in the snow – Myrzakal, Topchubek, Orozaly, and Raiymkul.

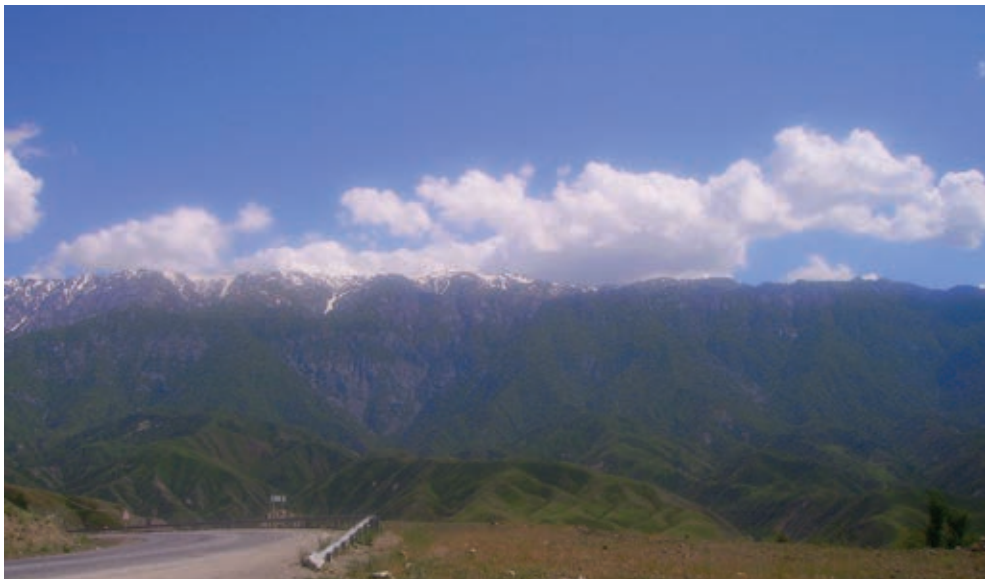
ЖАЙЛОО ЭТНОГРАФИЯСЫ

“*JAILOO* ETHNOGRAPHY”

Ыспы жайлоосунан фото-баян (2009-2011-жылдар)

Photo documentation of the Yspy *jailoo* (2009-2011)

Көк-Бел ашуусунан Фергана кырка тоолорунун көрүнүшү.
Ыспы жайлоосу ушул тоолордун артында жайгашкан.

Fergana mountain range seen from the K k-Bel pass.
The Yspy *jailoo* is located behind these mountains.

Ыспы жайлоосунан Токтогул суу сактагычынын көрүнүшү.
The Toktogul reservoir seen from the Yspy *jailoo*.

Ыспы жайлоосундагы суу бойлото тигилген чатырлар.
Yurt shaped tents pitched along the small river in the valley.

Жайлоонун көркү мөңгү, от, жана суу.
The beauty of the *jailoo* lies in its glaciers, green pastures, and river.

Суу жээгиде өскөн гүлдөр.
Wild flowers growing by the riverside.

Суу жээгинде өскөн көбүргөндөр.
Wild green onions growing by the riverside.

Ыспынын белинде жайгашкан мүрзөлөр.
Солдогусу Куму эненин үчүнчү уулу Мырзакеримдин мүрзөсү.
Marked graves on the mountain pass in Yspy.
The one on the left is the grave of Мырзакерим, Куму's third son.

Төөлчү жайлоосунда жамгырдан кийин пайда болгон күн желеси.
A rainbow in the Töölchü *jailoo*.

Ыспынын төмөн жагында жайгашкан Тегерек-Саз конушу.
The Tegerek-Saz camping site before reaching the Yspy *jailoo*.

Ыспынын июнь айындагы көрүнүшү.
Yspy looks lush and green in July.

Кочкорбай менен Кумунун Ыспыдагы журту.
The traditional camping site of Kochkorbay and Kumu in Yspy.

Бул жайлоону 1959-жылдан бери Көчүмкулдун урпактары жайлап келет.
The descendants of Köchümkul have been summering in this *jailoo* since 1959.

Көчүмкулдун чебереси Замирдин журту.
The camping site of Zamir, Kochumkul's great grandson.

Азыр кар мурункудай калың жаабайт.
Nowadays, it doesn't snow much as it did in the past.

Кой короодон жайытка жөнөдү.
The sheep leave the corral for the pasture.

Элмира жана атасы Маматкерим Ыспы жайлоосунда.
Elmira and her father Mamatkerim in the Yspy *jailoo*.

Жонго жайылган койлор.
Sheep grazing on the meadow.

Көчүмкулдун чебереси Замирдин Төөлчүдөгү журту.
The ancestral camping site of Zamir Köchümkul's great grandson in Töölchü.

Мөңгүнүн мөлтүр кашка суусу.
Pure water of glaciers.

Куму эненин 20 жылдан кийин жайлоого сапары.
Grandma Kumu's trip to the *jailoo* after 20 years.

Куму эне чаалыккан атын эс алдырууда.
Grandma Kumu is resting her tired horse.

Тегерек-Саз конушуна жакындодо.
Approaching the camping site in Tegerek-Saz.

Ыспы конушуна жакындодо.
Approaching the main camping site in Yspy.

Кыргыз салты боюнча өтүп бараткан көчкө кымыз, нан алып чыгышат. Куму эне кеседеги кымызды биринчи аттын жалына тийгизип анан ичти. It is a Kyrgyz nomadic custom to greet the caravan of people as they pass by one's camping site and offer them *koumiss* and bread. Grandma Kumu first touched the bowl of *koumiss* to horse's mane and then drank it.

Бийик бел ашып чаалыккан аттарды дем алдырууда.
Resting the horses after passing through a high mountain pass.

Жайлоо меймандостугу.
Jailoo hospitality.

Төөлчүдөгү ата конушта: жаңы келин Гүлбурак жездесине жүгүнүүдө.
The ancestral camping site in Töölchü: the young bride Gülburaк greets her brother-in-law by bowing.

Ыспынын суусу.
The river in Yspy.

Куму эне Ыспыдагы эски журтуна келип бата кылууда.
Grandma Kumu is thanking God for seeing her old camp in Yspy by making "Amen".

Элмира чоң энесинин өмүр таржымалын жаздырууда.
Elmira is recording her grandmother's life history.

Жайлоодогу үч муун: Куму эне, анын келини Жамал,
анын келини Гүлбурак.

Three generations of women in *jailoo*: Grandma Kumu, her daughter-in-law
Jamal and Jamal's daughter-in-law Gülburak.

Куму эне: “Жаштыгымда ушул суудан таштарды басып аттап эле өтүп кетчү элем.”
Grandma Kumu: “When I was young, I would easily cross this river by stepping on the rocks.”

Куму эне: “Бул гүлдөрдүн жытын сагындым”.
Grandma Kumu: “I missed the fragrance of these flowers.”

Жайлоого ышкын бышкан маалда келгенбиз.
We came to the *jailoo* when rhubarbs were ripe.

Куму эне тери ийлеп, келини Жамал шырдакка ыскыт/жээк басууда.
Grandma Kumu is softening a hide while her daughter in-law Jamal is sewing
thread onto the edges of ornaments of an appliqued felt.

Жамал кызынын себине деп шырдак жасоодо.
Jamal is making an appliqued felt to give to her daughter as part of her dowry.

Куму эне эски журтунда баскан издерин кайра басууда.
Grandma Kumu walking in her old camp site.

Куму эне эски журтуна көз чаптырып, өткөн турмушуна сар эсеп салууда.
Grandma Kumu's old camping site brings back many memories to her.

Куму эне каймак сызгырып, андан таттуу тыбыт/чөбөгө жасап берди.
Grandma Kumu made delicious *tybyt/chöböğö* for us by boiling fresh cream.

Ыспыга жайында жааган кар.
Snow in summer time in Yspy.

Бээлер күнүнө беш-алты жолу саалат.
Mares are milked five or six times a day.

Бээнин сүтү.
Fresh mare's milk.

Чабандар эс алууда.
Herders are resting.

Конокко кой сою салты койго бата берүү менен башталат.
Slaughtering a sheep in guests' honor begins with a prayer.

Койлорду дарылоо.
Giving medicine to the sheep.

Жаш чабан Замир жаңы баш кошкон жубайы Гүлбурак менен.
The newlyweds, Zamir and Gülburak.

Кийинки жылы Бермет аттуу кыздуу болушту.
A year after their marriage, Zamir and Gülburak had a daughter named Bermet.

Райымкул бош убагында комузду эркектейт.
Raiymkul likes to play the *komuz* in his free time.

Кыргыз кыз-келиндери – көчмөн турмуштун негизги кыймылдаткыч күчү.
Kyrgyz women are the engine of nomadic life.

Айылдап келген келиндер.
Women are feasting.

Солдон оңго: Кандалат, Айгүл, Жыпар, Нурила, Азимбү, Айдай.
From left tor right: Kandalat, Aigül, Jypar, Nurila, Azimbü, and Aidai.

*Оңдон солго: жубайлар Айдай менен Алтынбек, Назгүл менен Үсөн.
From right to left: couples – Aidai and Altynbek, Nazgül and Üsön.*

*Айгүл жана Бурул.
Aigül and Burul.*

Айдаи жана Назгүл.
Aidai and Nazgül.

Азимбү эне неберелери менен.
Grandma Azimbu with her grandchildren.

Абысындар Токтокан жана Майрамкан.
Two *abysyns* Toktokan and Mayramkan.

Көч баштаган келиндер.
Women leading the *köch*.

Куму эненин уулу Орозалы келген
конокторго кой союуда.
Kumu's son, Orozaly is slaughtering a
sheep in honor of the guests.

Орозалы жубайы Жамал менен.
Orozaly and his wife Jamal.

Ат жалында чоңойгон Бектур.
The little boy Bektur grew up on horseback.

Бектур Тарзан аттуу ити менен.
Bektur with his dog Tarzan.

Кичинекей бөбөктөр жайлоодо
кымыз ичип чоңоёт.
Toddlers grow up drinking
koumiss in the *jailoo*.

Апасына гүл терип келген Байтур.
Baitur picked flowers for his mother.

Жайлоодо балдар жайдары.
Jailoo is the best place for children to spend their summer.

Жибек.
Jibek.

Комузчу бала -- Эрбол.
Erbol, the *komuz* player/

Тоолук кыз менен шаардык бала.
The mountain girl and the city boy.

Чоң ташка жайылган курутка уурулукка келген Байтур.
Baitur comes to steal the dried curds drying on the big rock's surface.

Бул балдар челектеги жаңы саалган бээ сүтүнүн таттуу
көбүгүн жегенди жакшы көрөт.
These little boys like to eat the foam of fresh mare's milk in the bucket.

Бөбөк көтөргөн бышык-чыйрак кыз Жумайым.
The resilient little girl Jumaiym likes to carry babies.

Улак менен ойногон Байтур.
Baitur likes the kid.

Кулагы кесилген күчүк.
Puppy with cut-off ears.

Жылкылар.
Horses.

Бөртө чабан балдары менен Ыспы жайлоосунда.
Börtö, the herder with his children in Yspy.

Эрбол менен Бектур күрөшүүдө.
Erbol and Bektur are wrestling.

Козуларды эрмектеген балдар.
Boys like to play with lambs.

Аталаш ага-инилер Эламан жана Баяман
Cousins – Elaman and Bayaman.

Элмира: “Төштөн ышкын, кийик от, отун терип түштүк”
Elmira: “We picked rhubarbs, deer’s grass, and firewood from the mountain.”

Анаркул ата небере-чеберелери менен.
Grandpa Anarkul with his grandchildren.

Жайлоодо нанды казанга жабат.
In the *jailoo*, bread is baked in the cauldron.

Токтокан жеңенин даамдуу наны.
Delicious bread of sister-in-law Toktokan.

Гүлбурактын кыпкызыл, былкылдаган казан наны.
Gülburak's soft, fresh cauldron-baked bread.

Нан жармаштырылган казанды көмөрүп чокко кактайт.
The cauldron is turned upside down to bake the bread.

Боорсок бышыруу.
Frying *boorsoks*.

Бышкан боорсок.
Fried *boorsoks*.

Сүт тартып, каймак алуу.
Separating cream from milk.

Каймакты сызгыруу.
Boiling fresh cream.

Каймактан сары май бөлүнүп чыгат.
One gets clarified butter from boiling fresh cream.

Сызгырылган майдын түбүндө таттуу тыбыт/чөбөгө калат.
Tybyt/chöböğö is left at the bottom after extracting clarified butter.

Сары май карында узакка сакталат.
Clarified butter is preserved in a sheep's dried stomach.

Эти күндө эртең менен илип, кечкисин кайра алып кургатаат.
Fresh lamb is dried in the air.

Чучук бул кыргыздын сыйлуу тамагы.
Horse sausage is a Kyrgyz delicatessen.

Жайылган курут.
Drying of *kurut*.

Манты түйүү.
Making dumplings.

Жайлоодо мантыны ушинтип бышырат.
People in the *jailoo* cook dumplings this way.

Көчүмкулдун үч уулу байбичелери менен: *солдон оңго* – Кочкорбай-Куму, Анарбай-Анаркул, Анаркул-Бактыкан.

Köchümkul's three sons with their wives: *from left to right* – Kochkorbay and Kumu, Anarbay and Anarkül, Anarkul and Baktykan.

Абысындар: Куму, Анаркул, Бактыкан.
Three *abysyns*: Kumu, Anarkül, and Baktykan.

Куму эне Анаркүл абысыны менен.
Kumu with her *abysyn* Anarkül.

Куму эне Бактыкан абысыны менен.
Kumu with her *abysyn* Baktykan.

Кочкорбай жана Куму.
Kochkorbay and Kumu.

Анаркул жана Бактыкан
Anarkul and Baktykan.

Анаркул ата – Көчүмкулдун кичүү баласы.
Grandpa Anarkul, Kochumkul's youngest son.

Көчүмкулдун урпактары.
Descendants of Köchümkul.

KYRGYZ HERDERS OF SOVIET UZBEKISTAN

Historical and Ethnographic Narratives

Elmira Köchümkulova and Mamatkerim Köchümkulov